آزادی کے بعد

اُردو افسانہ

(ایک انتخاب)

جلد اوّل

ترتیب:

گوپی چند نارنگ

ارتضیٰ کریم　　اسلم جمشید پوری

قومی کونسل برائے فروغِ اردو زبان

نئی دہلی

آزادی کے بعد اردو افسانہ

आज़ादी के बाद उर्दू अफ़साना

آزادی کے بعد اردو افسانہ

(ایک انتخاب)

आज़ादी के बाद उर्दू अफ़साना

(एक इन्तिख़ाब)

जिल्द अव्वल

جلد اول

तरतीब

गोपी चंद नारंग

इर्तज़ा करीम

असलम जमशेदपुरी

ترتیب

گوپی چند نارنگ

ارتضیٰ کریم

اسلم جمشید پوری

قومی کونسل برائے فروغ اردو زبان

وزارت ترقی انسانی وسائل (حکومت ہند)

ویسٹ بلاک 1، آر. کے. پورم، نئی دہلی 110066

Azadi Ke Bad Urdu Afsana (An Anthology), Vol. 1

Selected & Edited by

Gopi Chand Narang, Irteza Karim & Aslam Jamshedpuri

سنہ اشاعت : نومبر 2003

پہلا اڈیشن : 1100

قیمت : Rs. 200/-

سلسلہ مطبوعات : 989

کمپوزنگ : عروف انٹر پرائزیز، نئی دہلی

ISBN: 81-7587-041-9 (SET)
ISBN: 81-7587-042-7 (VOL-I)

ناشر: ڈائرکٹر، قومی کونسل برائے فروغ اردو زبان، ویسٹ بلاک۔1، آر.کے.پورم، نئی دہلی 110066

طابع : لاہوتی پرنٹ ایڈس، جامع مسجد، دہلی - 110006

آزادی کے بعد اردو افسانہ

جلد اول

आज़ादी के बाद उर्दू अफ़साना

जिल्द अव्वल

پیش لفظ

قومی کونسل برائے فروغ اردو زبان کا بنیادی مقصد اچھی کتابیں، کم سے کم قیمت پر مہیا کرنا ہے تاکہ اردو کا دائرہ کار زیادہ سے زیادہ وسیع ہو، اور سارے ملک میں سمجھی، بولی اور پڑھی جانے والی اس زبان کی ضرورتیں جہاں تک ممکن ہو سکے پوری کی جائیں، اور نصابی و غیر نصابی کتابیں آسانی سے مناسب قیمت پر سب تک پہنچیں۔ زبان صرف ادب نہیں، سماجی اور طبعی علوم کی اپنی اہمیت ہے۔ ادب زندگی کا آئینہ ہے اور زبان کی ہمہ جہت ترقی کے لیے اُسے سماجی علوم، سائنس اور ٹکنالوجی سے جوڑنا بھی ضروری ہے اور علوم انسانیہ سے بھی۔

اب تک قومی اردو کونسل نے مختلف علوم و فنون اور ادبیات کی سینکڑوں کتابیں شائع کیں ہیں۔ ایک منصوبہ بند پروگرام کے تحت بنیادی، درسی اور ادبی اہمیت کی کتابیں چھاپنے کا سلسلہ شروع کیا گیا ہے۔ زیرِ نظر کتاب 'بھارت بھارتی سیریز' کی پہلی کتاب ہے۔ اس سیریز کے تحت آزادی کے بعد کے اردو ادب کے انتخاب کو اردو اور دیوناگری دونوں رسم الخط میں چھاپا جائے گا، تاکہ اس ملک کا ایک بڑا طبقہ جو اردو رسم الخط نہیں جانتا وہ بھی اردو ادب سے لطف اندوز ہو سکے۔ آزادی کے بعد اردو افسانوں کی اینتھالوجی کا یہ کام پروفیسر گوپی چند نارنگ کی نگرانی میں ڈاکٹر ارتضیٰ کریم اور ڈاکٹر اسلم جمشید پوری نے مکمل کیا ہے۔ دائیں ہاتھ پر اردو متن دیا گیا ہے اور اس کے سامنے ہندی، مشکل لفظوں کے مختصر معنی نیچے درج کر دیے گئے ہیں تاکہ پڑھنے والوں کو آسانی ہو۔ 'بھارت بھارتی سیریز' کے تحت پانچ کتابیں شائع کی جائیں گی جن میں آزادی کے بعد اردو ادب کی مختلف اصناف کا جامع انتخاب پیش کیا جائے گا۔ اُمید ہے ان کتابوں کا خیر مقدم کیا جائے گا اور یہ اپنے مقصد میں کامیاب ہوں گی۔

ڈاکٹر محمد حمید اللہ بھٹ

(ڈائرکٹر)

पेश लफ़्ज़

क़ौमी काउन्सिल बराए फ़रोग-ए-उर्दू ज़बान का बुनियादी मक़सद अच्छी किताबें, कम से कम क़ीमत पर मुहैया करना है ताकि उर्दू का दाइर-ए-कार ज़्यादा से ज़्यादा वसी हो, और सारे मुल्क में समझी, बोली और पढ़ी जाने वाली इस ज़बान की ज़रूरतें जहां तक मुम्किन हो सके पूरी की जायें, और निसाबी व ग़ैर-निसाबी किताबें आसानी से मुनासिब क़ीमत पर सब तक पहुंचें। ज़बान सिर्फ़ अदब नहीं, समाजी और तबई उलूम की अपनी अहमियत है। अदब ज़िन्दगी का आईना है और ज़बान की हमा-जेहत तरक़्क़ी के लिए उसे समाजी उलूम, साईंस और टेकनालोजी से जोड़ना भी ज़रूरी है और उलूमे इन्सानिया से भी।

अब तक क़ौमी उर्दू काउन्सिल ने मुख़्तलिफ़ उलूम व फ़ुनून और अदबियात की सैंकड़ों किताबें शाए की हैं। एक मन्सूबाबन्द प्रोग्राम के तेहत बुनियादी, दर्सी और अदबी अहमियत की किताबें छापने का सिलसिला शुरू किया गया है। ज़ेरे-नज़र किताब 'भारत भारती सिरीज़' की पहली किताब है। इस सिरीज़ के तेहत आज़ादी के बाद के उर्दू अदब के इंतिख़ाब को उर्दू और देवनागरी दोनों रस्मुल-ख़त में छापा जाएगा ताकि इस मुल्क का एक बड़ा तब्क़ा जो उर्दू रस्मुल-ख़त नहीं जानता वह भी उर्दू अदब से लुत्फ़-अन्दोज़ हो सके। आज़ादी के बाद उर्दू अफ़सानों की ऐन्थालॉजी का ये काम प्रोफ़ेसर गोपीचन्द नारंग की निगरानी में डां. इर्तज़ा करीम और डां. असलम जमशेदपुरी ने मुकम्मल किया है। दायें हाथ पर उर्दू मत्न दिया गया है और इसके सामने हिन्दी, मुश्किल लफ़्ज़ों के मुख़्तसर मानी नीचे दर्ज कर दिए गये हैं ताकि पढ़ने वालों को आसानी हो। 'भारत भारती सिरीज़' के तेहत पांच किताबें शाए की जायेंगी जिनमें आज़ादी के बाद उर्दू अदब की मुख़्तलिफ़ अस्नाफ़ का जामे इंतिख़ाब पेश किया जाएगा। उम्मीद है इन किताबों का ख़ैर मक़दम किया जाएगा और ये अपने मक़सद में कामयाब होंगी।

डा. मोहम्मद हमीदुल्लाह भट्ट
(डायरेक्टर)

فہرس   सूची

جلداول   जिल्द अव्वल

जिल्द दोम جلد دوم

☆☆☆

مقدمہ

یہ افسانوی انتخاب ایسے وقت میں شائع ہو رہا ہے جب اردو افسانہ اپنی عمر کے ٹھیک سو سال (1903 تا 2003ء) مکمل کر رہا ہے۔ اس ارتقائی سفر میں اردو افسانہ کئی نشیب و فراز سے گذرا، متعدد ادبی رجحانات اور تحریکات کا اس نے ساتھ دیا مگر اپنی شرط پر۔ اس کے علاوہ مختلف ادبی نظریات نے جب جب اسے اپنے حلقہ اثر میں لینے کی کوشش کی تو بالآخر اس نے خود کو اس مخصوص فکری حصار سے آزاد کر لیا۔ چنانچہ پچھلے سو سال کے اس سفر میں اردو افسانے میں بے انتہا تنوع ملتا ہے۔ موضوع کی سطح پر بھی، اسلوب کے حوالے سے بھی، تکنیک کے اعتبار سے بھی اور وقوعے کے تعلق سے بھی۔ زیر نظر انتخاب کے افسانے اس سفر کی روداد بھی کہے جا سکتے ہیں، اس لحاظ سے اسے اردو افسانے کا ''دھنک رنگ'' کہنا چاہیے۔ یہ الگ بات ہے کہ یہ انتخاب پچھلے پچاس سال کے افسانوں پر مشتمل ہے اس لیے اسے کرشن چندر سے شروع کرنا پڑ رہا ہے۔ اس کے باوجود اس انتخاب میں آپ کو اردو افسانے کے مختلف SHADES نظر آئیں گے۔

راشد الخیری، سجاد حیدر یلدرم اور پریم چند کے قلم اور قدم سے گذرتا ہوا اردو افسانہ بتدریج ارتقائی منزلیں طے کرتا گیا۔ اس بنیاد پر اسے چار ادوار میں تقسیم کیا جا سکتا ہے:

1903 سے 1936 تک

1936 سے 1955 تک

1955 سے 1976 تک

1976 تا حال

मुक़द्दमा

ये अफ़सानवी इंतिख़ाब ऐसे वक़्त में शाए हो रहा है जब उर्दू अफ़साना अपनी उम्र के ठीक सौ साल (1903-2003) मुकम्मल कर रहा है। इस इर्तिक़ाई सफ़र में उर्दू अफ़साना कई नशेबो-फ़राज़ से गुज़रा, मुतअद्दिद अदबी रुजहानात और तहरीकात का इसने साथ दिया मगर अपनी शर्त पर – इसके अलावा मुख़्तलिफ़ अदबी नज़रीयात ने जब-जब उसे अपने हल्क़ए-असर में लेने की कोशिश की तो बिलआख़िर इसने ख़ुद को उस मख़्सूस फ़िक्री हिसार से आज़ाद कर लिया। चुनांचे पिछले सौ साल के इस सफ़र में उर्दू अफ़साने में बे-इंतिहा तनव्वो मिलता है। मौज़ू की सतह पर भी, उस्लूब के हवाले से भी, तकनीक के एतबार से भी और वक़ूए के तअल्लुक़ से भी। ज़ेरे-नज़र इंतिख़ाब के अफ़साने इस सफ़र की रूदाद भी कहे जा सकते हैं। इस लिहाज़ से इसे उर्दू अफ़साने का "धनक रंग" कहना चाहिए। ये अलग बात है कि ये इंतिख़ाब पिछले पचास साल के अफ़सानों पर मुश्तमिल है इसलिए इसे कृष्ण चंद्र से शुरू करना पड़ रहा है। इसके बावजूद इस इंतिख़ाब में आपको उर्दू अफ़साने के मुख़्तलिफ़ SHADES नज़र आएंगे।

राशेदुल ख़ैरी, सज्जाद हैदर यलद्रम और प्रेमचन्द के क़लम और क़दम से गुज़रता हुआ उर्दू अफ़साना, बतद्रीज इर्तिक़ाई मंज़िलें तय करता गया। इस बुनयाद पर इसे चार अद्वार में तक़्सीम किया जा सकता है:

1903 से 1936 तक

1936 से 1955 तक

1955 से 1976 तक

1976 ता हाल

ان میں سے ہر دور کا اپنا اختصاص ہے، اس پر تفصیل سے لکھنے کا نہ یہاں موقع ہے اور نہ ضرورت۔ مختصراً کہا جا سکتا ہے کہ ابتدائی دور کے افسانے اصلاح پسندی، عشق و رومان، حب الوطنی اور آزادی کی تڑپ کے ترجمان نظر آتے ہیں۔ 1932ء میں ''انگارے'' کی اشاعت عمل میں آتی ہے، جس سے اردو افسانے کے ٹھہرے ہوئے پانی میں دائرے در دائرے بننے کا عمل شروع ہوتا ہے نیز پریم چند اسی عہد میں کفن (1936ء) کے ذریعے اردو افسانے کو ایک ایسا شاہکار دیتے ہیں جو ماڈرن کلاسیک بن جاتا ہے۔ چنانچہ ''انگارے'' اور ''کفن'' نے بعد کے افسانہ نگاروں کو فکری اور فنی ہر دو سطح پر متاثر کیا۔

یہیں سے دراصل اردو افسانے کا دوسرا دور (1936-1955ء) جسے ''افسانے کا عہد زریں'' بھی کہا جاتا ہے، شروع ہوتا ہے۔ اس عہد میں ممتاز اور اہم لکھنے والے کی پوری کہکشاں موجود ہے۔ ان میں منٹو، کرشن چندر، بیدی، عصمت چغتائی، بلونت سنگھ، غلام عباس، اختر اورینوی، دیویندر ستیارتھی، سہیل عظیم آبادی، پنڈت سدرشن، حکیم احمد شجاع، علی عباس حسینی، اعظم کریوی، حیات اللہ انصاری، احمد ندیم قاسمی، عزیز احمد، اختر انصاری، وغیرہ کے نام لیے جا سکتے ہیں۔ ان افسانہ نگاروں کے یہاں موضوعات میں بھی تنوع ہے اور فکر میں بھی، اسلوب میں بھی نیرنگی ہے اور تکنیک میں بھی۔ لیکن 1947ء تک آتے آتے اور آزادی کے بعد ملک، سماج اور زندگی کا نقشہ بدل گیا۔ تقسیم ملک نے تہذیبی اور فکری رویے، ادبی اور انسانی اقدار، میں بڑی تبدیلیاں رونما کیں۔ جس کے نتیجے میں آزادی کے بعد کے دس بارہ سال تک ہمارے افسانہ نگار فسادات، ہم آہنگی، تہذیب کی بازیافت اور اعتماد کی بحالی سے باہر نہ نکل سکے ممتاز شیریں نے کہا ہے کہ:

''ہمیں اپنے گرد و پیش کی زندگی میں ہر طرف فسادات کے بھیانک اثرات نظر آتے ہیں۔ فسادات نے زندگی کو تہ و بالا کر دیا تھا اس لیے فسادات نے ہمارے ادب پر

इन में हर दौर का अपना इख़्तिसास है। इस पर तफ़सील से लिखने का न यहाँ मौक़ा है और न ज़रूरत। मुख़्तसरन कहा जा सकता है कि इब्तिदाई दौर के अफ़साने इस्लाह पसन्दी, इश्क़ो-रोमान, हुब्बुल-वतनी और आज़ादी की तड़प के तर्जुमान नज़र आते हैं। 1932 ई. में "अंगारे" की इशाअत अमल में आती है, जिससे उर्दू अफ़साने के ठहरे हुए पानी में दाइरे-दर-दाइरे बनने का अमल शुरू होता है – प्रेमचन्द इसी अह्द में "कफ़न" (1936 ई.) के ज़रीए उर्दू अफ़साने को एक ऐसा शाहकार देते हैं जो मॉर्डन कलासिक बन जाता है। चुनांचे "अंगारे" और "कफ़न" ने बाद के अफ़साना निगारों को फ़िक्री और फ़न्नी हर दो सतह पर मुतअस्सिर किया।

यहीं से दरअस्ल उर्दू अफ़साने का दूसरा दौर (1936-1955) जिसे "अफ़साने का अह्दे ज़र्रीं" भी कहा जाता है, शुरू होता है। इस अह्द में मुम्ताज़ और अहम लिखने वालों की पूरी कहकशाँ मौजूद है। इन में मंटो, कृष्ण चन्द्र, बेदी, इस्मत चुग़ताई, बलवन्त सिंह, ग़ुलाम अब्बास, अख़्तर ओरैनवी, देवेन्द्र सत्यार्थी, सुहैल अज़ीमाबादी, पंडित सुदर्शन, हकीम अहमद शुजा, अली अब्बास हुसैनी, आज़म कुरेवी, हयातुल्लाह अंसारी, अहमद नदीम क़ासमी, अज़ीज अहमद और अख़्तर अंसारी वग़ैरा के नाम लिए जा सकते हैं। इन अफ़सानानिगारों के यहाँ मौज़ूआत में भी तनव्वो है और फ़िक्र में भी, उस्लूब में भी और तकनीक में भी। लेकिन 1947 तक आते-आते और आज़ादी के बाद मुल्क, समाज और ज़िन्दगी का नक़्शा बदल गया। तक़्सीमे-मुल्क ने तहज़ीबी और फ़िक्री रवैये – अदबी और इंसानी अक़्दार में बड़ी तब्दीलियाँ रूनुमां कीं, जिसके नतीजे में आज़ादी के बाद के दस-बारह साल तक हमारे अफ़साना निगार फ़सादात, हम-आहंगी, तहज़ीब की बाज़याफ़्त और एतमाद की बहाली से बाहर न निकल सके। मुम्ताज़ शीरीं ने कहा है कि :

"हमें अपने गिर्दो-पेश की ज़िंदगी में हर तरफ़ फ़सादात के

صرف اثر ہی نہیں ڈالا بلکہ ادب پر اس طرح چھا گئے کہ عرصہ تک اور کسی موضوع پر شاذ ہی لکھا گیا۔"

قرۃ العین حیدر اور انتظار حسین کے افسانوں میں نئی تخلیقی فضا ملتی ہے۔ان کا کینوس اور اسلوب بھی وسیع اور متنوع ہے۔ 1955ء تک اردو افسانہ اپنے زیادہ تر ابعاد کھول چکا تھا، اس لیے کسی نئے تجربے کی گنجائش بظاہر نظر نہیں آ رہی تھی لیکن زندگی "بت ہزار شیوہ" ہے۔کل تک جو لوگ ایک ہی ملک میں رہتے تھے اب ان کی شہریت بدل چکی تھی۔ہر دو ملک کے اپنے سیاسی اور سماجی نظام تھے۔اس لیے اظہار میں تغیر اور اجنبیت لازمی بات تھی۔اب باتیں براہ راست نہیں کی جا سکتی تھیں۔سماجی اور سیاسی ڈھانچہ کچھ اس نوع کا تھا کہ فن کار کا استعارہ، تشبیہ، تجرید، تخیل، علامت، تمثیل جیسے فنی لوازمات سے کام لینا مجبوری بھی تھی اور تقاضہ وقت بھی—نئے افسانہ نگاروں کے اس رویے کو بعض ناقدین نے روایت سے انحراف کا نام دیا اور بعض نے" اسے باغیانہ لے" کہا، بعض نے اسے "شناخت" کا مسئلہ بھی قرار دیا۔چنانچہ علامت نگاری اور تجریدیت کے بعد اردو افسانے کا تیسرا دور (1955ء کے لگ بھگ) وجود میں آنا شروع ہوتا ہے۔اس درمیان بنگلہ دیش کا بننا، ہندستان میں ایمرجنسی کا نفاذ، پاکستان میں مارشل لا کا دوبارہ نفاذ جیسے واقعات کو بھی ذہن میں رکھنے کی ضرورت ہے۔ان واقعات نے تقسیم ملک کے بعد ایک بار پھر ادیبوں اور شاعروں کے لیے نئے سوال پیدا کر دیے۔کچھ امور مغربی اثرات کی دین تھے۔آزادی کے دس پندرہ برس بعد بقول پروفیسر وہاب اشرفی:

افسانہ نگار اجتماعیت کی فضا کو اچانک تج دینے پر آمادہ ہو گیا اور اچانک ہی ذات کے خول میں سمٹ گیا اور اتنے ہی اچانک طور پر قدروں کی شکست و ریخت کا اسے عرفان بھی حاصل ہو گیا اور رشتے ناتے کے ٹوٹنے کے احوال اس پر منکشف ہو گئے اور وہ بھری دنیا

भयानक असरात नज़र आते हैं। फ़सादात ने जिंदगी को तहो-बाला कर दिया था इसलिए फ़सादात ने हमारे अदब पर सिर्फ़ असर ही नहीं डाला बल्कि अदब पर इस तरह छागए कि अर्से तक और किसी मौज़ू पर शाज़ ही लिखा गया–।"

कुर्रतुल-ऐन हैदर और इंतज़ार हुसैन के अफ़सानों में नई तख़लीक़ी फ़िज़ा मिलती है। उनका केंवस और उस्लूब भी वसी और मुतनव्वो है। 1955 तक उर्दू अफ़साना अपने ज़्यादातर अबूआद खोल चुका था, इसलिए किसी नए तजूरिबे की गुंजाइश बज़ाहिर नज़र नहीं आ रही थी लेकिन ज़िंदगी "बुते-हज़ार-शेवा" है। कल तक जो लोग एक ही मुल्क में रहते थे अब उनकी शह्रीयत बदल चुकी थी। हर दो मुल्क के अपने सियासी और समाजी निज़ाम थे। इसलिए तग़य्युर और अज्नबीयत लाज़मी बात थी। अब बातें बराहे-रास्त नहीं की जा सकती थीं। समाजी और सियासी ढाँचा कुछ इस नौअ का था कि फ़नकार का इस्तिआरा, तश्बीह, तजरीद, अलामत, तम्सील जैसे फ़न्नी लवाज़मात से काम लेना, मजबूरी थी और तक़ाज़ाए- वक़्त भी – नए अफ़सानानिगारों के इस रवैये को बाज़ नाक़ेदीन ने रिवायत से इनूहिराफ़ का नाम दिया और बाज़ ने इसे "बाग़ियाना लय" कहा – बाज़ ने इसे शनाख़्त का मसूअला भी क़रार दिया। चुनांचे अलामतनिगारी और तजरीदीयत के बाद उर्दू अफ़साने का तीसरा दौर (1955 के लगभग) वजूद में आना शूरू होता है। इस दरमियान बंगलादेश का बनना, हिन्दुस्तान में इमरजेंसी का निफ़ाज़, पाक्स्तान में मार्शल ला का दुबारा निफ़ाज जैसे वाक़ेआत को भी ज़ेह्न में रखने की ज़रूरत है। इन वाक़ेआत ने तक़सीमे - मुल्क के बाद एक बार फिर अदीबों और शायरों के लिए नए सवाल पैदा कर दिए। कुछ अमूर मग़रबी असरात की देन थे। आज़ादी के दस पन्द्रह बरस बाद बक़ौले प्रो. वहाब अशरफ़ी :

"अफ़साना निगार इज्तमाईयत की फ़िज़ा को अचानक तज देने पर आमादः हो गया और अचानक ही अपनी ज़ात के ख़ोल में सिमट गया

میں تنہائی سے دوچار ہوگیا اور وہ اپنی زندگی کے لمحے لمحے کا احساس کرنے لگا، پھر اس کی لغویت بھی اس پر آشکارہ ہوگئی اور وہ راتوں رات وجودی بن گیا اور تلازموں کے سلسلے اس پر روشن ہوگئے، تب وہ شعور اور لاشعور کے نہاں خانوں میں جھانکنے لگا اور ان کی رو میں بہنا اس کا مقدر بھی بن گیا اور اس کا فن بھی۔ تب اس کے فن نے اسے تجرید کا سبق دیا، پھر اس راہ سے وہ علامت نگاری کی منزل میں آگیا۔ اردو افسانے کی حد تک مجھے اس کا یقین ہے کہ یہ سب کچھ نہیں ہوا، ہاں روایتی اور آزمودہ سانچے میں قصہ گوئی اس کے لیے مشکل ضرور ہوگئی کہ ایسے سانچے پرانے لکھنے والوں کے ہاتھوں اتنے پک گئے تھے کہ انھیں مزید پکایا نہیں جا سکتا تھا۔ اس کا احساس نئی نسل کے فنکاروں کو تو تھا ہی لیکن اس کے مظاہرے کے لیے موثر پلیٹ فارم کی ضرورت تھی، اسی کمی کو پورا کرنے میں 'سوغات' نے پہل کی، پھر ''شب خون'' نے بڑے طمطراق سے صلائے عام دے دی۔ اس طرح نئے افسانہ نگاروں اور نئے افسانے کی کھیپ کی کھیپ پیدا ہوگئی۔''

اس تجربے میں پرانے، نئے اور بالکل نئے افسانہ نگار بھی شامل ہیں اپنی اپنی انفرادیت کے ساتھ کچھ کم کچھ زیادہ — مثلاً قرۃ العین حیدر، انتظار حسین، احمد ندیم قاسمی، جوگندر پال،، غیاث احمد گدی، سریندر پرکاش، بلراج مینرا، انور سجاد، احمد ہمیش، رام لال، کلام حیدری، احمد یوسف، شرون کمار ورما، الیاس احمد گدی، جیلانی بانو، منیر احمد شیخ، اقبال مجید، اقبال متین، رتن سنگھ، ستیش بترا، قیصر تمکین، غلام الثقلین، آمنہ ابوالحسن، عوض سعید، خالدہ اصغر، دیوندر اسر، کمار پاشی، قمر احسن، حسین الحق، شوکت حیات، شفق، عبدالصمد، سلام بن رزاق، اکرام بیگ، سید محمد اشرف، رشید امجد، محمد منشایاد، انور خاں، علی امام نقوی، انور قمر، انیس رفیع وغیرہ۔ یہ عہد اردو افسانے کے لیے شکست و ریخت کا عہد

और इतने ही अचानक तौर पर क़दरों की शिकस्तो-रेख़्त का इसे इर्फ़ान भी हासिल हो गया और रिश्ते-नाते के टूटने के अह्वाल उस पर मुंकशिफ़ हो गए और वह भरी दुनिया में तनहाई से दोचार हो गया और वह अपनी ज़िंदगी के लम्हे-लम्हे का एहसास करने लगा, फिर उसकी लग्वियत भी उस पर आशकारा हो गई और वह रातों-रात वजूदी बन गया और तलाज़मों के सिलसिले उस पर रौशन हो गए, तब वह शऊर और लाशऊर के निहाख़ानों में झाँकने लगा और उनकी रौ में बहना उसका मुकद्दर भी बन गया और उसका फ़न भी। तब उसके फ़न ने उसे तज्रीद का सबक़ दिया, फिर इस राह से वह अलामतनिगारी की मंज़िल में आ गया। उर्दू अफ़साने की हद तक मुझे इसका यक़ीन है कि ये सब कुछ नहीं हुआ। हाँ रिवायती और आज़मूदा साँचे में क़िस्सा-गोई उसके लिए मुश्किल ज़रूर हो गयी कि ऐसे साँचे पुराने लिखने वालों के हाथों इतने पक गए थे कि उन्हें मज़ीद पकाया नहीं जा सकता था। इसका एहसास नई नस्ल के फ़नकारों को तो था ही लेकिन इसके मुज़ाहिरे के लिए मुअस्सिर प्लेटफ़ॉर्म की ज़रूरत थी, इस कमी को पूरा करने में 'सौग़ात' ने पहल की, फिर 'शबख़ून' ने बड़े तमतराक़ से सलाए-आम दे दी। इस तरह नए अफ़साना-निगारों और नए अफ़साने की खेप की खेप पैदा हो गयी।"

इस तजुरिबे में पुराने, नए और बिल्कुल नए अफ़साना निगार भी शामिल हैं अपनी-अपनी इनफ़रादियत के साथ कुछ कम कुछ ज़यादा। मस्लन क़ुर्रतुल-ऐन-हैदर, इंतज़ार हुसैन, अहमद नदीम क़ासमी, जोगिन्द्र पाल, ग़यास अहमद गद्दी, सुरेन्द्र प्रकाश, बलराज मैनरा, अनवर सज्जाद, अहमद हमेश, राम लाल, कलाम हैदरी, अहमद यूसुफ़, श्रवण कुमार वर्मा, इलयास अहमद गद्दी, जीलानी बानो, मुनीर अहमद शेख़, इक़बाल मजीद, इक़बाल मतीन, रतन सिंह, सतीश बत्रा, क़ैसर तमकीन, गुलामुस-सक़लैन, आमिना-अबुल-हसन, एवज़ सईद, ख़ाल्दा असग़र, देवेन्द्र इस्सर, कुमार पाशी, क़मर अहसन, हुसैनुल हक़, शौकत हयात, शफ़क़, अब्दुस-समद,

ثابت ہوا۔ اس دور کے افسانوں میں کہانی سے کہانی پن کو دور کرنے کی سعی، نجی اور ذاتی علامات و استعاروں کی اختراع، تجرید اور فنطاسی — یہ سب کچھ تجربے کے نام پر روا ہو گیا، نتیجہ میں تجربہ برائے تجربہ نے افسانہ کو قاری سے دور کر دیا اور قاری کا اعتماد نئی کہانی سے اٹھ گیا۔ پروفیسر گوپی چند نارنگ نے بر وقت اس بحران کو محسوس کرتے ہوئے چند سوالات قائم کیے تھے کہ:

''نیا افسانہ دراصل اس وقت ایک ایسے دوراہے پر کھڑا ہے جہاں اس کو خود معلوم نہیں کہ اس کی اگلی منزل کیا ہے۔ وہ ایک ایسے آئینے کے روبرو ہے جو شکستوں سے چور ہے۔ نئی کہانی نے نہایت بے رحمی سے فرسودہ ڈھانچے سے نجات حاصل کرنے کی کوشش کی۔ لیکن کیا نئی کہانی جس حد تک وہ نئی ہے، کہانی نہیں ہے؟ یا جس حد تک وہ کہانی ہے، وہ نئی نہیں ہے؟ کیا کہانی کا کہانی پن فرسودہ ڈھانچے کا ایسا عنصر ہے جس کا رد لازم ہے؟ کہانی خواہ وہ کتنی ہی انام، تجریدی، استعاراتی، تمثیلی، علامتی یا فنطاسیائی ہو، کیا کہانی پن کے بغیر اس کی تشخیص ممکن ہے؟ نیز یہ کہ نئی کہانی کی جمالیاتی حدود کیا ہیں؟...... نئی کہانی زمان و مکاں کے منطقی رشتوں کو لاشعوری طور پر بدل دینے پر قادر سہی لیکن زمین و آسمان کی وسعتوں میں اسے کہیں تو پیر ٹکانے ہی پڑتے ہیں اور کسی نہ کسی لمحے میں تو سانس لینی ہی پڑتی ہے؟ کہانی کتنی ہی آفاقی اور باطنی ہو، کیا واضح یا پوشیدہ طور پر وہ ہمیشہ سماج اور معاشرے سے جڑی نہیں رہتی—''

یہی نہیں انھوں نے اسی زمانے میں ایک بہت اہم مضمون ''نیا افسانہ: روایت سے انحراف اور مقلدین کے لیے لمحہ فکریہ'' کے عنوان سے لکھ کر نئی کہانی (ساٹھ اور ستر کی دہائی کے دوران) کے نام پر پھیلے ہوئے انتشار اور تسامحات پر روشنی ڈالی اور مقلدین کے

सलाम बिन रज़्ज़ाक़, इकराम बाग, सय्यद मुहम्मद अशरफ़, रशीद अमजद, मुहम्मद मंशा याद, अनवर ख़ाँ, अली इमाम नक़वी, अनवर क़मर, अनीस रफ़ी, वग़ैरा। ये अह्द उर्दू अफ़साने के लिए शिकस्तो रेख़्त का अह्द साबित हुआ। कहानी से कहानीपन को दूर करने की कोशीश, निजी और ज़ाती अलामातो- इस्तिआरों की इख़्तरा, तजरीद और फ़नतासी। ये सब कुछ तजूरिबा के नाम पर रवा हो गया, नतीजे में तजूरिबा बराए तजूरिबा ने अफ़सानों को क़ारी से दूर कर दिया और क़ारी का एतमाद नई कहानी से उठ गया। प्रो० गोपी चन्द नारंग ने बर-वक़्त इस बुहरान को महसूस करते हुए चंद सवालात क़ायम किए थे कि :

"नया अफ़साना दरअसल इस वक़्त एक ऐसे दोराहे पर खड़ा है जहाँ इसको ख़ुद मालूम नहीं कि इसकी अगली मंज़िल क्या है। वह एक ऐसे आईने के रूबरू है जो शिकस्तों से चूर है। .... नई कहानी ने निहायत बेरहमी से फ़र्सूदा ढाँचे से निजात हासिल करने की कोशिश की। लेकिन क्या नई कहानी, जिस हद तक वह नई है, कहानी नहीं है? या जिस हद तक वह कहानी है, वह नई नहीं है? क्या कहानी का कहानीपन, फ़र्सूदा ढाँचे का ऐसा उंसुर है, जिसका रद लाज़िम है? कहानी ख़्राह वह कितनी ही अनाम, तज्रीदी, इस्तिआराती, तम्सीली, अलामती या फंतासियाई हो, क्या कहानीपन के बग़ैर उसकी तश्ख़ीस मुम्किन है? नीज़ ये कि नई कहानी की जमालयाती हुदूद क्या हैं? ....नई कहानी ज़मानो-मकाँ के मंतक़ी रिश्तों को लाशऊरी तौर पर बदल देने पर क़ादिर सही लेकिन ज़मीनो-आस्मान की वुसुअतों में उसे कहीं तो पैर टिकाने ही पड़ते हैं और किसी न किसी लम्हे में तो सांस लेनी ही पड़ती है? कहानी कितनी ही आफ़ाक़ी और बातनी हो, क्या वाज़ेह या पोशीदा तौर पर वह हमेशा समाज और मआशरे से जुड़ी नहीं रहती।"

यही नहीं उन्होंने उसी ज़माने में एक बहुत अहम मज़मून "नया अफ़साना : रिवायत से इनूहिराफ़ और मुक़ल्लिदीन के लिए लम्हए

سامنے واضح طور پر یہ بات رکھی کہ اگر آپ پختہ فنکار ہیں تو بیانیہ میں بھی اچھی کہانی کے امکانات پوشیدہ ہیں ورنہ دوسری صورت میں نہ کہانی ہاتھ آئے گی نہ فنکاری۔ انھوں نے یہ بھی کہا ہے کہ:

''ان دنوں اس بات سے تکلیف ہوتی ہے کہ مقلدین کی بھیڑ میں ان لوگوں کی آواز بھی کھوگئی جنھوں نے اردو افسانے کو نئے تجربوں کی تازگی دی تھی اور اسے نئی منزلوں کی طرف بڑھایا تھا۔ اردو افسانے میں اس وقت زیادہ تعداد ایسے لکھنے والوں کی ہے جن کے فکر و احساس میں چونکہ تازگی کی آگ نہیں، اس لیے ان کے پاس نئے تجربوں کے فنی ادراک پر قادر تازہ کار نظر بھی نہیں۔ استعاراتی یا علامتی اظہار لفظوں، علامتوں یا مجردات کا ڈھیر لگانے کا نام نہیں، نہ ہی یہ صنعت اہمال میں لفظوں کے بے ہنگم استعمال کا نام ہے۔ ایسی تحریروں کو نہ افسانہ کہا جاسکتا ہے، نہ انشائیہ، نہ کچھ اور—''

اردو افسانے کے ان ادوار پر گفتگو کے بعد کہا جاسکتا ہے کہ اس کے ابتدائی تیس سال رومانیت اور جذباتیت میں بیتے، وسط کے تیس سال رومانیت سے بغاوت کے نتیجے میں مقصدیت اور حقیقت نگاری کے سفر میں گزرے، بیچ کے بیس پچیس سال سابقہ تمام روایتوں سے انحراف اور بغاوت کی نذر ہو گئے۔ اس لیے اس نثری صنف پر مختلف لیبل بھی لگتے رہے۔ کہانی، افسانہ، ترقی پسند افسانہ، نیا افسانہ، جدید افسانہ، علامتی، تجریدی اور تمثیلی افسانہ اور اَ کہانی وغیرہ وغیرہ— اردو افسانے کی تغیر پذیر ہیئت کو، اس کی وحشت اور تخریب کو، اس کے انتشار اور اضطراب کو ہر سنجیدہ قاری، ناقد اور تخلیق کار شدت سے محسوس کرتا رہا تھا، اسی احساس نے 1976ء کے بعد کے کہانی کاروں کو خود احتسابی کی جانب مائل کیا اور انھوں نے اپنی کھلی آنکھوں سے دیکھا کہ علامتی اور تجریدی دور میں زیادہ تر رسائل افسانوں کے ساتھ اس کا تجزیہ اور تفسیر بھی شائع کرنے پر مجبور ہیں، اس کے باوجود قاری، افسانہ کو

फ़िक्रिया" के उन्वान से लिख कर नई कहानी (साठ और सत्तर की दहाई के दौरान) के नाम पर फैले हुए इन्तिशार और तसामुहात पर रोशनी डाली और मुक़ल्लिदीन के सामने वाज़ेह तौर पर ये बात रखी कि अगर आप पुख़्ता फ़नकार हैं तो बयानिया में भी अच्छी कहानी के इमकानात पोशीदा हैं वरना दूसरी सूरत में न कहानी हाथ आएगी न फ़नकारी। उन्होंने ये भी कहा कि :

इन दिनों इस बात से तक्लीफ़ होती है कि मुक़ल्लिदीन की भीड़ में उन लोगों की आवाज़ भी खो गई जिन्होंने उर्दू अफ़साने को ताज़गी दी थी और उसे नई मंज़िलों की तरफ़ बढ़ाया था। .... उर्दू अफ़साने में इस वक़्त ज़्यादा तादाद ऐसे लिखने वालों की है, जिन के फ़िक्रो-एहसास में चूंकि ताज़गी नहीं, इसलिए उनके पास नए तजूरिबों के फ़न्नी इद्राक पर क़ादिर ताज़ाकार नज़र भी नहीं। इस्तिआराती या अलामती इज़्हार, लफ़्ज़ों, अलामतों या मुजर्रिदात का ढेर लगाने का नाम नहीं, न ही ये सनअते-एहमाल में लफ़्ज़ों के बेहंगम इस्तेमाल का नाम है। ऐसी तहरीरों को न अफ़साना कहा जा सकता है, न इंशाइया, न कुछ और—"

उर्दू अफ़साने के इन अदवार पर गुफ़्तगू के बाद कहा जा सकता है कि इसके इब्तेदाई तीस साल रोमानवियत और जज़बातियत में बीते, वस्त् के तीस साल रोमानवियत से बग़ावत के नतीजे में मक़्सदीयत और हक़ीक़त निगारी के सफ़र में गुज़रे, बीच के बीस-पचीस साल साबिक़ा तमाम रिवायतों से इंनूहिराफ़ और बग़ावत की नज़्र हो गये इसलिए इस नस्री सिन्फ़ पर मुख़्तलिफ़ लेबल भी लगते रहे ..... कहानी, अफ़साना, तरक़्क़ी पसन्द अफ़साना, नया अफ़साना जदीद अफ़साना, अलामती, तजरीदी, तमसीली अफ़साना और अकहानी वग़ैरा-वग़ैरा — उर्दू अफ़साने की तग़ैयूर पज़ीर हैयत को, उसकी वहूशत और तख़रीब को, उसके इन्तिशार और इज़्तिराब की, हर संजीदा क़ारी, नाक़िद और तख़्लीक़कार शिद्दत से महसूस करता रहा था। इसी एहसास ने 1976 के बाद के कहानीकारों को ख़ुद-एहतसाबी की जानिब माइल किया और उन्होंने अपनी

ہاتھ لگاتے ہوئے ڈرتا ہے۔ ترسیل اور ابلاغ کے بڑھتے ہوئے المیہ کے اس منظر نامے میں تخلیق کاروں نے محسوس کیا کہ ناقد انھیں غیر ضروری تقلید سے بچنے اور کہانی پن سے دامن کشاں نہ ہونے کا مشورہ دے رہا ہے اور قاری اچھی اور بامعنی کہانیوں کا منتظر ہے تو انھوں نے علامتیت اور تجریدیت کو پرے رکھ کر اپنا احتساب کیا اور اس صحت مند فنی بیانیا کا احیا کیا جس میں بے پناہ تخلیقی توانائی اور زندہ رہنے کی طاقت ہے۔ چنانچہ لگ بھگ 1976 کی ایمرجنسی کے آس پاس جو نئی کہانی وجود میں آنا شروع ہوئی اس میں حقیقت نگاری بھی ہے اور فلسفہ بھی، فکر بھی ہے اور فن بھی، عہد بھی ہے اور سماج بھی، فرد بھی ہے اور تخیل بھی۔ ان کہانیوں کا مزاج دیکھنا ہو تو پچھلے بیس بائیس سال میں مختلف رسائل و جرائد میں شائع ہونے والے اردو افسانوں کا مطالعہ کافی ہوگا۔ ان میں وہ افسانہ نگار بھی شامل ہیں جو ساتویں دہائی میں لکھ رہے تھے اور وہ بھی جنھوں نے آٹھویں دہائی میں لکھنا شروع کیا تھا۔ میری مراد سریندر پرکاش، حسین الحق، رشید امجد، سلام بن رزاق، عبدالصمد، اقبال مجید، کلام حیدری، احمد یوسف، مسعود اشعر، شوکت حیات، شفق، ظفر اوگانوی، انور قمر، علی امام نقوی، انور خاں، سید محمد اشرف، طارق چھتاری، انیس رفیع، محمد منشایاد، مرزا حامد بیگ، بیگ احساس، مشرف عالم ذوقی، خورشید اکرم، نگار عظیم، قاسم خورشید، شفیع مشہدی، ذکیہ مشہدی، مشتاق احمد نوری، انجم عثمانی، ترنم ریاض، م۔ق۔خاں، نیر مسعود، شموئل احمد، رضوان احمد، ساجد رشید، نورالحسنین، اسرار گاندھی، محسن خاں، عارف ایوبی، غزال ضیغم، معین الدین جینا بڑے وغیرہ سے ہے۔ فہرست سازی ہمارا مقصد نہیں ہے اور اس طرح کی کوئی فہرست مکمل ہو بھی نہیں سکتی، منشا یہ ہے کہ آٹھویں دہائی کے بعد نئے لکھنے والوں نے اردو افسانے کو ایک نئی جہت اور آفاقیت دینے کی کوشش کی ہے۔ آج اردو افسانہ اپنے پیروں پر کھڑا ہے۔ قاری کا اعتماد بھی بحال ہو رہا ہے اور افسانے نے ایک بار پھر اپنی شناخت قائم کر لی

आज़ादी के बाद उर्दू अफ़साना

खुली आँखों से देखा कि अलामती और तजरीदी दौर में ज़्यादातर रसाएल, अफ़सानों के साथ उसका तज्ज़िया और तफ़्सीर भी शाए करने पर मजबूर हैं। इसके बावजूद क़ारी, अफ़सानों को हाथ लगाते हुए डरता है। तर्सील और इब्लाग़ के बढ़ते हुए अलमिये के इस मंज़रनामे में तख़्लीक़कारों ने महसूस किया कि नाक़िद उन्हें ग़ैर ज़रूरी तक़लीद से बचने और कहानीपन से दामन कुशा न होने का मशूवरा दे रहा है और क़ारी अच्छी और बामानी कहानियों का मुन्तज़िर है, तो उन्होंने अलामतीयत और तजरीदीयत को परे रखकर अपना एहतसाब किया और उस सेहतमंद फ़न्नी बयानिया का अह्या किया जिसमें बेपनाह तख़्लीक़ी तवानाई और ज़िन्दा रहने की ताक़त है। चुनांचे लगभग 1976 की इमरजेन्सी के आस पास जो नई कहानी वजूद में आना शुरू हुई उसमें हक़ीक़त निगारी भी है, फ़ल्सफ़ा भी है और तख़य्युल भी। इन कहानियों का मिज़ाज देखना है तो पिछले बीस-बाईस साल में मुख़्तलिफ़ रसाएलो-जराइद में शाए होने वाले उर्दू अफ़साने का मुतालेआ काफ़ी होगा। इन में वह अफ़साना-निगार भी शामिल हैं जो सातवीं दहाई में लिख रहे थे और वह भी जिन्होंने आठवीं दहाई में लिखना शुरू किया था। मेरी मुराद सुरेन्द्र प्रकाश, हुसैनुल हक़, रशीद अमजद, सलाम बिन रज़्ज़ाक़, अब्दुस-समद, इक़बाल मजीद, कलाम हैदरी, अहमद यूसुफ़, मसऊद अशअर, शौकत हयात, शफ़क़, ज़फ़र ओगान्वी, अनवर क़मर, अली इमाम नक़्वी, अनवर ख़ाँ, सय्यद मुहम्मद अशरफ़, तारिक़ छतारी, अनीस रफ़ी, मंशा याद, मिर्ज़ा हामिद बेग, बेग एहसास, मुशर्रफ़ आलम ज़ौक़ी, ख़ुर्शीद अकरम, निगार अज़ीम, क़ासिम ख़ुर्शीद, शफ़ी मशूहदी, ज़किया मशूहदी, मुश्ताक़ अहमद नूरी, अंजुम उस्मानी, तरन्नुम रियाज़, मीम क़ाफ़ ख़ाँ, नय्यर मसऊद, शमोएल अहमद, रिज़वान अहमद, साजिद रशीद, नूरूल हसनैन, असरार गांधी, मोहसिन ख़ाँ, आरिफ़ अय्यूबी, ग़िज़ाल ज़ैग़म, मोईनुद्दीन-जीना बड़े वग़ैरा से है। फ़ेहरिस्त साज़ी हमारा मक़्सद नहीं है और इस तरह की कोई फ़ेहरिस्त मुकम्मल हो भी नहीं सकती। मंशा ये है कि आठवीं दहाई के बाद नए लिखने वालों ने उर्दू अफ़साने को एक नई जेहत और आफ़ाक़ीयत देने की सई की है। आज

ہے۔ بقول گوپی چند نارنگ یہ ترقی پسندی اور جدیدیت کے بعد مابعد جدیدیت کا زمانہ ہے جو نئی ثقافتی صورت حال بھی ہے اور جس کی اپنی ادبی پہچان بھی ہے ۔ان کا کہنا ہے ''(1) افسانہ میں بیانیہ کی بحالی ہوئی ہے۔(2) کہانی پن کا استر اداب نظریاتی طور پر قابل قبول نہیں۔ (3) افسانہ قاری سے جڑ رہا ہے۔ (4) اجنبیت ، بیگانگی، لایعنیت، تنہائی،شکست ذات کے دیے ہوئے فارمولے پوری طرح رد ہوگئے ہیں۔ (5) کوئی نظریاتی فارمولا قابل قبول نہیں (ہر نظریہ ادعائیت کی طرف لے جاتا ہے) (6) بین المتونیت (7) تانیثیت (8) پوسٹ کولونیل سیاسی سماجی مسائل۔(9) دلت، ذات پات، اقلیت کے مسائل۔(10) معنیاتی نظام،فن کی تکثیریت۔(11) تہذیبی جڑوں، مقامیت پر اصرار یہ سب آج کی نئی پہچان ہیں۔'' اس انتخاب میں جن افسانہ نگاروں کی کہانیاں شامل ہیں امید ہے وہ قارئین کو پسند آئیں گی۔

یہ افسانوی انتخاب جو قومی کونسل برائے فروغ اردو زبان، نئی دہلی کی جانب سے شائع ہو رہا ہے، اس کے اشاعتی پروگرام ''آزادی کے بعد اردو ادب'' کا حصہ ہے، جس کے تحت شعری اور نثری اصناف کے انتخابات شائع کئے جائیں گے۔اس کا ایک مقصد جہاں آزادی کے بعد کے اردو ادب کے سمت و رفتار اور مزاج و منہاج تک رسائی ہے تو دوسرا خیال یہ بھی ہے کہ اس ادبی سرمایے سے وہ لوگ بھی استفادہ کرسکیں جو اردو رسم الخط سے نابلد ہیں، اسی لیے یہاں ان کہانیوں کا دیوناگری TRANSLITERATION کیا گیا ہے۔ اردو میں عام طور پر (لکھتے اور پڑھتے وقت) اعراب کا خیال نہیں رکھا جاتا یہی سبب ہے کہ TRANSLITERATION میں تلفظ کا مسئلہ حد درجہ اہمیت اختیار کر لیتا ہے۔ TRANSLITERATION کے ابتدائی مراحل میں یہ کہانیاں کچھ ایسے حالات سے گذریں کہ پہلا ڈرافٹ تقریباً تلف کرنا پڑا۔ رہنما کے طور پر اس کام کے لیے CENTRAL HINDI DIRECTORATE کے اصول وضوابط کو سامنے رکھا گیا — یہ بھی خیال رکھا گیا

आज़ादी के बाद उर्दू अफ़साना

उर्दू अफ़साना अपने पैरों पर खड़ा है। क़ारी का एतमाद भी बहाल हो रहा है और अफ़साने ने एक बार फिर अपनी शनाख़्त क़ायम कर ली है। बक़ौले गोपी चन्द्र नारंग ये तरक्क़ी पसन्दी और जदीदियत के बाद माबाद जदीदियत का ज़माना है जो नई सक़ाफ़ती सूरते हाल भी है और जिसकी अपनी अदबी पहचान भी है। उनका कहना है "(1) अफ़साना में बयानिया की बहाली हुई है। (2) कहानीपन का इस्तिदराद अब नज़रियाती तौर पर क़ाबिलेक़ुबूल नहीं। (3) अफ़साना क़ारी से जुड़ रहा है। (4) अजनबियत, बेगानगी, लायानियत, तनहाई, शिकस्त ज़ात के दिए हुए फ़ार्मूले पूरी तरह रद हो गए हैं। (5) कोई नज़रियाती फ़ार्मूला क़ाबिलेक़बूल नहीं। (हर नज़रिया इद्दिआइयत की तरफ़ ले जाता है) (6) बैनुल मोतूनियत (7) तानीसियत (8) पोस्ट कोलोनियल सियासी समाजी मसाइल (9) दलित, ज़ात-पात, अक़लियत के मसाइल (10) मानियाती नेज़ाम, फ़न की तकसीरियत (11) तहज़ीबी जड़ों, मक़ामियत पर इस्रार ये सब आज की नई पहचान हैं।" इस इंतिखाब में जिन अफ़साना-निगारों की कहानियां शामिल हैं उम्मीद है वो क़ारईन को पसन्द आएंगी।

ये अफ़सानवी इंतिख़ाब जो क़ौमी कौंसिल बराए फ़रोग़े उर्दू ज़बान, नई देहली की जानिब से शाए हो रहा है, इसके इशाअती प्रोग्राम "आज़ादी के बाद उर्दू अदब" का हिस्सा है, जिसके तेहत शेयरी और नस्री असनाफ़ के इंतिख़ाबात शाए किए जाएंगे। इसका एक मक़सद जहाँ आज़ादी के बाद के उर्दू अदब की समतो-रफ़्तार और मिज़ाजो-मिन्हाज तक रिसाई है तो दूसरा ख़्याल ये भी है कि इस अदबी सरमाए से वह लोग भी इस्तिफ़ादा कर सकें जो उर्दू रस्मुल-ख़त से नाबलद हैं। इसलिए यहाँ इन कहानियों का देवनागरी TRANSLITERATION किया गया है। उर्दू में आम तौर पर (लिखते और पढ़ते वक़्त) एराब (मात्राओं) का ख़्याल नहीं रखा जाता। यही सबब है कि TRANSLITERATION में तलफ़्फ़ुज़ का मसअला हद दर्जा अहमियत इख़्तियार कर लेता है । ये कहानियाँ (TRANSLITERATION) के इब्तेदाई मराहिल में कुछ ऐसे हालात से गुज़रीं कि पहला ड्राफ़्ट तक़रीबन तल्फ़ करना पड़ा और रहनुमा के तौर पर इस काम के लिए CENTRAL

کہ ہم عام طور پر اردو میں جس طرح کسی لفظ کا تلفظ کرتے ہیں، دیوناگری میں اسی طریقہ سے اس کو لکھا جائے مثلاً شب و روز کو शब-व-रोज़ لکھنا چاہئے مگر بولتے وقت اس کی شکل کچھ یوں शबो-रोज़ ہو جاتی ہے۔ اس لیے اس کو اسی طرح لکھنا زیادہ مناسب معلوم ہوتا ہے۔ پڑھنے والوں کے لیے اس اصول کی وضاحت ضروری تھی۔

ہر انتخاب کی طرح اس انتخاب کی بھی اپنی مجبوریاں اور حد بندیاں ہیں۔ جب قومی کونسل نے اس کا ڈول ڈالا تو پہلے اس میں 64 کہانیاں شامل ہوئیں لیکن صفحات محدود تھے، اس لیے تمام تر کوشش کے باوجود بعض اچھی کہانیاں شامل نہ ہو سکیں جس کا مجھے بھی اور اس پروجیکٹ کے خصوصی رہنما اور اردو افسانے کے اہم ناقد پروفیسر گوپی چند نارنگ کو بھی احساس اور افسوس ہے۔ انجام کار 26 کہانیوں پر ہی اکتفا کرنا پڑ رہا ہے— لیکن ایک بات جو بلا خوف تردید کہی جا سکتی ہے وہ یہ کہ یہ انتخاب اپنی تنگ دامنی کے باوجود بھی بے انتہا وسعت رکھتا ہے نیز آزادی کے بعد اردو افسانے کے تمام تر ممکنہ SHADES کو پیش کرنے کی کوشش کرتا ہے۔ یہاں اس بات کا اعتراف بھی ضروری ہے کہ یہ پروجیکٹ ہرگز مکمل نہ ہوتا اگر پروفیسر گوپی چند نارنگ، صدر، ساہتیہ اکادمی، نئی دہلی کا عملی اور علمی تعاون حاصل نہ ہوتا۔ اس ضمن میں ڈاکٹر محمد حمید اللہ بھٹ کا شکریہ بھی ضروری ہے کہ انھوں نے اس بارے میں بنیادی سہولیات فراہم کیں —اس انتخاب کے کام میں ڈاکٹر اسلم جمشید پوری نے بھرپور معاونت کی۔ ڈاکٹر کلیم اللہ کا شکریہ بھی واجب ہے کہ انھوں نے مناسب مشورے دیئے۔

یقین ہے کہ یہ انتخاب قومی کونسل برائے فروغ اردو زبان کے منصوبوں کو پورا کرے گا۔

گوپی چند نارنگ

ارتضیٰ کریم

اسلم جمشید پوری

HINDI DIRECTORATE के उसूलो-ज़वाबित को सामने रखा गया – ये भी ख़्याल रखा गया कि आम तौर पर उर्दू में जिस तरह लफ़्ज़ का तलफ़्फ़ुज़ करते है, देवनागरी में उसी तरह उसको लिखा जाय, मसलन उर्दू रस्मुल-ख़त के मुताबिक़ शबो रोज़ बोलते वक़्त इसकी आवाज़ शबो – रोज़ निकलती है इसलिए इसको इसी तरह लिखना ज़्यादा मुनासिब मालूम होता है। पढ़ने वालों के लिए इस उसूल की वज़ाहत ज़रूरी थी।

हर इंतिख़ाब की तरह इस इंतिख़ाब की भी अपनी मजबूरियाँ और हदबंदियाँ हैं। जब क़ौमी कौंसिल ने इसका डोल डाला तो पहले इसमें 64 कहानियाँ शामिल हुइं, लेकिन सफ़्हात महदूद थे इसलिए तमामतर कोशिश के बावजूद बाज़ अच्छी कहानियाँ शामिल न हो सकीं। जिसका मुझे भी और इस प्रोजेक्ट के खुसूसी रहनुमा और उर्दू अफ़साने के अहम नाक़िद प्रोफेसर गोपी चन्द नारंग को भी एहसास और अफ़सोस है। अंजामकार 26 कहानियों पर ही इक्तिफ़ा करना पड़ रहा है – लेकिन एक बात जो बिला खौफ़े-तर्दीद कही जा सकती है वह ये कि ये इंतिख़ाब अपनी तंग दामनी के बावजूद भी बे-इन्तिहा वुसअत रखता है, नीज़ आज़ादी के बाद उर्दू अफ़साने के तमामतर मुम्किना SHADES को पेश करने की कोशिश करता है। यहाँ इस बात का एतराफ़ भी ज़रूरी है कि ये प्रोजेक्ट हरगिज़ मुकम्मल न होता अगर प्रोफ़ेसर गोपी चन्द नारंग, सदर, साहित्य एकादमी, नई देहली का अमली और इल्मी तआवुन हासिल न होता। इस ज़िम्न में डा. मो. हमीदुल्लाह भट का शुक्रिया भी ज़रूरी है कि उन्होंने इस बारे में बुनयादी सहूलियात फ़राहम कीं – इस इंतिख़ाब के काम में डा. असलम जमशेदपुरी ने भरपूर मुआवेनत की। डा. कलीमुल्लाह का भी शुक्रिया वाजिब है कि उन्होनें मुनासिब मशवरे दिए।

यक़ीन है कि ये इंतिख़ाब क़ौमी कौंसिल बराए फ़रोग़ उर्दू ज़बान के मनसूबों को पूरा करेगा।

गोपी चन्द नारंग

इर्तज़ा करीम

असलम जमशेदपुरी

کرشن چندر

پورے چاند کی رات

اپریل کا مہینہ تھا۔ بادام کی ڈالیاں پھولوں سے لد گئی تھیں اور ہوا میں برفیلی خنکی کے باوجود بہار کی لطافت آ گئی تھی۔ بلند و بالا تنگوں کے نیچے مخملیں دوب پر کہیں کہیں برف کے ٹکڑے سپید پھولوں کی طرح کھلے ہوئے نظر آ رہے تھے۔ اگلے ماہ تک یہ سپید پھول اسی دوب میں جذب ہو جائیں گے۔ اور دوب کا رنگ گہرا سبز ہو جائے گا۔ اور بادام کی شاخوں پر ہرے ہرے بادام پکھراج کے نگینوں کی طرح جھلملائیں گے اور نیلگوں پہاڑوں کے چہروں سے کہرا دور ہوتا جائے گا اور اس جھیل کے پل کے پار پگڈنڈی کی خاک ملائم بھیڑوں کی جانی پہچانی باآ آ سے جھنجھنا اٹھے گی۔ اور پھر ان بلند و بالا تنگوں کے نیچے چرواہے بھیڑوں کے جسموں سے سردیوں کی پلی ہوئی موٹی موٹی گف اون گرمیوں میں کترتے جائیں گے اور گیت گاتے جائیں گے۔

لیکن ابھی اپریل کا مہینہ تھا۔ ابھی تنگوں پر پتیاں نہ پھوٹی تھیں۔ ابھی پہاڑوں پر برف کا کہرا تھا۔ ابھی پگڈنڈی کا سینہ بھیڑوں کی آواز سے گونجا نہ تھا۔ ابھی سمل کی جھیل پر کنول کے چراغ روشن نہ ہوئے تھے۔ جھیل کا گہرا سبز پانی اپنے سینے کے اندر ان لاکھوں روپوں کو چھپائے بیٹھا تھا جو بہار کی آمد پر یکایک اس کی سطح پر ایک معصوم اور بے لوث ہنسی کی طرح کھل جائیں گے۔ پل کے کنارے کنارے بادام کے پیڑوں کی شاخوں پر شگوفے چمکنے لگے تھے۔ اپریل میں زمستان کی آخری شب میں جب بادام کے پھول جاگتے ہیں اور بہار کے نقیب بن کر جھیل کے پانی میں اپنی کشتیاں تیراتے ہیں۔ پھولوں کے ننھے ننھے شکارے سطح آب پر رقصاں و لرزاں بہار کی آمد کے منتظر ہیں۔

پل کے جنگل کا سہارا لے کر میں ایک عرصہ سے اس کا انتظار کر رہا تھا۔ سہ پہر ختم

कृष्ण चंद्र

पूरे चांद की रात

अप्रैल का महीना था। बादाम की डालियां फूलों से लद गई थीं और हवा में बर्फ़ीली खुनकी के बावजूद बहार की लताफ़त[1] आ गई थी। बुलन्दोबाला[2] तुंगों के नीचे मख़मलीं दूब पर कहीं कहीं बर्फ़ के टुकड़े सफ़ेद फूलों की तरह खिले हुए नज़र आ रहे थे। अगले माह तक यह सफ़ेद फूल इसी दूब में जज़्ब हो जायेंगे और दूब का रंग गहरा सब्ज़ हो जाएगा। और बादाम की शाख़ों पर हरे हरे बादाम पुखराज के नगीनों की तरह झिलमिलायेंगे और नीलगूं पहाड़ों के चेहरों से कोहरा दूर होता जाएगा। और इस झील के पुल के पार पगडंडी की ख़ाक मुलायम भेड़ों की जानी पहचानी बा आ आ से झनझना उठेगी। और फिर इन बुलन्दोबाला तुंगों के नीचे चरवाहे भेड़ों के जिस्मों से सर्दियों की पली हुई मोटी मोटी गफ़ ऊन गर्मियों में कतरते जायेंगे और गीत गाते जायेंगे।

लेकिन अभी अप्रैल का महीना था। अभी तुंगो पर पत्तियां न फूटी थीं। अभी पहाड़ों पर बर्फ़ का कोहरा था। अभी पगडंडियों का सीना भेड़ों की आवाज़ से गूंजा न था। अभी सिमल की झील पर कंवल के चराग़ रौशन न हुए थे। झील का गहरा सब्ज़ पानी अपने सीने के अन्दर उन लाखों रूपों को छुपाये बैठा था जो बहार की आमद पर यकायक उस की सतह पर एक मासूम और बेलौस हंसी की तरह खिल जायेंगे। पुल के किनारे किनारे बादाम के पेड़ों की शाख़ों पर शगूफ़े चमकने लगे थे। अप्रैल में ज़मिस्तान[3] की आख़िरी शब में जब बादाम के फूल जागते हैं और बहार के नक़ीब बन कर झील के पानी में अपनी कश्तियां तैराते हैं फूलों के नन्हे नन्हे शिकारे सतहे आब[4] पर रक़्सां[5] और लरज़ां[6] बहार की आमद के मुंतज़िर हैं।

---

1. नज़ाकत 2. ऊँचे 3. जाड़े 4. पानी की सतह 5. नाचते हुए 6. लरज़ते हुए (हिलते हुए)

ہوگئی۔ شام آگئی، جہیل ولر کو جانے والے ہاؤس بوٹ پل کی سنگلاخی محرابوں کے بیچ میں سے گزر گئے۔ اور اب وہ افق کی لکیر پر کاغذ کی ناؤ کی طرح کمزور اور بے بس نظر آرہے تھے۔ شام کا قرمزی رنگ آسمان کے اس کنارے سے اس کنارے تک پھیلتا گیا۔ اور قرمزی سے سرمئی اور سرمئی سے سیاہ ہوتا گیا۔ حتیٰ کہ بادام کے پیڑوں کی قطار کی اوٹ میں پگڈنڈی بھی سوگئی اور پھر رات کے سناٹے میں پہلا تارہ کسی مسافر کے گیت کی طرح چمک اٹھا۔ ہوا کی خنکی تیز تر ہوتی گئی اور نتھنے اس کے برفیلے لمس سے سن ہوگئے۔

اور پھر چاند نکل آگیا۔

اور پھر وہ آگئی۔

تیز قدموں سے چلتی ہوئی بلکہ پگڈنڈی کے ڈھلان پر دوڑتی ہوئی۔ وہ میرے قریب آکے رک گئی۔ اس نے آہستہ سے کہا۔

''ہائے!''

اس کی سانس تیزی سے چل رہی تھی، پھر رک جاتی، پھر تیزی سے چلنے لگتی۔ اس نے میرے شانے کو اپنی انگلیوں سے چھوا اور پھر اپنا سر وہاں رکھ دیا اور اس کے گہرے سیاہ بالوں کا پریشان گھنا جنگل دور تک میری روح کے اندر پھیلتا چلا گیا اور میں نے اس سے کہا:

''سہ پہر سے تمھارا انتظار کر رہا ہوں''

اس نے ہنس کر کہا۔ ''اب رات ہوگئی ہے، بڑی اچھی رات ہے یہ۔'' اس نے اپنا کمزور ننھا چھوٹا سا ہاتھ میرے دوسرے شانے پر رکھ دیا اور جیسے بادام کے پھولوں سے بھری شاخ جھک کر میرے کندھے پر سوگئی ہو۔

دیر تک وہ خاموش رہی۔ دیر تک میں خاموش رہا۔ پھر وہ آپ ہی آپ ہنسی بولی ابا میرے پگڈنڈی کے موڑ تک میرے ساتھ آئے تھے، کیوں کہ میں نے کہا، مجھے ڈر لگتا ہے۔ آج مجھے اپنی سہیلی رجو کے گھر سونا ہے، سونا نہیں ہے۔ جاگنا ہے۔ کیوں کہ بادام کے پہلے شگوفوں کی خوشی میں ہم سب سہیلیاں رات بھر جاگیں اور گیت گائیں گی اور یہی تو سہ پہر سے تیار کر رہی تھی ادھر آنے کی۔ لیکن دھان صاف کرنا تھا اور کپڑوں کا یہ جوڑا کل

5

आज़ादी के बाद उर्दू अफ़साना

पुल के जंगल का सहारा ले कर मैं एक अरसे[1] से उस का इंतिज़ार कर रहा था। सिह-पहर[2] ख़त्म हो गई। शाम आ गई झील वूलर को जाने वाले हाऊस बोट पुल की संगलाख़ी[3] मेहराबों के बीच में से गुज़र गये। और अब वह उफ़ुक़ की लकीर पर कागज़ की नाव की तरह कमज़ोर और बेबस नज़र आ रहे थे। शाम का क़िर्मिज़ी रंग आसमान के इस किनारे से उस किनारे तक फैलता गया और क़िर्मिज़ी[4] से सुरमई और फिर सुरमई से सियाह होता गया। हत्ता कि बादाम के पेड़ों की क़तार की ओट में पगडंडी भी सो गई और फिर रात के सन्नाटे में पहला तारा किसी मुसाफ़िर के गीत की तरह चमक उठा। हवा की खुंकी तेज़ तर होती गई। और नथने उस के बर्फ़ीले लम्स[5] से सुन्न हो गये।

और फिर चांद निकल आया।

और फिर वह आ गई।

तेज़ क़दमों से चलती हुई, बल्कि पगडंडी के ढलान पर दौड़ती हुई वह मेरे क़रीब आ के रुक गई। उसने आहिस्ता से कहा।

''हाय!''

उस की सांस तेज़ी से चल रही थी, फिर रुक जाती, फिर तेज़ी से चलने लगती। उसने मेरे शाने को अपनी उंगलियों से छुआ और फिर अपना सर वहां रख दिया और उसके गहरे सियाह बालों का परेशान घना जंगल दूर तक मेरी रूह के अंदर फैलता चला गया और मैंने उससे कहा:

''सिह-पहर से तुम्हारा इंतिज़ार कर रहा हूं।

उसने हंस कर कहा। ''अब रात हो गई है, बड़ी अच्छी रात है यह।'' उसने अपना कमज़ोर नन्हा छोटा सा हाथ मेरे दूसरे शाने पर रख दिया और जैसे बादाम के फूलों से भरी शाख़ झुक कर मेरे कंधे पर सो गई हो।

देर तक वह ख़ामोश रही। देर तक मैं ख़ामोश रहा। फिर वह आप ही आप हंसी, बोली। ''अब्बा मेरे पगडंडी के मोड़ तक मेरे साथ आये थे, क्योंकि मैंने कहा मुझे डर लगता है। आज मुझे अपनी सहेली रज्जो के घर सोना है, सोना नहीं है, जागना है। क्योंकि बादाम के पहले शगूफ़ों की ख़ुशी में हम सब सहेलियां रात भर जागेंगी और गीत गायेंगी और यही तो सिह-पहर से तैयारी कर रही थी, इधर

---

1. मुद्दत 2. दिन का तीसरा पहर 3. पथरीली 4. लाल जैसी 5. स्पर्श

دھویا تھا آج سوکھا نہ تھا۔ اسے آگ پر سکھایا اور اماں جنگل سے لکڑیاں چننے گئی تھیں۔ وہ ابھی آئی نہ تھیں۔ اور جب تک وہ نہ آتیں میں مکئی کے بھٹے اور خشک خوبانیاں اور جروالو تمھارے لیے کیسے لاسکتی ہوں۔ دیکھو یہ سب کچھ لائی ہوں تمھارے لیے۔ ہائے تم تو سچ مچ خفا کھڑے ہو۔ میری طرف دیکھو میں آگئی ہوں۔ آج پورے چاند کی رات ہے۔ آؤ کنارے لگی ہوئی کشتی کھولیں اور جھیل کی سیر کریں۔''

اس نے میری آنکھوں میں دیکھا۔ اور میں نے اس کی محبت اور حیرت میں گم پتلیوں کو دیکھا، جن میں اس وقت چاند چمک رہا تھا اور یہ چاند مجھ سے کہہ رہا تھا جاؤ کشتی کھول کے جھیل کے پانی پر سیر کرو۔ آج بادام کے پیلے شگوفوں کا مسرت بھرا تیوہار ہے۔ آج اس نے تمھارے لیے اپنی سہیلیوں اپنے ابا، اپنی ننھی بہن اپنے بڑے بھائی سب کو فریب میں رکھا ہے، کیوں کہ آج پورے چاند کی رات ہے۔ اور بادام کے سفید خنک شگوفے برف کے گالوں کی طرح چاروں طرف پھیلے ہوئے ہیں اور کشمیر کے گیت اس کی چھاتیوں میں رکے دودھ کی طرح امنڈ آئے ہیں۔ اس کی گردن میں تم نے موتیوں کی یہ ست لڑی دیکھی۔ یہ سرخ ست لڑی اس کے گلے میں ڈال دی اور اس سے کہا: ''آج رات بھر جاگے گی۔ آج کشمیر کی بہار کی پہلی رات ہے۔ آج تیرے گلے سے کشمیر کے گیت یوں کھلیں گے، جیسے چاندنی رات میں زعفران کے پھول کھلتے ہیں۔ یہ سرخ ست لڑیاں پہن لے''

چاند نے یہ سب کچھ اس کی حیران پتلیوں سے جھانک کے دیکھا پھر یکایک کہیں کسی پیڑ پر ایک بلبل نغمہ سرا ہو اٹھی اور کشتیوں میں چراغ جھلملانے لگے اور تنگوں سے پرے بستی میں گیتوں کی مدھم صدا بلند ہوئی۔ گیت اور بچوں کے قہقہے اور مردوں کی بھاری آوازیں اور ننھے بچوں کے رونے کی مہک، مچھلی اور بھات اور کڑم کے ساگ کا نرم نمکین اور لطیف ذائقہ اور پورے چاند کی رات کا بہار آفریں جوبن، میرا غصہ دھل گیا۔ میں نے اس کا ہاتھ اپنے ہاتھ میں لے لیا اور اس سے کہا: ''آؤ چلیں جھیل پر''۔

پل گزر گیا۔ پگڈنڈی گزر گئی۔ بادام کے درختوں کی قطار ختم ہوگئی۔ تلہ گزر گیا اب ہم جھیل کے کنارے کنارے چل رہے تھے۔ جھاڑیوں میں مینڈک بول رہے تھے۔

आने की। लेकिन धान साफ़ करना था। और कपड़ों का यह जोड़ा कल धोया था आज सूखा न था। इसे आग पर सुखाया और अम्मां जंगल से लकड़ियां चुनने गई थीं। वह अभी आई न थीं। और जब तक वह न आतीं मैं मकई के भुट्टे और खुश्क ख़ूबानियां और जरवालू तुम्हारे लिये कैसे ला सकती हूं। देखो यह सब कुछ लाई हूं तुम्हारे लिये, हाय तुम तो सचमुच ख़फ़ा खड़े हो। मेरी तरफ़ देखो, मैं आ गई हूं। आज पूरे चांद की रात है। आओ किनारे लगी हुई कश्ती खोलें और झील की सैर करें।''

उसने मेरी आंखों में देखा। और मैंने उसकी मुहब्बत और हैरत में गुम पुतलियों को देखा, जिन में उस वक़्त चांद चमक रहा था। और यह चांद मुझसे कह रहा था जाओ कश्ती खोल के झील के पानी पर सैर करो। आज बादाम के पीले शगूफ़ों का मसर्रत[1] भरा त्यौहार है। आज उसने तुम्हारे लिये अपनी सहेलियों, अपने अब्बा, अपनी नन्हीं बहन, अपने बड़े भाई को फ़रेब में रखा है, क्योंकि आज पूरे चांद की रात है और बादाम के सफ़ेद खुन्क शगूफ़े बर्फ़ के गालों की तरह चारों तरफ़ फैले हुये हैं। और कश्मीर के गीत इस की छातियों में रुके दूध की तरह उमंड आये हैं। उसकी गर्दन में तुमने मोतियों की यह सत लड़ी देखी। यह सुर्ख़ सत लड़ी उसके गले में डाल दी और उससे कहा: ''आज रात भर जागेगी। आज कश्मीर की बहार की पहली रात है। आज तेरे गले से कश्मीर के गीत यूं खिलेंगे, जैसे चांदनी रात में ज़ाफ़रान के फूल खिलते हैं। यह सुर्ख़ सत लड़ियां पहन ले।''

चांद ने यह सब कुछ उसकी हैरान पुतलियों से झांक के देखा फिर यकायक कहीं किसी पेड़ पर एक बुलबुल नग़्मा-सरा[2] हो उठी और कश्तियों में चराग़ झिलमिलाने लगे और तुंगों से परे बस्ती में गीतों की मद्धम सदा बुलन्द हुई। गीत और बच्चों के क़हक़हे और मर्दों की भारी आवाज़ें और नन्हें बच्चों के रोने की महक, मछली और भात और कड़म के साग का नर्म नमकीन और लतीफ़ ज़ायक़ा और पूरे चांद की रात का बहार आफ़रीं जोबन[3]। मेरा गुस्सा धुल गया। मैंने उस का हाथ अपने हाथ में ले लिया और उससे कहा: ''आओ चलें झील पर''।

पुल गुज़र गया। पगडंडी गुज़र गई, बादाम के दरख़्तों की क़तार ख़त्म हो

---

1. खुशी 2. गाने लगी 3. बहार लाने वाली जवानी

مینڈک اور جھینگر اور بینڈے، ان کی بے ہنگم صداؤں کا شور بھی ایک نغمہ بن گیا تھا۔ ایک خواب ناک سمفنی اور سوئی ہوئی جھیل کے بیچ میں چاند کی کشتی کھڑی تھی۔ ساکن چپ چاپ، محبت کے انتظار میں، ہزاروں سال سے اسی طرح کھڑی تھی۔ میری اور اس کی محبت کی منتظر تمہاری اور تمہارے محبوب کی مسکراہٹ کی منتظر، انسان کے انسان کو چاہنے کی آرزو کی منتظر، یہ پورے چاند کی حسین پاکیزہ رات کسی کنواری کے بے چھوئے جسم کی طرح محبت کے مقدس لمس کی منتظر ہے۔

کشتی خوبانی کے ایک پیڑ سے بندھی تھی جو بالکل جھیل کے کنارے اگا تھا۔ یہاں پر زمین بہت نرم تھی۔ اور چاندنی پتوں کی، اوٹ سے چھنتی ہوئی آرہی تھی اور مینڈک ہولے ہولے گارہے تھے اور جھیل کا پانی بار بار کنارے کو چومتا جاتا تھا اور اس کے چومنے کی صدا بار بار ہمارے کانوں میں آرہی تھی۔ میں نے دونوں ہاتھ، اس کی کمر میں ڈال دیے اوراسے زور زور سے اپنے سینے سے لگالیا۔ جھیل کا پانی بار بار کنارے کو چوم رہا تھا۔ پہلے میں نے اس کی آنکھیں چومیں اور جھیل کی سطح پر لاکھوں کنول کھل گئے۔ پھر میں نے اس کے رخسار چومے اور نرم ہواؤں کے لطیف جھونکے یکایک بلند ہو کے صدہا گیت گانے لگے۔ پھر میں نے اس کے ہونٹ چومے اور لاکھوں مندروں، مسجدوں اور کلیساؤں میں دعاؤں کا شور بلند ہوا اور زمین کے پھول اور آسمان کے تارے اور ہواؤ ں میں اڑنے والے بادل سب مل کر ناچنے لگے۔ پھر میں نے اس کی تھوڑی کو چوما اور پھر اس کی گردن کے پیچ وخم کو۔ اور کنول کھلتے کھلتے سمٹتے گئے کلیوں کی طرح۔ اور گیت بلند ہو ہو کے مدھم ہوتے گئے اور ناچ دھیما پڑتا پڑتا رک گیا اب وہی مینڈک کی آواز تھی۔ وہی جھیل کے نرم نرم بوسے اور کوئی چھاتی سے لگا سسکیاں لے رہا تھا۔

میں نے آہستہ سے کشتی کھولی۔ وہ کشتی میں بیٹھ گئی۔ میں نے چپو اپنے ہاتھ میں لے لیا اور کشتی کو کھے کر جھیل کے مرکز میں لے گیا۔ یہاں کشتی آپ ہی آپ کھڑی ہوگئی۔ نہ ادھر بہتی تھی نہ ادھر۔ میں نے چپو اٹھا کر کشتی میں رکھ لیا۔ اس نے پوٹلی کھولی۔ اس میں سے جر دالو نکال کے مجھے دیے۔ خود بھی کھانے لگی۔

गई, तल्ला गुज़र गया। अब हम झील के किनारे किनारे चल रहे थे।

झाड़ियों में मेढक बोल रहे थे। मेढक और झींगुर और बेंडे, उन की बेहंगम सदाओं का शोर भी एक नग़्मा बन गया था। एक ख़्वाबनाक सिमफ़नी और सोई हुई झील के बीच में चांद की कश्ती खड़ी थी। साक़िन, चुप चाप, मुहब्बत के इंतिज़ार में, हज़ारो साल से इसी तरह खड़ी थी। मेरी और उस की मुहब्बत की मुंतज़िर[1], तुम्हारी और तुम्हारे महबूब की मुस्कुराहट की मुंतज़िर, इंसान के इंसान को चाहने की आरज़ू की मुंतज़िर। यह पूरे चांद की हसीन पाकीज़ा रात किसी कुंवारी के बे छूए जिस्म की तरह मुहब्बत के मुक़द्दस[2] लम्स की मुंतज़िर है।

कश्ती ख़ूबानी के एक पेड़ से बंधी थी। जो बिलकुल झील के किनारे उगा था। यहां पर ज़मीन बहुत नर्म थी और चांदनी, पत्तों की ओट से छनती हुई आ रही थी। और मेढक हौले हौले गा रहे थे और झील का पानी बार बार किनारे को चूमता जाता था। और उसके चूमने की सदा बार बार हमारे कानों में आ रही थी। मैं ने दोनों हाथ उस की कमर में डाल दिये और उसे ज़ोर ज़ोर से अपने सीने से लगा लिया। झील का पानी बार बार किनारे को चूम रहा था। पहले मैं ने उसकी आखें चूमीं और झील की सतह पर लाखों कंवल खिल गये। फिर मैं ने उस के रूख़सार[3] चूमे, और नर्म हवाओं के लतीफ़ झोंके यकायक बुलंद होकर सदहा गीत गाने लगे। फिर मैं ने उस के होंठ चूमे और लाखों मन्दिरों, मस्जिदों, और कलीसाओं में दुआओं का शोर बुलन्द हुआ और ज़मीन के फूल और आसमान के तारे और हवाओं में उड़ने वाले बादल सब मिलके नाचने लगे। फिर मैंनें उस की ठेड़ी को चूमा और फिर उस की गरदन के पेचो ख़म को और कंवल खिलते खिलते सिमटते गये कलियों की तरह। और गीत बुलंद हो हो के मद्धम होते गये और नाच धीमा पड़ता गया। अब वही मेढक की आवाज़ थी। वही झील के नर्म नर्म बोसे और कोई छाती से लगा सिसकियां ले रहा था।

मैं ने आहिस्ता से कश्ती खोली वह कश्ती में बैठ गयी। मैंने चप्पू अपने हाथ में ले लिया और कश्ती को खे कर झील के मरकज़[4] में ले गया। यहां कश्ती आप ही आप खड़ी हो गयी न इधर बहती थी न उधर। मैंनें चप्पू उठा कर

1. प्रतीक्षारत में 2. पवित्र 3. गाल 4. बीच

جروالو خشک تھے اور کھٹے میٹھے۔

وہ بولی یہ پچھلی بہار کے ہیں۔

میں جروالو کھاتا رہا اور اس کی طرف دیکھتا رہا۔

وہ آہستہ سے بولی:

''پچھلی بہار میں تم نہ تھے''

پچھلی بہار میں، میں نہ تھا اور جروالو کے پیڑ پھولوں سے بھر گئے تھے۔ اور ذرا سی شاخ ہلانے پر پھول ٹوٹ کر سطح زمین پر موتیوں کی طرح بکھر جاتے تھے۔ پچھلی بہار میں، میں نہ تھا اور جروالو کے پیڑ پھلوں سے لدے پھندے تھے۔ سبز سبز جروالو، سخت کھٹے جروالو جو نمک مرچ لگا کے کھائے جاتے تھے اور زبان سی سی کرتی تھی اور ناک بہنے لگتی تھی۔ اور پھر بھی کھٹے جروالو کھائے جاتے تھے۔ پچھلی بہار میں، میں نہ تھا اور یہ سبز سبز جروالو پک کر پیلے اور سنہرے اور سرخ ہوتے گئے۔ اور ڈال ڈال میں مسرت کے سرخ شگوفے جھوم رہے تھے۔ اور مسرت بھری آنکھیں، چمکتی ہوئی معصوم آنکھیں انھیں جھومتا ہوا دیکھ کر رقص سا کرنے لگتیں۔ پچھلی بہار میں، میں نہ تھا اور سرخ سرخ جروالو خوبصورت ہاتھوں نے اکٹھے کر لیے۔ خوبصورت لبوں نے ان کا تازہ رس چوسا اور انھیں اپنے گھر کی چھت پر لے جا کر سوکھنے کے لیے رکھ دیا کہ جب یہ جروالو سوکھ جائیں گے جب ایک بہار گزر جائے گی اور دوسری بہار آنے کو ہوگی تو میں آؤں گا اور اس کی لذت سے لطف اندوز ہو سکوں گا۔

جروالو کھا کے ہم نے خشک خوبانیاں کھائیں خوبانی پہلے تو بہت میٹھی معلوم نہ ہوتی مگر جب دہن کے لعاب میں گھل جاتی تو شہد وشکر کا مزہ دینے لگتی۔

''نرم نرم بہت میٹھی ہیں یہ''۔ میں نے کہا:

اس نے ایک گٹھلی کو دانتوں سے توڑا اور خوبانی کا بیج نکال کر مجھے دیا۔ ''کھاؤ''۔

بیج بادام کی طرح میٹھا تھا۔

''ایسی خوبانیاں میں نے کبھی نہیں کھائیں۔''

कश्ती में रख लिया। उसने पोटली खोली उसमें से जरवालू निकाल के मुझे दिये। खुद भी खाने लगी।

जरवालू खुश्क थे और खट्टे मीठे।

वह बोली यह पिछली बहार के हैं।

मैं जरवालू खाता रहा और उसकी तरफ़ देखता रहा।

वह आहिस्ता से बोली:

''पिछली बहार में तुम न थे।''

पिछली बहार में, मैं न था और जरवालू के पेड़ फूलों से भर गये थे। और ज़रा सी शाख़ हिलाने पर फूल टूटकर सतहे ज़मीन पर मोतियों की तरह बिखर जाते थे। पिछली बहार में, मैं न था और जरवालू के पेड़ फूलों से लदे फंदे थे। सब्ज़ सब्ज़ जरवालू सख़्त खट्टे जरवालू जो नमक मिर्च लगा के खाये जाते थे और ज़बान सी सी करती थी और नाक बहने लगती थी और फिर भी खट्टे जरवालू खाये जाते थे। पिछली बहार में, मैं न था और यह सब्ज़[1] सब्ज़ जरवालू पक कर पीले सुनहरे और सुर्ख़ होते गए और डाल डाल में मसर्रत के सुर्ख़ शगूफ़े झूम रहे थे और मर्सरत भरी आंखें, चमकती हुई मासूम आंखें उन्हें झूमता हुआ देखकर रक़्स सा करने लगतीं। पिछली बहार में, मैं न था और सुर्ख़ सुर्ख़ जरवालू ख़ूबसूरत हाथों ने इकठ्ठे कर लिये। ख़ूबसूरत लबों ने उसका ताज़ा रस चूसा और उन्हें अपने घर की छत पर ले जाकर सूखने के लिये रख दिया कि जब यह जरवालू सूख जायेंगे, जब एक बहार गुज़र जायेगी और दूसरी बहार आने को होगी तो मैं आऊंगा और उसकी लज़्ज़त[2] से लुत्फ़-अनदोज़[3] हो सकूंगा।

जरवालू खा के हमने खुश्क ख़ूबानियां खाईं। ख़ूबानी पहले तो बहुत मीठी मालूम न होती मगर जब दहन[4] के लोआब में घुल जाती तो शहद व शकर का मज़ा देने लगती।

''नर्म नर्म बहुत मीठी हैं ये'' मैं ने कहा।

उस ने एक गुठली को दांतों से तोड़ा और ख़ूबानी का बीज निकाल कर मुझे दिया: ''खाओ।''

बीज बादाम की तरह मीठा था।

---

1. हरा 2. मज़ा 3. आनन्द लेना 4. मुंह

اس نے کہا: ''یہ ہمارے آنگن کا پیڑ ہے۔ ہمارے ہاں خوبانی کا ایک ہی پیڑ ہے۔ مگر اتنی بڑی سرخ اور میٹھی خوبانیاں ہوتی ہیں اس کی کہ میں کیا کہوں۔ جب خوبانیاں پک جاتی ہیں تو میری ساری سہیلیاں اکٹھی ہوجاتی ہیں۔ اور خوبانیاں کھلانے کو کہتی ہیں...... پچھلی بہار میں......

اور میں نے سوچا، پچھلی بہار میں، میں نہ تھا۔ مگر خوبانی کا پیڑ آنگن میں اسی طرح کھڑا تھا۔ پچھلی بہار میں وہ نازک پتوں سے بھر گیا تھا۔ پھر ان میں کچی خوبانیوں کے سبز اور نوکیلے پھل لگے تھے...... ابھی ان خوبانیوں میں گٹھلی پیدا ہوئی تھی۔ اور یہ کچے کھٹے پھل دوپہر کے کھانے کے ساتھ چٹنی کا کام دیتے تھے۔ پچھلی بہار میں، میں نہ تھا اور ان خوبانیوں میں گٹھلیاں پیدا ہوگئی تھیں۔ اور خوبانیوں کا رنگ ہلکا سنہرا ہونے لگا تھا۔ اور گٹھلیوں کے اندر نرم نرم بیج اپنے ذائقے میں سبز باداموں کو بھی مات کرتے تھے۔ پچھلی بہار میں، میں نہ تھا اور یہ سرخ سرخ خوبانیاں جو اپنی رنگت میں کشمیری دوشیزاؤں کی طرح صبیح تھیں اور ایسی ہی رس دار۔ سبز سبز پتوں کے جھومروں سے جھانکتی نظر آتی تھیں۔ پھر الھڑ لڑکیاں آنگن میں ناچنے لگیں۔ اور چھوٹا بھائی درخت کے اوپر چڑھ گیا اور خوبانیاں توڑ توڑ کر اپنی بہن کی سہیلیوں کے لیے پھینکتا گیا۔ کتنی میٹھی تھیں وہ پچھلی بہار کی رس بھری خوبانیاں۔ جب میں نہ تھا......

خوبانیاں کھا کے اس نے مکئی کا بھٹا نکالا۔ ایسی سوندھی سوندھی خوشبو تھی۔ سنہرا سینکا ہوا بھٹا اور کرکرے دانے صاف شفاف موتیوں کی سی جلا لیے ہوئے اور ذائقے میں بے حد شیریں۔

وہ بولی: یہ ''مصری مکئی کے بھٹے ہیں''

''بے حد میٹھے'' میں نے بھٹا کھاتے ہوئے کہا۔

وہ بولی: ''پچھلی فصل کے رکھے تھے، گھروں میں چھپا کے، اماں کی آنکھ سے اوجھل۔''

میں نے بھٹا ایک جگہ سے کھایا۔ دانوں کی چند قطاریں رہنے دیں، پھر اس نے اسی جگہ سے کھایا اور دانوں کی چند قطاریں میرے لیے رہنے دیں۔ جنہیں میں کھانے لگا اور اس طرح ہم دونوں ایک ہی بھٹے سے کھاتے گئے اور میں نے سوچا، یہ مصری مکئی کے بھٹے

"ऐसी ख़ूबानियां मैं ने कभी नहीं खायीं।"

उस ने कहा: "यह हमारे आंगन का पेड़ है। हमारे यहां ख़ूबानी का एक ही पेड़ है मगर इतनी बड़ी सुर्ख़ और मीठी ख़ूबानियां होती हैं इस की कि मैं क्या कहूं। जब ख़ूबानियां पक जाती हैं तो मेरी सारी सहेलियां इकट्ठी हो जाती हैं। और ख़ूबानियां खिलाने को कहती हैं......पिछली बहार में......

और मैं ने सोचा, पिछली बहार में, मैं न था। मगर ख़ूबानी का पेड़ आंगन में उसी तरह खड़ा था, पिछली बहार में वह नाज़ुक पत्तों से भर गया था। फिर उन में कच्ची ख़ूबानियों के सब्ज़ नुकीले फल लगे थे...... अभी इन ख़ूबानियों में गुठली पैदा हुई थी और यह कच्चे खट्टे फल दोपहर के खाने के साथ चटनी का काम देते थे। पिछली बहार में, मैं न था और इन ख़ूबानियों में गुठलियां पैदा हो गई थीं और ख़ूबानियों का रंग हलका सुनहरा होने लगा था और गुठलियों के अन्दर नर्म नर्म बीज अपने ज़ायक़े में सब्ज़ बादामों को भी मात करते थे। पिछली बहार में, मैं न था और यह सुर्ख़ सुर्ख़ ख़ूबानियां जो अपनी रंगत में कशमीरी दोशीज़ाओं[1] की तरह सबीह[2] थीं और ऐसी ही रसदार। सब्ज़ सब्ज़ पत्तों के झूमरों से झांकती नज़र आती थी। फिर अल्लहड़ लड़कियां आंगन में नाचने लगीं। और छोटा भाई दरख़्त के ऊपर चढ़ गया और ख़ूबानियां तोड़ तोड़ कर अपनी बहन की सहेलियों के लिये फैंकता गया। कितनी मीठी थीं वह पिछली बहार की रसभरी ख़ूबानियां। जब मैं न था......

ख़ूबानियां खा के उस ने मकई का भुट्टा निकाला। ऐसी सोंधी सोंधी ख़ुशबू थी। सुनहरा सेंका हुआ भुट्टा और कुर-कुरे दाने साफ़ शफ़्फ़ाफ़[3] मोतियों की सी जिला[4] लिये हुए और ज़ायके में बेहद शीरीं[5]।

वह बोली: "ये मिसरी मकई के भुट्टे हैं।"

"बे हद मीठे" मैं ने भुट्टा खाते हुये कहा।

वह बोली: "पिछली फ़सल के रखे थे, घरों में छिपा के अम्मां की आंख से ओझल"।

मैं ने भुट्टा एक जगह से खाया। दानों की चन्द क़तारें[6] रहने दीं, फिर उसने उसी जगह से खाया और दानों की चंद क़तारे मेरे लिये रहने दीं। जिन्हें मैं खाने

1. कुंवारी लड़िकयां 2. गोरी चिट्टी 3. स्वच्छ 4. चमक 5. मीठी 6. लाइनें

کتنے میٹھے ہیں۔ یہ پچھلی فصل کے بھٹے۔ جب تو تھی لیکن میں نہ تھا۔ جب تیرے باپ نے ہل چلایا تھا کھیتوں میں۔ گوڑی کی تھی، بیج بوئے تھے، بادلوں نے پانی دیا تھا۔ زمین نے سبز سبز رن کے چھوٹے چھوٹے پودے اگائے تھے۔ جن میں تو نے نلائی کی تھی۔ پھر پودے بڑے ہوگئے تھے اور ان کے سروں پر سریاں نکل آئی تھیں اور ہوا میں جھومنے لگی تھیں۔ اور تو مکئی کے پودوں پر ہرے ہرے بھٹے دیکھنے جاتی تھی۔ جب میں نہ تھا۔ لیکن بھٹوں کے اندر دانے پیدا ہورہے تھے۔ دودھ بھرے دانے جن کی نازک جلد کے اوپر اگر ذرا سا بھی ناخن لگ جائے تو دودھ باہر نکل آتا ہے۔ ایسے نرم و نازک بھٹے اس دھرتی نے اگائے تھے اور پھر یہ بھٹے جوان اور توانا ہوگئے اور ان کا رس پختہ ہوگیا۔ پختہ اور سخت۔ اب ناخن لگانے سے کچھ نہ ہوتا تھا۔ اپنے ناخن ہی کے ٹوٹنے کا احتمال تھا۔ بھٹوں کی مونچھیں جو پہلے پیلی تھیں۔ اب سنہری اور پھر آخر میں سیاہی مائل ہوتی گئیں۔ مکئی کے بھٹوں کا رنگ زمین کی طرح بھورا ہوتا گیا۔ جب میں بھی نہ آیا تھا اور پھر کھیتوں میں کھلیان لگے اور کھلیانوں میں بیل چلے اور بھٹوں سے دانے الگ ہوگئے۔ اور تو نے اپنی سہیلیوں کے ساتھ محبت کے گیت گائے اور تھوڑے سے بھٹے چھپاکے سینک کے الگ رکھ دیئے۔ جب میں نہ تھا، دھرتی تھی، تخلیق تھی، محبت کے گیت تھے، آگ پر سینکے ہوئے بھٹے تھے۔ لیکن میں نہ تھا۔

میں نے مسرت سے اس کی طرف دیکھا اور کہا: ''آج پورے چاند کی رات کو جیسے ہر بات پوری ہوگئی ہے۔ کل رات پوری نہ تھی۔ آج پوری ہے۔''

اس نے بھٹا میرے منہ سے لگا دیا۔ اس کے ہونٹوں کا گرم گرم نمناک لمس ابھی تک اس بھٹے پر تھا۔ میں نے کہا: ''میں تمہیں چوم لوں''؟

وہ بولی: ''ہش، کشتی ڈوب جائے گی۔''

'تو پھر کیا کریں''؟ میں نے پوچھا۔

وہ بولی: ''ڈوب جانے دو''

☆

लगा और इस तरह हम दोनों एक ही भुट्टे से खाते गये। और मैं ने सोचा यह मिसरी मकई के भुट्टे कितने मीठे हैं। यह पिछली फ़सल के भुट्टे। जब तू थी लेकिन मैं न था। जब तेरे बाप ने हल चलाया था खेतों में गोड़ी की थी, बीज बोये थे, बादलों ने पानी दिया था। ज़मीन ने सब्ज़ सब्ज़ रंग के छोटे-छोटे पौधे उगाये थे। जिन में तूने नलायी की थी। फिर पौधे बड़े हो गये थे। और उन के सरों पर सिरयान निकल आई थीं और हवा में झूमने लगीं थीं और तू मकई के पौधे पर हरे हरे भुट्टे देखने जाती थी। जब मैं न था लेकिन भुट्टों के अन्दर दाने पैदा हो रहे थे, दूध भरे दाने, जिन की नाज़ुक जिल्द के ऊपर अगर ज़रा सा भी नाखुन लग जाये तो दूध बाहर निकल आता है। ऐसे नर्म व नाज़ुक भुट्टे इस धरती ने उगाये थे और मैं न था और फिर यह भुट्टे जवान और तवाना[1] हो गये और उन का रस पुख़्ता हो गया। पुख़्ता और सख़्त। अब नाखुन लगाने से कुछ न होता था। अपने नाख़ून ही टूटने का इहतमाल[2] था। भुट्टे की मूंछें जो पहले पीली थीं अब सुनहरी और फिर आख़िर में सियाही-माइल[3] होती गयीं। मकई के भुट्टों का रंग ज़मीन की तरह भूरा होता गया। अब जब मैं भी न आया था और फिर खेतों में खलियान लगे। और खलियान में बैल चले और भुट्टों से दाने अलग हो गये और तूने अपनी सहेलियों के साथ मुहब्बत के गीत गाये और थोड़े से भुट्टे छिपा के सेंक के अलग रख दिये। जब मैं न था, धरती थी, तख़लीक़[4] थी, मुहब्बत के गीत थे। आग पर सेंके हुये भुट्टे थे। लेकिन मैं न था।

मैं ने मसर्रत से उस की तरफ़ देखा और कहा: "आज पूरे चांद की रात को जैसे हर बात पूरी हो गई है। कल रात पूरी न थी। आज पूरी है"।

उसने भुट्टा मेरे मुंह से लगा दिया। उस के होंठों का गर्म गर्म नमनाक[5] लम्स अभी तक उस भुट्टे पर था। मैं ने कहा: "मैं तुम्हें चूम लूं?"

वह बोली: "हुश्श, कश्ती डूब जायेगी"

तो फिर क्या करें? मैंने पूछा।

वह बोली: "डूब जाने दो"।

☆

वह पूरे चांद की रात मुझे अब तक नहीं भूलती। मेरी उम्र सत्तर वर्ष के

---

1. तन्दुरूस्त 2.संदेह 3. सांवला 4. रचना 5. भीगा हुआ

وہ پورے چاند کی رات مجھے اب تک نہیں بھولتی۔ میری عمر ستر برس کے قریب ہے۔ لیکن وہ پورے چاند کی رات میرے ذہن میں اس طرح چمک رہی ہے، جیسے ابھی وہ کل آئی تھی۔ ایسی پاکیزہ محبت میں نے آج تک نہیں کی ہوگی۔ اس نے بھی نہیں کی ہوگی۔ وہ جادو ہی کچھ اور تھا جس نے پورے چاند کی رات کو ہم دونوں کو ایک دوسرے سے یوں ملا دیا کہ وہ پھر گھر نہیں گئی۔ اسی رات میرے ساتھ بھاگ آئی اور ہم پانچ چھ دن محبت میں کھوئے ہوئے بچوں کی طرح ادھر ادھر جنگلوں کے کنارے ندی نالوں پر اخروٹوں کے سائے تلے گھومتے رہے، دنیا و مافیہا سے بے خبر، پھر میں نے اسی جھیل کے کنارے ایک چھوٹا سا گھر خرید لیا اور اس میں ہم دونوں رہنے لگے۔ کوئی ایک مہینہ کے بعد میں سری نگر گیا اور اس سے یہ کہہ کے گیا کہ تیسرے دن لوٹ آؤں گا، تیسرے دن میں لوٹ آیا تو کیا دیکھتا ہوں کہ وہ ایک نوجوان سے گھل مل کے باتیں کر رہی ہے۔ وہ دونوں ایک ہی رکابی میں کھانا کھا رہے تھے۔ ایک دوسرے کے منہ میں لقمے ڈالتے جاتے ہیں۔ اور ہنستے جاتے ہیں، میں نے انھیں دیکھ لیا لیکن انھوں نے مجھے نہیں دیکھا۔ وہ اپنی مسرت میں اس قدر محو تھے کہ انھوں نے مجھے نہیں دیکھا اور میں نے سوچا کہ یہ پچھلی بہار یا اس سے بھی پچھلی بہار کا محبوب ہے۔ جب میں نہیں تھا۔ اور پھر شاید اور آگے بھی کتنی ہی ایسی بہاریں آئیں گی، کتنی ہی پورے چاند کی راتیں، جب محبت ایک فاحشہ عورت کی طرح بے قابو ہو جائے گی۔ اور عریاں ہو کے رقص کرنے لگے گی آج تیرے گھر میں خزاں آگئی ہے۔ جیسے ہر بہار کے بعد آتی ہے۔ اب تیرا یہاں کیا کام اس لیے میں یہ سوچ کر ان سے ملے بغیر اسی طرح واپس چلا گیا اور پھر اپنی پہلی بہار سے کبھی نہیں ملا۔

اور اب میں اڑتالیس برس کے بعد لوٹ کے آیا ہوں۔ میرے بیٹے میرے ساتھ ہیں میری بیوی مر چکی ہے۔ لیکن میرے بیٹوں کی بیویاں اور ان کے بچے میرے ساتھ ہیں اور ہم لوگ سیر کرتے کرتے سمل جھیل کے کنارے آنکلے ہیں اور اپریل کا مہینہ ہے۔ سہ پہر سے شام ہوگئی ہے اور میں دیر تک پل کے کنارے کھڑا بادام کے پیڑوں کی قطاریں دیکھتا جاتا ہوں اور خنک ہوا میں سفید شگوفوں کے گچھے لہراتے جاتے ہیں اور پگڈنڈی کی خاک پر سے کسی جانے پہچانے قدموں کی آواز سنائی نہیں دیتی۔ ایک حسین دوشیزہ ہاتھوں

क़रीब हैं। लेकिन वह पूरे चांद की रात मेरे ज़ेहन में इस तरह चमक रही है, जैसे अभी वह कल आई थी। ऐसी पाकीज़ा मुहब्बत मैं ने आज तक नहीं की होगी। उस ने भी नहीं की होगी। वह जादू ही कुछ और था। जिस ने पूरे चांद की रात को हम दोनों को एक दूसरे से यूं मिला दिया कि वह फिर घर नहीं गई। उसी रात मेरे साथ भाग आयी और हम पांच छह दिन मुहब्बत में खोये हुये बच्चों की तरह इधर उधर जंगलों के किनारे नालों पर अख़रोटों के साये तले घूमते रहे, दुनिया व माफ़ीहा[1] से बेख़बर फिर मैं ने उसी झील के किनारे एक छोटा सा घर ख़रीद लिया और उस में हम दोनों रहने लगे। कोई एक महीना के बाद मैं श्रीनगर गया और उस से यह कहके गया कि तीसरे दिन लौट आऊंगा, तीसरे दिन मैं लौट आया तो क्या देखता हूं कि वह एक नौजवान से घुल मिल कर बातें कर रही है। वह दोनों एक ही रेकाबी में खाना खा रहे थे। एक दूसरे के मुंह में लुक़मा डालते जाते हैं और हंसते जाते हैं। मैं ने उन्हें देख लिया लेकिन उन्होंने मुझे नहीं देखा। वह अपनी मसर्रत में इस क़दर मह्व[2] थे कि उन्होंने मुझे नहीं देखा और मैंने सोचा कि यह पिछली बहार या उस से भी पिछली बहार का महबूब है, जब मैं न था और फिर शायद और आगे भी कितनी ही ऐसी बहारें आयेंगी, कितनी ही पूरे चांद की रातें, जब मुहब्बत एक फ़ाहिशा[3] औरत की तरह बेक़ाबू हो जायेगी और उरयां होके रक़्स करने लगेगी। आज तेरे घर में ख़िज़ां आ गई है जैसे हर बहार के बाद आती है। अब तेरा यहां क्या काम। इस लिए मैं यह सोच कर उन से मिले बग़ैर उसी वक़्त वापस चला गया और फिर अपनी पहली बहार से कभी नहीं मिला।

और अब मैं अड़तालीस वर्ष के बाद लौट के आया हूं। मेरे बेटे मेरे साथ हैं मेरी बीवी मर चुकी है। लेकिन मेरे बेटों की बीवियाँ और उन के बच्चे मेरे साथ हैं और हम लोग सैर करते-करते समल झील के किनारे आ निकले हैं और अप्रैल का महीना है सिह-पहर से शाम हो गई है और मैं देर तक पुल के किनारे खड़ा बादाम के पेड़ों की क़तारें देखता जाता हूं और खुंक हवा में सुफ़ेद शगूफ़ों के गुच्छे लहराते जाते हैं और पगडंडियों की ख़ाक पर से किसी जाने पहचाने क़दमों की आवाज़ सुनाई नहीं देती। एक हसीन दोशीज़ा[4] हाथों में एक छोटी सी पोटली

1. दुनिया और जो कुछ उसमें है 2. खोए 3. तवायफ़, बदचलन 4. लड़की

میں ایک چھوٹی سی پوٹلی دبائے پل پر سے بھاگتی ہوئی گزر جاتی ہے اور میرا دل دھک سے رہ جاتا ہے۔ دو رپار تنگوں سے پرے بستی میں کوئی بیوی اپنے خاوند کو آواز دے رہی ہے وہ اسے کھانے پر بلا رہی ہے۔ اور پرندے شور مچاتے ہوئے ایک دم درختوں کی گھنی شاخوں میں اپنے پر پھڑپھڑاتے ہیں اور پھر اک دم چپ ہو جاتے ہیں۔ ضرور کوئی مانجھی گا رہا ہے۔ اور اس کی آواز گونجتی گونجتی افق کے اس پار گم ہوتی جا رہی ہے۔

میں پل کو پار کر کے آگے بڑھتا ہوں۔ میرے بیٹے اور ان کی بیویاں اور بچے میرے پیچھے آرہے ہیں، الگ الگ ٹولیوں میں بٹے ہوئے ہیں۔ یہاں پر بادام کے پیڑوں کی قطار ختم ہوگئی۔ تلہ بھی ختم ہوگیا۔ جھیل کا کنارہ ہے۔ یہ خوبانی کا درخت ہے، لیکن کتنا بڑا ہوگیا ہے۔ مگر کشتی، یہ کشتی ہے، مگر کیا یہ وہی کشتی ہے۔ سامنے وہ گھر ہے۔ میری پہلی بہار کا گھر، میری پورے چاند کی رات کی محبت۔

گھر میں روشنی ہے بچوں کی صدائیں ہیں، کوئی بھاری آواز میں گانے لگتا ہے۔ کوئی بڑھیا اسے چیخ کر چپ کر دیتی ہے۔ میں سوچتا ہوں۔ آدھی صدی ہوگئی۔ میں نے اس گھر کو نہیں دیکھا۔ دیکھ لینے میں کیا ہرج ہے۔ آخر میں نے اسے خریدا تھا۔ دیکھا جائے تو میں ابھی تک اس کا مالک ہوں۔ دیکھ لینے میں ہرج ہی کیا ہے۔ میں گھر کے اندر چلا جاتا ہوں۔

بڑے اچھے پیارے بچے ہیں۔ ایک جوان عورت اپنے خاوند کے لیے رکابی میں کھانا رکھ رہی ہے۔ مجھے دیکھ کے ٹھٹک جاتی ہے۔ دو بچے لڑ رہے تھے مجھے دیکھ کر حیرت سے چپ ہو جاتے ہیں۔ بڑھیا جو ابھی غصہ میں ڈانٹ رہی تھی، تھم کے پاس آکے کھڑی ہو جاتی ہے، کہتی ہے: ''کون ہو تم؟'' میں نے کہا ''یہ میرا گھر ہے۔''

وہ بولی: ''تمہارے باپ کا ہے۔''

میں نے کہا: ''میرے باپ کا نہیں ہے، میرا ہے، کوئی اڑتالیس برس ہوئے، میں نے اسے خریدا تھا بس اس وقت تو یونہی میں اسے دیکھنے کے لیے چلا آیا۔ آپ لوگوں کو نکالنے کے لیے نہیں آیا ہوں۔ یہ گھر تو بس سمجھئے اب آپ ہی کا ہے۔ میں تو یونہی ....'' میں یہ کہہ کر لوٹنے لگا۔ بڑھیا کی انگلیاں سختی سے تھم پر جم گئیں۔ اس نے سانس

दबाये पुल पर से भागती हुई गुज़र जाती है और मेरा दिल धक से रह जाता है। दूर पार तुंगों से परे बस्ती में कोई बीवी अपने ख़ाविन्द[1] को आवाज़ दे रही है वह उसे खाने पर बुला रही है। कहीं से एक दरवाज़ा बंद होने की सदा आती है और एक रोता हुआ बच्चा यकायक चुप हो जाता है। छतों से धुवां निकल रहा है और परिंदे शोर मचाते हुए एकदम दरख़्तों की घनी शाख़ों में अपने पर फड़फड़ाते हैं और फिर एकदम चुप हो जाते हैं। ज़रूर कोई हांजी गा रहा है और उस की आवाज़ गूंजती गूंजती उफ़ुक़ के उस पार गुम होती जा रही है।

मैं पुल को पार कर के आगे बढ़ता हूं। मेरे बेटे और उन की बीवियाँ और बच्चे मेरे पीछे आ रहे है। अलग अलग टोलियों में बंटे हुए हैं। यहां पर बादाम के पेड़ों की क़तार ख़त्म हो गई। तल्ला भी ख़त्म हो गया। झील का किनारा है। यह ख़ूबानी का दरख़्त है लेकिन कितना बड़ा हो गया है। मगर किश्ती, यह कश्ती है। मगर क्या यह वही कश्ती है। सामने वह घर है। मेरी पहली बहार का घर। मेरी पूरे चांद की रात की मुहब्बत।

घर में रौशनी है, बच्चों की सदायें है। कोई भारी आवाज़ में गाने लगता है। कोई बुढ़िया उसे चीख़ कर चुप कर देती है। मैं सोचता हूँ आधी सदी[2] हो गई। मैं ने इस घर को नहीं देखा। देख लेने में क्या हर्ज है। आख़िर मैं ने इसे ख़रीदा था। देखा जाये तो मैं अभी तक इस का मालिक हूँ। देख लेने मैं हर्ज ही क्या है। मैं घर के अन्दर चला जाता हूं।

बड़े अच्छे प्यारे बच्चे हैं। एक जवान औरत अपन ख़ाविन्द के लिये रेकाबी में खाना रख रही है। मुझे देख के ठिठक जाती है। दो बच्चे लड़ रहे थे। मुझे देख कर हैरत से चुप हो जाते है। बुढ़िया जो अभी गुस्से में डांट रही थी' थम के पास आके खड़ी हो जाती है, कहती है: "कौन हो तुम ?"

मैंने कहा: "यह मेरा घर है।"

वह बोली: "तुम्हारे बाप का है।"

मैंने कहा: "मेरे बाप का नहीं है, मेरा है। कोई अड़तालीस वर्ष हुए, मैंने इसे ख़रीदा था। बस इस वक़्त तो यूंही मैं इसे देखने के लिए चला आया। आप लोगों को निकालने के लिए नहीं आया हूं। यह घर तो बस समझिये अब आप ही

1. पति 2. शताब्दी

زور سے اندر کو کھینچی۔ بولی: ''تو تم ہو.......... اب اتنے برس کے بعد کوئی کیسے پہچانے......''

وہ تھم سے گئی دیر تک خاموش کھڑی رہی۔ میں نیچے آنگن میں چپ چاپ کھڑا اس کی طرف تکتا رہا پھر وہ آپ ہی آپ ہنس دی۔ بولی: ''آؤ میں تمھیں اپنے گھر کے لوگوں سے ملاؤں...... دیکھو، یہ میرا بڑا بیٹا ہے۔ یہ اس سے چھوٹا ہے، یہ بڑے بیٹے کی بیوی ہے۔ یہ میرا بڑا پوتا ہے، سلام کرو بیٹا۔ یہ پوتی...... یہ میرا خاوند ہے، شش اسے جگانا نہیں۔ پرسوں سے اسے بخار آرہا ہے۔ سونے دو اسے......''

وہ بولی: ''تمھاری کیا خاطر کروں''

میں نے دیوار پر کھونٹی سے ٹنگے ہوئے مکئی کے بھٹوں کو دیکھا، سینکے ہوئے بھٹے سنہرے موتیوں کے سے شفاف دانے۔

ہم دونوں مسکرا دیئے۔

وہ بولی: ''میرے تو بہت سے دانت جھڑ چکے ہیں، جو ہیں بھی وہ کام نہیں کرتے۔

میں نے کہا: ''یہی حال میرا بھی ہے بھٹا نہ کھاسکوں گا۔''

مجھے گھر کے اندر گھستے دیکھ میرے گھر کے افراد بھی اندر چلے آئے تھے۔ اب خوب گہما گہمی تھی۔ بچے ایک دوسرے سے بہت جلد مل جل گئے۔

ہم دونوں آہستہ آہستہ باہر چلے آئے۔ آہستہ آہستہ جھیل کے کنارے چلے گئے۔

وہ بولی: میں نے چھ برس تمہارا انتظار کیا تم اس روز کیوں نہیں آئے؟

میں نے کہا: ''میں آیا تھا۔ مگر تمھیں کسی دوسرے نوجوان کے ساتھ دیکھ کر واپس چلا گیا تھا۔''

''کیا کہتے ہو؟'' وہ بولی:

''ہاں تم اس کے ساتھ کھانا کھا رہی تھیں۔ ایک ہی رکابی میں۔ وہ تمھارے منہ میں اور تم اس کے منہ میں لقمے ڈال رہی تھیں۔

وہ چپ ہوگئی۔ پھر زور سے ہنسنے لگی۔

''کیا ہوا''؟ میں نے حیران ہو کر پوچھا۔

का है। मैं तो यूंही---मैं यह कह कर लौटने लगा। बुढ़िया की उंगलियां सख़्ती से थम पर जम गईं। उस ने सांस ज़ोर से अन्दर को खीचीं। बोली "तो तुम हो--अब इतने वर्ष के बाद कोई कैसे पहचाने--

वह थम से लगी देर तक ख़ामोश खड़ी रही। मैं नीचे आंगन में चुपचाप खड़ा उस की तरफ़ तकता रहा फिर वह आप ही आप हंस दी। बोली: "आओ मैं तुम्हें अपने घर के लोगों से मिलाऊं----देखो यह मेरा बड़ा बेटा है। यह इस से छोटा है, यह बड़े बेटे की बीवी है। यह मेरा बड़ा पोता है, सलाम करो बेटा। यह पोती---यह मेरा ख़ाविन्द है, शश... इसे जगाना नहीं। परसों से इसे बुख़ार आ रहा है, सोने दो इसे"---

वह बोली:"तुम्हारी क्या ख़ातिर करूं।"

मैंने दीवार पर खूंटीं से टंगे हुए मकई के भुट्टों को देखा' सेंके हुए भुट्टे सुनहरे हरे मोतियों के से शफ़्फ़ाफ़ दाने।

हम दोनों मुस्कुरा दिए।

वह बोली: "मेरे तो बहुत से दांत झड़ चुके हैं, जो हैं वह भी काम नहीं करते।"

मैंने कहा: "यही हाल मेरा भी है। भुट्टा न खा सकूंगा।"

मुझे घर के अन्दर घुसते देख मेरे घर के अफ़राद[1] भी अन्दर चले आये थे। अब खूब गहमागहमी थी। बच्चे एक दूसरे से बहुत जल्द मिल जुल गये।

हम दोनों आहिस्ता आहिस्ता बाहर चले आये। आहिस्ता आहिस्ता झील के किनारे चले गये।

वह बोली: "मैनें छह वर्ष तुम्हारा इंतिज़ार किया तुम उस रोज़ क्यों नहीं आये?"

मैनें कहा : "मैं आया था मगर तुम्हें किसी दूसरे नौजवान के साथ देख कर वापस चला गया था।"

"क्या कहते हो?" वह बोली।

"हां तुम उस के साथ खाना खा रही थीं" एक ही रेकाबी में और वह तुम्हारे मुहं और तुम उसके मुंह में लुक़्में डाल रही थीं।

1. फर्द (व्यक्ति) का बहुवचन

وہ بولی: 'ارے وہ تو تیرا سگا بھائی تھا۔'
وہ پھر زور زور سے ہنسنے لگی۔''وہ مجھ سے ملنے کے لیے آیا تھا۔ اسی روز تم بھی آنے والے تھے۔ وہ واپس جا رہا تھا۔ میں نے روک لیا کہ تم سے مل کے جائے۔تم پھر آئے ہی نہیں۔''

وہ ایکدم سنجیدہ ہوگئی۔ چھ برس میں نے تمھارا انتظار کیا۔ تمھارے جانے کے بعد مجھے خدا نے بیٹا دیا۔ تمھارا بیٹا۔ مگر ایک سال بعد وہ بھی مرگیا۔ چار سال اور میں نے تمھاری راہ دیکھی۔ مگر تم نہیں آئے میں نے شادی کر لی''۔

دو بچے باہر نکل آئے۔ کھیلتے کھیلتے ایک بچہ دوسری بچی کو مکئی کا بھٹا کھلا رہا تھا۔
اس نے کہا: ''وہ میرا پوتا ہے''
میں نے کہا: ''وہ میری پوتی ہے——''

وہ دونوں بھاگتے بھاگتے جھیل کے کنارے کنارے دور تک چلے گئے۔ زندگی کے دو خوبصورت مرقعے۔ ہم دیر تک انھیں دیکھتے رہے۔ وہ میرے قریب آگئی۔ بولی: ''آج تم آئے ہو تو مجھے اچھا لگ رہا ہے۔ میں نے اب اپنی زندگی بنالی ہے۔ اس کی ساری خوشیاں اور غم دیکھے ہیں۔ میرا ہرا بھرا گھر ہے۔ اور آج تم بھی آئے ہو، مجھے ذرا بھی دل نہیں لگ رہا ہے۔''

میں نے کہا۔ ''یہی حال میرا ہے۔ سوچتا تھا زندگی بھر تمھیں نہیں ملوں گا۔ اسی لیے اتنے برس ادھر کبھی نہیں آیا۔ اب آیا ہوں تو ذرا رتی بھر بھی برا نہیں لگ رہا۔''

ہم دونوں چپ ہوگئے۔ بچے کھیلتے کھیلتے ہمارے پاس واپس آگئے۔ اس نے میری پوتی کو اٹھالیا، میں نے اس کے پوتے کو، اس نے میری پوتی کو چوما، میں نے اس کے پوتے کو، اور ہم دونوں خوشی سے ایک دوسرے کو دیکھنے لگے۔ اس کی پتلیوں میں چاند چمک رہا تھا اور وہ چاند حیرت سے اور مسرت سے کہہ رہا تھا۔''انسان مرجاتے ہیں لیکن زندگی نہیں مرتی۔ بہار ختم ہوجاتی ہے۔ لیکن پھر دوسری بہار آجاتی ہے۔ چھوٹی چھوٹی محبتیں بھی ختم ہوجاتی ہیں۔ لیکن زندگی کی بڑی عظیم سچی محبت ہمیشہ قائم رہتی ہے۔ تم دونوں پچھلی

वह एकदम चुप हो गई। फिर ज़ोर ज़ोर से हंसने लगी।

"क्या हुआ"? मैंने हैरान होकर पूछा।

वह बोली: "अरे वह तो मेरा सगा भाई था:"

वह फिर ज़ोर ज़ोर से हंसने लगी। "वह मुझ से मिलने के लिए आया था। उस रोज़ तुम भी आने वाले थे। वह वापस जा रहा था। मैनें रोक लिया कि तुम से मिल कर जाये। तुम फिर आये ही नहीं।"

वह एकदम सन्जीदा हो गई। छह वर्ष मैंने तुम्हारा इंतिज़ार किया। तुम्हारे जाने के बाद मुझे खुदा ने बेटा दिया। तुम्हारा बेटा। मगर एक साल बाद वह भी मर गया। चार साल और मैनें तुम्हारी राह देखी। मगर तुम नहीं आये। फिर मैनें शादी कर ली।"

दो बच्चे बाहर निकल आये, खेलते खेलते एक बच्चा दूसरी बच्ची को मकई का भुट्टा खिला रहा था।

उस ने कहा: "वह मेरा पोता है।"

मैंने कहा: "वह मेरी पोती है।"

वह दोनों भागते भागते झील के किनारे किनारे दूर तक चले गये। ज़िंदगी के दो खूबसूरत मुरक़्क़े[1]। हम देर तक उन्हें देखते रहे। वह मेरे क़रीब आगई बोली: आज तुम आये हो तो मुझे अच्छा लग रहा है। मैनें अब अपनी ज़िंदगी बनाली है। उस की सारी खुशियां और ग़म देखे हैं। मेरा हरा भरा घर है। और आज तुम भी आये हो, मुझे ज़रा भी दिल नहीं लग रहा है"।

मैनें कहा: "यही हाल मेरा है। सोचता था ज़िंदगी भर तुम्हें नहीं मिलूंगा। इसी लिए इतने बरस इधर कभी नहीं आया। अब आया हूं तो ज़रा रत्ती भर भी बुरा नहीं लग रहा।"

हम दोनों चुप हो गये। बच्चे खेलते खेलते हमारे पास वापस आ गये। उस ने मेरी पोती को उठा लिया, मैंने उस के पोते को, उस ने मेरी पोती को चूमा, मैंने उस के पोते को, और हम दोनों खुशी से एक दूसरे को देखने लगे। उस की पुतलियों में चांद चमक रहा था और वह चांद हैरत से और मसर्रत से कह रहा था: "इन्सान मर जाते है। लेकिन ज़िंदगी नहीं मरती। बहार ख़त्म हो जाती है,

---
1. तस्वीरें

بہار میں نہ تھے یہ بہار تم نے دیکھی، اس سے اگلی بہار میں تم نہ ہوگے۔ لیکن زندگی بھی ہوگی اور محبت بھی ہوگی اور خوبصورتی اور رعنائی اور معصومیت بھی......"

بچے ہماری گود سے اتر پڑے کیوں کہ وہ الگ سے کھیلنا چاہتے تھے۔ وہ بھاگتے ہوئے خوبانی کے درخت کے قریب چلے گئے جہاں کشتی بندھی تھی۔

میں نے پوچھا۔ "یہ وہی درخت ہے"

اس نے مسکرا کر کہا: "نہیں یہ دوسرا درخت ہے"

लेकिन फिर दूसरी बहार आ जाती है। छोटी छोटी मुहब्बतें भी ख़त्म हो जाती हैं। लेकिन ज़िन्दगी की बड़ी अज़ीम सच्ची मुहब्बत हमेशा क़ायम रहती है। तुम दोनों पिछली बहार में न थे, यह बहार तुम ने देखी, इस से अगली बहार में तुम न होगे। लेकिन ज़िंदगी भी होगी और मुहब्बत भी होगी और ख़ूबसूरती और रानाई[1] और मासूमियत भी......

बच्चे हमारी गोद से उतर पड़े क्योंकि वह अलग से खेलना चाहते थे। वह भागते हुए ख़ूबानी के दरख़्त के क़रीब चले गए, जहां कश्ती बंधी थी।

मैंने पूछा: ''यह वही दरख़्त है।''?

उस ने मुस्कुरा कर कहा: ''नहीं यह दूसरा दरख़्त है।''

1. सुन्दरता

راجندر سنگھ بیدی

صرف ایک سگریٹ

سنت رام کی آنکھ کھلی تو اس وقت چار بجے تھے صبح کے۔

ساتھ کے بستر پہ دھوبن سو رہی تھی......ایک پہلو پہ۔ دھوبن سنت رام اپنی بیوی کو کہتا تھا۔ اس کا نام اچھا بھلا دیبی تھا لیکن سنت رام اسے اسی نام سے پکارتا تھا کیوں کہ وہ لانڈری میں کپڑوں کی دھلائی کے بہت خلاف تھی۔ گھر میں نوکر چاکر، پرماتما کا دیا سب ہوتے سوتے، وہ رومال سے لے کر بھاری بھاری چادریں تک گھر ہی میں دھوتی تھی۔ جب تھک جاتی تو سب سے لڑتی اور لانڈری کے خرچ سے بہت مہنگی پڑتی۔ پھر رات کو سونے سے پہلے وہ ہمیشہ دبائے جانے کی فرمائش کچھ اس انداز سے کرتی کہ فرمائش اور حکم میں کچھ فرق ہی نہ رہتا۔ دبانے کی اس مصیبت سے سنت رام تو کیا دھوبن کے بچوں تک کو چڑ تھی۔ کوئی پانچ نہیں تو حد سے حد دس منٹ دبوائے لیکن یہ کیا کہ کوئی گھنٹے بھر سے ادھر چھوڑنے کا نام ہی نہ لے۔ عجیب تماشا ہوتا تھا۔ آخر دبانے والے کو خود بے دم ہو کر لیٹ جانا پڑتا تھا۔ ایک دن بڑی بیٹی لاڈو کے ساتھ یہی معاملہ تو ہوا۔ ماں کو دبانے کے بعد وہ ہانپتی ہوئی پلنگ کے ایک طرف جا گری اور بولی......اب تم مجھے دبادو، ممی!

پھر اس دبنے دبوانے کے سلسلے میں ایک اور بڑی مصیبت تھی دھوبن کو پتا ہی نہ چلتا تھا کہ اسے درد کہاں ہو رہا ہے۔ جہاں ہاتھ رکھو درد ہمیشہ اس سے تھوڑا پرے ہوتا تھا اور یوں جگہ ڈھنڈواتے ڈھنڈواتے وہ سارا بدن دبوالیتی تھی۔ کوئی کہے یہ اس کی چالاکی تھی تو ایسی بات نہیں ـــ اسے واقعی پتہ نہ چلتا تھا اور آخر یہ فیصلہ ہوتا کہ سارا بدن دکھ رہا ہے۔ اچھا، دھوبن کو دبوانے کا ہی نہیں دبانے کا بھی شوق تھا۔ اشارہ تو کرو اور وہ تیار۔ البتہ یہ کام اس سے کوئی کم ہی کرواتا تھا۔ کیوں کہ اس کا ہاتھ کیا تھا۔ مستری کی پکڑ تھی جس سے

राजेन्द्र सिंह बेदी

सिर्फ़ एक सिगरेट

संत राम की आंख खुली तो उस वक़्त चार बजे थे, सुबह के।

साथ के बिस्तर पर धोबिन सो रही थी— एक पहलू पे। धोबिन संत राम अपनी बीवी को कहता था। उस का नाम अच्छा भला देवी था लेकिन संत राम उसे इसी नाम से पुकारता था क्योंकि वह लांडरी में कपड़ों की धुलाई के बहुत ख़िलाफ़ थी। घर में नौकर चाकर, परमात्मा का दिया सब होते सोते वह रूमाल से लेकर भारी भारी चादरें तक घर ही में धोती थी। जब थक जाती तो सब से लड़ती और लांडरी के ख़र्च से बहुत मंहगी पड़ती। फिर रात को सोने से पहले वह हमेशा दबाये जाने की फ़रमाइश कुछ इस अंदाज़ से करती कि फ़रमाइश और हुक्म में कुछ फ़र्क़ ही न रहता। दबाने की इस मुसीबत से संत राम तो क्या धोबिन के बच्चों तक को चिढ़ थी। कोई पांच नहीं तो हद से हद दस मिनट दबवाए लेकिन यह क्या कि कोई घंटे भर से इधर छोड़ने का नाम ही न ले। अजीब तमाशा होता था। आख़िर दबाने वाले को ख़ुद बेदम होकर लेट जाना पड़ता था। एक दिन बड़ी बेटी लाडो के साथ यही मामला तो हुआ, मां को दबाने के बाद वह हांपती हुई पलंग के एक तरफ़ जा गिरी और बोली—अब तुम मुझे दबा दो मम्मी।

फिर इस दबने दबवाने के सिलसिले में एक और बड़ी मुसीबत थी धोबिन को पता ही न चलता था कि उसे दर्द कहां हो रहा है। जहां हाथ रखो दर्द हमेशा उस से थोड़ा परे होता था और यूं जगह ढूंढवाते-ढूंढवाते वह सारा बदन दबवा लेती थी। कोई कहे यह उसकी चालाकी थी तो ऐसी बात नहीं। उसे वाक़ई[1] पता न चलता था और आख़िर यह फ़ैसला होता कि सारा बदन दुख रहा है। अच्छा, धोबिन को दबवाने का ही नहीं दबाने का भी शौक़ था। इशारा तो करो

1. वास्तव में

وہ اچھے بھلے آدمی کے نٹ بولٹ کستی اور اس کی ڈھبری ٹائیٹ کردیتی تھی۔ اس کے بازوؤں کی گرفت نہ صرف مردانہ بلکہ پہلوانہ تھی یوں معلوم ہوتا تھا جیسے وہ آدمی کونہیں دبارہی کوئی بیڈکور نچوڑ رہی ہے۔ سنت رام تو اس کے دھوبی پاٹے سے بہت گھبراتا تھا۔ دھوبن......ہاں، سنت رام نے اس کا یہ نام اس لیے بھی رکھا تھا کہ بچپن میں اس نے سیر بین میں بارہ من کی دھوبن دیکھی تھی۔ جو نیم برہنہ حالت میں، پہلو پہ لیٹی، ہاتھ میں مور کے پروں والا پنکھا لیے ایک بھر پور عورت معلوم ہوتی تھی۔ سیر بین والا اپنے ڈبے پہ گھنگھرو بجاتا ہوا گلی میں آتا تھا اور آواز دیتا تھا۔ پیرس کی رات دیکھو، اپنی برات دیکھو......اور پھر ٹیون بدل کر ......دھوبن دیکھو بارہ من کی، گوری چٹی آہا تن کی......آہا!......اور سب بچے ماؤں سے ایک ایک پیسہ لاکر، اس جادو کے بکس والے کے ہاتھ میں دیتے ہوئے اپنا چہرہ اور آنکھیں سیر بین میں ٹھونس دیتے تھے اور نظاروں سے پورا پورا لطف اٹھاتے تھے۔ پیرس، بارات، سفید ریچھ، سرکس کے جوکر کے بعد جب دھوبن آتی تھی تو بچوں کو کچھ پتہ نہ چلتا تھا۔ وہ سوچتے دھوبن کیوں اس بکس میں قید کر رکھی ہے؟ مہینہ پہلے بھی وہ ایسے ہی لیٹی ہوئی تھی اور آج بھی لیٹی ہوئی ہے۔ ایک پہلو پہ لیٹے لیٹے کیا وہ تھک نہیں جاتی؟ دھوبن ایک نامحسوس طریقے سے بچوں کو اچھی لگتی تھی۔ وہ دماغ میں گھس جاتی تھی اور کہیں پندرہ بیس برس کے بعد باہر نکلتی۔

ساتھ کے کمرے میں لاڈو، سنت رام کی مشدود (اس کی لغت میں شادی شدہ) لڑکی جو ایک روز پہلے اپنی سسرال سے آئی تھی، سو رہی تھی، کچھ ایسی بے خبری میں جیسے اس کا کوئی میاں ہی نہ ہو۔ اس کا منھ کھلا ہوا تھا کیوں کہ رات کے پہلے پہر کمینے بابی اس کے بچے نے اسے سونے ہی نہ دیا تھا اور جب اسے نیند آئی تو سانس لینے کے لیے زیادہ ہوا کی ضرورت پڑی۔ لاڈو جیسے شادی کے چھ برس پہلے تھی ویسے ہی اب بھی تھی۔ بات کرنے میں منھ سے پانی کی پھوار سننے والے کے منھ پر پڑتی تھی۔ جیسے وہ روٹھتی ویسے ہی من بھی جاتی۔ سنت رام اور دھوبن کو یہی فکر تھی۔ یہ اتی بھولی بیٹی ہماری بسے گی کیسے؟ اسے مشکل پسند میاں مل گیا تو مصیبت ہوگی۔ لیکن اسے میاں جو ملا تو اس نے کوئی شرط ہی نہ پیش کی اور نہ اب پیش کرنے کا کوئی ارادہ

और वह तैयार। अलबत्ता यह काम उससे कोई कम ही करवाता था। कयोंकि उस का हाथ क्या था, मिस्त्री की पकड़ थी जिससे वह अच्छे भले आदमी के नट बोल्ट कसती और उसकी ढिबरी टाईट कर देती थी। उसके बाज़ुओं की गिरफ्त न सिर्फ मरदाना बल्कि पहलवाना थी। यूं मालूम होता था जैसे वह आदमी को नहीं दबा रही कोई बेड कवर निचोड़ रही है। संत राम तो उस के धोबी पाटे से बहुत घबराता था। धोबिन--हां संत राम ने उस का यह नाम इस लिए भी रखा था कि बचपन में उसने सैर बीन में बारह मन की धोबिन देखी थी। जो नीम-बरहना[1] हालत में, पहलू पर लेटी, हाथ में मोर के परों वाला पंखा लिए एक भरपूर औरत मालूम होती थी। सैरबीन वाला अपने डब्बे पे घुंघरू बजाता हुआ गली में आता था और आवाज़ देता था। पैरिस की रात देखो, अपनी बारात देखो---और फिर ट्यून बदल कर। धोबिन देखो बारह मन की, गोरी चिट्टी आहा तन की- आहा! और सब बच्चे माओं से एक एक पैसा लाकर इस जादू के बक्स वाले के हाथ में देते हुए अपना चेहरा और आंख सैरबीन में ठूंस देते थे और नज़ारों से पूरा पूरा लुत्फ़[2] उठाते थे। पैरिस, बारात, सफेद रीछ, सरकस के जोकर के बाद जब धोबिन आती थी तो बच्चों को कुछ पता न चलता था। वह सोचते धोबिन क्यों इस बक्स में क़ैद कर रखी है? महीना पहले भी वह ऐसे ही लेटी हुई थी और आज भी लेटी हुई है। एक पहलू पर लेटे लेटे क्या वह थक नहीं जाती? धोबिन एक ना महसूस तरीक़े से बच्चों को अच्छी लगती थी। वह दिमाग़ में घुस जाती थी और कहीं पंद्रह बीस बरस के बाद बाहर निकलती।

साथ के कमरे में लाडो, संत राम की मशदूद (इस की लुग़त[3] में शादी शुदा) लड़की जो एक रोज़ पहले अपनी ससुराल से आई थी, सो रही थी, कुछ ऐसी बेख़बरी में जैसे उस का कोई मियां ही न हो। उस का मुंह खुला हुआ था क्योंकि रात के पहले पहर कमीने बॉबी उस के बच्चे ने उसे सोने ही न दिया था और जब उसे नींद आई तो सांस लेने के लिए ज़्यादा हवा की ज़रूरत पड़ी। लाडो जैसे शादी के छह वर्ष पहले थी वैसे ही अब भी थी। बात करने में मुंह से पानी की फुवार सुनने वाले के मुंह पर पड़ती थी। जैसे वह रूठती वैसे ही मन भी जाती। संत राम और धोबिन को यही फ़िक्र थी। यह इत्ती भोली बेटी हमारी बसेगी

1. अर्द्धनग्न 2. आनन्द 3. शब्दकोश

رکھتا تھا۔ ادھر اس گھر میں ماں باپ کی ناچاقی، ادھر لاڈو کی سسرال میں والدین کی کثرت محبت یا ایسے ہی دنیا کے مشترک ڈر نے دونوں میاں بیوی کو ایک مضبوط رشتے میں باندھ رکھا تھا۔ بہادر دونوں اتنے تھے کہ گھر میں چوہا نکل آنے پر بھی چیختے چلاتے ایک دوسرے کی پناہ ڈھونڈنے لگتے تھے۔ سنت رام ان کے چڑیا کا سا دل رکھنے پر بہت خوش تھا کیوں کہ وہ جانتا تھا کہ بہت سے منفی جذبے کتنے اچھے ہوتے ہیں۔ مثلاً ڈر، کنجوسی، شرم وغیرہ۔ لیکن یہ ڈر تو اولادوں تک منتقل ہو رہا تھا۔ لاڈو کے ساتھ اس کا منا بابی سویا ہوا تھا...... ماں کے گلے میں بانہہ ڈال کر۔ جب ذرا نیند کھلتی تو اس کے کان ملنے لگتا، جانے یہ کیا عادت تھی اس کی، جسے صرف اس کی ماں ہی برداشت کرسکتی تھی۔ سنت رام نے جب بھی محبت کے جذبے سے معمور ہو کر دھیوتے کو ساتھ سلایا تو تھوڑی ہی دیر میں گھبرا کر اسے اٹھاتے ہوئے پھر اس کی ماں کے ساتھ ڈال دیا۔ سوتے میں بانہہ گلے میں ڈالنے کی بات اتنی نہ تھی۔ البتہ جب وہ اپنے لجلجے ہاتھوں سے کان مسلنے لگتا تو ایک عجیب سی گدگدی ہوتی اور کبھی یوں معلوم ہونے لگتا جیسے کوئی کنکول کان میں گھس رہی ہے۔

چھوٹے دو بچے، لڑکا اور لڑکی اپنے ماموں کے یہاں گڑگاؤں گئے ہوئے تھے۔ ان کے بستر خالی پڑے ہوئے بیکاری کے عالم میں پڑے چھت کو تکا کرتے۔ بڑا پال یہیں تھا، جس کے خراٹے سنائی دے رہے تھے۔ کیسے دیکھتے دیکھتے وہ بڑا ہوگیا تھا اور سنت رام کے تسلط سے نکل گیا تھا۔ پہلے سنت رام اسے اس کی غلطی پر ڈانٹتا تھا تو وہ مختلف طریقوں سے احتجاج کرتا تھا۔ ماں سے لڑنے لگتا، چائے کی پیالی اٹھا کر کھڑکی سے باہر پھینک دیتا لیکن اب وہ باپ کی ڈانٹ کے بعد خاموش رہتا تھا۔ جو بات سنت رام کو اور بھی کھل جاتی۔ سنت رام چاہتا تھا کہ وہ اس کی بات کا جواب دے اور جب وہ کہیں جواب دے دیتا تو سنت رام اور بھی آگ بگولا ہو اٹھتا۔ وہ چاہتا تھا بیٹا اس کی بات کا جواب دے اور نہیں بھی چاہتا تھا۔ وہ نہیں جانتا تھا کہ آخر وہ چاہتا کیا تھا؟ سنت رام نے اپنے بیٹے پال کے سلسلے میں اپنی زندگی کا آخری چانٹا کوئی چھ برس پہلے مارا تھا، جواب تک کھس چکا تھا۔ اب تو وہ اس سے ڈرنے لگا تھا۔ آج بھی پال حسب معمول رات کے دو بجے آیا تھا،

कैसे ? इसे कोई मुश्किल पसंद मियां मिल गया तो मुसीबत होगी। लेकिन उसे मियां जो मिला तो उस ने कोई शर्त ही न पेश की और न अब पेश करने का कोई इरादा रखता था। इधर इस घर में मां बाप की नाचाक़ी[1], उधर लाडो की ससुराल में वालिदैन की कसरते मुहब्बत या ऐसे ही दुनिया के मुश्तरक[2] डर ने दोनों मियां बीबी को एक मज़बूत रिश्ते में बांध रखा था। बहादुर दोनों इतने थे की घर में चूहा निकल आने पर भी चीख़ते चिल्लाते एक दूसरे की पनाह ढूढने लगते थे । संत राम उन के चिड़िया का सा दिल रखने पर बहुत ख़ुश था क्योंकि वह जानता था कि बहुत से मनफ़ी[3] जज़्बे कितने अच्छे होते हैं। मसलन डर, कंजूसी, शर्म वग़ैरह। लेकिन यह डर तो औलादों तक मुन्तक़िल हो रहा था। लाडो के साथ उस का मुन्ना बॉबी सोया हुआ था--मां के गले में बांह डाल कर--जब ज़रा नींद खुलती तो उस के कान मलने लगता, जाने यह क्या आदत थी उस की, जिसे सिर्फ़ उस की मां ही बरदाश्त कर सकती थी। संत राम ने जब भी मुहब्बत के जज़्बे से मामूर हो कर धेवते को साथ सुलाया तो थोड़ी ही देर में घबराकर उसे उठाते हुए फिर उस की मां के साथ डाल दिया। सोते में बांह गले में डालने की बात इतनी न थी। अलबत्ता जब वह अपने लिजलिजे हाथों से कान मसलने लगता तो एक अजीब सी गुदगुदी होती और कभी यूं मालूम होने लगता जैसे कोई कंकोल कान में घुस रही है।

छोटे दो बच्चे, लड़का और लड़की अपने मामूं के यहां गुड़गाँव गये हुए थे। उन के बिस्तर ख़ाली पड़े हुए बेकारी के आलम में पड़े छत को तका करते। बड़ा पाल यहीं था, जिस के ख़र्राटे सुनाई दे रहे थे। कैसे देखते देखते वह बड़ा हो गया था, और संत राम के तसल्लुत[4] से निकल गया था। पहले संत राम उसे उस की ग़लती पर डांटता था तो वह मुख़्तलिफ़[5] तरीक़ों से एहतजाज[6] करता था। मां से लड़ने लगता चाय की प्याली उठाकर खिड़की से बाहर फेंक देता लेकिन अब वह बाप की डांट के बाद ख़ामोश रहता था। जो बात संत राम को और भी खल जाती। संत राम चाहता था कि वह उस की बात का जवाब दे और जब वह कहीं जवाब देता तो संत राम और भी आग बगोला हो उठता। वह चाहता था बेटा उस की बात का जवाब दे और नही भी चाहता था। वह नहीं जानता था कि आख़िर

1. नोक-झोंक 2. साझा 3. नकारात्मक 4. क़ाबू 5. भिन्न-भिन्न 6. विरोध

ڈپلومیٹ کے دو چار پیگ لگا کر۔ وہسکی کی اصلی مہک تو گھر کے لوگوں نے نیند میں گزار دی تھی لیکن اب بھی اس کے الٹے سانس میں سے بو آرہی تھی۔

پال چھبیس ستائیس برس کا ایک دبلا پتلا نوجوان تھا۔ اندر ہی اندر کڑھتے، کھولتے رہنے سے اس کے بدن پہ بوٹی نہ آتی تھی۔ اس کے باوجود چہرے کی بناوٹ اور مونچھوں کی ہلکی سی تحریر کے ساتھ وہ مرد کے طور پر قابل قبول تھا۔ عورتیں اسے بہت پسند کرتی تھیں۔ کیوں کہ وہ بچوں کو بہت پسند کرتا تھا۔ کردار کے اعتبار سے پال امنگ بھرا تھا اور جاہ طلب بھی۔ اس میں انا بے انتہا تھی۔ یہ انا جس کی وجہ سے اس کی ناک کے نتھنے پھٹے جاتے تھے اور وہ بڑے زور دار طریقے سے اپنے آپ کو پال آنند کے نام سے متعارف کراتا تھا جیسے وہ کوئی روایت ہو۔ یہ روایت اس نے کہاں سے پائی تھی؟ اپنے باپ سنت رام ہی سے نا جو ایک بہت بڑی ایڈورٹائزنگ ایجنسی کا مالک تھا اور جس نے اپنے بیٹے کو شہزادے کی طرح سے پالا تھا۔ اس کی ماں ''دھوبن'' چوری چوری رقمیں دیتی تھیں اور اس عمل میں اپنی بیوی سے اپنے تعلقات خراب کر لیے تھے۔ پھر اس نے پال کو عافیت کی چھت دی تھی......ایک ایسے مکان کی چھت جس میں تین بیڈروم تھے اور ایک شاندار ڈرائنگ روم جس میں استادوں کی پینٹنگز تھیں۔ پھر دن میں دو دو بار بدلنے کے لیے کپڑے۔ یہ سب اپنے باپ سے لے کر وہ کیوں اسے بھول گیا تھا؟ صرف یہی نہیں، اس سے نفرت کرنے لگا تھا اور یوں پاس سے گزر جاتا تھا جیسے وہ اس کا باپ نہیں، کوئی کرسی ہو۔ اگر حکومت نے کوئی نیا قانون پاس کر دیا جس سے کمپنی فیل ہوگئی تو اس میں سنت رام کا کیا قصور؟ زندگی میں نفع ہوتا ہے اور نقصان بھی۔ یہ کیا مطلب کہ نفع کے وقت تو سب شریک ہو جائیں اور نقصان کے وقت نہ صرف الگ ہو بیٹھیں بلکہ گالیاں بھی دیں۔ لیکن اس میں پال کا زیادہ قصور نہ تھا۔ وہ آج کل کے زمانے کا لڑکا تھا اور صرف اسی شخص کی عزت کر سکتا تھا جس کے پاس پیسہ ہو یا اس کے ڈھیر سارے پیسے بنانے، بلڈنگیں کھڑی کرنے اور امپالا کار خریدنے کا امکان ہو۔ ایک بار سنت رام کے سوال پر پال نے یہ بات کہہ بھی دی جس سے بوڑھے کو بہت ٹھیس لگی۔ اس کے اندر کیا کچھ ٹوٹ گیا، اس کا اسے

वह चाहता क्या था? संत राम ने अपने बेटे पाल के सिलसिले में अपनी ज़िन्दगी का आख़री चांटा कोई छ: बरस पहले मारा था जो अब तक घिस चुका था। अब तो वह उस से डरने लगा था। आज भी पाल हसबे-मामूल[1] रात के दो बजे आया था, डिप्लोमेट के दो चार पैग लगा कर। व्हिस्की की असली महक तो घर के लोगों ने नींद में गुज़ार दी थी लेकिन अब भी उस के उलटे सांस में से बू आ रही थी।

पाल छब्बीस सताइस बरस का एक दुबला पतला नौजवान था। अन्दर ही अन्दर कुढ़ते खौलते रहने से उस के बदन पे बोटी न आती थी। इस के बावजूद चहरे की बनावट और मूछों की हलकी सी तहरीर के साथ वह मर्द के तौर पर क़ाबिले क़बूल था। औरतें उसे बहुत पसन्द करती थीं क्यों कि वह बच्चों को बहुत प्यार करता था। किरदार के एतबार से पाल उमंग भरा था। और जाह-तलब[2] भी। उस में अना[3] बे इन्तहा थी। यह अना जिस की वजह से उस की नाक के नथने फटे जाते थे और वह बड़े ज़ोरदार तरीक़े से अपने आप को पाल आनन्द के नाम से मुतारिफ़ कराता था जैसे वह कोई रिवायत हो। यह रिवायत उस ने कहां से पाई थी? अपने बाप संत राम ही से ना जो एक बहुत बड़ी एडवरटाइजिंग एजेंसी का मालिक था और जिस ने अपने बेटे को शहज़ादे की तरह पाला था। इस की मां धोबिन चोरी चोरी रक़में देती थीं और इस अमल में अपनी बीवी से अपने ताल्लुक़ात ख़राब कर लिये थे। फिर उसने पाल को आफ़ियत[4] की छत दी थी एक ऐसे मकान की छत जिस में तीन बेड रुम थे और एक शानदार ड्राईंग रुम जिस में उस्तादों की पेनटिंग थीं। फिर दिन में दो दो बार बदलने के लिए कपड़े। यह सब अपने बाप से ले कर वह क्यों उसे भूल गया था? सिर्फ़ यही नही उससे नफ़रत करने लगा था और यूं पास से गुज़र जाता था जैसे वह उस का बाप नहीं, कोई कुर्सी हो। अगर हुकूमत ने कोई नया क़ानून पास कर दिया जिस से कम्पनी फ़ेल हो गई तो इस में संत राम का क्या क़ुसूर? ज़िन्दगी में नफ़ा होता है और नुक़सान भी। यह क्या मतलब कि नफ़ा के वक़्त तो सब शरीक हो जायें और नुक़सान के वक़्त न सिर्फ़ अलग हो बैठें बल्कि गालियां भी दें? लेकिन उस में पाल का ज़्यादा कुसूर न था। वह आज कल के ज़माने का

1. रोज़ की तरह 2. आदर चाहने वाला 3. अहंकार 4. सुकून

خود بھی اندازہ نہ تھا۔ اس کا کتنا جی چاہا تھا کہ وہ کہیں چوری چاری کر کے، ڈاکہ ڈال کے یا بینک ہولڈاپ کر کے لاکھ روپے بنائے اور اس بیٹے کے پانو میں پھینک کر اس کی اور اس کی ماں کی نظروں میں اپنی کھوئی توقیر پھر سے حاصل کر سکے۔ لیکن لاکھ روپیہ کھلے کھلے نہیں، شاطرانہ ڈاکے سے بنتا ہے جس کی استعداد سنت رام میں نہ تھی، جب خسارہ ہوا تھا تو دھوبن یا لاڈو یا پال میں سے کسی نے اتنا بھی تو نہ کیا...... اے جی، یا پپا، کوئی بات نہیں، ایسا ہو جاتا ہے۔ آپ جی میلا کیوں کرتے ہیں؟ جیسے کھویا ہے، ایسے ہی پا بھی لیا جائے گا، جو پیسہ بنانے نکلتے ہیں، کھو بھی دیتے ہیں، اور یہ ضروری نہیں کہ ہر نقصان اٹھانے والا بیوقوف ہوتا ہے۔ یہ تو وہی بات ہوئی جیسے ہر پیسہ بنانے والا عقل مند ہوتا ہے۔ کیوں سب نے اسے بوڑھا اور سٹھیایا ہوا سمجھ لیا اور بیسیوں بار اس کی طرف دیکھے بغیر پاس سے گزر گئے تھے اور اسے یہ سمجھنے پر مجبورر کردیا تھا کہ وہ اس دنیا میں اکیلا ہے؟ اس کا تو یہی مطلب ہوا نا کہ اگر پھر سے اس کی مالی حالت اچھی ہو جائے تو وہ ان گزری ہوئی باتوں کو دل میں رکھ کر ایک ہنٹر ہاتھ میں پکڑ لے اور کسی بھی عنایت سے پہلے بیوی اور بچوں کو مار مار کر نیلا کر دے، نہیں؟ یہ شوہر اور باپ کا کرتو یہ نہیں۔ لیکن یہ کیوں سمجھ لیا جائے کہ باپ کا کرتو یہ پیار دینا ہی ہے، لینا نہیں۔ گویا اسے پیار کی ضرورت ہی نہیں ہوتی۔ پیار کی ضرورت کسے نہیں ہوتی؟ ایک سال کے بچے کو ہوتی ہے تو سو سال کے بوڑھے کو بھی۔ اور تو اور اپنے کا کرنیل جمی کو بھی ہوتی ہے جو اس وقت کہیں اپنے ڈربے میں پڑا سو رہا ہے اور بیچ بیچ میں کہیں سے کوئی آواز آنے پہ بھونک اٹھتا ہے۔ کیسے پیار کی نظریں اس کی نظروں سے ملتی ہیں تو ایک پیغام اس کے دماغ سے دم تک چلا جاتا ہے جو کہ نہ صرف خود بے تحاشا ہلتی ہے بلکہ سارے بدن کو بھی ہلا ڈالتی ہے۔ جس دن اسے کوئی ایسی نظروں سے نہ دیکھے وہ کھانا چھوڑ دیتا ہے، گویا کہہ رہا ہے۔ میں بھوکا رہ سکتا ہوں، لیکن پیار کے بغیر نہیں رہ سکتا، اور یہاں دھوبن، لاڈو، پال نے اسے جمی کے برابر بھی نہ سمجھا تھا۔

شاید یہ سب اس لیے تھا کہ سنت رام نے زندگی میں صرف دینا ہی سیکھا تھا اور اب یہ اس کی عادت ہوگئی تھی۔ وہ جب دیتا تھا تو جیتا تھا۔ لینے میں اس کی روحانی موت واقع

लड़का था और सिर्फ़ उसी शख़्स की इज़्ज़त कर सकता था जिस के पास पैसा हो या उस के ढेर सारे पैसे बनाने, बिल्डिंगें खड़ी करने और अम्पाला कार ख़रीदने का इमकान[1] हो। एक बार संत राम के सवाल पर पाल ने यह बात कह भी दी जिस से बूढ़े को बहुत ठेस लगी। उस के अन्दर क्या कुछ टूट गया, उस का उसे ख़ुद भी अन्दाज़ा न था। उसका कितना जी चाहा था कि वह कहीं चोरी चारी कर के, डाका डाल के या बैंक होल्ड अप कर के लाख रुपये बनाये और उस बेटे के पांव में फेंक कर उस की और उसकी मां की नज़रो में अपनी खोई तौक़ीर[2] फिर से हासिल कर सके। लेकिन लाख रुपये खुले खुले नहीं, शातिराना[3] डाके से बनता है जिस की इस्तेदाद[4] संत राम में न थी ,जब ख़सारा[5] हुआ था तो धोबिन या लोडो या पाल में से किसी ने इतना भी तो ः। कहा— ए जी, या पप्पा, कोई बात नही, ऐसा हो जाता है आप जी मैला क्यों करते हैं ? जैसे खोया है, ऐसे ही पा भी लिया जाएगा, जो पैसा बनाने निकलते हैं, खो भी देते हैं, और यह ज़रुरी नहीं के हर नुक़सान उठाने वाल बेवक़ूफ़ होता है। यह तो वही बात हुई जैसे हर पैसा बनाने वाला अक़लमन्द होता है। क्यों सब ने उसे बूढ़ा और सठियाया हुआ समझ लिया और बीसियों बार उसकी तरफ देखे बेगैर पास से गुज़र गये थे और उसे यह समझने पर मजबूर कर दिया था कि वह इस दुनिया में अकेला है ? इसका तो यही मतलब हुआ ना कि अगर फिर से उस की माली हालत अच्छी हो जाए तो वह इन गुज़री हुई बातों को दिल में रख कर एक हन्टर हाथ में पकड़ ले और किसी भी इनायत से पहले बीवी और बच्चों को मार मार कर नीला कर दे, नहीं यह शौहर और बाप का कर्तव्य नहीं। लेकिन यह क्यों समझ लिया जाए कि बाप का कर्तव्य प्यार देना ही है, लेना नहीं। गोया उसे प्यार की ज़रुरत ही नहीं होती। प्यार की ज़रुरत किसे नहीं होती ? एक साल के बच्चे को होती है तो सौ साल के बूढ़े को भी। और तो और अपने काकर नपेल जिम्मी को भी होती है जो इस वक़्त कहीं अपने डरबे में पड़ा सो रहा है और बीच बीच में कहीं से कोई आवाज़ आने पे भौंक उठता है। कैसे प्यार की नज़रें उसकी नज़रों से मिलती हैं तो एक पैगाम उस के दिमाग से दुम तक चला जाता है जो कि ना सिर्फ़ ख़ुद बेतहाशा हिलती है बल्कि सारे बदन को भी हिला डालती है। जिस दिन उसे कोई ऐसी

---

1. सम्भावना 2. प्रतिष्ठा 3. चालाकी भरा 4. क्षमता 5. हानि

ہو جاتی تھی۔ معلوم ہوتا تھا اسے کاروبار میں خسارے کا اتنا غم نہیں، جتنا اس بات کا ہے کہ اب وہ دے نہیں سکتا۔ اور جب گھر کے لوگ چپکے میں پاس سے گزر جاتے تھے تو وہ ان کی خاموشی کا عجیب الٹا سیدھا مطلب نکالتا تھا۔ وہ نہ جانتا تھا کہ لینے والوں کو بھی عادت پڑ سکتی ہے...... لینے کی۔ پھر دنیا بذاتِ خود ایک سامراجی عمل ہے جو لینے والوں، محکوموں کو تباہ و برباد کر ڈالتا ہے۔ اس سلسلے میں سنت رام بہت سفاک واقع ہوا تھا۔ اس نے کئی بار ادھار لے کر بھی بیوی بچوں کو تحفے دیئے جو انھوں نے لے کر رکھ لیے اور بے شعوری کی کھڑکیوں میں سے باہر جھانکنے لگے۔ کسی نے شکریے کا ایک لفظ بھی تو نہ کہا اور نہ تشکر آمیز نظروں سے اس کی طرف دیکھا۔ سب نے کتنے کمینے اور بزدلانہ طریقے سے اپنی محبت روک لی تھی یا شاید سنت رام کو اپنے گھاٹے کا اس قدر احساس ہو گیا تھا کہ گھر کے لوگوں کی نگاہوں میں اسے اپنے لیے تحقیر کے سوا کچھ دکھائی ہی نہ دیتا تھا۔ ایسا معلوم ہوتا تھا کہ اب وہ اپنے لیے نفرت اور تحقیر ہی کو پسند کرنے لگا ہے اور اس وقت تک خوش نہیں ہو سکتا جب تک کہ وہ اپنی حالت زار پہ چند آنسو نہ بہا لے......

دھوبن کی چوبیس گھنٹے کی نیکنگ اور نصیحتوں کی سنت رام کو اتنی پروا نہ تھی، کیوں کہ وہ ان پڑھ اور بے زبان ہونے کے ساتھ محنتی بہت تھی اور صفائی پسند طبیعت سے بہت سی چیزوں کی تلافی کر دیتی تھی لیکن ایک رات بڈھے پیار کے لمحوں میں اس نے ہونٹ چرا لیے کیوں کہ سنت رام کے منھ سے سگریٹ کی بو آتی تھی۔ لیکن وہ تو بچپن ہی سے سگریٹ پیتا تھا۔ اب صدیوں کے بعد یہ بو کیسی؟ شاید وہ اسی خسارے کی بو تھی یا شاید دھوبن بوڑھی ہو گئی تھی اور ٹھنڈی اور خشک کیوں کہ یہ جوانی اور اس کی گرمی ہی ہے جس میں بو اڑ جاتی ہے اور روئے زمین کی سب خوشبوؤں پہ چھا جاتی ہے۔ لیکن اگر دھوبن ٹھنڈی اور خشک اور بوڑھی ہو گئی تھی تو وہ خود بھی تو جوان نہ رہا تھا۔ سنت رام! کیوں اسے اس عمر میں ہونٹوں کی طلب تھی؟ بوڑھے اور بے کیف ہونٹوں کی جن مین رس نام کو نہ تھا۔ ان پہ تو صرف جلی کٹی تھیں اور کوسنے جن کے سوا اور کچھ آ ہی نہ سکتا تھا۔ دھوبن سیدھی سادی اور نادان عورت تو یہ بھی نہ جانتی تھی کہ جب ہونٹ چرا لیے جائیں تو مرد پہ کیا بیت

लेकिन प्यार के बेग़ैर नहीं रह सकता। और यहां धोबिन, लाडो, पाल ने उसे जिम्मी के बराबर भी न समझा था।

शायद यह सब इस लिए था कि संत राम ने ज़िन्दगी में सिर्फ़ देना ही सीखा था और अब तो उस की आदत ही हो गई थी। वह जब देता था तो जीता था। लेने में उसकी रूहानी मौत वाक़े हो जाती थी। मालूम होता था उसे कारोबार में ख़सारे का इतना गम नहीं, जितना इस बात का है कि अब वह दे नहीं सकता। और जब घर के लोग चुपके में पास से गुज़र जाते थे तो वह उनकी ख़ामोशी का अजीब उलटा सीधा मतलब निकालता था। वह न जानता था कि लेने वालो को भी आदत पड़ सकती है .... लेने की। फिर देना बज़ाते ख़ुद एक साम्राजी अमल है जो लेने वालों, महकूमों[1] को तबाहो बरबाद कर डालता है। इस सिलसिले में संत राम बहुत सफ़्फ़ाक[2] वाक़े हुआ था। उसने कई बार उधार ले कर भी बीवी बच्चो को तोहफ़े दिये जो उन्होंने ले कर रख लिए और बे-शऊरी[3] की खिड़कियों में से बाहर झांकने लगे। किसी ने शुक्रिया का एक लफ़्ज़ भी न कहा और न तशक्कुर[4] आमेज़ नज़रों से उस की तरफ़ देखा। सब ने कितने कमीने और बुज़दिलाना तरीक़े से अपनी मुहब्बत रोक ली थी या शायद संत राम को अपने घाटे का इस क़दर एहसास हो गया था कि घर के लोगों की निगाहों में उसे अपने लिए तहक़ीर[5] के सिवा कुछ दिखाई ही न देता था। ऐसा मालूम होता था कि अब वह अपने लिए नफ़रत और तहक़ीर ही को पसन्द करने लगा है और उस वक़्त तक ख़ुश नहीं हो सकता जब तक कि वह अपनी हालते ज़ार पे चन्द आंसू न बहा ले ....

धोबिन की चौबीस घंटे की ... और नसीहतों की संत राम को इतनी परवाह न थी क्यों कि वह अनपढ़ और बद ज़बान होने के साथ मेहनती बहुत थी और सफ़ाई पसंद तबीयत से बहुत सी चीज़ों की तलाफ़ी[6] कर देती थी लेकिन एक रात बुड्ढे प्यार के लमहों में उस ने होंठ चुरा लिए क्यों कि संत राम के मुंह से सिगरेट की बू आती थी। लेकिन वह तो बचपन ही से सिगरेट पीता था। अब सदियों के बाद यह बू कैसी ? शायद वह उसी ख़सारे की बू थी या शायद धोबिन बूढ़ी हो गई थी और ठंडी और ख़ुश्क क्यों कि यह जवानी और उसकी गर्मी ही है

1. प्रजा 2. निर्दयी 3. बेअदबी 4. शुक्रिये 5. घृणा 6. क्षतिपूर्ती

جاتی ہے؟ سنت رام انہی کی تلاش میں رل کر ان ہونٹوں پہ اپنے ہونٹ جا رکھتے ہیں جن پہ سوائے نجاست کے اور کچھ نہیں ہوتا۔

یا شاید دھوبن، سیریئن کی دھوبن پہ، مینو پاز، چلا آیا تھا اور اس نے پہلو بدل لیا تھا اور یا اپنے سیج سے اٹھ کر مور پنکھ کو ہاتھ سے پھینکتی ہوئی دیکھنے والوں کی طرف سے منہ موڑ کر بیٹھ گئی تھی۔ نہ وہ جادو کے ڈبے والا رہا تھا اور نہ وہ معصوم دیکھنے والے۔ یا خود سنت رام پہ وہ وقت چلا آیا تھا جب کہ جوانی ایک بار پھر عود کر آتی ہے اور آدمی کئی بار بدنامی سے بال بال بچتا ہے۔ پہلے کی سی طاقت کے ساتھ شعور اور تجربہ بھی شامل ہو جاتے ہیں اور ایک پختگی اور رسیدگی پا جانے سے انسان خود ہی اپنے آپ میں تعفن پیدا کر لیتا ہے اور تھوڑے پانی والے پوکھر کی کیچ میں بھینس کی طرح لوٹنے لگتا ہے یا غالباً اس کی وجہ بھی وہی گھاٹا تھی جو سنت رام نے اپنے کاروبار میں کھایا تھا اور مالی طور پر اپنے آپ کو غیر محفوظ پانے کا احساس محبت میں غیر محفوظ ہونے کے احساس میں بدل کر رہ گیا تھا۔

لاڈو کی تو خیر کوئی بات ہی نہ تھی۔ وہ تو بیاہی برس گئی اور اپنے گھر جا بسی۔ وہ تو اب، بابل کے آنگن کی چڑیا تھی جو کہیں بھولے ہوئے دانوں کو چگتی ہوئی اڑ جاتی تھی لیکن پال تو یہیں تھا اور اسے یہیں رہنا تھا......اسی گھر میں، اسی چھت کے تلے جہاں اسے بہو کو لانا اور اسے بسانا تھا۔ کہیں اور گھر لے لینے سے تو باپ کے گھر کی چھت نہیں بدلتی۔ وہ کیوں چند باتوں کو نہیں سمجھتا اور یا سمجھنا ہی نہیں چاہتا؟ کیوں اس کے پاس اپنے بہن بھائیوں، اپنے ماں باپ کے لیے چند منٹ بھی نہ تھے؟ امریکن فرم مین ایگزیکٹیو ہو جانے سے کیا وہ کوئی خدا ہو گیا تھا؟ کیوں وہ اس فرم کے ذریعے سے پرائیویٹ کنٹریکٹ لینے اور یوں پیسہ پیدا کرنے میں کوئی عار نہ سمجھتا تھا۔ وہ کبھی تو باپ سے بات کرتا۔ وہ اس سے پیسے تو نہ مانگتا تھا۔ وہ تو فقط یہی چاہتا تھا کہ اس کا بیٹا اس کے پاس بیٹھے۔ دو تین جسم اکٹھے ہوں جو ایک دوسرے سے نکلے ہیں۔ بدن صرف بدن کا لمس ہو۔ یہ نہ بھی ہو تو آنکھیں ملیں جو باپ ہی پہ نہیں، آباو اجداد پہ گئی ہیں۔ پاس بیٹھ کر وہ آج کی نئی تعلیم کی باتیں کرے جس سے پرانے بہت پڑھے لکھے آدمی بھی پیچھے رہ گئے ہیں۔ کچھ ان کی دنیا

बूढ़ी हो गई थी और ठंडी और ख़ुश्क क्यों कि यह जवानी और उसकी गर्मी ही है जिस में बू उड़ जाती है और रु-ए-ज़मीन[1] की सब ख़ुश्बुओं पे छा जाती है। लेकिन अगर धोबिन ठंडी और ख़ुश्क और बूढ़ी हो गई थी तो वह ख़ुद भी तो जवान न रहा था। संत राम ! क्यों उसे इस उम्र में होठों की तलब थी ? बूढ़े और बेकैफ होठों की जिन में रस नाम को न था। उन पे तो सिर्फ़ जली कटी थीं और कोसने जिन के सिवा और कुछ आ ही नहीं सकता था। धोबिन सीधी सादी और नादान औरत तो यह भी न जानती थी कि जब होंठ चुरा लिये जायें तो मर्द पे क्या बीत जाती है ? संत राम इन्हीं की तलाश में रूल कर उन होठों पे अपने होंठ जा रखते हैं जिन पे सिवाये निजासत[2] के और कुछ नहीं होता।

या शायद धोबिन, सैरबीन की धोबिन पे, मेनोपॉज़ , चला आया था और उसने पहलू बदल लिया था। और या अपने सेज से उठ कर मोर के पंख को हाथ से फ़ेंकती हुई देखने वालों की तरफ़ से मुंह मोड़ कर बैठ गई थी। न वह जादू के डब्बे वाला रहा था और न वह मासूम देखने वाले या ख़ुद संत राम पे वह वक्त चला आया था जब कि जवानी एक बार फिर औद[3] कर आती है और आदमी कई बार बदनामी से बाल बाल बचता है। पहले की सी ताक़त के साथ शऊर और तजुर्बा भी शामिल हो जाते हैं और एक पुख़्तगी और रसीदगी पा जाने से इन्सान ख़ुद ही अपने आप में ताअफ़्फ़ुन पैदा कर लेता है और थोड़े पानी वाले पोखर की कीच में भैंस की तरह लोटने लगता है या ग़ालिबन इस की वजह भी वही घाटा थी जो संत राम ने अपने कारोबार में खाया था और माली तौर पर अपने आप को ग़ैर महफ़ूज़ पाने का एहसास मुहब्बत में गैर महफूज़ होने के एहसास में बदल कर रह गया था।

लाडो की तो ख़ैर कोई बात ही न थी। वह तो ब्याही बरस गई और अपने घर जा बसी। वह तो अब 'बाबुल के आंगन की चिड़िया थी जो कहीं भूले हुए दानों को चुनती हुई उड़ जाती थी लेकिन पाल तो यहीं था और उसे यहीं रहना था .... इसी घर में इसी छत के तले जहां उसे बहू को लाना और उसे बसाना था। कहीं और घर ले लेने से तो बाप के घर की छत नहीं बदलती। वह क्यों चन्द बातों को नहीं समझता और या समझना ही नहीं चाहता ? क्यों उस के पास अपने

---

1. धरती पर 2. गन्दगी 3. लौट आना

کا پتہ چلے، کچھ اپنی دنیا انھیں دکھائی جا سکے۔ اس سے سیکھیں اور اسے بتا بھی سکیں کہ صرف تعلیم ہی بس نہیں، تجربہ بھی ضروری ہے اور چند حالات میں جیمز بانڈ کے علم سے بہت اوپر ہوتا ہے۔ وہ بھی، کچھ نہیں تو مشورہ ہی سہی۔ کیوں وہ ایکا ایکی اس قدر خود مختار اور بے نیاز ہوگیا تھا؟ یہ دلیل کافی نہیں کہ وہ بڑا ہوکر اب ماں باپ پہ کسی قسم کا بوجھ نہیں بننا چاہتا۔ بوجھ ہی کی بات ہے تو اب بھی بوجھ ہے۔ کیسے کپڑے اتار کر دھوبن کے سامنے پھینک جاتا ہے اور چوں کہ گھر میں کچھ پیسے دیتا ہے اس لیے ماں، ماں ہی نہیں رہی۔ سچ مچ دھوبن ہوگئی ؟ گھر میں بیسیوں مہمان آنے جاتے ہیں۔ انھیں ایئر پورٹ سے لینا یا گاڑی پر چھوڑنے جانا صرف ماں باپ ہی کا فرض ہے؟ اور کچھ نہیں تو لاڈو ہی کو لینے، ملنے چلا جائے۔ وہ اپنی بیٹی ہے تو اس کی بھی بہن ہے۔ اگر پال یہ سب حرکتیں ناسمجھی کے عالم میں کرتا تو کوئی بات نہ تھی لیکن وہ تو بلا کا ذہین تھا اور ایک پل میں ہر معاملے کی تہہ تک پہنچ جاتا تھا۔ پارسال جب ایک نہایت امیر باپ کی اکلوتی بیٹی سے اس کا رشتہ ہونے کی بات چلی تو کھٹ سے اس نے انکار کردیا اور بولا...... دس سال مجھے آپ کے چکر سے نکلنے میں لگے ہیں، پپا! آپ چاہتے ہیں میں اور دس سال ایک امیر کی اکلوتی بیٹی کے چکر سے نکلنے میں گزاردوں؟

کتنے پتے کی بات تھی۔ سنت رام تو اسے سن کر چکت ہوگیا تھا۔ اسے اس بات کا گرو بھی ہوا کہ وہ میرا بیٹا ہونے کے ناطے بہت خوددار واقع ہوا ہے اور افسوس بھی۔ افسوس اس لیے کہ باپ کے چکر سے نکلنے کا مطلب؟ کیا بیٹا باپ کے چکر سے نکل سکتا ہے یا باپ بیٹے کے چکر سے؟ کیا وہ ایک دوسرے سے کبھی الگ نہ ہوسکنے والا حصہ نہیں؟ کیا براعظموں کا فاصلہ ہونے پہ بھی وہ ایک دوسرے سے دور ہوتے ہیں؟ آخر وہ کون اندھا ہے جسے وہ ڈور دکھائی نہیں دیتی جو باپ بیٹے سے وقتی طور پر یا ہمیشہ کے لیے جدا ہوتے ہوئے اپنے پیچھے چھوڑتا اور چھوڑتا ہی چلا جاتا ہے؟ بیٹا چاہے باپ کے جانے کے بعد یہی کہے کہ میرا باپ نالائق آدمی تھا، ہزاروں کا قرض مجھ پہ چھوڑ کے چلتا بنا۔ اس پہ بھی تعلق تو رہتا ہی ہے نا؟ نالائق بیٹے اور نالائق باپ کا تعلق۔ میں تو مر ہی نہیں سکتا، جب تک اپنی

बहन भाइयों, अपने माँ बाप के लिए चन्द मिनट भी न थे? अमेरीकन फ़र्म में एगज़िक्यूटिव हो जाने से क्या वह कोई ख़ुदा हो गया था? क्यों वह इस फ़र्म के ज़रिये से प्राइवेट कंट्रेक्ट लेने और यूं पैसा पैदा करने में कोई आर[1] ना समझता था। वह कभी तो बाप से बात करता। वह उससे पैसे तो न मांगता था। वह तो फ़क़त यही चाहता था कि उसका बेटा उसके पास बैठे दो तीन जिस्म इकट्ठे हों जो एक दूसरे से निकले हैं। बदन सिर्फ़ बदन का लम्स हो। यह न भी हो तो आंख मिलें जो बाप ही पे नहीं, आबाओ-अजदाद[2] पे गई हैं। पास बैठ कर वह आज की नई तालीम की बातें करें। जिस से पुराने बहुत पढ़े लिखे आदमी भी पीछे रह गए हैं। कुछ उन की दुनिया का पता चले कुछ अपनी दुनिया उन्हें दिखाई जा सके। उस से सीखें और उसे बता भी सकें कि सिर्फ़ तालीम ही बस नही, तजुर्बा भी ज़रुरी है और चन्द हालात में जेम्सबांड के इल्म से बहुत ऊपर होता है। वह कभी, कुछ तो मांगे, कुछ नहीं तो मशिवरा ही सही। क्यों वह एका एकी इस क़दर खुद मुख़तार और बेनियाज़[3] हो गया था? यह दलील काफ़ी नहीं कि वह बड़ा हो कर अब मां बाप पे किसी क़िस्म का बोझ नहीं बनना चाहता। बोझ ही की बात है तो अब भी बोझ है। कैसे कपड़े उतार कर धोबिन के सामने फेंक जाता है और चूँकि घर में कुछ पैसे देता है इस लिए मां, मां ही नहीं रही, सच मुच धोबिन हो गई? घर में बीसियों मेहमान आते जाते हैं। उन्हें एयरपोर्ट से लेना या गाड़ी पर छोड़ने जाना सिर्फ़ मां बाप ही का फ़र्ज़ है? और कुछ नहीं तो लाडो ही को लेने, मिलने चला जाए। वह अपनी बेटी है तो उस की भी बहन है। अगर पाल यह सब हरकतें ना समझी के आलम में करता तो कोई बात न थी। लेकिन वह तो बला का ज़हीन था और एक पल में हर मामले की तह तक पहुंच जाता था। पार साल जब एक निहायत अमीर बाप की इकलौती बेटी से उस का रिश्ता होने की बात चली तो खट से उस ने इंकार कर दिया और बोला दस साल मुझे आप के चक्कर से निकलने में लगे हैं, पप्पा! आप चाहते हैं मैं और दस साल एक अमीर की इकलौती बेटी के चक्कर से निकलने मे गुज़ार दूं?

कितने पते की बात थी संत राम तो उसे सुनकर चकित हो गया था। उसे इस बात का गर्व भी हुआ कि वह मेरा बेटा होने के नाते बहुत ख़ुद्दार वाक़े हुआ है और अफ़सोस भी। अफ़सोस इस लिए के बाप के चक्कर से निकलने का

---

1. शर्म 2. बाप-दादा 3. बेपरवा

اولاد کے لیے کچھ چھوڑ کر نہ جاؤں۔ ایسا ہوا تو ان کی ماں دھوبن تو مجھے وہاں خدا کے گھر تک نہ چھوڑے گی اور میری روح کا تولیہ تک نچوڑ ڈالے گی۔ لیکن میرے ماں باپ نے میرے لیے کیا چھوڑا تھا؟ اس پہ بھی ان کی عزت میرے دل میں کبھی کم نہ ہوئی۔ کیا پیسہ اور جائداد چھوڑنے ہی سے کوئی باپ کہلانے کا مستحق ہوتا ہے۔ یہ بات تو اعداد وشمار ہی سے غلط ہے۔ ایک باپ مقروض مرتا ہے، جب ہی دوسرا جائداد بنا سکتا ہے نا؟ خیر میرا تو ابھی تغلق روڈ پر ایک بنگلہ ہے۔ کیا ہوا گھاٹے کے بعد اس پہ تھوڑا پیسہ لے لیا۔ کیا میں اتنا ہی گیا گزرا ہوں کہ مرنے سے پہلے اس کا رہن بھی نہ چھڑا سکوں؟ پھر گاؤں جگ دل میں زمین ہے، دوسو بیگھہ، جس میں سے کچھ بڑوں کی ہے اور کچھ میں نے اپنے پیسے سے بنائی ہے۔ کیا یہ میری ہمت نہیں کہ اتنی مصیبت آپڑنے پہ بھی میں نے اس کا ایک انچ بھی نہیں بیچا؟ میں نے اس لیے نہیں بیچا تا کہ میرے پرکھوں کی روح کو تکلیف نہ ہو اور میرے بیٹے مجھے کو سنے نہ دیں۔ پھر بیمہ ہے۔ بہت ٹوٹ آئی تو خودکشی کر کے بیوی بچوں کو پیسہ دلوا سکتا ہوں۔ جبھی سنت رام کو اپنا باپ یاد آیا اور اسکی موت کا وقت، جس میں صدمے کی انتہا تھی اور اس کے بیچ ایک عجیب سی پراسرار خوشی بھی کہ اب جو بھی اچھا برا کریں گے، اپنا کریں گے۔ اور پال کے سلسلے میں اس بات نے سنت رام کو ایک عجیب طریقے سے مکت کر دیا۔ آخر کون بیٹا ہے، جو اپنے دماغ کے کسی کونے میں اپنے باپ کی موت کی خواہش لیے نہ بیٹھا ہو؟

سنت رام کو ایک عجیب سے سکون کا احساس ہوا۔ ساتھ کے کمرے میں آکر اس نے زیرو پاور والا بلب جلایا اور اس کی مدھم سی روشنی میں لاڈو، اس کے بچے بابی اور پھر پال کا چہرہ دیکھا اور کچھ دیر کھڑا دیکھتا رہا۔ وہ اپنے بیٹے میں جی رہا تھا اور پھر اپنے پوتے، پڑپوتے میں......

جبھی سنت رام کو ایک سگریٹ کی طلب ہوئی۔

ارے یار! سگریٹ بھی کیا چیز ہے جس نے بھی اسے ایجاد کیا حد کر دی۔ کیا ایک ننھا سا رفیق زندگی کا جو آپ کے تنہا لمحوں میں کسی دوسرے کے موجود ہونے کا احساس دلاتا رہتا

मतलब? क्या बेटा बाप के चक्कर से निकल सकता है। या बाप बेटे के चक्कर से? क्या वह एक दूसरे से कभी अलग न हो सकने वाल हिस्सा नहीं? क्या बर्रेआज़मों[1] का फ़ासला होने पे भी वह एक दूसरे से दूर होते हैं? आख़िर वह कौन अंधा है जिसे वह डोर दिखाई नहीं देती जो बाप बेटे से वक़्ती तौर पर या हमेशा के लिए जुदा होते हुए अपने पीछे छोड़ता और छोड़ता ही चला जाता है? बेटा चाहे बाप के जाने के बाद यही कहे कि मेरा बाप नालायक़ आदमी था। हज़ारों के क़र्ज़ मुझ पे छोड़ के चलता बना। उस पे भी ताल्लुक़ तो रहता ही है ना? नालायक़ बेटे और नालायक़ बाप का ताल्लुक़। मैं तो मर ही नहीं सकता जब तक अपनी औलाद के लिए कुछ छोड़ के न जाऊँ। ऐसा हुआ तो उनकी मां धोबिन तो मुझे वहां ख़ुदा के घर तक ना छोड़े गी और मेरी रूह का तौलिया तक निचोड़ डालेगी। लेकिन मेरे मां बाप ने मेरे लिए क्या छोड़ा था? उस पे भी उन की इज्ज़त मेरे दिल मे कभी कम न हुई। क्या पैसा और जायदाद छोड़ने ही से कोई बाप कहलाने का मुसतहिक़[2] होता है। यह बात तो आदादो-शुमार[3] ही से ग़लत है। एक बाप मक़रूज़[4] मरता है, जब ही दूसरा जायदाद बना सकता है ना? ख़ैर मेरा तो अभी तुग़लक़ रोड पर एक बंगला है। क्या हुआ घाटे के बाद उस पे थोड़ा पैसा ले लिया। क्या मैं इतना ही गया गुज़रा हूं कि मरने से पहले उसका रहन भी न छुड़ा सकूं? फिर गॉव जगदल में ज़मीन है, दो सौ बीघा, जिस में से कुछ बड़ों की है और कुछ मैं ने अपने पैसे से बनाई है। क्या यह मेरी हिम्मत नहीं कि इतनी मुसीबत आ पड़ने पे भी मैं ने उसका एक इन्च भी नहीं बेचा? मैं ने इस लिए नहीं बेचा ना कि मेरे पुरखों की रूह को तकलीफ़ न हो और मेरे बेटे मुझे कोसने न दें। फिर बीमा है। बहुत टूट आई तो ख़ुदकुशी कर के बीवी बच्चों को पैसा दिलवा सकता हूं। जभी संत राम को अपना बाप याद आया और उस की मौत का वक़्त, जिस में सदमे की इन्तहा थी और उसके बीच एक अजीब सी पुर-असरार[5] ख़ुशी भी कि अब जो भी अच्छा बुरा करेंगे, अपना करेंगे। और पाल के सिलसिले में इस बात ने संत राम को एक अजीब तरीक़े से मुक्त कर दिया। आख़िर कौन बेटा है, जो अपने दिमाग़ के किसी कोने में अपने बाप की मौत की ख़्वाहिश लिए न बैठा हो?

संत राम को एक अजीब से सुकून का एहसास हुआ। साथ के कमरे में

---

1. महासागरों 2. हक़दार 3. गिनती 4. कर्ज़दार 5. रहस्यमय

ہے اور اس کے نام سے آپ کبھی اکیلا نہیں محسوس کرتے بلکہ وہ خود زندگی ہے، جس کا ایک کنارہ خود زندگی ہی کی طرح دھیرے دھیرے سلگتا اور دوسرا موت کے منہ یا منہ کی موت میں پڑا ہوتا ہے۔ وہ آپ ہی ہر سانس کے ساتھ جیتا اور مرتا ہوا خود راکھ ہوجاتا ہے لیکن آپ کے بکھرے ہوئے خیالوں کو اک نقطے پہ سمیٹ لاتا ہے۔ آپ چند ایسے راز سمجھ چکے ہوتے ہیں جن کے بعد اور کچھ سمجھنے کی ضرورت ہی نہیں رہ جاتی۔ لوگ کہتے ہیں اس سے کینسر ہوجاتا ہے...... ہوا کرے...... جو لوگ سگریٹ نہیں پیتے وہ کون سی خضر کی حیات جیتے ہیں؟ دنیا کے ہر بشر کو آخر کوئی نہ کوئی بہانہ تو موت کو دینا ہے۔ سگریٹ کا بہانہ کیوں نہ ہو؟

رات جب سنت رام گھر لوٹا تو سگریٹ لانا بھول گیا تھا اور اس وقت ساڑھے چار بجے دکانیں بند تھیں۔ اور سنت رام کی طلب جو کھلتی ہی جارہی تھی۔ سامنے پال کے سگریٹوں کا پیکٹ پڑا تھا جس کے اوپر ماچس رکھی تھی۔ پال شہزادہ ہونے کے کارن اسٹیٹ ایکسپریس سے ادھر سگریٹ ہی نہ پیتا تھا۔ حالانکہ اس کے باپ کو چار مینار سے لے کر قینچی اور گولڈ فلیک تک سب چلتے تھے۔ اسٹیٹ ایکسپریس پی لوں؟ کیا ضرورت ہے؟ کیا میں چھ سات بجے تک انتظار نہیں کرسکتا جب کہ پان بیڑی کی دکانیں کھلنے لگتی ہیں۔ لیکن انتظار کرنے دے تو پھر وہ سگریٹ نہیں، دودھ کا گلاس ہوا۔ سنت رام کا ہاتھ پیکٹ کی طرف لپک گیا۔ زیرو پاور کے بلب کی روشنی میں اس نے دیکھا، پیکٹ میں صرف دو ہی سگریٹ تھے۔ ایک تو باتھ روم کے لیے چاہیے ہی تھا اور دوسرا؟ کیا پتا ایک سگریٹ سے اس کا کام نہ چلتا ہو اور دوسرے کی بھی ضرورت محسوس ہو۔ اس وقت نہیں تو شیو کے بعد ہی سہی۔ یا ناشتے کے بعد۔ اس علاقے میں اسٹیٹ ایکسپریس کہاں ملتے ہیں جو اڑا لینے کے بعد نو دس بجے سے پہلے چوری چھپکے رکھ دیئے جائیں۔ جب کہ پال اٹھتا تھا۔ رکھ بھی کیسے دیئے جائیں، کیوں کہ ان سگریٹوں کے لیے کناٹ پلیس جانا اور آنا پڑتا تھا جس کا مطلب تھا آدھا گیلن پٹرول پھونک دینا...... ایک سگریٹ کے لیے! اس سے اچھا ہے کہ چھ ساڑھے چھ بجے تک انتظار کرلیا جائے۔

لیکن صاحب، سگریٹ بلاتا ہے تو اتنی زور کی آواز دیتا ہے کہ کانوں کے پردے پھٹ

उसके बच्चे बॉबी और फिर पाल का चेहरा देखा और कुछ देर खड़ा देखता रहा। वह अपने बेटे में जी रहा था और फिर अपने पोते, पड़पोते में...

जभी संत राम को एक सिगरेट की तलब हुई।

अरे यार! सिगरेट भी क्या चीज़ है। जिस ने भी इसे ईजाद किया हद कर दी। क्या एक नन्हा सा रफ़ीक़[1] ज़िन्दगी का जो आप के तनहा लम्हों में किसी दूसरे के मौजूद होने का एहसास दिलाता रहता है और उस के नाम से आप कभी अकेला नहीं महसूस करते बल्कि वह खुद ज़िंदगी है, जिसका एक किनारा खुद ज़िन्दगी ही की तरह धीरे धीरे सुलगता और दूसरा मौत के मुंह या मुंह की मौत में पड़ा होता है। वह आप ही हर सांस के साथ जीता और मरता हुआ खुद राख हो जाता है लेकिन आप के बिखरे हुए ख़्यालों को एक नुक़्ते पर समेट लाता है। आप चंद ऐसे राज समझ चुके होते हैं जिन के बाद और कुछ समझने की ज़रूरत ही नहीं रह जाती। लोग कहते हैं, इस से कैन्सर हो जाता है—हुआ करे...... जो लोग सिगरेट नहीं पीते वह कौन सी खिज़्र[2] की हयात जीते हैं? दुनिया के हर बशर[3] को आख़िर कोई न कोई बहाना तो मौत को देना है। सिगरेट का बहाना क्यूं न हो?

रात जब संत राम घर लौटा तो सिगरेट लाना भूल गया था। और इस वक़्त साढ़े चार बजे दुकानें बंद थीं और संत राम की तलब जो खुलती ही जा रही थी। सामने पाल के सिगरेटों का पैकेट पड़ा था जिस के ऊपर माचिस रखी थी। पाल शहज़ादा होने के कारण स्टेट एक्सप्रेस से इधर सिगरेट ही न पीता था। हालांकि उस के बाप को चार मीनार से लेकर क़ैंची और गोल्ड फ्लैक तक सब चलते थे। स्टेट एक्सप्रेस पी लूं? क्या ज़रूरत है? क्या मैं छह सात बजे तक इंतिज़ार नहीं कर सकता जब कि पान बीड़ी की दुकानें खुलने लगती हैं। लेकिन इंतिज़ार करने दे तो फिर वह सिगरेट नहीं, दूध का गिलास हुआ। संत राम का हाथ पैकेट की तरफ लपक गया। ज़ीरो पावर के बल्ब की रोशनी में उस ने देखा, पैकेट में सिर्फ दो ही सिगरेट थे। एक तो बाथरूम के लिए चाहिए ही था और दूसरा? क्या पता एक सिगरेट से उस का काम न चलता हो और दूसरे की भी ज़रूरत महसूस हो। इस वक़्त नहीं तो शेव के बाद ही सही। या नाश्ते के बाद। इस इलाक़े में स्टेट एक्सप्रेस कहां मिलते हैं जो उड़ा लेने के बाद नौ दस बजे से

---

1. मित्र 2. एक पैग़म्बर जो हमेशा जीवित रहेंगे 3. व्यक्ति

جاتے ہیں وہ آواز نہ پینے والوں کو سنائی نہیں دیتی۔ ان کے کان سُر میں نہیں رہتے نا۔ کیوں نہ بھیکو، اپنے نوکر سے سگریٹ لے لیا جائے؟ وہ تو بیڑی پیتا ہے، بیڑی ہی سہی۔ لیکن بھیکو کو اس کی کمبھ کرن کی نیند سے جگانے کا مطلب تو یہ ہوا کہ پورا پہاڑ کھودو اور پھر اس سے کنکری کی فرمائش کرو کیوں کہ بھیکو ہمیشہ ہڑبڑا کر کیا ہوا کیا ہوا کہتا ہوا اٹھتا تھا جس سے گھر کے سب لوگ جگ جاتے تھے۔ اس کمینے کی نیند بدعنوانیوں کی وجہ سے بھی نہ پکتی تھی۔ ارے ہاں، باہر چوکیدار بھی تو ہے۔ سنت رام نے دروازہ کھول کر جھانکا اور بتیوں کی روشنی میں ادھر ادھر دیکھا۔ چوکیدار کا کہیں تخم بھی نظر نہ آتا تھا۔ پونے پانچ بجے تھے اور وہ اپنی سمجھ میں پانچ بجا کر اپنی ڈیوٹی پوری کرتے ہوئے کسی چور کے ساتھ جا سویا تھا۔ بیکار ہی ہم لوگ اسے پیسے دیتے تھے۔ کون سا ڈاکہ پڑنے والا تھا؟ جب کہ سامنے پولیس کی چوکی تھی۔ بھیکو چوکیدار یا چوکی کے کسی سنتری سے بیڑی مانگنے سے تو یہی اچھا ہے کہ اپنے بیٹے کا اسٹیٹ ایکسپریس پیا جائے، اسے برا تو لگے گا، مگر جو ہوگا دیکھا جائے گا......

چنانچہ سنت رام نے پیکٹ اٹھایا اور ایک سگریٹ نکال کر سلگایا۔ ایک ہی کش سے سنت رام کا اضطرار آدھا رہ گیا تھا، دوسرے کش سے ایک چوتھائی، اس حساب سے تو تیسرے چوتھے کش سے پوری تسلی ہونی چاہیے تھی۔ لیکن سگریٹ کا بھی عجیب حساب کتاب ہوتا ہے، جیسے اضطرار کا اپنا لاجک۔ چوتھے کش کے بعد اضطرار کے کم ہونے کی رفتار گھٹ جاتی ہے اور سگریٹ کے جلنے کی زیادہ۔ بہرحال بہت مزہ آیا۔ اسٹیٹ ایکسپریس اتنا اسٹرانگ سگریٹ تو نہیں جتنا چار مینار، مگر اچھا ہے۔

پورا سگریٹ پی چکنے کے بعد سنت رام کو محسوس ہوا کہ اس نے برا کیا۔ وہ تھوڑی دیر کے لیے ایک سگریٹ کے بغیر نہیں رہ سکتا تھا؟ نہیں۔ جوانی میں آدمی اپنے حواس پہ قابو رکھ سکتا ہے۔ بڑھاپے میں نہیں۔ آخر بیٹے کا سگریٹ پیا ہے نا؟ مجھے خوشی ہونی چاہئے اور اگر وہ میرا بیٹا ہے تو اسے بھی کیسا مزا آیا۔ چھوٹی چوری میں بہت مزا ہوتا ہے۔ جبھی بابی کے بڑبڑانے کی آواز آئی۔ ماروں گا، میں تم کو ماروں گا۔ وہ خواب میں کسی سے لڑ رہا تھا۔ لاڈو نے آدھے سوئے، آدھے جاگے عالم میں اسے تھپکنا شروع کیا۔ سو جا بابی، سو جا، بابی

एक्सप्रेस कहां मिलते हैं जो उड़ा लेने के बाद नौ दस बजे से पहले चोरी चुपके रख दिये जायें, जब कि पाल उठता था। रख भी कैसे दिए जाएँ, क्योंकि इन सिगरेटों के लिए कनाट पैलेस जाना और आना पड़ता था। जिस का मतलब था आधा गैलन पेट्रोल फूंक देना—एक सिगरेट के लिए! इस से अच्छा है कि छः साढ़े छः बजे तक इंतिज़ार कर लिया जाए।

लेकिन साहब, सिगरेट बुलाता है तो इतनी ज़ोर की आवाज़ देता है कि कानों के परदे फट जाते हैं वह आवाज़ न पीने वालों को सुनाई नहीं देती। उन के कान सुर में नहीं रहते ना। क्यों न भीकू, अपने नौकर से सिगरेट ले लिया जाये? वह तो बीड़ी पीता है, बीड़ी ही सही। लेकिन भीकू को उस की कुंभकरन की नींद से जगाने का मतलब तो यह हुआ कि पूरा पहाड़ खोदो और फिर उस से एक कंकरी की फ़रमाईश करो क्योंकि भीकू हमेशा हड़बड़ा कर, क्या हुआ क्या हुआ कहता हुआ उठता था जिस से घर के सब लोग जग जाते थे। उस कमीने की नींद बदउनवानियों[1] की वजह से भी न पकती थी। अरे हां, बाहर चौकीदार भी तो है। संत राम ने दरवाज़ा खोल कर झांका और बत्तियों की रौशनी में इधर उधर देखा। चौकीदार का कहीं तुख़्म[2] भी नज़र न आता था। पौने पांच बजे थे और वह अपनी समझ में पांच बजा कर अपनी ड्यूटी पूरी करते हुए किसी चोर के साथ जा सोया था। बेकार ही हम लोग उसे पैसे देते थे। कौन सा डाका पड़ने वाला था? जब कि सामने पुलिस की चौकी थी। भीकू चौकीदार या चौकी के किसी सन्तरी से बीड़ी मांगने से तो यही अच्छा है कि अपने बेटे का स्टेट एक्सप्रेस पिया जाये, उसे बुरा तो लगेगा, मगर जो होगा देखा जाएगा...........

चुनानचे संत राम ने पैकेट उठाया और एक सिगरेट निकाल कर सुलगाया। एक ही कश से संत राम का इज़्तेरार[3] आधा रह गया था, दूसरे कश से एक चौथाई। इस हिसाब से तो तीसरे चौथे कश से पूरी तसल्ली होनी चाहिए थी। लेकिन सिगरेट का भी अजीब हिसाब किताब होता है, जैसे इज़्तेरार का अपना लॉजिक। चौथे कश के बाद इज़्तेरार के कम होने की रफ़्तार घट जाती है और सिगरेट के जलने की ज़्यादा। बहरहाल बहुत मज़ा आया। स्टेट एक्सप्रेस इतना स्ट्रांग सिगरेट तो नहीं जितना चार मीनार, मगर अच्छा है।

पूरा सिगरेट पी चुकने के बाद संत राम को महसूस हुआ कि उस ने बुरा

---

1. दुष्ट स्वभाव 2. बीज 3. बेचैनी

سوگیااور وہ بھی سوگئی۔ پال کو کچھ پتہ نہ تھا۔ اس کے خراٹے تو جا چکے تھے البتہ ناک میں کوئی چیز اڑے ہونے کے کارن سیٹی سی بج رہی تھی۔ جبھی اندر سے دھوبن کی آواز آئی۔

''سگریٹ پی رہے ہو؟''

''ہاں'' سنت رام نے وہیں سے کہا۔

جس کے جواب میں وہ وہیں سے بولی۔ ''صبح صبح شروع ہوجاتے ہو۔ دن تو چڑھنے دو...... یوں کلیجہ جلانے سے بیمار ہوگے کہ نہیں ہوگے؟''

سنت رام نے دل ہی دل میں کہا...... میری بیماری کی جیسے بہت پروا ہے۔ یہ گھر کے لوگ، جب پروا کرنی ہوتی ہے تو نہیں کرتے اور جب نہیں کرنی ہوتی تو کرنے لگتے ہیں۔ اس نے اندر کے کمرے کی طرف منہ کر کے صرف اتنا کہا '' تم سوجاؤ، ابھی سوا پانچ ہوئے ہیں۔''

دھوبن کی آواز اس انگڑائی میں سے چھن کے آئی۔ ''نہیں مجھے ہیٹر لگانا ہے، پانی گرم کرنا ہے۔ بہت کپڑوں کا ڈھیر ہے......''

جبھی دھوبن کے اٹھنے کی آواز آئی۔ ہاں صاحب جب عورتیں اٹھتی ہیں تو وہ اس بات کا رکھ رکھاؤ نہیں کرتیں کہ کھٹ پٹ سے کوئی ڈسٹرب ہوگا۔ وہ بستر کی چادر کو چھانٹ رہی تھی جیسے اس پر کہیں سے ریت آپڑی ہو۔ پھر الماری کی کلیں سنائی دی اور اس میں سے دودھ کے لیے پیسے نکلے۔ پھر سینڈل کی کھٹ کھٹ جو برسوں پہلے اچھی لگتی اور دماغ میں فتور پیدا کرتی تھی، اب یوں معلوم ہوتا تھا جیسے ہتھوڑے پڑ رہے ہیں۔

چادر چھانٹتے ہوئے دھوبن کی آواز آئی۔ ...... ''اوف، اوف...... دماغ جل گیا ہے، سگریٹ کی بو سے۔''

''اچھا اچھا'' سنت رام نے کہا ''تمھیں بو آتی رہتی ہے۔''

دھوبن کو واقعی بہت بو آتی تھی۔ جو غالباً عمر کا تقاضا تھا۔ چوتھے کمرے میں کوئی سگریٹ پئے۔ اسے وہیں سے پتا چل جاتا تھا۔ ایسے ہی وہسکی شراب کا۔ چاہے کسی نے صرف چکھا ہی ہو۔ اس کی کنجوسی، اس کے اخلاقی طور پر اچھا ہونے، نے گھر کے سب

किया। वह थोड़ी देर के लिए एक सिगरेट के बग़ैर न रह सकता था? नहीं - जवानी में आदमी अपने हवास पे क़ाबू रख सकता है, बुढ़ापे में नहीं। आख़िर बेटे का सिगरेट पिया है ना? मुझे ख़ुशी होनी चाहिए और अगर वह मेरा बेटा है तो उसे भी कैसा मज़ा आया। छोटी चोरी में बहुत मज़ा होता है। जभी बॉबी के बड़बड़ाने की आवाज़ आयी। मारूंगा, मैं तुम को मारूंगा। वह ख़्वाब में किसी से लड़ रहा था। लाडो ने आधे सोए, आधे जागे आलम में उसे थपकना शुरू किया। सो जा बॉबी-बॉबी सो गया और वह भी सो गई। पाल को कुछ पता न था। उस के ख़र्राटे तो जा चुके थे अलबत्ता नाक में कोई चीज़ अड़े होने के कारण सीटी सी बज रही थी। जभी अन्दर से धोबिन की आवाज़ आयी

"सिगरेट पी रहे हो?"

"हां", संत राम ने वहीं से कहा।

जिस के जबाव में वह वहीं से बोली। "सुबह सुबह शुरू हो जाते हो। दिन तो चढ़ने दो......यूं कलेजा जलाने से बीमार होगे कि नहीं होगे?"।

संत राम ने दिल ही दिल में कहा---मेरी बीमारी की जैसे बहुत परवाह है। यह घर के लोग, जब परवाह करनी होती है तो नहीं करते और जब नहीं करनी होती तो करने लगते हैं। उस ने अंदर के कमरे की तरफ़ मुंह करके सिर्फ़ इतना कहा "तुम सो जाओं, अभी सवा पांच हुए हैं।

धोबिन की आवाज़ उस अंगड़ाई में से छन के आई। नहीं मुझे हीटर लगाना है, पानी गर्म करना है। बहुत कपड़ों का ढेर है......

जभी धोबिन के उठने की आवाज़ आई। हां साहब जब औरतें उठती हैं तो वह इस बात का रख रखाव नहीं करतीं की खट पट से कोई डिसटर्ब होगा। वह बिस्तर की चादर को झाड़ रही थी जैसे उस पर कहीं रेत आ पड़ी हो।

फिर आलमारी की कैं सुनाई दी और उस में से दूध के लिए पैसे निकले। फिर सैन्डल की खट खट जो बरसों पहले अच्छी लगती और दिमाग़ में फ़तूर पैदा करती थी, अब यूं मालूम होता था जैसे हथौड़े पड़ रहे हैं।

चादर उर्दू में दूसरा लफ़्ज़ है हुए धोबिन की आवाज़ आई—"ओफ़, ओफ़—दिमाग जल गया है, सिगरेट की बू से।

"अच्छा अच्छा" संत राम ने कहा। "तुम्हें बू आती रहती है।"

धोबिन को वाक़ई बहुत बू आती थी, जो गालिबन उम्र का तक़ाज़ा था।

لوگوں کو چور بنا دیا تھا۔ سب بے حال ہو کر غلطیں کرتے اور پھر انھیں چھپانے کی کوشش کرتے تھے لیکن دھوبن سے کوئی نہ چھپا سکتا تھا۔ کئی بار ایسا ہی ہوا کہ آپ نے باہر نکل کر بالکنی پر جا کر سگریٹ سلگایا لیکن جب مڑ کر دیکھا تو دھوبن موجود جس سے سگریٹ کا مزہ ہی جاتا رہا۔ اس کی اس روک ٹوک نے پال میں بغاوت کا جذبہ پیدا کر دیا تھا۔ اب وہ کھلے بندوں سگریٹ پیتا تھا بلکہ اس نے اسکاچ کی ایک بوتل گھر ہی میں لا رکھی تھی۔ باہر سے آنے پر جب اسے محسوس ہوتا کہ شراب کم پڑی ہے تو ایک آدھ پیگ گھر ہی میں لے لیتا۔ ماں سے اس کی کئی بار لڑائی ہوئی تھی۔ دھوبن آخر اس سے ہار گئی تھی۔ اس نے کہا بھی تو اتنا............''میرا کیا ہے؟ جو آئے گی، اپنی قسمت کو روئے گی''

سگریٹ!...... دراصل مرد اور عورت کی بو کو ایک ہونا چاہیے، ورنہ سب تباہ ہو جاتا ہے۔ اس تباہی کے کارن سنت رام نے اپنی ٹائپسٹ ڈولی کو پہلے سگریٹ پلا لیا تھا۔

پال اٹھے گا تو کیا کہے گا؟ یوں ایک سگریٹ پی لینے میں تو کوئی بات نہیں لیکن کسی عمل، کسی ذائقے کا تکمیل نہ پانا برا ہوتا ہے۔ یہ ایسے ہی جیسے دو محبت کرنے والوں میں کوئی تیسرا آ جائے۔ پھر پال کئی باتوں میں کس قدر کمینہ ہے۔ ایک بار اس کا جوتا پہن لیا تو وہ کتنا جز بز ہوا تھا۔ اس نے جوتے کو یکسر پھینک ہی دیا اور کہنے لگا میرے اور پپا کے پیر ایک ہیں کیا؟ اب یہ کھل گیا ہے اور میرے کام کا نہیں۔ سنت رام کو بہت دکھ ہوا۔ ایک بار بیٹے کا جوتا پہن لیا تو کیا ہو گیا؟ بیسیوں بار اس نے میرا چپل پہنا ہے۔ میں نے تو کچھ نہیں کہا ہے۔ الٹا مجھے خوشی ہوئی اس احساس کے ساتھ میرے بیٹے نے میرا جوتا پہنا ہے۔ اور بڑوں کا یہ کہنا بھی دماغ میں آیا کہ جب باپ کا جوتا بیٹے کو برابر آ جائے تو پھر اسے کچھ نہیں کہتے۔ چنانچہ جب سے میں نے سب کہنا سننا چھوڑ دیا۔ ایک بار اس نے کسی اسمگلر سے امریکی جرکن خریدی تھی، جو مجھے بہت اچھی لگی، پال کو بھی بہت اچھی لگی تھی جبھی تو اس نے خریدی۔ لیکن میں ہمیشہ کی طرح اپنے بڑھاپے کے کارن اپنے پہننے کے جذبے کو روک نہ سکا۔ چنانچہ میں نے پہن لی۔ اس کے رنگ بڑے شوخ و شنگ تھے اور مجھے اسے پہننے میں بڑا مزہ آیا۔ لیکن پہلے تو دھوبن نے میرے مزے کو کرکرا کیا۔ وہ مجھے دیکھ کر ہنس دی۔

चौथे कमरे में कोई सिगरेट पिए। उसे वहीं से पता चल जाता था। ऐसी ही व्हिस्की शराब का। चाहे किसी ने सिर्फ़ चखा ही हो। उस की कंजूसी, उस की अख़लाक़ी तौर पर अच्छा होने ने घर के सब लोगों को चोर बना दिया था। सब बेहाल हो कर इल्लतें[1] करते और और उन्हें छुपाने की कोशिश करते थे लेकिन धोबिन से कोई न छिपा सकता था। कई बार ऐसा हा हुआ कि आप ने बाहर निकल कर बालकोनी पर जा कर सिगरेट सुलगाया लेकिन जब मुड़ कर देखा तो धोबिन मौजूद जिस से सिगरेट का मज़ा ही जाता रहा। उस की इस रोक टोक ने पाल में बग़ावत का जज़्बा पैदा कर दिया था। अब वह खुले बंदों सिगरेट पीता था बल्कि उस ने स्कॉच की एक बोतल घर ही में ला रखी थी। बाहर से आने पर जब उसे महसूस होता कि शराब कमरे में पड़ी है तो एक आध पैग घर ही में लगा लेता। मां से उस की कई बार लड़ाई हुई थी। धोबिन आख़िर उस से हार गई थी। उस ने कहा भी तो इतना--"मेरा क्या है? जो आयेगी, अपनी क़िस्मत को रोयेगी"।

सिगरेट!...... दरअसल मर्द और औरत की बू को एक होना चाहिए, वरना सब तबाह हो जाता है। इस तबाही के कारण संत राम ने अपनी टाईपिस्ट डौली को पहले सिगरेट पिला लिया था।

पाल उठेगा तो क्या कहेगा? यूं एक सिगरेट पी लेने में तो कोई बात नहीं लेकिन किसी अमल, किसी ज़ायक़े का तकमील[2] ना पाना बुरा होता है। यह ऐसे ही जैसे दो मुहब्बत करने वालो में कोई तीसरा आ जाए। फिर पाल कई बातों में किस क़दर कमीना है। एक बार उस का जूता पहन लिया तो कितना जिज़-बिज़[3] हुआ था। उस ने जूते को यकसर फ़ेंक ही दिया और कहने लगा मेरे औंर पप्पा के पैर एक हैं क्या? अब यह खुल गया है और मेरे काम का नहीं। संत राम को बहुत दुख हुआ। और एक बार बेटे का जूता पहन लिया तो क्या हो गया? बीसियों बार उसने मेरा चप्पल पहना है। मैं ने तो कुछ नहीं कहा है। उलटा मुझे ख़ुशी हुई इस एहसास के साथ मेरे बेटे ने मेरा जूता पहना है। और बड़ों का यह कहना भी दिमाग़ में आया कि जब बाप का जूता बेटे को बराबर आ जाये तो फिर उसे कुछ नहीं कहते। चुनानचे जब से मैं ने सब कहना सुनना छोड़ दिया।

एक बार उसने किसी स्मगलर से अमरीकी ज़रकीन ख़रीदी थी जो

1. दुर्वृति 2. पूरा होना 3. ख़फ़ा

''کیا ہوا؟'' میں نے پوچھا۔
وہ اندر ہی اندر اپنی ہنسی دبائے ہوئے بولی۔'' کچھ نہیں......'' اور پھر وہ رہ بھی نہ سکی اور کہنے لگی ......'' کیسے گھوم رہے ہو، جیسے دیسی مرغا مرغی کے گرد گھومتا ہے!''
یہ جذبات کا دھوبی پٹرہ تھا، خیر!
لیکن رہی سہی کسر پال نے ہی پوری کردی۔ میں نے اپنا شوق پورا کرنے کے بعد اس جرکن کو بڑی احتیاط سے وارڈ روب میں ٹانگ دیا لیکن صبح ہی تو پال جرکن کو میرے پاس لے آیا اور بولا......''پپا! آپ ہی اسے پہن لیجئے''
میں نے مجرمانہ انداز سے کہا۔''کیوں......تم کیوں نہیں پہنتے؟''
''یہ میرے کام کا نہیں رہا'' وہ بولا۔'' دیکھتے نہیں آپ کا پیٹ بڑا ہے۔ آپ کے پہننے سے الاسٹک چلا گیا ہے۔ اس کا۔''
مجھے بے حد غصہ آیا اور میں اس پہ برس پڑا۔ میں نے کہا۔ میں تمھارا باپ ہوں۔ جرکن پہن لی اور تمہارا نقصان کردیا۔تم نے سینکڑوں نہیں ہزاروں بار میرا نقصان کیا ہے، میں نے کبھی تمہیں کچھ کہا ہے؟ الٹا میں خوش ہوا ہوں۔ چلو یوں کہہ لو کہ باہر سے ناراضی کا ثبوت دیا ہے لیکن اندر سے میں کتنا خوش تھا۔تم سینکڑوں بار میری قمیص، میرا جوتا پہن گئے ہو، میں نے یہی کہا......''میرا بیٹا، میرے کپڑے پہنتا ہے اور تم نے اسی طرح اس دن تین گھوڑے والی بوسکی قمیص میرے منہ پہ دے ماری۔تم نہایت کمینے، نہایت بے شرم آدمی ہو۔''
بجائے اس کے کہ پال کو افسوس ہو وہ میرے ساتھ دلیل بازی پر اتر آیا۔''آپ پان کھاتے ہیں''۔ وہ کہنے لگا''اور اس کا کوئی نہ کوئی چھینٹا اس پہ پڑجاتا ہے۔کیا وہ قمیص پھر میرے پہننے کے لائق رہتی ہے۔''
ان دنوں بھی لاڈو یہاں اپنے میکے آئی ہوئی تھی۔ اس جھگڑے میں وہ بھی پاس آ کھڑی ہوئی اور بول اٹھی۔''پپا بالکل میری طرح ہیں......''
ان دنوں چھوٹے دونوں بھی جو اس وقت اپنے ماموں کے ہاں گڑگاؤں گئے ہوئے تھے، یہیں تھے۔چھٹکی بھیکو کی مدد سے بستر کی سلوٹیں نکالتی ہوئی بولی۔'' ہاں! بات کرتے

मुझे बहुत अच्छी लगी, पाल को भी बहुत अच्छी लगी थी जभी तो उसने ख़रीदी। लेकिन मैं हमेशा की तरह अपने बुढ़ापे के कारण अपने पहनने के जज़्बे को रोक न सका। चुनानचे मैं ने पहन ली। उसके रंग बड़े शोख़ व शंग थे और मुझे उसे पहनने में बहुत मज़ा आया। लेकिन पहले तो धोबिन ने मेरे मज़े को किरकिरा किया। वह मुझे देख कर हंस दी।

"क्या हुआ ? " मैं ने पूछा।

वह अन्दर ही अन्दर अपनी हँसी दबाये हुए बोली। "कुछ नहीं...... " और फिर वह रह भी न सकी और कहने लगी ...."कैसे घूम रहे हो, जैसे देसी मुर्ग़ा मुर्ग़ी के गिर्द घूमता है ।"

यह जज़्बात का धोबिन पटरा था, ख़ैर !

लेकिन रही सही कसर पाल ने ही पूरी कर दी। मैं ने अपना शौक़ पूरा करने के बाद उस जरकीन है को बड़ी एहतेयात से वार्डरोब में टाँग दिया। लेकिन सुबह ही तो पाल उर्दू से अलग ह को मेरे पास ले आया और बोला............" पप्पा ! आप ही इसे पहन लीजिए।"

मैं ने मुजरिमाना अन्दाज़ से कहा "क्यों .... तुम क्यों नहीं पहनते ?"

"यह मेरे काम का नहीं रहा।" वह बोला "देखते नहीं आप का पेट बड़ा है। आप के पहनने से एलास्टिक चला गया है, इसका ।"

मुझे बेहद गुस्सा आया और मैं उस पर बरस पड़ा। मैं ने कहा, मैं तुम्हारा बाप हूं। उर्दू से अलग ह पहन ली और तुम्हारा नुक़सान कर दिया। तुम ने सैकड़ो नहीं हज़ारों बार मेरा नुक़सान किया है। मैं ने कभी तुम्हें कुछ कहा है ? उलटा मैं खुश हुआ हूं। चलो यूं कह लो कि बाहर से नाराज़गी का सबूत दिया है लेकिन अन्दर से मैं कितना ख़ुश था। तुम सैकड़ों बार मेरी क़मीज़ मेरा जूता पहन चुके हो। मैं ने यही कहा। "मेरा बेटा, मेरे कपड़े पहनता है" और तुम ने इसी तरह उस दिन तीन घोड़े वाली बोसकी क़मीज़ मेरे मुंह पर दे मारी। तुम निहायत कमीने निहायत बेशर्म आदमी हो।"

बजाय इसके के पाल को अफ़सोस हो वह मेरे साथ दलीलबाज़ी[1] पर उतर आया "आप पान खाते हैं।" वह कहने लगा। "और उसका कोई न कोई छींटा उस पर पड़ जाता है। क्या वह क़मीज़ फिर मेरे पहनने के लायक़ रहती है।"

1. तर्क देना

ہیں تو لاڈو دیدی کی طرح منہ کی ساری پھوار سامنے والے پہ چھوڑ دیتے ہیں۔ تماشا اس وقت ہوتا ہے جب کہیں پپا اور لاڈو آپس میں بات کر رہے ہوں، تو۔''

لاڈو ہنس رہی تھی۔ دوسرے سب سن رہے تھے۔ نہ چاہنے کے باوجود میرے چہرے پہ بھی مسکراہٹ چلی آئی تھی۔ بات سنجیدہ رہی تھی اور نہ مضحک۔ میں نے ٹالتے ہوئے کہا بھی تو اتنا...... ''ہاں آخر لاڈو کا باپ ہوں نا، اس پہ گیا ہوں نا!''

اور تو اور چھوٹا دمن بھی ہنس رہا تھا۔ بخیلوں کی طرح۔ پھیپھڑے پیدائشی طور پر کمزور ہونے کے کارن وہ کبھی کھل کے نہ ہنسا۔ ''ہی ہی، پان کھاتے ہیں نا پپا'' اس نے کہا۔ ''تو قمیص پہ سامنے تو لگتا ہی ہے، لیکن پیٹھ پہ نہ جانے کیسے لگتا ہے؟'' یہ سب سمجھتے تھے میں پان منہ سے تو کھاتا ہی نہیں، قمیص سے کھاتا ہوں۔ اس پہ طرفہ دھوبن منظر پہ چلی آئی۔ میرا خیال تھا ماں ہونے کے ناطے وہ باپ کا پکش لے گی لیکن صاحب اس نے الٹا بیٹے بیٹیوں کی تائید شروع کر دی۔ ''کیا پوچھتے ہو ان کا۔'' وہ بولی 'بالکل بابی ہیں دوسرے۔ کھانا کھائیں گے تو سالن کرتے پہ گرا ہوگا۔ لکھنے بیٹھیں گے تو سیاہی۔ میں ان کا کروں کیا؟ پتہ تو مجھے چلتا ہے نا۔ دھوتے دھوتے جس کے ہاتھ رہ جاتے ہیں۔ پر میری قسمت، عمر گزر گئی میری، ان کے داغ نکالتے نکالتے......''

صرف ایک بابی رہ گیا تھا۔ اس کے ہاتھ میں ایک چھوٹا سا بانس تھا، جس سے وہ ''بڈھا بابا'' کو بھگا رہا تھا۔ ''ماروں گا۔'' وہ خلا میں خیالی دشمن کو خطاب کرتے ہوئے کہہ رہا تھا۔ مجھے یوں محسوس ہونے لگا جیسے اس کا بڈھا بابا، اس کا خیالی دشمن میں ہوں۔ پھر جمی کے بھونکنے کی آواز آئی جسے اتفاقیہ بات کہہ لیجئے۔ بھیکو بجلی کا بل چکانے چلا گیا تھا ورنہ وہ اپنی مکھی بولی میں کہتا۔ ''ہم میاں بی بی کا جھگڑا میں ناہیں پربو'' اور یہ بات اور بھی میرے خلاف ہو جاتی۔ گھر بھر میرا دشمن ہو گیا تھا۔ ایسا پہلے تو نہ تھا، چند برس پہلے۔ جب سے مجھے کاروبار میں گھاٹا پڑا ہے۔ دنیا ہی بدل گئی۔ کسی کو مری بات ہی پسند نہیں۔ یا شاید میں بوڑھا ہو گیا ہوں اس لیے سب کو برا لگتا ہوں۔ مجھے ان کے سامنے سے ٹل جانا چاہیے۔ اس دنیا سے ٹل جانا چاہیے۔ لیکن میں جاؤں تو کہاں جاؤں؟ میں نے اس گھر، ان

उन दिनों भी लाडो यहां अपने मैके आई हुई थी। इस झगड़े में वह भी पास आ खड़ी हुई और बोल उठी।''पप्पा बिल्कुल मेरी तरह हैं ....''

उन दिनों छोटे दोनों भी जो इस वक़्त अपने मामूं के यहाँ गुड़गांव गये हुए थे, यहीं थे। छुटकी भीकू की मदद से बिस्तर की सिलवटें निकालती हुई बोली। ''हां! बात करते हैं तो लाडो दीदी की तरह मुंह की सारी फुवार सामने वाले पे छोड़ देते हैं। तमाशा उस वक्त होता है जब कहीं पप्पा और लाडो आपस में बात कर रहे हों, तो''

लाडो हंस रही थी। दूसरे सब सुन रहे थे। न चाहने के बावजूद मेरे चेहरे पे भी मुसकुराहट चली आई थी। बात सन्जीदा रही थी और न मुज़हक[1]। मैं ने टालते हुए कहा भी तो इतना .... ''हां आख़िर लाडो का बाप हूं ना, उस पर गया हूं ना?''

और तो और, छोटा दमन भी हंस रहा था। बख़ीलों[2] की तरह। फेफड़े पैदाईशी तौर पर कमज़ोर होने के कारण वह कभी खुल के ना हंसा .... ''ही ही, पान खाते हैं ना पप्पा'' उसने कहा ''तो क़मीज़ पे सामने तो लगता ही है लेकिन पीठ पे न जाने कैसे लगता है ? यह सब समझते थे मैं पान मुंह से तो खाता ही नहीं क़मीज़ से खाता हूं। उस पे तुरफ़ा धोबिन मन्ज़र पे चली आई। मेरा ख़्याल था मां होने के नाते वह बाप का पक्ष लेगी लेकिन साहब उसने उलटा बेटे बेटियों की ताईद[3] शुरु कर दी। ''क्या पूछते हो इनका'' वह बोली ''बिल्कुल बॉबी हैं दूसरे। खाना खायेंगे तो सालन कुर्ते पे गिरा होगा। लिखने बैठें गे तो सियाही। मैं इनका करूं क्या? पता तो मुझे चलता है न धोते धोते जिस के हाथ रह जाते हैं पर मेरी क़िस्मत, उम्र गुज़र गई मेरी, इन के दाग़ निकालते निकालते .....''

सिर्फ़ एक बॉबी रह गया था। उस के हाथ में एक छोटा सा बांस था, जिस से वह '' बुड्ढाबाबा ''को भगा रहा था।'' मारुंगा ''वह ख़ला[4] में ख़्याली दुशमन को ख़िताब करते हुए कह रहा था। मुझे यूं महसूस होने लगा जैसे उस का बूड्ढा बाबा, उसका ख़्याली दुशमन मैं हूं। फिर जिम्मी के भौंकने की आवाज़ आई जिसे आप इत्तफ़ाक़िया बात कह लीजिए। भीकू बिजली का बिल चुकाने चला गया था। वरना वह अपनी मगही बोली में कहता ''हम मियाँ बीवी का

---

1. हास्यास्पद 2. कंजूसों 3. अनुमोदन 4. अंतरिक्ष

لوگوں پہ اپنی جان بھی واردی۔ نہ کسی کلب کا ممبر ہوا، نہ ریس کورس پہ گیا۔ یہ تو یہ، کوئی پکچر بھی ڈھب سے نہ دیکھی۔ کام، کام اور کام۔ تفریح کے لیے ایک لحہ نہیں۔ اسی لیے میں ذہنی طور پر بیمار ہوگیا ہوں۔ شاید پاگل، پاگل تو نہیں سنکی ضرور ہوں۔ کبھی پاگل یا سنکی کو پتہ چلا ہے کہ وہ کیا ہے؟ اسے تو صرف دوسرے جانتے ہیں۔ کبھی کبھی ان کی شکلوں سے اپنی شکل کا پتا چلتا ہے۔ نہیں، یہ بات نہیں۔ خدا، کسی کو خسارہ نہ ہو۔ جوانی میں جو ہوتا ہے ہوجائے لیکن اس ڈھلتی عمر میں نہیں جب کہ مدافعت کی ساری قوتیں ختم ہوجاتی ہیں۔ بچوں کا فادر امیج گڑبڑ ہوجاتا ہے۔ اور بیوی کا بھی..........

پال آٹھ بجے اٹھ گیا تھا۔ اسے اٹھتے دیکھ کر سنت رام سنسنا گیا۔ ڈرنے کی ایک نشانی یہ ہے کہ آدمی سامنے یا دل میں کہنے لگے۔ میں کسی سے ڈرتا ہوں۔ سنت رام پہ اچھی طرح واضح ہو چکا تھا کہ وہ اپنے بیٹے سے ڈرتا ہے۔ وہ نہیں چاہتا تھا معاملے کو اس سطح پر لے آئے۔ جس سے بیٹا یہ کہے کہ میں اس گھر میں نہیں رہوں گا۔ پال تو چاہتا تھا ایسا موقع پیدا ہو.....کوئی سنے تو ہنسے۔ بیٹے کا ایک، صرف ایک سگریٹ پی لینے سے اتنا ڈر اور اتنی ذہنی بک بک؟

چائے سے پہلے پال نے باپ کی طرف دیکھا اور معمول کی نمسکار کی۔ جس کے جواب میں سنت رام نے سر ہلا دیا اور اپنی نگاہیں نیچی کرلیں۔ وہ چاہتا تھا کہ پال دوسری طرف دیکھے تو وہ اس کی طرف تکے۔ لیکن پال نے برابر اپنا منہ اس کی طرف کر رکھا تھا۔ جس سے گھبرا کر سنت رام نے اپنا چہرہ ''ہندوستان ٹائمز'' کے پیچھے چھپالیا۔ پھر اسے تھوڑا ہٹا کر دیکھا تو پال سڑک سڑک چائے پی رہا تھا جس کے بعد اس نے کھٹ سے پیالی پرچ میں رکھی۔ پھر وہ سگریٹ کا پیکٹ تھامے باتھ روم کی طرف نکل گیا۔

اب تک تو سب ٹھیک تھا۔ پال نے پیکٹ کھول کر نہیں دیکھا تھا نا۔ جب وہ باتھ روم جائے گا، تب اسے پتا چلے گا اور سنت رام بیٹے کے باہر آنے اور اس کا چہرہ دیکھنے کے لیے یوں ہی ادھر ادھر ہوتا رہا۔ دھوبن نے کہا..... نہاؤ گے نہیں؟ تو جواب میں جھلاتے ہوئے سنت رام نے جواب دیا..... تمھیں نہانے کی پڑی ہے۔ ایک ہی بار نہاؤں گا۔

झगड़ा में नाही परबू" और यह बात और भी मेरे ख़िलाफ़ हो जाती। घर भर मेरा दुश्मन हो गया था। ऐसा पहले तो न था, चन्द बरस पहले। जब से मुझे कारोबार में घाटा पड़ा है दुनिया ही बदल गई है। किसी को मेरी बात ही पसन्द नहीं। या शायद मैं बूढ़ा हो गया हूं इस लिए सब को बुरा लगता हूं। मुझे उन के सामने से टल जाना चाहिए। इस दुनिया से लेकिन मैं जाऊं तो कहां जाऊं? मैं ने इस घर, इनलोगों पे अपनी जान भी वार दी। न किसी क्लब का मेम्बर हुआ, न रेस कोर्स पे गया। यह, तो यह कोई पिक्चर भी ढब से न देखी। काम, काम और काम। तफ़रीह[1] के लिए एक लम्हा नहीं। इसी लिए मैं ज़ेहनी तौर पर बीमार हो गया हूं। शायद पागल, पागल तो नहीं सनकी ज़रूर हूं। कभी पागल या सनकी को पता चला है कि वह क्या है? उसे तो सिर्फ़ दूसरे जानते हैं। कभी कभी उनकी शक्लों से अपनी शक्ल का पता चलता है। नहीं यह बात नहीं। ख़ुदा, किसी को ख़सारा न हो। जवानी में जो होना है हो जाए लेकिन इस ढलती उम्र में नहीं जब कि मुदाफ़िअत[2] की सारी क़ुव्वतें ख़त्म हो जाती है। बच्चो का फ़ादर इमेंज गड़बड़ हो जाता है, और बीवी का भी······

पाल आठ बजे उठ गया था। उसे उठते देख कर संत राम सनसना गया डरने की एक निशानी यह है कि आदमी सामने या दिल में कहने लगे। मैं किसी से डरता हूं। संत राम पे अच्छी तरह वाज़ेह हो चुका था कि वह अपने बेटे से डरता है। वह नहीं चाहता था मामले को इस सतह पर ले आए जिस से बेटा यह कहे कि मैं इस घर में नहीं रहूंगा। पाल तो चाहता था ऐसा मौका पैदा हो······कोई सुने तो हंसे। बेटे का एक, सिर्फ़ एक सिगरेट पी लेने से इतना डर और इतनी ज़ेहनी बक बक?

चाय से पहले पाल ने बाप की तरफ़ देखा और मामूल की नमस्कार की। जिस के जवाब में संत राम ने सर हिला दिया और अपनी निगाहें नीची कर लीं। वह चाहता था कि पाल दूसरी तरफ़ देखे तो वह उस की तरफ़ तके। लेकिन पाल ने बराबर अपना मुंह उसकी तरफ़ कर रखा था। जिससे घबरा कर संत राम ने अपना चेहरा "हिन्दुस्तान टाइम्स" के पीछे छुपा लिया। फिर उसे थोड़ा हटा कर देखा तो पाल सुड़क सुड़क चाय पी रहा था जिस के बाद उसने खट से प्याली पिर्च में रखी। फिर वह सिगरेट का पैकेट थामे बाथ रुम की तरफ़ निकल गया।

---

1. मनोरंजन 2. निवारण

دھوبن حیرانی سے سنت رام کے چہرے کی طرف دیکھنے لگی۔ پھر اس کی ہنکار کو معمول کی لایعنی سمجھ کر ناشتے کے دھندے میں مشغول ہوگئی۔

تھوڑی دیر میں پال باتھ روم سے آیا تو اس کے ہونٹ بھینچے ہوئے تھے۔ ماتھا کچھ اور پیچھے ہٹ گیا تھا۔ وہ واش بیسن میں جلدی جلدی اپنے ہاتھ صابن سے دھو رہا تھا۔ اتنی جلدی کیا تھی؟ کیوں وہ جلدی بھاگ جانا چاہتا تھا؟ سامنے اس نے آئینے میں اپنے چہرے کی طرف دیکھا۔ منہ سے جھاگ لپٹ رہے تھے۔ نہیں، ہاتھ دھوتے ہوئے جھاگ اڑکر چہرے پر چلے آئے تھے۔ چونکہ ابھی صابن سے اٹے تھے اس لیے اس نے کرتے کے بازو سے جھاگ کو پونچھ دیا اور پھر اپنا چہرہ دیکھنے لگا۔ اس کے نتھنے پھول رہے تھے۔ دوسروں کو دیکھ کر نتھنے پھلانا تو سمجھ میں آتا تھا لیکن اپنے آپ کو دیکھ کرنہیں۔ ہاتھ دھوتے ہوئے پال لوٹا تو دھوبن نے آواز دی..... ''رات تم پھر پی کے آئے تھے؟''

پال نے کوئی جواب نہ دیا۔ صرف اتنا کہا ''ہاں، آج پھر پینے والا ہوں۔''

دھوبن تن گئی۔ وہ ایسی دبنے والی تھوڑی تھی۔ اس نے صاف کہہ دیا۔ آج پی کر آئے تو میں دروازے میں قدم نہ رکھنے دوں گی۔ جس کے جواب میں پال نے کہا.....
'' آنا کون چاہتا ہے، اس جیل خانے میں؟'' اس نے پہلے گولف لنکس میں ایک کمرہ دیکھا ہے۔ پھر دھوبن کی پائدار آواز آئی۔ ''نکل جاؤ۔ ابھی نکل جاؤ۔'' جس سے سنت رام کی جان نکل گئی۔

''دیپی۔'' سنت رام نے کڑک کر کہا۔ ''کیا کہتی ہو، یہ گھر تمھارا ہے؟''

اسی پنچم میں دھوبن نے جواب دیا۔ ''ہاں میرا ہے۔ جانا ہے تو جائے۔ تم بھی جانا چاہتے ہو تو جاؤ۔ بھلا ہو تم باپ بیٹوں کا، جنھوں نے جینا سکھا دیا۔'' اور پھر وہ رونے لگی............

سنت رام اسی بات سے تو ڈرتا آیا تھا کہ ایسا موقع نہ آئے۔ بیٹے کی بدعنوانیوں کو دیکھ دیکھ کر وہ کڑھتا رہتا تھا۔ لیکن باہر سے کچھ نہ کہتا تھا۔ یہ کہنا تو بہت آسان ہوتا ہے، چلے جاؤ، مگر پھر واپس آجاؤ کہنا مشکل۔ پال کے باقی کام کی رفتار اور بھی تیز ہوگئی۔ وہ

अब तक तो सब ठीक था। पाल ने पैकेट खोल कर नहीं देखा था ना। जब वह बाथ रुम जाएगा, तब उसे पता चलेगा और संत राम बेटे के बाहर आने और उस का चेहरा देखने के लिए यूं ही इधर उधर होता रहा। धोबिन ने कहा नहाओगे नहीं ? तो जवाब में झल्लाते हुए संत राम ने जवाब दिया .... तुम्हें नहाने की पड़ी है। एक ही बार नहाऊंगा।

धोबिन हैरानी से संत राम के चहरे की तरफ़ देखने लगी। फिर उसकी हुंकार को मामूल की लायानी समझकर नाश्ते के धन्धे में मशग़ूल हो गई।

थोड़ी देर में पाल बाथ रुम से आया तो उसके होंठ भिंचे हुए थे। माथा कुछ और पीछे हट गया था। वह वाश बेसिन में जल्दी जल्दी अपने हाथ साबुन से धो रहा था। इतनी जल्दी क्या थी ? क्यों वह जल्दी भाग जाना चाहता था ? सामने उसने आइने मे अपने चेहरे की तरफ़ देखा। मुंह से झाग लिपट रहे थे। नहीं, हाथ धोते हुए झाग उड़कर चेहरे पे चले आए थे। चूंकि अभी साबुन से अटे थे इस लिए उसने कुर्ते के बाज़ू से झाग को पोंछ दिया और फिर अपना चेहरा देखने लगा। उसके नथुने फूल रहे थे। दूसरों को देख कर नथुने फुलाना तो समझ में आता था लेकिन अपने आप को देख कर नहीं। हाथ धोते हुए पाल लौटा तो धोबिन ने आवाज़ दी ...."रात तुम फिर पी कर आए थे।"

पाल ने कोई जवाब न दिया। सिर्फ़ इतना कहा। "हां, आज फिर पीने वाला हूं "

धोबिन तन गई। वह ऐसी दबने वाली थोड़ी थी। उस ने साफ़ कह दिया—आज पी के आए तो मैं दरवाज़े में कदम न रखने दूंगी। जिस के जवाब मे पाल ने कहा .... आना कौन चाहता है, इस जेलख़ाने में ? उस ने पहले गोल्फ़ लिंक्स में एक कमरा देखा है। फिर धोबिन की पाटदार आवाज़ आई। निकल जाओ। अभी निकल जाओ। जिससे संत राम की जान निकल गई।

"देबी," संत राम ने कड़क कर कहा, "क्या कहती हो, यह घर तुम्हारा है ?"

उसी पंचम में धोबिन ने जवाब दिया, "हां मेरा है। जाना है तो जाए। तुम भी जाना चाहते हो तो जाओ। भला हो तुम बाप बेटों का, जिन्होंने जीना सिखा दिया।" और फिर वह रोने लगी......

संत राम इसी बात से तो डरता आया था कि ऐसा मौक़ा न आये। बेटे की

جلدی جلدی شیو بنا رہا تھا اور اپنی ٹھوڑی پر بے شمار قط لگا رہا تھا اور خون پونچھ رہا تھا۔ اس نے ماں کو ایسا جواب کیوں دیا؟ وہ ماں کو الٹی سیدھی کہتا تھا تو سنت رام کو تکلیف ہوتی تھی۔ ادر ماں اسے کچھ کہتی تھی تو اذیت۔ لیکن ماں بیٹے کا رشتہ زیادہ قدرتی تھا جس سے وہ ایک دوسرے کو سن سنا کر ایک ہو جاتے تھے مگر آج پال کا انداز یہی تھا کہ وہ جائے گا تو پھر نہیں آئے گا......

''آنا کون چاہتا ہے، اس جیل خانے میں؟''.......... اس کا کیا مطلب ؟ پال کچھ نہیں کہہ رہا تھا، لیکن اندر سے محسوس کر رہا تھا کہ اس گھر میں آنے کا کیا فائدہ، جہاں کوئی چیز اپنی نہ رہ سکے۔ جوتا نہ جرکن اور نہ سگریٹ۔ پھر پال جلدی جلدی نہایا اور کپڑے پہنتے ہوئے باپ کے پاس سے گزر گیا۔ سنت رام نے اسے بلانے کی کوشش کی لیکن اس نے آنا کانی کر دی۔ اخبار بھی اٹھا کر نہ دیکھا اس نے اور اسٹیٹ ایکسپریس کا سگریٹ پوری نفرت سے کھڑکی کے باہر پھینکتا ہوا وہ نکلنے لگا۔ دھوبن تو اس سے لڑ بیٹھی تھی۔ اس لیے اس نے بیٹے کو ناشتے کے لیے بھی نہ پوچھا۔ سنت رام نے اسے روکنے کی کوشش کی اور آواز دی......''بیٹا ناشتہ تو کرلو۔''

''نہیں۔'' پال نے مصمم جواب دیا اور باہر نکل گیا۔ جس انداز سے اس نے پیچھے زور سے دروازہ بند کیا تھا۔ اس سے روح تک میں تشنج پیدا ہو گیا۔

پال کے جاتے ہی دھوبن اور سنت رام میں ٹھن گئی۔ وہ تو اسے صرف اس فضیحتے کے سلسلے میں مطعون کر رہا تھا لیکن دھوبن ایک طرف روئے جا رہی تھی اور دوسری طرف کوسنے دے رہی تھی۔ اس سلسلے میں وہ نئے پرانے سب دفتر کھول بیٹھی۔ اس کی باتوں سے تو ایسا پتا چلتا تھا کہ اس گھر میں آ کر اس نے کبھی کوئی سکھ ہی نہیں دیکھا۔ وہ بہت پھوٹی قسمت والی تھی۔ حالانکہ سنت رام سمجھتا تھا کہ اس دنیا کا کوئی سکھ نہیں جو اس نے بیوی کو نہ دیا ہو۔ اور اگر دکھ ہی دیکھا ہے تو ساتھ اس نے بھی تو دیکھا ہے۔ لیکن بیوی نہ صرف اپنے بلکہ پوری اولاد کو تباہ و برباد کرنے کا ذمہ دار سنت رام کو ٹھہرا رہی تھی۔ وہ کہہ رہی تھی پہلے یتیم بھائی بہنوں کے سلسلے میں مجھے ڈانٹتے، لڑتے جھگڑتے رہے میرے ساتھ۔ پھر دوست مجھ

बद उनवानियों को देख देख कर वह अन्दर से कुढ़ता रहता था। लेकिन बाहर से कुछ न कहता था। यह कहना तो बहुत आसान होता हैं, चले जाओ, मगर फिर वापस आ जाओ कहना मुश्किल। पाल के बाक़ी काम की रफ्तार और भी तेज़ हो गई। वह जल्दी जल्दी शेव बना रहा था और अपनी ठोड़ी पर बेशुमार कत[1] लगा रहा था और ख़ून पोंछ रहा था। उसने मां को ऐसा जवाब क्यों दिया ? वह मां को उलटी सीधी कहता था तो संत राम को तकलीफ़ होती थी और मां उसे कुछ कहती थी तो अज़ीयत।[2] लेकिन मां बेटे का रिश्ता ज़्यादा क़ुदरती था। जिस से वह एक दूसरे को सुन सुना कर फिर एक हो जाते थे मगर आज पाल का अन्दाज़ यही था कि वह जाएगा तो फिर नहीं आएगा ....

"आना कौन चाहता है, इस जेलख़ाने में ?" इस का क्या मतलब है ? पाल कुछ नहीं कह रहा था लेकिन अन्दर से महसूस कर रहा था कि इस घर में आने का क्या फ़ायदा। जहाँ कोई चीज़ अपनी न रह सके। जूता न जर्किन और न सिगरेट। फिर पाल जल्दी-जल्दी नहाया और कपड़े पहनते हुए बाप के पास से गुज़र गया। संत राम ने उसे बुलाने की कोशिश की लेकिन उसने आना कानी कर दी। अख़बार भी उठा कर न देखा उसने और स्टेट एकस्प्रेस का सिगरेट पूरी नफ़रत से खिड़की के बाहर फेंकता हुआ वह निकलने लगा। धोबिन तो उस से लड़ बैठी थी। इस लिए उस ने बेटे को नाश्ते के लिए भी न पूछा। संत राम ने उसे रोकने की कोशिश की और आवाज़ दी-"बेटा नाश्ते तो कर लो"।

"नहीं" पाल ने मुसम्मम[3] जबाव दिया और बाहर निकल गया। जिस अन्दाज़ से उस ने पीछे ज़ोर से दरवाज़ा बन्द किया था, उस से रूह तक में तशन्नुज[4] पैदा हो गया।

पाल के जाते ही धोबिन और संत राम में ठन गई। वह तो उसे सिर्फ़ इस फ़ज़ीते के सिलसिले में मतऊन[5] कर रहा था लेकिन धोबिन एक तरफ़ रोए जा रही थी और दूसरी तरफ़ कोसने दे रही थी। इस सिलसिले में वह नए पुराने सब दफ़तर खोल बैठी। उस की बातों से तो ऐसा पता चलता था कि इस घर में आकर उस ने कभी कोई सुख ही नहीं देखा। वह बहुत फूटी क़िस्मत वाली थी। हालांकि संत राम समझता था कि इस दुनिया का कोई सुख नहीं जो उस ने बीवी को न दिया हो। और अगर दुख ही देखा है तो साथ उस ने भी तो देखा है। लेकिन बीवी

1. कट 2. कष्ट 3. पक्का 4. ऐंठन 5. कुत्सित

پر لاد دیے۔ ایک ہاتھ سے بچہ کھلا رہی ہوں اور دوسرے سے روٹیاں پکا رہی ہوں، ان بڑکٹوں کے لیے۔ اب قصائی اولاد کے حوالے کر دیا۔ اتنی چھوٹ دے دی۔ پیسے کپڑے کی، جس سے وہ نالائق نکل آئے سب کے سب۔ اور اب بیٹے کی یہ ہمت کہ وہ تمہارے ہوتے سوتے مجھے آنکھیں دکھائے۔

سنت رام حملے کے بجائے مدافعت پہ اتر آیا۔ واقعی وہ کیا تھا جو بیوی کو بچوں سے نہ بچا سکتا تھا اور نہ بچوں کو بیوی سے۔ جب تک لاڈو بھی جگ گئی اور آنکھیں پونچھتے ہوئے منظر کو دیکھنے لگی۔ کاش وہ تھوڑی دیر پہلے اٹھ جاتی اور اپنے بھائی کو جانے سے روک لیتی۔ وہ میرا بیٹا ہے تو اس کا بھی تو بھائی ہے۔ لیکن ماں کو روتے دیکھ کر وہ اس کی طرف ہوگئی۔ بظاہر اس نے ماں کو ہی چپ کرنے کے لیے کہا اور سنت رام کی طرف دیکھا صرف۔ لیکن اس کے دیکھنے ہی میں کیا کچھ نہ تھا جس سے سنت رام کے اوسان خطا ہوگئے اور اس کے بعد وہ بچے کو سنبھالنے لگی اور گھر میں اپنے میاں کو ٹیلی فون کرے تاکہ وہ آئے اور اسے لے جائے۔ اس کے بعد ایک خاموشی سی چھا گئی جس میں دھوبن کے سسکنے کی آواز سنائی دے جاتی تھی۔ یہ خاموشی...... لاڈو اور دوسرے بچوں نے بھی تو یہ سمجھ لیا تھا کہ روز کا معاملہ ہے کون اس پہ سر دھنے؟ یہ کیا میرا ہی معاملہ تھا؟ سنت رام نے سوچا۔ گھر کے کسی اور بشر کا نہیں۔ پال تو پہلے ہی سے بھرا بیٹھا تھا۔ ماں کے بات کرنے سے پہلے۔ دھوبن کی بات تو صرف ایک بہانہ ہوگئی۔ وہ چاہتا تھا پال کو کوئی سا بھی بہانہ دے لیکن اس نے نہیں تو اس کی ماں نے اسے دے دیا۔ کیوں کہ وہ جل بھن گیا تھا پیکٹ میں صرف ایک ہی سگریٹ پا کر......

سنت رام دفتر میں داخل ہوا تو اس نے کسی کے علیک سلیک کا جواب نہ دیا لیکن ان لوگوں کو کیا پروا تھی؟ آج صاحب کا موڈ اچھا نہیں کسی نے کہا، پھر دوسری طرف سے آواز آئی، اچھا کب ہوتا ہے؟

کیبن میں داخل ہوتے ہی چپراسی چندو سے سنت رام نے سگریٹ کا پیکٹ منگوایا۔ چندو ہمیشہ پہلے ہی سگریٹ خرید کر رکھتا تھا۔ وہ اپنی جیب سے دام خرچ کر دیتا اور جب

न सिर्फ़ अपने बल्कि पूरी औलाद को तबाहो बरबाद करने का ज़िम्मेदार संत राम को ठहरा रही थी। वह कह रही थी पहले यतीम भाई बहनों के सिलसिले में मुझे डांटते, लड़ते झगड़ते रहे मेरे साथ। फिर दोस्त मुझ पर लाद दिये। एक हाथ से बच्चा खिला रही हूं और दूसरे से रोटियां पका रही हूं, उन बरकटों के लिए। अब क़साई औलाद के हवाले कर दिया। इतनी छूट दे दी। पैसे कपड़े की, जिस से वह नालायक निकल आये सब के सब। और अब बेटे की यह हिम्मत कि वह तुम्हारे होते सोते मुझे आंखें दिखाए।

संत राम हमले के बजाए मुदाफ़िअत पर उतर आया। वाक़ई वह क्या था जो बीवी को बच्चों से न बचा सकता था और न बच्चों को बीवी से। जब तक लाडो भी जग गई और आखें पोछतें हुए मंज़र को देखने लगी। काश वह थोड़ी देर पहले उठ जाती और अपने भाई को जाने से रोक लेती। वह मेरा बेटा है तो उस का भी तो भाई है। लेकिन मां को रोते देख कर वह उस की तरफ़ हो गई। बज़ाहिर उस ने मां ही को चुप करने के लिए कहा और संत राम की तरफ़ देखा सिर्फ़। लेकिन उस के देखने ही में क्या कुछ न था जिस से संत राम के औसान ख़ता हो गये और उस के बाद वह बच्चे को संभालने लगी और घर में अपने मियां को टेलिफ़ोन करे ताकि वह आये और उसे ले जाये। उस के बाद एक ख़ामोशी सी छा गई जिस में धोबिन के सिसकने की आवाज़ सुनाई दे जाती थी। यह ख़ामोशी……लाडो और दूसरे बच्चों ने भी तो यह समझ लिया था कि रोज़ का मामला है कौन इस पर सर धुने? यह क्या मेरा ही मामला था? संत राम ने सोचा। घर के किसी और बशर का नहीं। पाल तो पहले ही से भरा बैठा था। मां के बात करने से पहले। धोबिन की बात तो सिर्फ़ एक बहाना हो गई। वह चाहता था पाल को कोई सा भी बहाना न दे लेकिन उस ने नहीं तो उस की मां ने उसे दे दिया। क्योंकि वह जल भुन गया था पैकेट में सिर्फ़ एक ही सिगरेट पाकर।

संत राम दफ़्तर में दाख़िल हुआ तो उस ने किसी के अलैक सलैक का जवाब न दिया। लेकिन उन लोगों को क्या परवाह थी? आज साहब का मूड अच्छा नहीं, किसी ने कहा, फिर दूसरी तरफ़ से आवाज़ आई, अच्छा कब होता है?

केबिन में दाख़िल होते ही चपरासी चन्दू से संत राम ने सिगरेट का एक पैकेट मंगवाया। चन्दू हमेशा पहले ही सिगरेट ख़रीद कर रखता था। वह अपनी

مالک سے مل جاتے تو جیب میں ڈال لیتا۔ سنت رام نے اپنا کوٹ ٹانگا۔ پیکٹ پر سے کاغذ پھاڑا، سگریٹ نکالا سلگایا اور کام کرنے بیٹھ گیا۔ لیکن آج سنت رام کا جی کام میں نہ تھا۔ ایک شدید ڈر نے اس کے جسم وذہن کو ماؤف کر دیا تھا۔ اس نے گھومنے والی کرسی پر پیچھے ہٹتے ہوئے اپنی ٹانگیں میز پر رکھیں اور سگریٹ کے دو چار لمبے لمبے کش لگاتے ہوئے سوچنے لگا۔ میں نے کیسے تباہ کر دیا ہے گھر کے لوگوں کو؟ بیوی اور بچوں کو؟ میں معمر ہونے کے باوجود پڑھتے رہنے کی وجہ سے آج کل کے زمانے کا ہوں۔ میں نے شوہر اور باپ بننے کی بجائے ان سے دوستی رکھنے کی کوشش کی؟ شاید یہی قصور تو نہیں میرا۔ میں نے ایسی باتیں کیں جو پرانے خیال کے باپ نہیں کرتے۔ جب وہ کالج جا رہی تھی تو میں نے کہا تھا...... وہاں مخلوط تعلیم ہے لاڈو...... وہاں لڑکیاں بھی ہوں گی اور لڑکے بھی۔ اور لڑکے قریب ہونے کی کوشش کریں گے۔ آج کل ہماری معاشرت میں ایک نئی چیز آگئی ہے جسے گڈ ٹائم کہتے ہیں۔ گڈ ٹائم، گڈ ٹائم ہے۔ لیکن مرد اور عورت میں جو بنیادی فرق ہے اسے تم مت بھولنا۔ مرد پہ کوئی ذمہ داری نہیں بشرطیکہ وہ اپنے اخلاق، اپنی تہذیب سے اسے قبول نہ کرے لیکن عورت پہ بہت ہے کیوں کہ بچہ اسے اٹھانا پڑتا ہے۔ اسی لیے دنیا بھر میں عورتیں نہ صرف قدامت پرست ہیں بلکہ ان سے تقاضا کیا جاتا ہے، قدامت پرستی کا۔ اور یہ ٹھیک ہے۔ انھیں کبھی اپنے آپ کو ایسے مرد کے حوالے نہیں کرنا چاہیے جو اس کی اور اس کے بچوں کی ذمے داری قبول نہ کرے۔

دھوئیں کے مرغولے میں سنت رام کو اس وقت کا بیٹی کا چہرہ یاد آیا۔ وہ ٹر ٹر باپ کی طرف دیکھ رہی تھی۔ کچھ سمجھ رہی تھی اور کچھ بھی نہیں۔ شاید وہ سوچتی تھی۔ پپا یہ آج کیا لے بیٹھے ہیں؟ اس بات کو آج کل کے زمانے کی ہر عورت اور لڑکی سمجھتی ہے۔ پپا کتنے پرانے خیالات کے ہیں؟ اگر میں پرانے خیالات کا ہوں تو روز یہ قصے کیا سنتا ہوں؟ یہ تو ایک ایسی بات ہے جو بدھ کے زمانے میں بھی کہی جانی چاہیے تھی اور آج کے زمانے میں بھی۔ کیا انسان مشق اور غلطی ہی سے سیکھتا ہے؟ لیکن اس کا نتیجہ اچھا ہی نکلا۔ جہاں اس محلے کے دوسرے بچوں نے بدعنوانیاں کیں، وہاں میرے بچوں نے نہیں، کم از کم لڑکیوں

जेब से दाम ख़र्च कर देता और जब मालिक से मिल जाते तो जेब में डाल लेता। संत राम ने अपना कोट टांगा। पैकट पर से काग़ज़ फाड़ा सिगरेट निकाला सुलगाया और काम करने बैठ गया। लेकिन आज संत राम का जी काम में न था। एक शदीद[1] डर ने उस के जिस्मो ज़ेहन को माऊफ़ कर दिया था। उस ने घूमने वाली कुर्सी पर पीछे हटते हुए अपनी टांगें मेज़ पर रखीं और सिगरेट के दो चार लम्बे लम्बे कश लगाते हुए सोचने लगा। मैं ने कैसे तबाह कर दिया है घर के लोगों को? बीवी और बच्चों को? मैं मुअम्मर[2] होने के बावजूद पढ़ते रहने की वजह से आज कल के ज़माने का हूं। मैंने शौहर और बाप बनने के बजाए उन से दोस्ती रखने की कोशिश की? शायद यही क़ुसूर तो नहीं मेरा। मैं ने ऐसी बातें कीं जो पुराने ख़्याल के बाप नहीं करते। जब वह कालेज जा रही थी तो मैंने कहा था—वहां मख़लूत[3] तालीम है लाडो। वहां लड़कियां भी होंगी और लड़के भी। और लड़के क़रीब होने की कोशिश करेंगें। आज कल हमारी मआशरत[4] में एक नई चीज़ आ गई है जिसे गुडटाइम कहते हैं। गुडटाइम, गुडटाइम है लेकिन मर्द और औरत में बुनियादी फ़र्क़ है उसे तुम मत भूलना। मर्द पर कोई ज़िम्मेदारी नहीं बर्शते कि वह अपने अख़लाक़, अपनी तहज़ीब से उसे क़ुबूल न करे लेकिन औरत पर बहुत है क्योंकि बच्चा उसे उठाना पड़ता है। इसी लिए दुनिया भर में औरतें न सिर्फ़ क़दामत[5] परस्त हैं। बल्कि उन से तक़ाज़ा किया जाता है, क़दामत परस्ती का। और यह ठीक है। उन्हें कभी अपने आप को ऐसे मर्द के हवाले नहीं करना चाहिए जो उस की और उस के बच्चों की ज़िम्मेदारी क़ुबूल न करे।

धुएं के मरग़ोले में संत राम को उस वक़्त का बेटी का चेहरा याद आया, वह बिटर बिटर बाप की तरफ़ देख रही थी। कुछ समझ रही थी और कुछ भी नहीं। शायद वह सोचती थी पप्पा यह आज क्या ले बैठे हैं? इस बात को आज कल के ज़माने की हर औरत और लड़की समझती है। पप्पा कितने पुराने ख़्यालात के हैं? अगर मैं पुराने ख़्यालात का हूं तो रोज़ यह क़िस्सा क्या सुनता हूं? यह तो एक ऐसी बात है जो बुद्ध के ज़माने में भी कही जानी चाहिए थी। और आज के ज़माने में भी। क्या इंसान मश्क़ और ग़लती ही से सीखता है? लेकिन इस का नतीजा अच्छा ही निकला। जहां उस मुहल्ले के दूसरे बच्चों ने बदउनवानियां

1. तीव्र 2. व्योवृद्ध 3. सह-शिक्षा 4. समाज 5. पुरानी बातों को मानने वाली

نے نہیں۔ یہ اسی تعلیم کا نتیجہ تھا جو میں نے انھیں دی۔ تو پھر یہ تباہی کیسی؟ پال پچیس برس کا ہوگیا تھا جب میں نے براہ راست اس سے پوچھا کہ اسے عورت کے سلسلے میں کوئی تجربہ ہوا ہے؟ چونکہ وہ بیٹا ہونے کے علاوہ میرا دوست تھا۔ اس نے سب کچھ کہہ دیا۔ اب مجھے اس بات کی فکر پڑگئی کہ وہ تجربہ کامیاب ہوا یا نہیں۔ کیوں کہ جنسی فعل ایک بہت بڑی ذمے داری کی چیز ہے۔ اس میں کوئی سی بھی غلطی پوری زندگی پر چھا سکتی ہے۔ اسی لیے تو مرد عورت کے بیچ صحبت اور شادی کی چاردیواری کا تحفظ لازمی ہے لیکن پال بھی میری طرف بٹر بٹر دیکھ رہا تھا اور شاید جی ہی جی میں ہنس رہا تھا اور کہہ رہا تھا...... ہونہہ! ذمے داری!...... پپا انیسویں صدی میں سانس لے رہے ہیں۔ لیکن یہ طے تھا کہ بہت سی باتیں وہ نہ جانتا تھا اور میں نے اس کے دماغی جالے اور پھپھوندی اتاری اور اسے اس قابل بنایا کہ وہ دنیا اور اس کے حالات کا مقابلہ کر سکے۔ اور آج اس بیٹے نے اس کا سگریٹ پی جانے سے منہ موڑ لیا مجھ سے۔

نہیں، ہوسکتا ہے معمول کی طرح وہ کسی اپنی ہی دھن میں ہو اور جلدی گھر سے باہر نکل گیا ہو۔ فرق یہی ہے نا کہ پہلے وہ دس کے قریب جاتا تھا اور آج ساڑھے نو بجے نکل گیا تھا...... کل میری ایک فرم سے لاکھ روپے کی ڈیل ہونے والی ہے۔ سب ٹھیک ہوجائے گا۔ اگر پال خفا بھی ہوگیا ہے تو راضی ہوجائے گا۔ پھر سب مل کر کلو کے پہاڑ پر جانے کا پروگرام بنائیں گے۔

لیکن، ایک سگریٹ صرف ایک سگریٹ......

سنت رام کا خون بار بار کھول اٹھتا تھا۔ جیسے اس نے بیٹے کو معاف نہ کیا ہو خود کو معاف نہ کیا ہو۔ مگر جو باپ بیٹے سے نفرت کرتا ہے وہ اپنے آپ سے نفرت کرتا ہے۔ تو اس کا الٹا بھی درست ہے کہ جو بیٹا باپ سے نفرت کرتا ہے وہ اپنے آپ سے نفرت کرتا ہے۔ پال دراصل باپ سے نفرت نہیں کرتا تھا خود سے نفرت کرتا تھا، کیوں کہ مقابلے کی اس دنیا میں جب تک وہ باپ سے آگے نہیں نکل جائے گا خود کو معاف نہیں کرے گا۔ وہ باپ سے محبت اس وقت کر سکے گا جب وہ اسے نالائق اور بیوقوف ثابت کردے......

سنت رام نے گھنٹی پہ ہاتھ مارا اور چندو سے کہا............ ''مس ڈولی کو بلاؤ۔''

कीं,वहां मेरे बच्चों ने नहीं, कम अज़ कम लड़कियों ने नहीं। यह उसी तालीम का नतीजा था जो मैने उन्हें दी। तो फिर यह तबाही कैसी? पाल पच्चीस बरस का हो गया था जब मैं ने बराहे-रास्त(6) उस से पूछा कि उसे औरत के सिलसिले में कोई तजुर्बा हुआ है? चूंकि वह बेटा होने के अलावा मेरा दोस्त था। उस ने सब कुछ कह दिया अब मुझे इस बात की फ़िक्र पड़ गई कि वह तजुर्बा कामयाब हुआ या नहीं। क्योंकि जिन्सी फ़ेल[1] एक बहुत बड़ी ज़िम्मेदारी की चीज़ है। इस में कोई सी भी गलती पूरी ज़िदंगी पर छा सकती है। इसी लिए तो मर्द औरत के बीच सोहबत[2] और शादी की चारदीवारी का तहफ़्फ़ुज़ लाज़मी है। लेकिन पाल भी मेरी तरफ़ बिटर बिटर देख रहा था और शायद जी ही जी में हंस रहा था और कह रहा था—हूं! ज़िम्मेदारी...... पप्पा उन्नीसवीं सदी में सांस ले रहे हैं। लेकिन यह तय था कि बहुत सी बातें वह न जानता था और मैंने उस के दिमागी जाले और फफूंदी उतारी और उसे इस क़ाबिल बनाया कि वह दुनिया और उस के हालात का मुक़ाबला कर सके। और आज उस बेटे ने उस का एक सिगरेट पी जाने से मुंह मोड़ लिया मुझ से।

नहीं, हो सकता है मामूल की तरह वह किसी अपनी ही धुन में हो और जल्दी घर से बाहर निकल गया हो। फ़र्क़ यही है ना कि पहले वह दस के क़रीब जाता था और आज साढ़े नौ बजे निकल गया था .... कल मेरी एक फ़र्म से लाख रुपये की डील होने वाली है। सब ठीक हो जाएगा। अगर पाल ख़फ़ा भी हो गया है तो राज़ी हो जाए। फिर सब मिल कर कुल्लू के पहाड़ पर जाने का प्रोग्राम बनाएगें।

लेकिन, एक सिगरेट......सिर्फ़ एक सिगरेट ....

संत राम का खून बार बार खौल उठता था जैसे उसने बेटे को माफ़ न किया हो खुद को माफ़ न किया हो। मगर जो बाप बेटे से नफ़रत करता है वह अपने आप से नफ़रत करता है। तो उस का उलटा भी दुरुस्त है कि जो बेटा बाप से नफ़रत करता है वह अपने आप से नफ़रत करता है। पाल दरअसल बाप से नफ़रत नहीं करता था खुद से नफ़रत करता था। क्योंकि मुक़ाबले की इस दुनिया में जब तक वह बाप से आगे न निकल जाएगा खुद को माफ़ नहीं करेगा। वह बाप से मुहब्बत उस वक़्त कर सकेगा जब वह उसे नालायक़ और बेवक़ूफ़

---

1. यौन सम्बंधी कार्य 2. संभोग

ڈولی اندر آئی۔ آج اس نے بالوں کے پرم بنوار کھے تھے۔ اور چست بلاوز کے ساتھ ایک سفید رنگ کی ساڑی لپیٹ رکھی تھی کیوں کہ سنت رام کو سفید رنگ بہت پسند تھا۔ لیکن سنت رام نے ڈھب سے اس کی طرف نہ دیکھا۔ ڈولی جانتی تھی آج کل بوس کٹا کٹا سا رہتا ہے۔ اس نے بھی کئی دنوں سے بزنس کا انداز اختیار کر رکھا تھا۔ یہ تو اس کا کرم تھا کہ ایک بڈھے آدمی سے باتیں کرتی تھی۔ وہ کام کرتی تو پیسے لیتی بیچ میں وافر باتیں کیسی؟

اندر آنے کے بعد جب ڈولی نے، لیس سر، کہا تو سنت رام نے پھسلتی ہوئی نظر اس پہ ڈالی اور اپنے آپ کو کہنے سے روک لیا کہ تم بہت خوبصورت لگتی ہو، ڈولی!

لیکن ایک لمحے کے لیے اس کا دل جو کہیں بھی چھٹکارا پانے کے لیے تڑپ رہا تھا، ڈولی کے خوبصورت بالوں میں اٹک گیا۔ یہ عورتیں بھی خوب ہیں۔ اگر مرد کا دل سیدھے بہاؤ میں نہ بہے تو اسے لہروں اور اس کے ہچکولوں میں ڈبودو۔ مگر سنت رام نے جلد ہی اپنی آنکھیں اس طوفانی بہاؤ اور پیچھے کے بھنور سے ہٹالیں اور دائیں طرف درکشا سو کے کیلنڈر کو دیکھنے لگا جیسے اسے کوئی تاریخ دیکھنا ہو۔ ایسی حرکتوں کو عورت خوب سمجھتی ہے اور اپنی نظریں اپنے شکار پہ گاڑے رہتی ہے۔ مرد جانتا ہے کہ اس نے عورت کی آنکھوں میں دیکھا تو گیا۔ اس لیے وہ پرے سے اور پرے سے پرے دیکھنے اور بچنے کی کوشش کرتا ہے۔ لیکن کب تک؟ آخر منٹ کے سوویں حصے میں وہ مجبوری اور بے اختیاری کے عالم میں پھر اس کی طرف دیکھ لیتا ہے اور یہ وہ لمحہ ہوتا ہے جس میں اس کی آخری پھڑ پھڑاہٹ ٹھنڈی ہو جاتی ہے۔

سنت رام نے ڈولی سے پوچھا۔ 'پرکنز کہاں ہے آج کل؟''

......پرکنز ڈولی کا بھائی تھا، جاہن پرکنز۔

''یہیں ہے۔'' ڈولی نے جواب دیا اور تھوڑا مسکرانے کی کوشش کی۔ وہ سنت رام کے اس سوال کو ادھر ادھر کی باتوں میں سے سمجھتی تھی جو مطلب پہ آنے سے پہلے مرد ہمیشہ کرتا ہے۔ لیکن وہ تو سخت بزنس کا عمل جاری رکھنا چاہتی تھی۔ آخر کوئی مذاق ہے؟ جب چاہے بلالو۔ جب چاہے جھٹک دو۔ اتنے دنوں تک بات بھی نہ کی۔ دیکھا تک نہیں اور

साबित कर दें।

संत राम ने घंटी पे हाथ मारा और चन्दू से कहा ...."मिस डौली को बुलाओ"

डौली अन्दर आई। आज उसने बालो के पर्म बनवा रखे थे और चुस्त ब्लाउज़ के साथ एक सफ़ेद रंग की साड़ी लपेट रखी थी क्यों कि संत राम को सफ़ेद रंग बहुत पसंद था। लेकिन संत राम ने ढब से उसकी तरफ़ न देखा। डौली जानती थी आज कल बॉस कटा कटा सा रहता है। उसने भी कई दिनो से बिज़नेस का अंदाज़ इख़्तियार कर रखा था। यह तो उस का करम था कि एक बुड्ढे आदमी से बातें करती थी। वह काम करती तो पैसे लेती। बीच में वाफ़िर[1] बातें कैसी ?

अन्दर आने के बाद जब डौली ने, 'यस सर' कहा तो संत राम ने छिछलती हुई नज़र उस पे डाली और अपने आप को कहने से रोक लिया कि तुम बहुत ख़ूबसूरत लगती हो, डौली !

लेकिन एक लम्हे के लिए उस का दिल जो कहीं भी छुटकारा पाने के लिए तड़प रहा था, डौली के ख़ूबसूरत बालो में अटक गया। यह औरतें भी ख़ूब है अगर मर्द का दिल सीधे बहाव में न बहे तो उसे लहरों और उस के हिचकोलों में डूबो दो। मगर संत राम ने जल्द ही अपनी आंखें इस तूफ़ानी बहाव और पीछे के भंवर से हटा लीं और दायें तरफ़ दरकक्षासू के केलेन्डर को देखने लगा जैसे उसे कोई तारीख़ देखना हो। ऐसी हरकतों को औरत ख़ूब समझती है और अपनी नज़रें अपने शिकार पर गाड़े रहती है। मर्द जानता है कि उसने औरत की आंखो में देखा तो गया। इस लिए वह परे से और परे से परे देखने और बचने की कोशिश करता है। लेकिन कब तक ? आख़िर मिनट के सौवें हिस्से में वह मजबूरी और बेइख़्तियारी के आलम में फिर उसकी तरफ़ देख लेता है और यह वह लम्हा होता है जिस में उसकी आख़िरी फड़फ़ड़ाहट ठंडी हो जाती है।

संत राम ने डौली से पूछा "जाहन प्रकंज़ कहां है आज कल ?"

..........."प्रकंज़ डौली का भाई था, जाहन प्रकंज़"

"यहीं है।" डौली ने जवाब दिया और थोड़ा सा मुस्कुराने की कोशिश की। वह संत राम के इस सवाल को इधर उधर की बातो में से समझती थी जो मतलब पे आने से पहले मर्द हमेशा करता है। लेकिन वह तो सख़्त बिज़नेस का अमल

---

1. प्रचुर

گزر گئے اور آج ایکا ایکی پر کنز یاد آیا۔
لیکن ڈولی بھی کب تک بزنس کا انداز رکھ سکتی تھی۔

سنت رام نے ڈولی کو نادانی کے عالم میں سگریٹ پیش کردیا۔ ایک لہری ڈولی کے بدن میں دوڑگئی جو اس کے بالوں کے پرم سے زیادہ مضطرب تھی۔ اس نے اپنے بڑھتے ہوئے ہاتھ روک دیے اور بولی'' نو تھینکس'' اور پھر غصے اور شکایت سے اس کی چھاتیاں اوپر نیچے ہونے لگیں۔ سنت رام نے اس کی نظروں میں اپنی نظریں گاڑتے ہوئے ایک رونے سے انداز میں کہا......... ''ڈولی''.........

ایسا معلوم ہوتا تھا جیسے سنت رام کہنے جارہا ہے..... دنیا نے مرے ساتھ یہ سب کیا ہے۔ گھر کے لوگوں نے کیا ہے۔ ایک تم تھیں جو ایک معمولی سے 'ریز' کے لیے مجھے التفات کا دھوکا دے سکتی تھیں اور تم نے دھوکا دیا اور مجھے ایسی محبت لگی جو سچی محبت سے کہیں اوپر ہوتی ہے۔ اس میں وہی فرق تھا جو اصلی بوسے اور چوری کے بوسے میں فرق ہوتا ہے جس میں پچھلا لاکھ روپئے کا گھاٹا اور آنے والا لاکھ روپئے کا نفع بڑے خوبصورت طریقے سے ایک دوسرے میں حل ہوجاتے ہیں..... ڈولی نے سنت رام کی طرف دیکھا، ورنہ وہ اور بھی بوڑھا ہوجاتا اور اسے ایک کی جگہ کئی اور گھاٹے پڑجاتے جن سے وہ خود بھی بے کار ہوجاتی۔ اس نے اپنے رحم کی تہوں سے سوچا، جو اس کی ماں تھا اور دنیا بھر کے مردوں کی ماں، چاہے وہ جوان ہوں یا بوڑھے پھر'' آل رائیٹ'' کہتے ہوئے اس نے اپنا ہاتھ سگریٹ کی طرف بڑھایا۔ سنت رام نے لائٹر جلاکر ڈولی کا سگریٹ سلگایا۔ ڈولی نے کش لگا کر، دھواں چھوڑتے ہوئے ایسی ہی سگریٹ کی طرف دیکھتی ہوئی سنت رام کی طرف بڑھی...........

جبھی سنت رام نے کہا'' پرکنز شہر میں ہے تو اسے کہو......''

ڈولی وہیں رک گئی اور اس کی طرف دیکھنے لگی تا کہ وہ اپنا فقرہ مکمل کرلے۔ سنت رام نے کہا'' مجھے اسٹیٹ ایکسپریس کا ایک کارٹن لادے، پیسے پھر دے دوں گا۔''

'' آل رائیٹ'' ڈولی نے کہا اور پیچھے ہٹتی ہوئی وہ کیبن سے باہر نکل گئی۔

जारी रखना चाहती थी। आख़िर कोई मज़ाक़ है ? जब चाहे बुला लो। जब चाहे झटक दो। इतने दिनों तक बात भी न की, देखा तक नहीं और गुज़र गये और आज एका एकी प्रकंज़ याद आया।

लेकिन डौली भी कब तक बिज़नेस का अन्दाज़ रख सकती थी।

संत राम ने नादानी के आलम में सिगरेट पेश कर दिया। एक लहर सी डौली के बदन में दौड़ गई जो उसके बालों के पर्म से ज़्यादा मुज़तरिब[1] थी। उसने अपने बढ़ते हुए हाथ रोक दिये और बोली "थैंक्स" और फिर गुस्से और शिकायत से उसकी छातियाँ ऊपर नीचे होने लगीं। संत राम ने उसकी नज़रों में अपनी नज़रें गाड़ते हुए एक रोने से अन्दाज़ में कहा ———" डौली "

ऐसा मालुम होता था। जैसे संत राम कहने जा रहा है—— दुनिया ने मेरे साथ यह सब किया है। घर के लोगो ने किया है। एक तुम थीं जो एक मामूली सी 'रेज़' के लिए मुझे इल्तेफ़ात[2] का धोखा दे सकती थीं और तुम ने धोखा दिया और मुझे ऐसी मुहब्बत लगी जो सच्ची मुहब्बत से कहीं ऊपर होती है। उसमें वही फ़र्क़ था जो असली बोसे और चोरी के बोसे में फ़र्क़ होता है। जिस में पिछला लाख रुपये का घाटा और आने वाले लाख रुपये का नफ़ा बड़े ख़ूबसूरत तरीक़े से एक दूसरे में हल हो जाते हैं ....डौली ने संत राम की तरफ़ देखा वरना वह और भी बूढ़ा हो जाता और उसे एक की जगह कई और घाटे पड़ जाते जिन से वह ख़ुद भी बेकार हो जाती। उसने अपने रहम की तहों से सोचा, जो उसकी माँ था और दुनिया भर के मर्दों की माँ चाहे वह जवान हों या बूढ़े फिर "आल राइट" कहते हुए उसने अपना हाथ सिगरेट की तरफ़ बढ़ाया। संत राम ने लाइटर जला कर डौली का सिगरेट सुलगाया डौली ने कश लगा कर, धुआं छोड़ते हुए ऐसी ही सिगरेट की तरफ़ देखती हुई संत राम की तरफ़ बढ़ी······

जभी संत राम ने कहा "प्रकंज़ शहर में है तो उसे कहो ...."

डोली वहीं रुक गई और उसकी तरफ़ देखने लगी ताकि वह अपना फ़िक़रा[3] मुकम्मल कर ले।

संत राम ने कहा "मुझे स्टेट एक्सप्रेस का एक क़ार्टन ला दे, पैसे फिर दे दूंगा।"

"आल राइट" डौली ने कहा और पीछे हटती हुई वह केबिन से बाहर

---

1. बेचैन 2. लगाव 3. वाक्य

سنت رام گھر پہنچا تو کارٹن کی قلعہ بندی کے باوجود وہ ڈر رہا تھا۔ ایک نہیں بیسیوں واہمے دامن گیر تھے۔ اس کے جس کے بارے میں وہ دھوبن یا لاڈو سے نہ کہہ سکتا تھا۔ اس کے پہنچنے کے تھوڑی دیر بعد ہی پال چلا آیا۔ سنت رام کے بدن میں جو کپکپی پیدا ہو رہی تھی۔ بند ہو گئی، بلکہ ایک عجیب طرح کے سکون، نرمی اور گرمی کا احساس ہوا اسے، جیسے سردیوں میں کوئی کمرے کے اندر بخاری جلا دے لیکن پھر وہی ڈر اس کے جسم اور ذہن کا احاطہ کرنے لگا۔ کہیں اپنے کپڑے اٹھانے اور گولف لنکس کے کمرے میں منتقل ہو جانے کے لیے تو نہیں آیا، پال؟ مگر اس بات کے تو کوئی آثار نظر نہ آتے تھے۔ پھر وہ آج جلدی کیوں آیا تھا؟ وہ تو کبھی نہ لوٹا تھا رات کے ایک دو بجے سے پہلے۔ کیا وہ اچھا بیٹا ہو گیا تھا؟ لیکن اچھا بیٹا ہونے کے باوجود وہ چپ کیوں تھا؟ وہ لاڈو کے ساتھ بات کر سکتا تھا۔ اور نہیں تو بابی کے ساتھ کھیل سکتا تھا۔ کمینہ کس قدر بغض سے بھرا ہوا تھا اس کا سینہ۔ لیکن پال نے کوئی کپڑے وپڑے اکٹھے نہ کیے۔ وہ ایک منٹ کے لیے اپنے کمرے کی طرف گیا اور پھر باپ کی طرف اور جیب میں سے ایک پیکٹ نکال کر پپا کو پیش کر دیا۔ سنت رام نے دیکھا اور پوچھا۔۔۔۔۔ ''یہ کیا ہے؟''

''رشین سو برائن''

رشین سو برائن سگریٹ۔۔۔۔۔ اور پورا پیکٹ؟ خون سنت رام کے کانوں اور آنکھوں تک آنے لگا۔ ایک سگریٹ تو کیا پی لیا ہے اس کا۔ اس کے عوض پورا پیکٹ لا کے دے رہا ہے۔ جوتا مار رہا ہے ایک طریقے سے۔ سنت رام نے پیکٹ اٹھایا اور پورے زور سے پال کے منہ پر کھینچ مارا۔

''لے، شہدے، حرامی۔'' سنت رام کہہ رہا تھا۔ ''تو کیا سمجھتا ہے میں اپنے سگریٹ بھی خرید نہیں سکتا؟ تجھے خرید کر نہیں دے سکتا؟ اتنا تو نہیں مرا ہوں، جتنا تو سمجھتا ہے۔ ابھی تو تیرے ایسے سو کمینوں کو خرید کے رکھ لوں اور جیب میں ڈال کر چل دوں۔۔۔۔۔ باسٹرڈ؟''

پال کی کچھ سمجھ میں نہ آ رہا تھا۔ اس نے اپنا ہاتھ ہونٹ پہ رکھ لیا، جس پہ پیکٹ کے لگنے سے ایک کٹ سا چلا آیا تھا اور خون کا ایک نقطہ سا دکھائی دے رہا تھا۔ اس نے کہا بھی

निकल गई।

संत राम घर पहुंचा तो कार्टून की किला बन्दी के बावजूद वह डर रहा था एक नहीं बीसियों वाहमे दामन गीर थे, उसके जिस के बारे में वह धोबिन या लाडो से न कह सकता था। उसके पहुंचने के थोड़ी देर बाद ही पाल चला आया। संत राम के बदन में जो कपकपी पैदा हो रही थी बन्द हो गई बल्कि एक अजीब तरह के सुकून, नरमी व गर्मी का एहसास हुआ उसे, जैसे सर्दियों में कोई कमरे के अन्दर बुख़ारी जला दे लेकिन फिर वही डर उसके जिस्म और ज़ेहन का एहाता[1] करने लगा—— कहीं अपने कपड़े उठाने और गोल्फ़ लिंकस के कमरे में मुंतक़िल हो जाने के लिए तो नहीं आया पाल? मगर इस बात के तो कोई आसार नज़र न आते थे। फिर वह आज जल्दी क्यों आया था? वह तो कभी न लौटा था रात के एक दो बजे से पहले ।

क्या वह अच्छा बेटा हो गया था? लेकिन अच्छा बेटा होने के बावजूद वह चुप क्यों था ? वह लाडो के साथ बात कर सकता था। और नहीं तो बॉबी के साथ खेल सकता था। कमीना किस कदर बुग़्ज़[2] से भरा हुआ था उसका सीना। लेकिन पाल ने कोई कपड़े वपड़े इक्ट्ठे ना किए। वह एक मिनट के लिए अपने कमरे की तरफ़ गया और फिर बाप की तरफ़ आया और जेब में से एक पैकेट निकाल कर पप्पा को पेश कर दिया। संत राम ने देखा और पूछा ...." यह क्या है "?

"रशियन सोबराइन"?

रशियन सोबरइन सिगरेट...... और पूरा पैकेट...... ? खून संत राम के कानों और आंखों तक आने लगा— एक सिगरेट तो क्या पी लिया है उसका। उसके एवज़[3] पूरा पैकेट ला के दे रहा है। जूता मार रहा है एक तरीके से। संत राम ने पैकेट उठाया और पूरे ज़ोर से पाल के मुंह पर खींच मारा।

"लुच्चे शुहदे, हरामी" संत राम कह रहा था। "तू क्या समझता है मैं अपने सिगरेट भी ख़रीद नहीं सकता। तुझे ख़रीद कर नहीं दे सकता? इतना तो नहीं मरा हूं ,जितना तू समझता है। अभी तो तेरे ऐसे सौ कमीनों को ख़रीद के रख लूं और जेब में डाल कर चल दूं ....बासटर्ड?

पाल की कुछ समझ में न आ रहा था। उसने अपना हाथ होंठ पे रख लिया

---

1. परिक्रमा 2. द्वेष 3. बदले

تو صرف اتنا......''پپا!''

لاڈو بیڈ روم سے دوڑی ہوئی آئی اور اس نے بھی اتنا سا کہا۔''پپا!'' پھر دھوبن مڑتی ہوئی بولی......''کیا ہوا جی؟''

''کچھ نہیں۔'' سنت رام نے سب کو پیچھے دھکیلتے ہوئے کہا۔''مجھے اس پلے سے اپنا حساب برابر کر لینے دو۔ بہت دیر ہوگئی اسے مٹکے ہوئے ......'' پھر اپنے بیٹے کے چہرے پہ خون کا قطرہ دیکھ کر سنت رام اور ڈر گیا، اور بھی وحشتناک ہو گیا، کیوں کہ بیٹے کا خون دیکھنا کوئی آسان بات نہیں۔ دیکھنے والے کو بظاہر وہ بیٹے کا خون معلوم ہوتا ہے لیکن خون اس کا ہوتا ہے جس کا وہ خون ہے...... اور بھی آگے لپکتے ہوئے، منہ پہ کف لاتے ہوئے سنت رام کہہ رہا تھا......''میں تجھے جان سے مار دوں گا، آج چھوڑ دو، چھوڑ دو مجھے...... یہ بھی ایک مثال ہو جانے دو، بیٹے باپ کا خون کرتے آئے ہیں۔ آج باپ کو بیٹے کا خون کرنے دو، مادر...... میں نے تجھے کیا نہیں دیا؟'' تو باہر پنجاب پڑھنے کے لیے گیا تو چار سو روپے مہینہ بھیجتا رہا۔ پھر تو وہاں سے بھاگ آیا اور میرے دوست نے دو برس تجھے اپنے ہاں رکھا اور تجھے تعلیم دی۔ میری وجہ سے اس نے تجھے اپنے ہاں رکھا، ورنہ تجھے کون پوچھتا ہے...... چیتھڑے کو؟ اور پھر بھی پیسے بھیجتا رہا۔ میرے بیٹے کو تکلیف نہ ہو اور تو اس سے ہوٹلوں اور ریستورانوں میں جاتا، ہر قسم کی بد معاشیاں کرتا رہا۔ تیرے اپنے بکنے کے مطابق تیرے دوست تجھے شہزادہ کہتے تھے کیوں کہ تو باپ کے مال پہ عیش کرتا تھا۔ پھر تو نے بی۔ اے۔ میں کمپارٹمنٹ کی اور امتحان کو پورا نہ کیا کیوں کہ تو ہندی میں فیل ہو گیا تھا، ہندی بھی کوئی بات تھی بھلا؟ میں نے کتنی بار تجھ سے منتیں کیں کہ ایک مضمون ہے، پاس کر لے لیکن تجھے اس سے چڑ ہوگئی۔ پھر بھی میں نے تجھے گھر رکھا اور روٹیاں کھلاتا رہا۔ ہوتا کسی باہر کے ملک میں تو اٹھارہ سال پھاندتے ہی باپ تیرے چوتڑ پر لات مارتا اور باہر نکال دیتا۔ یہ اپنا ہی ملک ہے جس میں اس قسم کی چوتیاں پنتھی چلتی ہے...... جب تیری جیب میں پیسے نہیں ہوتے تھے تو میں تیری ماں کی چوری سے دس بیس پچاس ڈال دیتا تھا اور آج یہ اسی کے کارن ہے کہ وہ مجھے آنکھیں دکھاتی ہے اور کہتی ہے میں نے اپنی اولاد کو

जिस पे पैकेट के लगने से एक कट सा चला आया था और ख़ून का एक नुक़्ता सा दिखाई दे रहा था। उसने कहा भी तो सिर्फ़ इतना ....'' पप्पा!''

लाडो बेडरुम से दौड़ी हुई आई और उस ने भी इतना सा कहा .... ''पप्पा''! फिर धोबिन मुड़ती हुई बोली ....'' क्या हुआ जी ?''

''कुछ नहीं'' संत राम ने सब को ढकेलते हुए कहा ''मुझे इस बिल्ले से अपना हिसाब बराबर कर लेने दो। बहुत देर हो गई इसे तुके हुए .... फिर अपने बेटे के चेहरे पे ख़ून का कतरा देख कर संत राम और डर गया और भी वह वहशतनाक[1] हो गया क्यों कि बेटे का ख़ून देखना कोई आसान बात नहीं। देखने वाले को बज़ाहिर बेटे का ख़ून मालूम होता है लेकिन ख़ून उसका होता है जिस का वह ख़ून है ....और भी आगे लपकते हुए, मुंह पे कफ़ लाते हुए संत राम कह रहा था ....'' मैं तुम्हे जान से मार दूंगा आज, छोड़ दो, छोड़ दो मुझे— यह भी एक मिसाल हो जाने दो बेटे बाप का ख़ून करने आए हैं। आज बाप को बेटे का ख़ून करने दो। मादर ....मैं ने तुझे क्या नहीं दिया ? तू बाहर पंजाब पढ़ने के लिए गया तो चार सौ रुपया महीना भेजता रहा। फिर तू वहां से भाग आया और मेरे दोस्त ने दो बरस तुझे अपने हां रखा और तुझे तालीम दी। मेरी वजह से उसने तुझे अपने हां रखा वरना तुझे कौन पूछता है .... चीथड़े को ? और फिर भी पैसे भेजते रहा मेरे बेटे को तकलीफ़ न हो और तू उस से होटलों और रेस्तरानों में जाता, हर क़िस्म की बदमाशियां करता रहा। तेरे अपने बकने के मुताबिक़ तेरे दोस्त तुझे शहज़ादा कहते थे क्यों कि तू बाप के माल पे ऐश करता था। फिर तू ने बी. ए. में कम्पार्टमेंट की और इम्तहान को पूरा न किया क्यों कि तू हिन्दी में फ़ेल हो गया था। हिन्दी भी कोई बात थी भला ? मैं ने कितनी बार तुझ से मिन्नतें कीं कि एक मज़मून है पास क़र ले लेकिन तुझे उस से चिढ़ हो गई। फिर भी मैं ने तुझे घर रखा और रोटियां खिलाता रहा। होता किसी बाहर के मुल्क में तो अठारवां फांदते ही बाप तेरे चूतड़ पर लात मारता और बाहर निकाल देता। यह अपना ही मुल्क है जिस में इस क़िस्म की चूतिया पन्थी चलती है ....जब तेरी जेब में पैसे नहीं होते थे तो मैं तेरी माँ की चोरी से दस बीस पचास डाल देता था और आज यह उसी के कारण है कि वह मुझे आंखे दिखाती है और कहती है मैंने अपनी औलाद को तबाहो बरबाद कर दिया। तेरी

---

1. डरावना

تباہ و برباد کر دیا۔ تیری وجہ سے میں نے اپنی زندگی تباہ و برباد کر لی۔ یہ تیرا ہی فقرہ ہے نا کہ میری ماں جس قسم کی عورت ہے، اس سے اچھا تو میرا باپ کوئی داشتہ رکھ لے...... بول، کہا نہیں تو نے؟ جو بیٹا ماں کے بارے میں یہ کہہ سکتا ہے، وہ باپ کی بابت کیا کہے گا؟ روز تو ماں کو گالی دیتا ہوا نکل جاتا ہے اور جانتا ہے وہ گالی کسے پڑتی ہے؟ وہ تجھے گالی دیتی ہے تو گالی کسے پڑتی ہے؟ کیا اس گھر میں کوئی مالک نہیں، کوئی باپ نہیں؟ کیا ہوا جو ایک بار زندگی میں صرف ایک بار گھاٹا پڑ گیا۔ میں نے لاکھ روپے گنوایا ہے تو آج ہی لاکھ روپے کا کنٹریکٹ کیا ہے، جس میں سے کچھ نہیں تو تیس پینتیس ہزار بچ جائیں گے۔ جب تو تیری ماں بھی خوش ہوگی اور یہ لاڈو بھی، جو اس دن باپ کی بجائے مجھے انکل کہہ گئی اور تو بھی خوش ہوگا اور فخر سے میرا نام لے گا۔ لیکن میں ...... میں تم سب کو سمجھ گیا ہوں۔ منہ تک نہ لگاؤں گا کسی کو......"

پال کے ہونٹ پھڑکنے لگے تھے۔ اس نے ڈرتے ڈرتے کہا بھی تو صرف اتنا "پر پپا، میں نے کیا کیا ہے؟"

"تم نے؟" سنت رام اور بھی بلند آواز سے چیخا۔ "تم نے مجھے گالی دی ہے، جو کسی نے نہیں دی۔ کسی کی ہمت ہی نہیں پڑی۔ سب جانتے ہیں نا، میں خالی ہاتھوں سے ان کی بوٹیاں اڑا دوں گا۔ تیری یہ ہمت کہ ایک سگریٹ تیرا پی جانے سے تو پورا پیکٹ میرے منہ پر دے مارے؟"

"ایک سگریٹ؟" پال نے کہا۔

"ہاں۔" سنت رام نے کہا۔ "تجھے پتا چل گیا نا۔ میں نے تیرا ایک اسٹیٹ ایکسپریس صبح پی لیا تھا......"

"نہیں ...... مجھے تو کچھ نہیں معلوم۔"

اس سے پہلے کہ سنت رام جو کانپ رہا تھا، نیچے گر جاتا، بیٹے نے بڑھ کر تھام لیا اور اس کے گلے لگ کر پھوٹ پھوٹ کر رونے لگا اور کہنے لگا...... معاف کر دو...... مجھے معاف کر دو، پپا!"

वजह से मैं ने अपनी ज़िन्दगी तबाहो बरबाद कर ली। यह तेरा ही फ़िकरा है ना कि मेरी मां जिस क़िस्म की औरत है, इस से अच्छा तो मेरा बाप कोई दाश्ता रख ले ....बोल, कहा नहीं तू ने? जो बेटा माँ के बारे में यह कह सकता है वह बाप की बाबत[1] क्या कहेगा? रोज़ तू मां को गाली देता हुआ निकल जाता है और जानता है वह गाली किसे पड़ती है? वह तुझे गाली देती है तो गाली किसे पड़ती है ? क्या इस घर में कोई मालिक नहीं, कोई बाप नहीं? क्या हुआ जो एक बार ज़िन्दगी में सिर्फ़ एक बार घाटा पड़ गया। मैं ने लाख रुपया गंवाया है तो आज ही लाख रुपये का कन्ट्रेक्ट किया है जिस में से कुछ नहीं तो तीस पैतीस हज़ार बच जाएगें। जब तो तेरी माँ भी खुश होगी और यह लाडो भी जो उस दिन बाप की बजाए मुझे अंकल कह गई और तू भी खुश होगा और फ़ख्र से मेरा नाम लेगा। लेकिन मैं .... मैं तुम सब को समझ गया हूं मुँह तक न लगाऊंगा किसी को ......''

पाल के होंठ फड़कने लगे थे। उसने डरते डरते कहा भी तो सिर्फ़ इतना ''पर पप्पा मैं ने क्या किया है ?''

''तुम ने?'' संत राम और भी बुलन्द आवाज़ से चीखा। ''तुम ने मुझे गाली दी है, जो किसी ने नहीं दी। किसी की हिम्मत ही नहीं पड़ी सब जानते हैं ना, मैं ख़ाली हाथो से उनकी बोटियां उड़ा दूंगा। तेरी यह हिम्मत के एक सिगरेट तेरा पी जाने से तू पूरा पैकेट मेरे मुंह पर दे मारे ?''

''एक सिगरेट?'' पाल ने कहा

''हां'' संत राम ने कहा ''तुझे पता चल गया ना। मैं ने तेरा एक स्टेट एक्सप्रेस सुबह पी लिया था।''

''नहीं .... मुझे तो कुछ नहीं मालूम''

इससे पहले के सन्त राम जो कांप रहा था नीचे गिर जाता, बेटे ने बढ़कर थाम लिया और उस के गले लगकर फूट फूट कर रोने लगा। और कहने लगा मुझे माफ़ कर दो, पप्पा, मुझे माफ़ कर दो पप्पा!''

अगले रोज़ संत राम हसबे मामूल सुबह के चार बजे उठ गया था। उसे फिर सिगरेट की तलब हुई। धोबिन को डिस्र्टब किये बगैर वह साथ कें कमरे में चला आया जहां पाल लाडो और उसका बच्चा बॉबी सोए हुए थे। संत राम ने ज़ीरो पावर का बल्ब जलाया और उनकी तरफ़ देखने लगा। हलकी सी मद्धम रौशनी में वह

---

1. बारे में,

اگلے روز سنت رام حسب معمول صبح کے چار بجے اٹھ گیا تھا۔ اسے پھر سگریٹ کی طلب ہوئی۔ دھوبن کو ڈسٹرب کیے بغیر وہ ساتھ کے کمرے میں چلا آیا، جہاں پال، لاڈو اس کا بچہ بابی سوئے ہوئے تھے۔ سنت رام نے زیرو پاور کا بلب جلایا اور ان کی طرف دیکھنے لگا۔ ہلکی سی مدھم روشنی میں وہ سب فرشتے معلوم ہو رہے تھے۔ ایک سے ایک حسین اور خوبصورت اور خوشبودار۔ آج بابی کی بانہہ ماں کے گلے میں تھی۔ وہ آزاد اور بے فکر سو رہا تھا۔

سنت رام نے سوچا۔ کالج بھیجنے سے پہلے میں نے اس بچی کو لیکچر دیا تھا لیکن اگر یہ کوئی بے راہ روی کرتی تو کیا میں اسے سڑک پہ پھینک دیتا؟ پال کا تجربہ ناکام ہوتا تو میں اسے زندگی کا کھیل نہ سکھاتا؟ یہ اخلاق...... یہ تہذیب، سب باتیں ہیں، یہ اور یہاں سے باہر کے سب بچے ہیں جو کھیلتے ہیں، گرتے ہیں، پھر اٹھ کر کھیلنے لگتے ہیں...... دھوبن؟ ...... دھوبن بیوقوف ہے، وہ نہیں جانتی کچھ، سوائے کپڑے دھونے کے......

سنت رام نے اسٹیٹ ایکسپریس کا کارٹن نکالا اور اسے اپنے بیٹے کے سرہانے رکھ دیا۔ رات اس جھگڑے کی وجہ سے وہ اپنے بیٹے کو دے ہی نہ سکا تھا۔ چلو یہ اور بھی اچھا ہوا۔ جاگے گا تو ایک دم پورا کارٹن پا کر کتنا خوش ہوگا...... پھر سنت رام نے بیٹے کے دیے ہوئے رشین سوبرائن کے پیکٹ میں سے ایک سگریٹ نکالا، اسے جلایا اور دھوئیں کے بڑے بڑے کش چھوڑے۔ زیرو پاور کے بلب کی روشنی پہلے ہی کچھ نہیں ہوتی۔ اس پہ دھوئیں نے اور بھی منظر کو دھندلا دیا تھا اور بچے فرشتوں سے بھی زیادہ حسین لگنے لگے تھے۔ سنت رام کا جی چاہا کہ وہ آگے بڑھ کر پال کا چہرہ چوم لے۔ لیکن کہتے ہیں سوتے میں بچے کا چہرہ نہیں چومتے، جانے کیوں؟ اس وقت تو سنت رام نے یہی سوچا کہ اگر اس نے ایسی حرکت کی تو وہ جگ جائیں گے۔

سو برائن کے چوتھے کش میں کوئی نشہ تھا یا شاید سنت رام کی آنکھیں بیٹے کی شراب سے چڑھ گئی تھیں۔ اس نے دھواں صاف کرتے ہوئے ایک بار پھر سب کی طرف دیکھا اور پھر پرارتھنا کے لیے پوجا کے کمرے کی طرف چل دیا۔

सब फ़रिश्ते मालूम हो रहे थे— एक से एक हसीन और खूबसूरत और खुशबूदार। आज बॉबी की बांह मां के गले में न थी वह आज़ाद और बे फ़िक्र सो रहा था।

संत राम ने सोचा .... कालेज भेजने से पहले मैं ने इस बच्ची को लेकचर दिया था लेकिन अगर यह कोई बे-राह-रवी[1] करती तो क्या मै इसे सड़क पर फेंक देता ? पाल का तजुर्बा नाकाम होता तो मैं उसे ज़िन्दगी का खेल न सिखाता? यह अखलाक़ ....यह तहज़ीब, सब बातें हैं। यह और यहाँ से बाहर के सब बच्चे हैं जो खेलते है, गिरते हैं, फिर उठकर खेलने लगते हैं। धोबिन?...... धोबिन बेवक़ूफ़ है, वह नहीं जानती कुछ, सिवाय कपड़े धोने के......

संत राम ने स्टेट एकस्प्रेस का कार्टन निकाला और अपने बेटे के सिरहाने रख दिया। रात इस झगड़े की वजह से वह अपने बेटे को दे ही न सका था। चलो यह और भी अच्छा हुआ। जागेगा तो एक दम पूरा कार्टन पाकर कितना खुश होगा...... फिर संत राम ने बेटे के दिये हुए रशियन सोबराइन के पैकेट में से एक सिगरेट निकाला, उसे जलाया और धुऐं के बड़े बड़े कश छोड़े। ज़ीरो पावर के बल्ब की रोशनी पहले ही कुछ नहीं होती। इस पर धुऐं ने और भी मन्ज़र को धुंधला दिया था और बच्चे फ़रिश्तों से भी ज्यादा हसीन लगने लगे थे। सन्त राम का जी चाहा कि वह आगे बढ़ कर पाल का चेहरा चूम ले। लेकिन कहते हैं सोते में बच्चे का चेहरा नहीं चूमते, जाने क्यों उस वक़्त तो संत राम ने यही सोचा कि अगर उस ने ऐसी हरकत की तो वह जग जायेगें।

सोबरायन के चौथे कश में कोई नशा था या शायद संत राम की आखें बेटे की शराब से चढ़ गई थीं, उसने धुआं साफ़ करते हुए एक बार फिर सब की तरफ़ देखा और फिर प्रार्थना के लिए पूजा के कमरे की तरफ़ चल दिया।

1. ग़लत काम

بلونت سنگھ

دیش بھگت

شام ہو چکی تھی۔ میں چھوٹے بھائی کو چٹھی لکھ رہا تھا کہ اتنے میں چچا اندر داخل ہوئے، بغیر کسی تمہید کے بولے۔ ''سنو! آج ذرا خاص کام ہے۔ تم کو میرے ساتھ چلنا ہوگا۔''

'خاص کام' والے الفاظ سن کر میں نے سرہانے سے صفا جنگ (ایک قسم کی کلھاڑی، سکھوں کا ایک ہتھیار) اٹھائی اور اسے فرش پر ٹیک اٹھ کھڑا ہوا۔

''مسلمانوں کا محلہ ہے ...... میاں لوگوں کا، سمجھے؟......اور پھر روپے کا معاملہ (یہ ان کا بہت فرسودہ اور بے معنی بہانہ تھا ......''

میری ان سے کوئی رشتہ داری نہ تھی۔ بس ہمارے گاؤں کے رہنے والے، والد صاحب سے بھی کچھ دعا سلام تھی۔ مجھ پر مہربان تھے اور قدرے بے تکلف بھی۔ میری عمر تقریباً بائیس برس کی تھی، قد ذرا نکلتا ہوا، چوڑا سینہ، سڈول بازو، مضبوط ہاتھ پاؤں، باوجود چار مرتبہ کوشش کرنے کے بھی ایف۔ اے پاس نہ کر پایا تھا۔ چچا کا میانہ قد، گندمی رنگ، کھچڑی داڑھی، دبلے پتلے مگر سخت ہڈی کے تقریباً پینتالیس سالہ بزرگ۔ انھیں پنجاب چھوڑے تین سال ہو چکے تھے اس جگہ ان کا ایک اینٹوں کا بھٹہ تھا۔ تھوڑا بہت ٹھیکیداری کا کام بھی مل جاتا تھا۔

غبار اور دھند کے گہرے کفن نے شہر کو ڈھانپ رکھا تھا، بازاروں میں کان پڑی آواز سنائی نہ دیتی تھی۔ یکہ والوں کی آوازیں ان کی گالیاں، اور قوالیاں ......دور دھند لکے میں مسجد کے قریب، کسی گھر کی چھت پر سفید سفید کبوتروں کی ٹکڑیاں ہوا میں پرواز کرتی دکھائی دے رہی تھیں۔

बलवंत सिंह

देश भक्त

शाम हो चुकी थी। मैं छोटे भाई को चिट्ठी लिख रहा था कि इतने में चचा अन्दर दाख़िल हुए, बग़ैर किसी तमहीद[1] के बोले। "सुनो! आज ज़रा ख़ास काम है। तुम को मेरे साथ चलना होगा।" 'ख़ास काम' वाले अलफ़ाज़ सुनकर मैंने सिरहाने से सफ़ा जंग (एक क़िस्म की कुल्हाड़ी, सिखों का एक हथियार) उठाई और उसे फ़र्श पर टेक उठ खड़ा हुआ।

"मुसलमानों का मुहल्ला है .... मियां लोगों का, समझे? .... और फिर रुपये का मामला (यह उनका बहुत फ़रसूदा और बेमानी बहाना था...........")

मेरी उनसे कोई रिश्तेदारी न थी। बस हमारे गाव के रहने वाले, वालिद साहब से भी कुछ दुआ सलाम थी। मुझ पर मेहरबान थे और क़दरे बेतकल्लुफ़ भी। मेरी उम्र तकरीबन बाइस बरस की थी, क़द ज़रा निकलता हुआ, चौड़ा सीना सुडौल बाज़ू, मज़बूत हाथ पांव, बावजूद चार मर्तबा कोशिश करने के भी उफ़ एफ़० ए० पास न कर पाया था। चचा का मियाना क़द, गन्दुमी रंग, खिचड़ी दाढ़ी, दुबले पतले मगर सख़्त हड्डी के तक़रीबन पैंतालिस साला बुजुर्ग उन्हें पंजाब छोड़े तीन साल हो चुके थे। उस जगह उनका एक ईंटों का भट्ठा था। थोड़ा बहुत ठेकेदारी का काम भी मिल जाता था।

गुबार और धुंध के गहरे कफ़न ने शहर को ढांप रखा था, बाज़ारों में कान पड़ी आवाज़ सुनाई न देती थी। यक्का वालों की आवाज़ें उन की गालियां और क़व्वालियां। दूर धुंधलके के में मस्जिद के क़रीब किसी घर की छत पर सफ़ेद सफ़ेद कबूतरों की टुकड़ियां हवा में परवाज़ करती दिखाई दे रही थीं।

---

1. भूमिका

ہم گھنٹہ کے قریب سے ہوکر بیگم سرائے کی طرف چل کھڑے ہوئے۔

نکڑ پر بادشاہ خاں پٹھان کی چائے کی دکان تھی، اس جگہ سودخور پٹھانوں کا اجتماع ہوتا تھا، بیٹھے چائے پیتے یا قہوہ اڑاتے، دو تین، بے بال و پر چھوکرے آگ جلانے، پیالیاں دھونے، چائے بنانے اور پھر گاہکوں کے ساتھ ہنس ہنس کر باتیں کرنے کے فرائض انجام دیا کرتے تھے اور کبھی ریکارڈ بجتے:

لڑم دے لڑم، وہ مورے رادو کا لڑم دے لڑم

کبھی کوئی خان اپنی شلوار چڑھا، ٹانگیں رانوں تک ننگی کر، کسی ہندوستانی موچی سے جھگڑنے لگتا اور کہتا:

''امرا کابل میں چپل اوتا، تمرا دیس میں چپلی''

یا پھر پہلو والی ''گرم گرم قلیہ پراٹھا'' کی دکان پر شاہ صاحب، ایک بزرگ سبز پوش، داڑھی مہندی سے سرخ کیے آن بیٹھتے۔ آنکھیں جلال معرفت کے مارے خون کبوتر، چہرہ کندن کی طرح تاباں، زلفیں چکنی چپڑی اور عطر بیز ......ان کے تشریف آور ہوتے ہی عقیدت مندوں کے غول کے غول جمع ہونا شروع ہوجاتے، مجہر (مظہر) شہر کے بے تاج بادشاہ جمن رنگ ساز، قمر جلد ساز، اور للو مالک:

جاتے کہاں ہو کس طرف خیال ہے
گھڑیوں کا بس یہی اسپتال ہے

وغیرہ جیسی ہستیاں آن کھڑی ہوتیں، گراموفون کو چابی دے کر ملکہ عالم کا ریکارڈ چڑھا دیا جاتا اور سب لوگ تالیوں کے ساتھ ''اللہ ہو، اللہ ہو، اللہ ہو'' گانے لگتے۔

اس طرف پیسہ اخبار والا چلا تا۔ ''ہٹلر کی پیش قدمی، ......برطانیہ کا دندان شکن جواب ......جاپان کی برطانیہ کو گیدڑ بھبکی ......ایک پیسہ میں''۔

یہ سن کر وہ بزرگ سبز پوش سر کو زور کے ساتھ گردش دے کر نعرہ لگاتے ''یاعلیؑ'' اور پھر وہی'' اللہ ہو، اللہ ہو''۔

ادھر یہ ہنگامہ تو ادھر کھجلی کے مارے ہوئے کتے کبابوں کی بو پا کر تھوتھنیاں اٹھا اٹھا

हम घंटा के क़रीब से हो कर बेगम सराय की तरफ़ चल खड़े हुए।

नुक्कड़ पर बादशाह ख़ाँ पठान की चाय की दुकान थी, उस जगह सूदख़ोर पठानों का इज्तमा[1] होता था, बैठे चाय पीते या क़हवा उड़ाते, दो तीन, बेबालोपर छोकरे आग जलाने, प्यालियां धोने, चाय बनाने और फिर ग्राहकों के साथ हंस हंस कर बातें करने के फ़राएज़[2] अंजाम दिया करते थे और कभी रिकार्ड बजते:

लड़म दे लड़म

वह मेरे रादू का लड़म दे लड़म

कभी कोई ख़ाँ अपनी शलवार ऊपर चढ़ा, टांगे रानों तक नंगी कर, किसी हिन्दुस्तानी मोची से झगड़ने लगता और कहता:

"अमरा काबुल में चप्पल ओता, तुमरा देस में चप्पली"

या फिर पहलू वाली "गर्म गर्म कलिया पराठा" की दुकान पर शाह साहब एक बुज़ुर्ग सब्ज़पोश दाढ़ी मेहंदी से सुर्ख़ किये आन बैठते। आँखें जलाले-मारफ़त[3] के मारे खूनी कबूतर, चेहरा कुंदन की तरह ताबां, जुल्फ़ें चिकनी चुपड़ी और इत्र बीज़ .... उनके तशरीफ़ आवर होते ही अक़ीदतमंदो के ग़ोल[4] के ग़ोल जमा होना शुरु हो जाते, मजहर (मज़हर) शहर के बेताज बादशाह जुम्मन रंगसाज़, क़मर जिल्दसाज़ और लल्लू मालिक:

जाते कहाँ हो किस तरफ़ ख़्याल है

घड़ियों का बस यही अस्पताल है

वग़ैरह जैसी हस्तियां आन खड़ी होतीं, ग्रामोफ़ोन को चाभी दे कर मलका-ए-आलम का रिकार्ड चढ़ा दिया जाता और सब लोग तालियों के साथ "अल्लाहू, अल्लाहू, अल्लाहू" गाने लगते।

उस तरफ़ पैसा अख़बार वाला चिल्लता। "हिटलर की पेशक़दमी,.... बरतानिया का दन्दान शिकन जवाब ... जापान की बरतानिया को गीदड़ भभकी। ..... एक पैसा में"

यह सुन कर वह बुज़ुर्ग सब्ज़पोश[5] सर को ज़ोर के साथ गर्दिश दे कर नारा लगाते "या अली" और फिर वही "अल्लाहू ,अल्लाहू"।

---

1. बैठक 2. फ़र्ज़(कर्तव्य) का बहुवचन 3. निर्वाण की चमक 4. झुण्ड 5. हरे लिबास वाला

کر ہوا میں سونگھا کرتے اور کبھی موقع پا کر کچھ نہ کچھ لے بھی اڑتے۔

کچھ دور جانے کے بعد مہکی پنواڑن کی دکان کے آگے رک گئے۔ مہکی کی عمر بتیس برس سے تجاوز کر چکی تھی۔ بدن کی بھاری، گورا رنگ، ناز و ادا کی کمی نہ تھی، بڑی بڑی آنکھوں میں بے تحاشہ کاجل، ہونٹوں پر مسّی کی دھڑی۔ پان کا بیڑا بڑھاتی تو اپنی نشیلی اور کٹیلی آنکھیں پہلے تو گاہک کی آنکھوں سے لڑا دیتی، تب شرما کر اور مسکرا کر نظریں جھکا لیتی، اور پنڈلیوں کو دھوتی سے ڈھانپ کر اپنی چاندی کی پازیبوں پر نظریں گاڑ دیتی۔

میلے کچیلے چیتھڑے پہننے والے مزدور، ڈاکخانے کے قریب بیٹھنے والے خطوط نویس منشی یا ہوٹلوں کے گائڈ نشہ کے ترنگ میں آتے اور اسے دیکھ کر مچل جاتے۔ اپنی اندر دھنسی ہوئی مخمور آنکھوں سے اسے دیکھتے۔ کبھی اتنا کہنے کے لیے "ہائے ری آج تو گجب کا بناو سنگھار کر رکھا ہے۔" کبھی کسی کجری کا بول از قسم:

گھر سے نکسی نند بھوجیا
جُلم دونوں جوڑی رے سانوریا

اور کبھی پان لیتے وقت اس کی ہتھیلی کو اپنی انگلی سے کھجا دینے کی تمنا میں ایک پیسہ کے پان اور ایک پیسے کی چار والی پری مارکہ سگریٹ خرید لیتے تھے۔

چچا کو دیکھتے ہی اس نے جھک کر سلام کیا ارے پنجابی بابو! کون دیس رہت ہو اَب،،۔

"مہکی بس کیا پوچھو تم ہمن کو بھولت نا نہہ"

مہکی سر پر آنچل کھینچ سنبھل کر ہو بیٹھی اور پان لگاتے ہوئے کہنے لگی "اور وہ ہمرے لیے تم چندری لان کو کہت رہے،،

چچا سُنی اَن سُنی کرکے اس کے لال لال گالوں کی طرف للچائی ہوئی نظروں سے تاکتے ہوئے بولے۔ "اب لاؤ دیوگی بھی نہیں!"

مہکی کچھ لجا گئی اور ملامت آمیز نظروں سے چچا کی طرف دیکھنے لگی۔

اتنے میں اور گاہک بھی آ گئے۔ میں ذرا پیچھے ہٹ کر کھڑا ہو گیا۔

بائیں طرف برآمدے میں ایک بڑھیا کسی چالاک لومڑی کی طرح سب تاڑ رہی تھی

इधर यह हंगामा तो उधर खुजली के मारे हुए कुत्ते शामी कबाबों की बू पा कर थूथनियाँ उठा उठा कर हवा मे सूंघा करते और कभी मौक़ा पा कर कुछ न कुछ ले भी उड़ते।

कुछ दूर जाने के बाद महगी पंवाड़न की दुकान के आगे रुक गये। महगी की उम्र बत्तीस बरस से तजावुज़ कर चुकी थी। ग्दन की भारी, गोरा रंग, नाज़ोअदा की कमी न थी, बड़ी बड़ी आँखों में बेतहाशा काजल, होंठो पर मिस्सी की धड़ी। पान का बीड़ा बढ़ाती तो अपनी नशीली और कटीली आँखे पहले तो ग्राहक की आँखों से लड़ा देती तब शर्मा कर और मुस्कुरा कर नज़रें झुका लेती, और पिण्डलियों को धोती से ढांप कर अपनी चाँदी की पाज़ेबों पर नज़रें गाड़ देती।

मैले कुचैले चीथड़े पहनने वाले मज़दूर, डाकख़ाने के क़रीब बैठने वाले खुतूत-नवीस[1] मुंशी या होटलों के गाइड, नशा के तरंग में आते और उसे देख कर मचल जाते। अपनी अन्दर धंसी हुई मख़मूर आँखों से उसे देखते। कभी इतना कहने के लिए "हाए री आज तो गजब का बनाव सिंगार कर रखा है" कभी किसी कजरी का बोल अज किस्म:

घर से निकसी नन्द बहोजिया
जुलम दोनों जोड़ी रे, सांवरिया

और कभी पान लेते वक़्त उस की हथेली को अपनी उंगुली से खुजा देने की तमन्ना में एक पैसा के पान और एक पैसा के चार वाली परी र्माका सिग्रेट ख़रीद लेते थे। चचा को देखते ही उसने झुककर सलाम किया। "अरे पंजाबी बाबू! कौन देस रहत हो अब।"

"महगी बस क्या पूछो हो, तुम हमुन को भूलत नाहूं"

महगी सर पर आंचल खींच संभल कर हो बैठीं और पान लगाते हुए कहने लगी। "और वह हमरे लिए तुम चन्द्री लान को कहत रे"

चचा सुनी अनसुनी करके उस के लाल लाल गालों की तरफ़ ललचाई हुई नज़रों से ताकते हुए बोले। "अब लाओ। देओगी भी नहीं!"

महगी कुछ लजा गई, और मलामत-आमेज़[2] नज़रों से चचा की तरफ़

1. ख़त लिखने वाले 2. घृणा से पूर्ण

اس کے قریب ہی ٹاٹ پر ایک عورت بیٹھی تھی۔ جس میں سوائے اس کے کہ جوان تھی اور کوئی خوبی نہ تھی۔ نوجوان عورت نے مجمع کے آدمیوں کو اپنی طرف چھپی نظروں سے دیکھتے ہوئے پایا تو جھٹ سے قمیص کے بٹن کھول گریبان الٹ الٹ کر لالٹین کی روشنی میں کھٹمل پکڑنے لگی۔ اور گاہے ساڑی ہٹا کر اپنی ٹانگیں کھجانے لگتی۔

کچی اور سیاہ دیواروں پر پان کی پیک کے نشانات دکھائی دیتے تھے جیسے بھوت ناچ رہے ہوں۔ کمرے کے اندر جاپانی عورتوں کی نیم عریاں، پھٹی پرانی تصویریں نظر آرہی تھیں۔ ایک طرف کھاٹ پر بستر بچھا ہوا تھا اور اس کے پاس ہی فرش پر ایک مٹیالے رنگ کا اگالدان بھی پڑا تھا۔

ایک مرد نے نوجوان عورت کی بازو کی چٹکی لیتے ہوئے کچھ پوچھا تو بڑھیا نے تاریکی میں آگے جھک کر حلق سے آواز نکالتے ہوئے آہستہ سے کہا ''آٹھ آنے''

تاریک اور پیچ در پیچ گلیوں سے ہوتے ہوئے ہم چلے جارہے تھے۔ کبھی کبھی کسی گلی کے نکڑ پر سرکاری لیمپ کی دھندلی روشنی میں صفا جنگ کی چمک اور میری گھیرے دار شلوار سے خائف ہوکر بچے گھروں میں گھس کواڑ بند کر لیتے تھے۔

کمہاروں کے محلہ کے قریب پہنچ کر چچا گندے نالے کی طرف چل دیے۔ راستہ گھوڑوں اور گدھوں کی لید سے اٹا پڑا تھا۔ چھپروں والے ٹوٹے پھوٹے کچے مکانات تھے۔ کمہاروں کی بھاری بھرکم عورتیں کچے چبوتروں پر لیٹی، روتے ہوئے ننھے بچوں کو دودھ پلا کر چپ کرانے کی کوشش کر رہی تھیں۔

گندے نالے کے پل پر سے گزرتے ہوئے میں نے ناک پگڑی کے شملے سے ڈھانپ لی۔ اس کے بعد ہم بڑے تالاب کے کنارے کنارے چلنے لگے۔ یہاں شہر بھر کی گندگی جمع تھی۔ لوگ ٹٹی بھی یہیں پھرتے تھے۔ جب وہ اٹھ کر چلے جاتے تو بھنگیوں کے محلے سے سور آکر منہ مارنے لگتے۔ کہیں کہیں کتے دم توڑتے نظر آتے تھے۔ کہیں کسی گدھے کا پنجر پڑا تھا اور کسی طرف گھوڑے کے جبڑے کے پاس کوئی گدھ مرا پڑا تھا۔ یہ کچا تالاب بہت بڑا تھا۔ اس میں کئی انسانوں اور جانوروں کا پیشاب اور غلاظت جمع تھی۔

देखने लगी। इतने में और ग्राहक भी आ गए। मैं ज़रा पीछे हटकर खड़ा होगया।

बाईं तरफ़ बरामदे में एक बुढ़िया किसी चालाक लोमड़ी की तरह सब को ताड़ रही थी, उस के क़रीब ही टाट पर एक औरत बैठी थी। जिस में सिवाए इसके कि जवान थी, ओर कोई ख़ूबी न थी। नौजवान औरत ने मजमा के आदमियों को अपनी तरफ़ छुपी नज़रों से देखते हुए पाया तो झट से क़मीज़ के बटन खोल, गिरेबान उलट-उलट कर लालटेन की रौशनी में खटमल पकड़ने लगी। और गाहे साड़ी हटाकर अपनी टांगें खुजाने लगती।

कच्ची और सियाह दीवारों पर पान की पीक के निशानात ऐसे दिखाई देते थे, जैसे भूत नाच रहे हों। कमरे के अन्दर जापानी औरतों की नीम उरियां फटी पुरीनी तस्वीरें नज़र आ रही थीं। एक तरफ़ खाट पर बिस्तर बिछा हुआ था और उसके पास ही फ़र्श पर एक मटियाले रंग का उगालदान भी पड़ा था।

एक मर्द ने नौजवान औरत के बाज़ू की चुटकी लेते हुए कुछ पूछा, तो बुढ़िया ने तारीकी आगे झुककर हलक़ में से आवाज़ निकालते हुए आहिस्ता से कहा। "आठ आने—"

तारीक और पेच दरपेच गलियों में से होते हुए हम चले जा रहे थे। कभी कभी किसी गली के नुक्कड़ पर सरकारी लैम्प की धुंधली रौशनी में सफ़ा जंग की चमक और मेरी घेरेदार शलवार से ख़ाएफ़ होकर बच्चे घरों में घुस किवाड़ बन्द कर लेते थे।

कुम्हारों के मुहल्ले के क़रीब पहुंच कर चचा गंदे नाले की तरफ़ चल दिए। रास्ता घोड़ों और गधों की लीद से अटा पड़ा था। छप्परों वाले टूटे फूटे कच्चे मकानात थे। कुम्हारों की भारी भरकम औरतें कच्चे चबूतरों पर लेटी, रोते हुए नन्हे बच्चों को दूध पिलाकर चुप कराने की कोशिश कर रही थीं।

गंदे नाले के पुल पर से गुज़रते हुए मैंने नाक पगड़ी के शमले से ढांप ली। उस के बाद हम बड़े तालाब के किनारे किनारे चलने लगे। यहां शहर भर की गंदगी जमा थी। लोग टट्टी भी यहीं फिरते थे। जब वह उठ कर चले जाते तो भंगियों के मुहल्ले से सुअर आकर मुंह मारने लगते। कहीं कहीं कुत्ते दम तोड़ते नज़र आते थे। कहीं किसी गिद्ध का पंजर पड़ा था और किसी तरफ़ घोड़े के

اس کا پانی بہت گاڑھا، ازحد بدبودار اور سیاہ رنگ کا تھا۔ چاند کی چاندنی اس کو اور بھی بھیانک بنا رہی تھی۔ اس کی سطح پر ابھرے ہوئے بلبلے اس طرح دکھائی دیتے تھے، جیسے کسی شخص کے جسم پر آتشک کے زخم۔

یہاں سے گزر کر ہم دونوں بہت دیر چپ چاپ چلتے رہے۔ آخر کار چچا ایک ٹوٹے پھوٹے گھر کے آگے رکے اور آوازیں دینے لگے۔ ''مجید! او مجیدے!!''

میں نے کہا ''چچا آپ نے فضول ہی اتنا بڑا چکر لگایا، یہ گلی وہی نہیں جو اسٹیشن سے آنے والی سڑک سے جا ملتی ہے۔''

چچا دیدے چمکا کر بولے۔ ''ارے میاں! اُدھر جاتے تو بھلا یہ سیر کیسے ہوتی، بس تم بھوندو ہی رہے ......ہی ہی ادھر کیا رکھا تھا......ہی ہی ......ارے مجید او مجیدے او۔''

''ہجور گلام تو ایدھر کھڑا ہے۔''

میں نے گھوم کر دیکھا کہ ایک لمبا تڑنگا، چوڑے شانوں والا مرد جھکا فرشی سلام کر رہا ہے۔ باوجود سردی کے ایک میلہ کچیلہ تہمد کمر سے لپیٹے ہوئے تھا۔ اور جسم پر صرف ایک چادر۔

آیئے آیئے آکا! اندر چلے آیئے۔''

یہ کہہ کر اس نے ٹاٹ کا گلا سڑا پردہ اٹھایا اور ہم اندر داخل ہو گئے۔ ''کران قسم (بہن کی گالی دے کر) سالوں نے جینا مسکل کر دیا ہے۔ یہاں پولس بھی بس خدا کی پناہ ہے۔''

میں نے ادھر اُدھر دیکھا۔ سامنے چھوٹے سے صحن کے کونے میں ایک پائخانہ، پاس ہی لکڑیوں کا انبار، گوبر سے لپی ہوئی کچی دیواروں پر اُپلے، ایک طرف کھٹملوں سے بھرپور ٹوٹی ہوئی کھاٹ، ادھر چولھے کے قریب مٹی کے تیل کی کپی، اس کی چھوٹی سی لو بے پناہ تاریکی سے جنگ کرنے کی ناکام کوشش کر رہی تھی۔ چولھے کے قریب ایک بڑھیا اینٹ پر بیٹھی ایک باسی روٹی توڑ توڑ کر کھا رہی تھی۔ ہاتھ میں پیاز اور فرش پر چٹنی کا پتہ۔

مجید چچا کو بتا رہا تھا کہ کیسے ان کے محلّہ میں کسی نے ایک ہندو پر لاٹھی چلا دی۔ جس

जबड़े के पास कोई गिद्ध मरा पड़ा था। यह कच्चा तालाब बहुत बड़ा था। उस में कई इंसानों और जानवरों का पेशाब और ग़लाज़त[1] जमा थी। उस का पानी बहुत गाढ़ा, अज़हद[2] बदबूदार और सियाह रंग का था। चांद की चांदनी उस को और भी भयानक बना रही थी। उसकी सतह पर उबले हुए बुलबुले इस तरह दिखाई देते थे जैसे किसी शख़्स के जिस्म पर आतशक के ज़ख्म।

यहां से गुज़रकर हम दोनों बहुत देर तक चुपचाप चलते रहे। आख़िरकार चचा एक टूटे फूटे घर के आगे रुके और आवाज़ें देने लगे। ''मजीद! ओ मजीदे!!''

मैंने कहा। ''चचा आपने फ़ज़ूल ही इतना बड़ा चक्कर लगाया, यह गली वही नहीं जो स्टेशन से आने वाली सड़क से जा मिलती है।''

चचा दीदे चमका कर बोले। ''अरे मियां! उधर जाते तो भला यह सैर कैसे होती, बस तुम भोंदू ही रहे ...... ही ही उधर क्या रखा था...... ही ही।...... अरे मजीद ओ मजीदे ओ......''

''हुज़ूर गुलाम तो इधर खड़ा है।''

मैंने घूम कर देखा कि एक लम्बा तड़ंगा, चौड़े शानों वाला मर्द झुका फ़र्शी सलाम कर रहा है। बावजूद सर्दी के एक मैला कुचैला तहमद कमर से लपेटे हुए था। और जिस्म पर सिर्फ़ एक चादर।

''आइए आइए आक़ा! अंदर चले आइए''

यह कह कर उसने टाट का गला सड़ा पर्दा उठाया और हम अंदर दाख़िल हो गए।

''कुरान कसम (बहन की गाली दे कर) सालों ने जीना मुश्किल कर दिया है, यहाँ पुलिस भी बस खुदा की पनाह है।''

मैंने इधर उधर देखा। सामने छोटे से सेहन के कोने में एक पाख़ाना, पास ही लकड़ियों का अंबार, गोबर से लिपी हुई कच्ची दीवारों पर उपले, एक तरफ़ खटमलों से भरपूर टूटी हुई खाट, उधर चूल्हे के क़रीब मिट्टी के तेल की कुप्पी, उसकी छोटी सी लौ बेपनाह तारीकी से जंग करने की नाकाम कोशिश कर रही थी। चूल्हे के क़रीब एक बुढ़िया ईंट पर बैठी एक बासी रोटी तोड़ तोड़ कर खा

1. गन्दगी 2. अत्याधिक

سے اس کا سر تو بچ گیا، مگر ایک کان صاف اڑ گیا۔ اور کسی طرح وہ چیختا چلاتا محلّہ کے ناکے کی طرف بھاگا، اور پھر ناکے کے صحن میں بیہوش ہو کر گر پڑا اور کیسے پولس اس کو (مجید کو) ناحق دو گھنٹہ سے کوتوالی میں بٹھائے دق کر رہی تھی، اور اب کہیں جا کر اس کی خلاصی ہوئی تھی۔ ۔ چچا یہ باتیں سن کر کچھ پریشان ہو گئے۔

مجید چولھے کی طرف گیا، پتہ میں سے انگلی پر چٹنی لگا کر چاٹی، اور چٹخارہ لے کر بولا
''کاہے کی ہے؟''
''پیاج کی''۔

پھر وہ چھت سے لٹکی ہوئی ہنڈیا میں ہاتھ ڈال کر ٹٹولنے لگا۔ ''تنبا کو کہاں ہے؟''

پوپلے منھ والی بڑھیا بولی۔ ''بوتبے کے پیچھے''۔

مجید حقہ پینے لگا۔ چچا کی جانب دیکھ کر بڑھیا کی طرف ابرو سے اشارہ کرتے ہوئے بولا: ''ماں ہے میری۔''

اتنے میں پردہ اٹھا۔ ایک کالے کلوٹے مرد نے اندر جھانک کر دیکھا۔ ''کو مجید کھاں! پولس میں کا ہوا؟''

چچا اس کی صورت دیکھ کر گھبرائے، اس کا سر استرے سے منڈا ہوا، یہ موٹی گردن، ٹوٹے ہوئے کان، چوڑے نتھنے ......

چچا نے میرا ہاتھ دبایا۔

''بتلائیں گے''۔ یہ کہہ کر مجید اٹھا اور اس کے پاس جا کر کانا پھوسی کرنے لگا، خیر وہ شخص تو چلا گیا اور مجید پھر آ کر حقہ گڑگڑانے لگا۔

چچا نے پیشانی سے پسینہ پوچھا، کھانس کر گلا صاف کرتے ہوئے بولے۔ ''اچھا بھئی مجید اب کچھ معاملہ کی بات ہونی چاہیئے۔''

''ہاں ہاں۔'' مجید نے سر گھما کر کہا۔ پھر بڑھیا کی طرف جھکا ''کیوں ماں! (آنکھ مار کر) پکھانے گئی کیا؟''

بڑھیا نے دبی زبان میں کچھ جواب دیا۔

रही थी। हाथ में प्याज़ और फ़र्श पर चटनी का पत्ता।

मजीद चचा को बता रहा था कि कैसे उनके मुहल्ले में किसी ने एक हिंदू पर लाठी चला दी। जिससे उसका सर तो बच गया। मगर एक कान साफ़ उड़ गया, और किसी तरह वह चीख़ता चिल्लाता मुहल्ला के नाके की तरफ़ भागा, और फिर नाके के सेहन में बेहोश होकर गिर पड़ा था और कैसे पुलिस उस को (मजीद को) नाहक़ दो घंटा से कोतवाली में बिठाए दिक़ कर रही थी, और अब कहीं जाकर उसकी ख़लासी हुई थी। चचा यह बातें सुन कर कुछ परेशान हो गये।

मजीद चूल्हे की तरफ़ गया, पत्ता में से उंगली पर चटनी लगा कर चाटी, और चटख़ारा लेकर बोला "काहे की है?"

"प्याज की"

फिर वह छत से लटकी हुई हंडिया मे हाथ डालकर टटोलने लगा, "तंबाकू कहां है?"

पोपले मुंह वाली बुढ़िया बोली "बोतबे के पीछे"

मजीद हुक्क़ा पीने लगा, चचा की जानिब देख कर बुढ़िया की तरफ़ अबरू से इशारा करते हुए बोला: "मां है मेरी"

इतने में पर्दा उठा, एक काले कलूटे मर्द ने अंदर झांक कर देखा। "कोऊ मजीद खां। पुलिस में का हुआ?"

चचा उस की सूरत देख कर घबराए, उसका सर उस्तरे से मुंडा हुआ, यह मोटी गर्दन, टूटे हुए कान, चौड़े नथने……

चचा ने मेरा हाथ दबाया।

"बतलाएंगे" यह कह कर मजीद उठा और उस के पास जाकर काना फूसी करने लगा, ख़ैर वह शख़्स तो चला गया और मजीद फिर आकर हुक्क़ा गुड़गुड़ाने लगा।

चचा ने पेशानी से पसीना पोछा, खांस कर गला साफ़ करते हुए बोले: "अच्छा भई मजीद अब कुछ मामले की बात होनी चाहिये"

"हां हां" मजीद ने सर घुमा कर कहा, फिर बुढ़िया की तरफ़ झुका "क्यों मां! (आँख मार कर) पखाने गई क्या?"

बुढ़िया ने दबी ज़ुबान में कुछ जवाब दिया।

''دھت تیری کی ماں! تو بھی عجب اول جلول ہے''۔

اس نے حقہ رکھ دیا اور ''ابھی آیا'' کہہ کر جانے لگا۔

چچا گھبرا کر اٹھ کھڑے ہوئے۔ ''مجید! ہم باہر سڑک پر کھڑے ہوتے ہیں، تم اسے ادھر ہی لے آنا۔''

''کسم اللہ پاک کی، پنجابی بابو جدھر حکم ہو لے آؤں۔''

''اچھا تو ہم سڑک پر کھڑے ہیں۔''

یہ کہہ کر چچا بھاگم بھاگ سڑک پر آ کھڑے ہوئے اور اسٹیشن سے آنے والے یکوں کو دیکھنے لگے۔

چچا، مجید، ایک نو جوان لڑکی، بڑھیا اور میں کل پانچ اشخاص ایک تواریخی باغ کی چار دیواری کے پاس کھڑے تھے۔

مجید نے کچھ طویل بیان شروع کر رکھا تھا، اور لڑکی کی طرف دیکھ کر چچا سے کہہ رہا تھا...... ''روج پوجا کرن جات رہی ...... میں نے سمجھا یا، پگلی پوجا سے کا ملی؟ چل پنجابی سنگ سادی کرادوں گا، بس پنجاب دیس جا، گہنا، کپڑا پہن، کھانا پینا مجا اڑانا ......بس ایسی ڈھیل میں پھانس لا یا ہوں، پنجابی سردار! لونڈیا کا ہے، ہیرا سمجھو ...... گریب ہیں کوئلوں میں رکھا ......تمرے پاس جا کر چمک بڑھوا ہی کرے گی۔''

لڑکی کی عمر بمشکل تیرہ چودہ برس کی ہوگی۔ گندمی رنگ، ناک چوڑی، ہونٹ جیسے سنگترے کی پھانکیں، بڑی بڑی زرد آنکھیں، بال خشک بدبودار، ہاتھوں اور کلائیوں پر میل، دبلی پتلی، سہمی ہوئی کبوتری کی طرح ایک میلی سی پھولدار چادر اوڑھے کھڑی تھی۔

چچا لڑکی کو لے کر چند قدم آگے نیم کے ایک درخت کے نیچے جا کر کھڑے ہوئے۔ تھوڑی دیر خاموشی سی طاری رہی، پھر چچا کی دبی دبی آواز آنے لگی'' ......کیا نام؟......بتاؤنا !...... ارے بتاؤ......ہوں ؟ کیا کہا ؟ اچھا ......اچھا۔ واہ ! خوب نام ہے ......ہاں !ہاں !! سردی لگتی ہے ؟ ہاں لگتی ہوگی ...... بولونا ! تم تو کچھ بھی نہیں کہتیں......منہ کیوں چھپاتی ہو ...... ارے ارے روتی ہو ؟...... اچھا جانے دو ...... روتی کیوں ہو ...... لو نہ سہی ......او

"धत्त तेरी की मां! तू भी अजब ऊल जलूल है"

उसने हुक्क़ा रख दिया और "अभी आया" कह कर जाने लगा।

चचा घबरा कर उठ खड़े हुए "मजीद! हम बाहर सड़क पर खड़े होते हैं, तुम उसे उधर ही ले आना।

"कसम अल्ला पाक की, पंजाबी बाबू जिधर हुकुम हो ले आऊं"

"अच्छा तो हम सड़क पर खड़े हैं"

यह कह कर चचा भागम भाग सड़क पर आ खड़े हुए और स्टेशन से आने वाले यक्कों को देखने लगे।

चचा, मजीद, एक नौजवान लड़की, बुढ़िया और मैं, कुल पांच अश्ख़ास[1] एक तारीख़ी[2] बाग़ की चार दीवारी के पास खड़े थे।

मजीद ने कुछ तवील बयान शुरू कर रखा था, और लड़की की तरफ़ देखते हुए चचा से कह रहा था...... "रोज़ पूजा करन जात रही...... मैं ने समझाया, पगली पूजा से का मिली? चल पंजाबी संग सादी करा दूंगा, बस पंजाब देस जा, गहना, कपड़ा पहन, खाना पीना मजा उड़ाना...... बस ऐसी धप्पल में फांस लाया हूं, पंजाबी सरदार! लौंडिया का है, हीरा समझो ...... गरीब हैं कोइलों में रखा ...... तुमरे पास जाकर चमक बढ़वा ही करे गी।

लड़की की उम्र बमुश्किल तेरह या चौदह बरस की होगी। गंदुमी रंग, नाक चौड़ी, होंठ जैसे संतरे की फांकें, बड़ी बड़ी ज़र्द आंखें, बाल ख़ुश्क बदबूदार, हाथों और कलाइयों पर मैल, दुबली पतली, सहमी हुई कबूतरी की तरह एक मैली सी फूलदार चादर ओढ़े खड़ी थी।

चचा लड़की को लेकर चंद क़दम आगे नीम के एक दरख़्त के नीचे जा खड़े हुए...... थोड़ी देर ख़ामोशी सी तारी रही, फिर चचा की दबी दबी आवाज़ आने लगी "...... क्या नाम? ...... बताओ ना! ...... अरे बताओ ...... हूं? क्या कहा? अच्छा ...... अच्छा। वाह ! ख़ूब नाम है...... हां! हां! सर्दी लगती है? हां लगती होगी...... बोलो ना! तुम तो कुछ भी नहीं कहतीं ...... मुंह क्यों छुपाती हो...... अरे रे रोती हो? ......अच्छा जाने दो......रोती क्यूं हो......लो न सही ...... ओ ......ओह ...... ओहो...... अरे नहीं......"

---

1. शख़्स (व्यक्ति) का बहुवचन 2. ऐतिहासिक

......اوہ...... اوہو......ارے نہیں ......''

''تم کا کرت ہو، چھوٹے پنجابی؟'' مجید نے مجھ سے مخاطب ہوکر پوچھا۔

''پڑھتا ہوں''۔

''پڑھت ہو؟......ہو ہو ہو......ہی ہی ...... بابو ہو جاؤ گے''۔

چچا اور لڑکی واپس آ گئے۔

مجید نے مجسم سوال بن کر چچا کی طرف دیکھا۔ چچا بولے ابھی جھینپتی ہے ......''

مجید نے لڑکی کی ٹھوڑی اٹھا کر کہا۔ ''ارے چھرماتی کیوں ہے، سونے کے کنگن ملے گیں ......چندریا ملے گی ......''

لڑکی نے زرد زرد آنکھوں سے مجید کی طرف دیکھا ...... اور پھر لمبی اور گہری سسکی بھر کر خاموش ہو گئی۔

بڑھیا اور لڑکی کو واپس گھر کی طرف روانہ کر دیا گیا، اور ہم تینوں تاڑی خانہ پہنچے۔

یہ چچا کے رسوخ کا کرشمہ تھا کہ ہمیں تین لوہے کی کرسیاں اور تین ٹانگ کی ایک میز مل گئی۔

تاڑی کی بو ہر چہار جانب پھیلی ہوئی تھی۔ سامنے جہاں دیوار پر ایک ''گندی بیماریوں کا شرطیہ علاج''۔ نمایاں حروف میں رقم تھا ایک چاٹ والے کی دکان تھی۔ مزدور لوگ تاڑی کے نشہ میں مست، وہاں بینگن کے پکوڑے دہی ڈلوا ڈلوا کر کھا رہے تھے۔ دیوار کے سایہ میں ایک گونگی بھکارن بیٹھی تھی۔ اس کی صورت مکروہ تھی۔ اور جسم پر ٹاٹ کے چیتھڑے لٹکے ہوئے تھے۔ جب کوئی شخص دہی آلو پتہ نالی کی طرف پھینکتا تو دبلے پتلے کتوں اور اس بھکارن کے درمیان پتہ حاصل کرنے کی کشمکش مزدور لوگوں کی مسرت کا سامان بہم پہنچاتی تھی، وہ خوش ہوتے تھے کہ دنیا میں کسی کی بے بضاعتی پر وہ ہنس سکتے ہیں وہ وحشیانہ انداز سے دانت نکال نکال کر قہقہے لگاتے اور اچھل اچھل کر اپنے چوتڑ پیٹتے تھے۔

مجید دو آبخوروں میں تاڑی اور ایک مٹی کی چینی میں بھنی ہوئی کلیجی لایا۔ تاڑی فروش نے ایک صراحی تاڑی سے بھر کر ہمارے سامنے رکھ دی۔ اب دونوں تاڑی پینے لگے۔

"तुम का करत हो, छोटे पंजाबी ? " मजीद ने मुझ से मुख़ातिब हो कर पूछा।

"पढ़ता हूं"

"पढ़त हो ?" ...... हू हू हू ...... ही ही ...... बाबू हो जाओगे"।

चचा और लड़की वापस आ गए।

मजीद ने मुजस्सम[1] सवाल बन कर चचा की तरफ़ देखा, चचा बोले "अभी झेंपती है......"

मजीद ने लड़की की ठोड़ी उठा कर कहा "अरे छरमाती क्यों है, सोने के कंगन मिलेंगे ...... चुंदरिया मिलेगी......"

लड़की ने ज़र्द ज़र्द आंखों से मजीद की तरफ़ देखा...... और फिर लम्बी और गहरी सिसकी भर कर ख़ामोश हो गई।

बुढ़िया और लड़की को वापस घर की तरफ़ रवाना कर दिया गया, और हम तीनों ताड़ी खाना पहुंचे।

यह चचा के रसूख़ का करिश्मा था कि हमें तीन लोहे की कुर्सियां और तीन टांग की एक मेज़ मिल गई।

ताड़ी की बू हर चहार जानिब फैली हुई थी। सामने जहां दीवार पर एक "गंदी बीमारियों का शर्तिया इलाज" नुमायां हुरूफ़ में रक़म था एक चाट वाले की दुकान थी। मज़दूर लोग ताड़ी के नशे में मस्त, वहां बैंगन के पकौड़े दही डलवा डलवा कर खा रहे थे। दीवार के साये में एक गूंगी भिखारन बैठी थी। उसकी सूरत मकरूह थी, और जिस्म पर टाट के चीथड़े लटके हुए थे। जब कोई शख़्स दही आलू पत्ता नाली की तरफ़ फेंकता तो दुबले पतले कुत्तों और उस भिखारन के दरमियान पत्ता हासिल करने की कशमकश मज़दूर लोगों की मसर्रत का सामान बहम पहुंचाती थी, वह ख़ुश होते थे कि दुनिया में किसी की बे-बिज़ाअती[2] पर वह हंस सकते हैं। वह वहशियाना अंदाज़ से दांत निकाल निकाल कर क़हक़हे लगाते और उछल उछल कर अपने चूतड़ पीटते थे।

मजीद दो आबख़ोरों[3] में ताड़ी और एक मिट्टी की चीनी में भुनी हुई कलेजी लाया। ताड़ी फ़रोश ने एक सुराही ताड़ी से भर कर हमारे सामने रख दी।

1. जिस्म बन जाना 2. बे हैसियत 3. सिकोरों

لالٹین کی دھندھلی روشنی میں عجب عجب لوگ نظر آ رہے تھے، نشہ میں چور واہی تباہی بک رہے تھے، کہیں ٹوٹے ہوئے آبخورے اور کہیں کوئی چھوڑی ہوئی ہڈی پڑی تھی۔ اور کسی طرف کوئی کتا نشے میں بے ہوش شرابی کا منہ چاٹ رہا تھا۔

چچا نے دوبارہ آبخورہ بھر کر کہا،'' لیکن اس کی ٹانگیں بہت پتلی ہیں ...... کمزور ہے بچاری......''

''ابھی عمر ہی کا ہے۔''

بہت دیر تک دونوں میں کانا پھوسی ہوتی رہی۔ پھر مجید بلند آواز میں بول اٹھا۔ ''ارے یابی حاجر ......اور حکم کے گلام ہیں ......وہ وہ مٹھائی کھلاؤں گا جو ایک باری یاد بھی کرو تم۔''

مگر جو بات ہم نے کہی وہ بھولنا نہیں''۔

''ارے نہیں صاحب ! جب کہو تبھی ہو جائے جس......پھکر کا ہے''۔

اتنے میں ہم ایک شرابی کی طرف متوجہ ہو گئے۔ وہ چلا چلا کر کہہ رہا تھا۔'' ارے کوئی ہمری بھی سنو۔ دیکھو یہ لونڈا......''

''اماں جاؤ۔'' ایک اور بھاری بھرکم پہلوان نے اس کی پیٹھ پر دھول جما کر کہا ......''اس کی آنکھیں چڑھی ہوئی تھیں۔ وہ ہاتھ میں تاڑی سے لبریز آبخورہ لے کر اٹھا۔ لڑکھڑاتے ہوئے قدموں کے ساتھ ...... اس نے چھلکتا ہوا آبخورہ ہوا میں بلند کرتے ہوئے کہا۔''میں دیب داس ہوں ......دیب داس !......(زور سے کھانس کر) دکھ کے ...... دکھ کے......ہا...... ہا!! دکھ کے اب دن ......''

اتنے میں نائی کا لونڈا پہلے شرابی سے ہاتھ چھڑا کر بھاگا ...... پہلوان نے زور کی لات اس شخص کے رسید کی۔''ابے او......آ ......ادھر آ...... چلا آ...... ہاں بیٹے......ہاں توبہ کر...... ہاتھ جوڑ...... دعا مانگ۔ دیکھ جیسے میں مانگتا ہوں:''

''یا الآہی !دے لگائی ......اور وَعوَ عوَعوَ دو۔''

معاً اس کا تہمد کھل کر زمین پر آ رہا، اس کے منہ سے قے کا پھوارہ نکل پڑا......اور

अब दोनों ताड़ी पीने लगे।

लालटेन की धुंधली रौशनी में अजब अजब लोग नज़र आ रहे थे, नशे में चूर वाही तबाही बक रहे थे, कहीं टूटे हुए आबख़ोरे, कहीं कोई चिचोड़ी हुई हड्डी पड़ी थी— और किसी तरफ़ कोई कुत्ता नशा में बे होश शराबी का मुंह चाट रहा था।

चचा ने दोबारा आबख़ोरा भर कर कहा: "लेकिन उसकी टांगें बहुत पतली हैं...... कमज़ोर है बेचारी......"

"अभी उम्र ही का है"

बहुत देर तक दोनों में काना फूसी होती रही, फिर मजीद बुलंद आवाज़ में बोल उठा। "अरे याबी हाजिर ...... और हुकुम के गुलाम हैं...... वह वह मिठाई खिलाऊंगा जो एक बारी याद भी करो तुम"

"मगर जो बात हम ने कही वह भूलना नहीं"

"अरे नहीं साहब! जब कहो तबी हो जाये जिस ...... फिक्र का है"

इतने में हम एक शराबी की तरफ़ मुतवज्जेह हो गये। वह चिल्ला चिल्ला कर कह रहा था "अरे कोई हमरी भी सुनो। देखो यह लौंडा ......"

"अमां जाओ" एक और भारी भरकम पहलवान ने उसकी पीठ पर धौल जमाकर कहा...... उस की आंखें चढ़ी हुई थीं। वह हाथ में ताड़ी से लबरेज़ आबख़ोरा लेकर उठा। लड़खड़ाते हुए क़दमों के साथ...... उसने छलकता हुआ आबख़ोरा हवा में बुलंद करते हुए कहा "मै दीब दास हूं ...... दीब दास!...... (ज़ोर से खांस कर) दुख के ...... दुख के ...... हा ...... हा!! दुख के अब दिन......"

इतने में नाई का लौंडा पहले शराबी से हाथ छुड़ाकर भागा। पहलवान ने ज़ोर की लात उस शख़्स के रसीद की. "अबे ओ ...... आ ...... इधर आ ...... चला आ ...... हां बेटे ...... हां तोबा कर, ... हाथ जोड़ ...... दुआ मांग। देख जैसे मैं मांगता हूं:

"या इल्आही! दे लुगाई ...... और वऔ वऔ औ दो"

मअन[1] उसका तहमद खुल कर ज़मीन पर आ रहा, उसके मुंह से कै़ का

1. अचानक

اس کے استرے سے منڈی ہوئی ٹانگوں پر تے کا مینہ برس گیا۔

تین چار دن کے بعد ......میں سینما دیکھنے کے بعد دس بجے کے قریب گھر جا رہا تھا، سوچا، چلو تھوڑی دیر چچا سے گپ رہے۔

چچا ایک بھوجنالیہ میں سب سے اوپر کی منزل پر ایک کمرہ میں رہتے تھے۔

اوپر پہنچا۔ مگر دروازے کے پاس جا کر میں ٹھٹھک گیا، اندر سے کچھ باتوں کی بھنک سنائی دے رہی تھی۔

میں نے چپکے سے درزار میں سے جھانکا، دیکھا کہ وہی لڑکی کھڑی تھی۔ چچا اس کے منہ پر ہاتھ رکھے ہوئے تھے، مجید نے آگے جھک کر کہا۔ ''دیکھ بوٗت حرمجدگی کرے گی تو حلال کر کے پھینک دوں گا......''

لڑکی نے انتہائی کرب کی حالت میں تڑپ کر خود کو آزاد کیا اور دروازے کی طرف لپکی۔ وہ چلانا چاہتی تھی مگر مارے دہشت کے اس کے منہ سے آواز نہ نکلتی تھی۔ چچا بڑے جوش وخروش کے ساتھ جھپٹے، انھوں نے اس کو دبوچا اور پلنگ پر پٹخ دیا

تھوڑی دیر بعد لڑکی نے جدو جہد بند کر دی......

مجید نہایت اطمینان کے ساتھ گورونانک کی تصویر کے پاس کھڑا بیڑی پی رہا تھا۔ اور تصویر کو احترام کی نظروں سے دیکھنے میں مگن تھا۔

دوسرے دن چھٹی تھی۔ میرا ارادہ تھا چل کر اسٹیشن کے بک اسٹال سے کوئی رسالہ وغیرہ خریدا جائے۔

جب بھوجنالیہ کے قریب پہنچا تو چچا سیڑھیوں سے اتر رہے ہیں۔ مجھے اشارے سے بلایا اور پوچھنے لگے کہ بھئی اتنے دن کہاں رہے، دکھائی نہیں دیے۔

سیڑھیوں کے پاس ہی پنڈت جی کی دکان تھی۔ پنڈت جی پان بھی بناتے تھے اور لسی بھی بیچتے تھے۔ چچا کو دیکھتے ہی انھوں نے دونوں ہاتھ (کہنیوں تک) جوڑ کر کہا۔ ''جے واہگرو جی کی۔''

''کیسے پنڈت جی، چت پرسن ہے نا؟''

फ़व्वारा निकल पड़ा ...... और उस के उस्तरे से मुंडी हुई टांगों पर कै का मेंह बरस गया।

तीन चार दिन के बाद मैं सिनेमा देखने के बाद दस बजे के क़रीब घर जा रहा था, सोचा, चलो थोड़ी देर चचा से गप रहे।

चचा एक भोजनालय में सब से ऊपर की मंज़िल पर एक कमरा में रहते थे।

ऊपर पहुंचा। मगर दरवाज़े के पास जाकर मैं ठिठक गया, अंदर से कुछ बातों की भनक सुनाई दे रही थी।

मैंने चुपके से दराज़ में से झांका, देखा कि वही लड़की खड़ी थी। चचा उसके मुंह पर हाथ रखे हुए थे, मजीद ने आगे झुक कर कहा: "देख बौत हरमजदगी करेगी तो हलाल करके फैंक दूंगा......"

लड़की ने इंतहाई कर्ब की हालत में तड़प कर खुद को आज़ाद किया और दरवाज़े की तरफ़ लपकी। वह चिल्लाना चाहती थी मगर मारे दहशत के उसके मुंह से आवाज़ न निकलती थी। चचा बड़े जोश व ख़रोश के साथ झपटे, उन्होंने इसको दबोचा और पलंग पर पटख़ दिया।

थोड़ी देर बाद लड़की ने जिद्दो जिहद बंद कर दी ......

मजीद निहायत इतमिनान के साथ गुरूनानक की तस्वीर के पास खड़ा बीड़ी पी रहा था और तस्वीर को एहतराम की नज़रों से देखने में मगन था।

दूसरे दिन छुट्टी थी। मेरा इरादा था चल कर स्टेशन के बुक स्टाल से कोई रिसाला[1] वग़ैरा ख़रीदा जाए।

जब भोजनालय के क़रीब पहुंचा तो देखा कि चचा सीढ़ियों पर से उतर रहे हैं। मुझे इशारे से बुलाया और पूछने लगे कि भई इतने दिन कहां रहे, दिखाई नहीं दिये।

सीढ़ियों के पास ही पंडित जी की दुकान थी, पंडित जी पान भी बनाते और लस्सी भी बेचते थे। चचा को देखते ही उन्हों ने दोनों हाथ (कुहनियों तक) जोड़ कर कहा: "जय वौहगुरू जी की"।

"कहिये पंडित जी, चित प्रसन्न है ना ?"

चचा उस वक़्त अकालियों वाली पगड़ी बांधे थे। खद्दर का लम्बा कुर्ता,

---

1. पत्रिका

چچا اس وقت اکالیوں والی پگڑی باندھے تھے۔ کھدر کا لمبا کرتا، گلے میں پیلے رنگ کی صافی اور پھر کرپان ......

''سردار جی آج تو بہت دیر سے اترے۔'' پنڈت جی نے سوال کیا۔

چچا نے نہایت متانت میں سر جھکا کر جواب دیا۔ ''پنڈت جی آج سکھ منی صاحب کا پاٹھ کرتے ہوئے دیر ہوگئی۔''

اتنے میں کچھ اور لوگ بھی آگئے، چچا اور پنڈت جی دونوں نے ایک بھکارن کو دھتکارا پنڈت جی بولے ''ماپھر کر ماپھر کر ......حرامجادی ......نکھرے مت دکھا ...... بہت دیکھے۔''

عورت ڈر کر پیچھے ہٹ گئی۔ پنڈت جی نے مونچھوں کو ہٹا کر گنگا جل کی لٹیا منہ سے لگالی۔ اور پھر لوگوں کی طرف مخاطب ہوکر بولے۔ ''جب پھگانیوں نے بھارت ورش پر حملہ کیا تو یہی لوگ تھے جنھوں نے ان کا مقابلہ کیا، ابلاؤں کی رکشا کی، بہت پروپکاری لوگ ہیں یہ۔''

چچا نے اپنے دبلے پتلے کاندھوں کو حرکت دی۔ اور پھر اپنی نو انچ تلوار کو سنبھالتے ہوئے بولے۔ ''پیڑے ہیں پنڈت جی؟ دو گلاس لسی......''

''چچا میں تو لسی پیکر آرہا ہوں، مجھے اجازت دیجیے'' میں نے کہا

اسٹیشن پر جا کر دیکھا تو اس قدر بھیڑ تھی کہ تل دھرنے کی جگہ نہ تھی۔ پلیٹ فارم تک پہنچنا ناممکن ہوگیا۔ لہذا باہر سے ہی تماشہ دیکھتا رہا، ایک شخص نے بلند آواز میں نعرہ لگایا۔

''بولو راشٹر پتی پنڈت جواہر لال کی جے!''

ساری مخلوق نے گلا پھاڑ پھاڑ کر کہا۔ ''راشٹر پتی جواہر لال کی جے! مہاتما گاندھی کی جے!! بھارت ماتا کی جے!!''

اور جب جواہر لال جی بگھی پر آکر بیٹھ گئے تو اتنے میں چچا ہاتھ میں گیندے کے پھولوں کا ہار لیے نمودار ہوئے۔ متعدد بار پرنام کرنے کے بعد ہار پنڈت جی کے گلے میں پہنا دیا۔

गले में पीले रंग की साफ़ी और फिर किरपान......

''सरदार जी आज तो बहुत देर से उतरे'' पंडित जी ने सवाल किया।

चचा ने निहायत मतानत से सर झुका कर जवाब दिया।''पंडित जी! आज सिख मनी साहब का पाठ करते हुए देर हो गई।''

इतने में कुछ और लोग भी आ गये, चचा और पंडित जी दोनों ने एक भिखारन को धुतकारा, पंडित जी बोले ''माफ कर माफ कर...... हरामजादी ...... नखरे मत दिखा ......बहुत देखे''

औरत डर कर पीछे हट गई। पंडित जी ने मूंछों को हटा कर गंगा जल की लुटिया मुंह से लगा ली। और फिर लोगों की तरफ़ मुख़ातिब हो कर बोले ''जब फ़गानियों ने भारत वर्ष पर हमला किया तो यही लोग थे जिन्होंने उनका मुक़ाबला किया, अबलाओं की रक्षा की, बहुत परोपकारी लोग हैं यह''

चचा ने अपने दुबले पतले कमज़ोर कांधों को हरकत दी। और फिर अपनी नौ इंच तलवार को संभालते हुए बोले ''पेड़े हैं पंडित जी? दो गिलास लस्सी......

"चचा मैं तो लस्सी पीकर आ रहा हूं, मुझे इजाज़त दीजिये'' मैं ने कहा।

स्टेशन पर जाकर देखा तो इस क़दर भीड़ थी कि तिल धरने की जगह न थी प्लेट फ़ार्म तक पहुंचना नामुमकिन हो गया, लिहाज़ा बाहर से ही तमाशा देखता रहा, एक शख़्स ने बुलंद आवाज़ में नारा लगाया।''बोलो राष्ट्रपति पंडित जवाहर लाल की जय!'' सारी मख़लूक़ ने गला फाड़ फाड़ कर कहा ''राष्ट्रपति जवाहर लाल की जय! महत्मा गांधी की जय! भारत माता की जय!!!

और जब जवाहर लाल जी बग्घी पर आकर बैठ गये तो इतने में चचा हाथ में गेंदे के फूलों का हार लिये नमूदार हुये। मुतअद्दिद[1] बार प्रणाम करने के बाद पंडित जी के गले में पहना दिया।

''मजीद खां'' भी खद्दर का कुर्ता पहने कांग्रेसी रज़ाकार की हैसियत से इधर उधर दौड़ता फिर रहा था।

यकायक हटो, बचो, बढ़ो , जय राम जी की , राम राम , राष्ट्रपति हां हां , नहीं नहीं का शोर बुलंद हुआ। और जुलूस शहर की तरफ़ रवाना हो गया। सब

1. अनेक

''مجید کھاں'' بھی کھدر کا کرتا پہنے کانگریس رضا کار کی حیثیت سے ادھر اُدھر دوڑتا پھر رہا تھا۔

یکا یک ہٹو، بچو، بڑھو، جے رام جی کی، رام رام، راشٹر پتی ہاں ہاں، نہیں نہیں کا شور بلند ہوا۔ اور جلوس شہر کی طرف روانہ ہوگیا۔ سب لوگ حبّ قومی کے جوش میں نہایت عقیدت مندانہ انداز سے گا رہے تھے

جھنڈا اونچا رہے ہمارا

جھنڈا اونچا رہے ہمارا

جھنڈا............

چچا کی آواز سب سے بلند تھی۔

جب جلوس مجید کے محلّہ کے پاس پہنچا تو سڑک کے کنارے بھیڑ میں مجھے وہی میلی کچیلی لڑکی دکھائی دی۔ وہ حیرت سے پھٹی پھٹی آنکھوں سے ان جھنڈا اونچا رکھنے والوں کو دیکھ رہی تھی، وہی گرد آلود بال، سہمی ہوئی بے زبان صورت، زرد زرد آنکھیں۔

معاً گلی میں سے ایک کتا نکلا اور مجید کو دیکھ کر بے طرح بھونکنے لگا۔ وہ بھاگ کر بھیڑ میں گھس گیا۔

ایک ہوا کے جھونکے سے اس کوچے کی خاک اڑی اور چچا کی چکنی داڑھی گرد سے اٹ گئی۔

◆ ◆ ◆

लोग हुब्बे कौमी के जोश में निहायत अक़ीदत मंदाना अंदाज़ से गा रहे थे

झंडा ऊंचा रहे हमारा

झंडा ऊंचा रहे हमारा

झंडा ....

चचा की आवाज़ सब से ज़्यादा बुलंद थी।

जब जुलूस मजीद के मुहल्ले के पास पहुंचा तो सड़क के किनारे भीड़ में मुझे वही मैली कुचैली लड़की दिखाई दी। वह हैरत से फटी फटी आंखों से इन झंडा ऊंचा रखने वालों को देख रही थी, वही गर्द-आलूद[1] बाल, सहमी हुई बेज़बान सूरत, ज़र्द ज़र्द आंखें।

मअन गली में से एक कुत्ता निकला और मजीद को देख कर बुरी तरह भौंकने लगा, वह भाग कर भीड़ में घुस गया।

एक हवा के झोंके से इस कूचे की ख़ाक उड़ी और चचा की चिकनी दाढ़ी गर्द से अट गई।

سہیل عظیم آبادی

الاؤ

گاؤں سے پورب کو ایک بڑا سا میدان ہے۔ کھیت کی سطح سے کچھ اونچا اور چورس۔ لوگ کہتے ہیں کہ پرانے زمانے میں کسی راجہ کا یہاں پر محل تھا۔ اسی کی مٹی اور اینٹ سے زمین اونچی ہوگئی ہے۔ میدان کے پوربی کنارے پر پیپل اور برگد کے پیڑ ہیں۔ اور اس کے بعد کھیت۔ اتر کی طرف ناگ پھنی کی گھنی اور لمبی قطار ہے اور اسکے بیچ میں کئی نیم یا پاکڑ کے پیڑ اور اس کے بعد کھیت۔ دکھن میں ایک کنارے پر ایک پیڑ ہے۔ اس کے پاس ہی ایک کنواں اور اس کے بعد ایک کھیت۔ پورب دکھن کونے پر ایک بڑا سا گڑھا ہے جس میں برسات کا پانی جمع ہو کر کئی مہینے رہا کرتا ہے۔ لوگ کہتے ہیں کہ راج محل کا یہ پوکھر تھا اس میں رانی اپنی سہیلیوں کے ساتھ نہایا کرتی تھی۔ نہانے سے پہلے پوکھر میں گلاب کا عرق ڈال دیا جاتا تھا جس کی مہک دور دور تک پھیل جاتی تھی۔ چاندنی راتوں میں راجہ اور رانی دونوں ناؤ پر اس پوکھر کی سیر کیا کرتے تھے۔ یہ پوکھر بہت بڑا تھا۔ بھرتے بھرتے بھر گیا اور جو نشان باقی رہ گیا وہ بھی راجہ اور راج محل کی طرح مٹ جائے گا۔

گاؤں میں اب کسان ہی کسان رہتے ہیں۔ پرجا ہی پرجا...... راجہ کو مرے، برباد ہوئے تو زمانہ بیت گیا۔ اس کا راج محل تو میدان ہے۔......

یہ میدان گاؤں والوں کے لیے سب کچھ ہے۔ ہر روز سارے گاؤں کے ڈھور اس میدان میں جمع ہوتے ہیں۔ لوگ اپنی اپنی بھینسوں کو کنوئیں پر دھوتے ہیں پھر گھر لے جاتے ہیں۔ فصل کٹنے پر کھلیان لگاتے ہیں۔ اوکھ پیڑنے کو کولھو بٹھاتے اور کولھو سار بناتے ہیں۔ گاؤں کے لڑکے صبح سے شام تک کھیلتے اور بڑے بوڑھے کسی پیڑ کے نیچے بیٹھ کر باتیں کرتے ہیں۔

सुहैल अज़ीमा बादी

अलाव

गांव से पूरब को एक बड़ा सा मैदान है। खेत की सतह से ऊँचा और चौरस। लोग कहते हैं कि पुराने ज़माने में किसी राजा का यहां पर महल था। उसी की मिट्टी और ईंट से ज़मीन ऊँची हो गई है। मैदान के पूरबी किनारे पर पीपल और बरगद के पेड़ हैं और उस के बाद खेत। उत्तर की तरफ़ नाग फनी की घनी और लम्बी क़तार है और उस के बीच में कई नीम या पाकड़ के पेड़ और उस के बाद खेत। दक्खिन में एक किनारे पर एक पीपल का पेड़ है। उस के पास ही एक कुवां और उस के बाद एक खेत। पूरब दक्खिन कोने पर एक बड़ा सा गढ़ा है जिस में बरसात का पानी जमा होकर कई महीने रहा करता है। लोग कहते हैं कि राज महल का यह पोखर था। उस में रानी अपनी सहेलियों के साथ नहाया करती थी। नहाने से पहले पोखर में गुलाब का अर्क़ डाल दिया जाता था जिस की महक दूर दूर तक फैल जाती थी। चाँदनी रातों में राजा और रानी दोनों नाव पर उस पोखर कि सैर किया करते थे। यह पोखर बहुत बड़ा था। भरते भरते भर गया और जो निशान बाक़ी रह गया वह भी राजा और राज महल की तरह मिट जाएगा।

गांव में अब किसान ही किसान रहते हैं। प्रजा ही प्रजा ... राजा को मरे,बर्बाद हुए तो ज़माना बीत गया। उस का राज महल तो मैदान है।

यह मैदान गांव वालों के लिए सब कुछ है। हर रोज़ सारे गांव के ढोर उस मैदान में जमा होते हैं। लोग अपनी अपनी भैंसों को कुंवें पर धोते हैं फिर घर ले जाते हैं। फ़सल कटने पर खलियान लगाते हैं। ऊख पेड़ने कोल्हू बिठाते और कोल्हू सार बनाते हैं। गांव के लड़के सुबह से शाम तक खेलते और बड़े बूढ़े किसी पेड़ के नीचे बैठ कर बातें करते हैं।

کارتک کا مہینہ تھا۔ ٹھنڈک اچھی خاصی پڑنے لگی تھی۔ اور میدان میں کئی دھان کا کھلیان لگایا جانے لگا تھا گاؤں میں نئی زندگی پھیلی ہوئی تھی۔ کچھ لڑکے میدان میں کبڈی کھیل رہے تھے۔ عورتیں کنوئیں سے پانی بھر کر اپنے گھروں کو لے جارہی تھیں۔ پھگوا پورب کی طرف آگ جلا کر اپنی لاٹھی کو سینک کر سیدھی کر رہا تھا۔ اسی دن وہ اپنی بہن کے گھر دھرم پور سے آیا تھا۔ بہنوئی نے چلتے وقت یہ لاٹھی اپنی بسواڑی میں سے کاٹ کر دی تھی۔ لاٹھی نیچے کی طرف سے ذرا ٹیڑھی تھی اس کا سیدھا کرنا ضروری تھا۔

پھگوا نے لاٹھی سیدھی کرنے کو الاؤ جلا رکھا تھا۔ پہلے لاٹھی کو سینک کر پھر پیپل کی چیڑ میں پھنسا کر اسے سیدھا کرتا۔ وہ اپنی بہن کے یہاں سے ایک گیت سیکھ کر آیا تھا۔ اس گیت کو ہلکے ہلکے سروں میں گاتا جا رہا تھا۔ ساتھ ہی اس کے دماغ میں بہت باتیں گھوم رہی تھیں۔ سب سے زیادہ یہ کہ گاؤں میں ایک بہت بڑی سبھا ہونی چاہیے۔ ٹھیک ویسی ہی یا اس سے بڑی جیسی اس کی بہن کی سسرال میں ہوئی تھی۔ اور اس سبھا میں وہ کھڑا ہو کر کل لوگوں کو ساری باتیں سمجھائے جیسے وہاں ایک آدمی نے سمجھایا تھا۔

پھگوا اپنے خیالوں میں مگن تھا کہ اکلو آگیا۔ یہ ادھیڑ عمر کا آدمی تھا اور گاؤں کے ناطے میں پھگوا کا چچا تھا۔ اکلو نے آتے ہی کہا۔

''بیٹا لاٹھی تو اچھی ہے مگر اس میں گڑاسا لگے تب''

پھگوا نے پلٹ کر دیکھا اور بولا:

''ہاں چچا! پر گڑاسا اچھا سا مل جائے تب نا۔''

شام ہو چکی تھی۔ دھیرے دھیرے اندھیرا بڑھتا جا رہا تھا۔ لاٹھی سیدھی بھی ہو چکی تھی۔ اس نے خوب گھما گھما کر لاٹھی کو دیکھا پھر پیپل کے پیڑ کے سہارے کھڑا کر کے دو قدم پیچھے ہٹ کر دیکھنے لگا۔ اکلو بھی لاٹھی کو ایک خاص نظر سے دیکھتا رہا جس کا مطلب یہی ہوسکتا ہے کہ لاٹھی اچھی ہے اور اگر مل جائے تو بہت اچھا ہو۔

ابھی لاٹھی کو یہ دونوں دیکھ ہی رہے تھے کہ سامو اور باڑھو بھی گھومتے پھرتے آگئے۔ باڑھو نے آتے ہی کہا:

कार्तिक का महीना था। ठण्डक अच्छी ख़ासी पड़ने लगी थी और मैदान में कनकी धान का खलियान लगाया जाने लगा था। गांव में नई ज़िन्दगी फैली हुई थी। कुछ लड़के मैदान में कबड्डी खेल रहे थे। औरतें कुंवें से पानी भर कर अपने घरों को ले जा रही थीं। फगुआ पूरब की तरफ़ आग जलाकर अपनी लाठी को सेंक कर सीधी कर रहा था। उसी दिन वह अपनी बहन के घर धरमपूर से आया था। बहनोई ने चलते वक़्त यह लाठी अपनी बसवाड़ी में से काट कर दी थी। लाठी नीचे की तरफ़ से ज़रा टेढ़ी थी उस का सीधा करना ज़रूरी था।

फगुआ ने लाठी सीधी करने को अलाव जला रखा था। पहले लाठी को सेंक कर फिर पीपल की चीड़ में फंसाकर इसे सीधा करता। वह अपनी बहन के यहां से एक गीत सीख कर आया था। इस गीत को हलके हलके सुरों में गाता जा रहा था। साथ ही उस के दिमाग़ में बहुत बातें घूम रही थीं। सब से ज़्यादा यह कि गावों में एक बहुत बड़ी सभा होनी चाहिए। ठीक वैसी ही या उस से बड़ी जैसी उस की बहन की ससुराल में हुई थी। और उस सभा में वह खड़ा हो कर कुल लोगों को सारी बातें समझाये जैसे वहां एक आदमी ने समझाया था।

फगुआ अपने ख़्यालों में मगन था कि अकलू आ गया। यह अधेड़ उम्र का आदमी था और गांव के नाते में फगुआ का चाचा था। अकलु ने आते ही कहा:

''बेटा लाठी तो अच्छी है मगर इस में गड़ासा लगे तब''

फगुआ ने पलट कर देखा और बोला:

''हां चाचा पर गड़ासा अच्छा सा मिल जाये तब न''

शाम हो चली थी। धीरे धीरे अंधेरा बढ़ता जा रहा था। लाठी सीधी भी हो चली थी। उस ने खुब घुमा घुमा कर लाठी को देखा–फिर पीपल के पेड़ के सहारे खड़ा करके दो क़दम पीछे हट कर देखने लगा। अकलु भी लाठी को एक ख़ास नज़र से देखता रहा जिसका मतलब यही हो सकता है कि लाठी अच्छी है अगर मिल जाये तो बहुत अच्छा हो।

अभी लाठी को यह दोनों देख ही रहे थे कि सामु और बादू भी घूमते फिरते आ गये बादू ने आते ही कहा।

''अरे भय्या! अभी इतना जाड़ा तो नहीं पड़ा। अभी से अलाव तापने लगे?

''ارے بھیا! ابھی اتنا جاڑا تو نہیں پڑا۔ ابھی سے الاؤ تاپنے لگے؟''
اکلو بولا:
''بھا گو اپنی لاٹھی سیدھی کر رہا تھا۔ الاؤ کون تاپے گا ابھی۔''
باڑھو بولا:
مگر آگ بھلی معلوم ہوتی ہے بھائی۔''
وہ آگ کے پاس بیٹھ گیا اور آگ تاپنے لگا۔ اس کے بیٹھتے ہی اور لوگ بھی بیٹھ گئے۔ سانول اسی طرف آ رہا تھا اور ان لوگوں کی باتیں سن چکا تھا۔ وہ آتے ہی بولا:
''واہ! باڑھو چچا پہلے تو دوسرے کو ٹوکا اور سب سے پہلے بیٹھے بھی آگ تاپنے واہ!''
باڑھو بولا:
''ہاں بیٹا! اب آگ بھلی معلوم ہوتی ہے۔ اور ہم نے ٹوکا کب تھا۔ ارے ایسے ہی بول رہا تھا۔''
سب کے سب آگ تاپنے لگے۔ آگ ابھی زیادہ تھی اس لیے کچھ دور ہی دور بیٹھے۔ باڑھو نے پاؤں پھیلاتے ہوئے کہا:
''ارے یہ لونڈے سب اتنے بدمعاش ہوتے جا رہے ہیں کہ کیا کہا جائے۔''
سانول نے کہا:
''کیا چچا! ہم لوگوں نے تو کوئی بدمعاشی نہیں کی۔
باڑھو بولا:
'نہیں۔ تم سب کی بات نہیں۔ یہی تو میرا کہنا ہے۔ تم سب جوان اور بال بچے والے ہوئے۔ کبھی کوئی اونچی نیچی بات دیکھنے میں نہ آئی۔ پر اب کی دنیا ہی بدلتی جا رہی ہے۔ دیکھ ابھی راستے میں آ رہے تھے تو دیکھا کہ جھیمی اور چھیدو کے دونوں لڑکے ریٹر(ارنڈ) کی ڈنٹھل جلا کر بیڑی کی طرح بھک بھک کھینچ کر دھواں اڑا رہے تھے۔ ڈانٹا تو دونوں کھانستے ہوئے بھاگے۔ سب کا کلیجہ جل جائے گا۔''
اتنے میں جھیمی آ گیا اور باڑھو نے اس سے بھی یہ بات دہرادی لیکن جھیمی نے کہا:

अकलु बोला:

'फ़ागू अपनी लाठी सीधी कर रहा था। अलाव कौन तापे गा अभी।''

बादू बोला:

''मगर आग भली मालूम होती है भाई।

वह आग के पास बैठ गया और आग तापने लगा इस के बैठते ही और लोग भी बैठ गये। सावंल उसी तरफ़ आ रहा था और इन लोगों की बातें सुन चुका था। वह आते ही बोला:

''वाह! बादू चाचा पहले तो दूसरे को टोका और सबसे पहले बैठे भी आग तापने, वाह!''

बादू बोला—:

''हां बेटा! अब आग भली मालूम होती है और हम ने टोका कब था। अरे ऐसे ही बोल रहा था।''

सब के सब आग तापने लगे। आग अभी ज़्यादा थी इसलिए कुछ दूर ही दूर बैठे। बादू ने पांव फैलाते हुए कहा।

''अरे यह लौन्डे सब इतने बदमाश होते जा रहे हैं कि क्या कहा जाए।''

सांवल ने कहा ''क्या चाचा! हम लोगों ने तो कोई बदमाशी नहीं की''

बादू बोला:

''नहीं, तुम सब की बात नहीं।यही तो मेरा कहना है। तुम सब जवान और बालबच्चे वाले हुए। कभी कोई ऊंची नीची बात देखने में न आई। पर अबकी दुनिया ही बदलती जा रही है। देख अभी रास्ते में आ रहे थे तो देखा कि झेबी और छेदू के दोनों लड़के रेड़ (अरण्ड) की डण्ठल जलाकर बीड़ी की तरह भुक भुक खींच कर धुवाँ उड़ा रहे थे। डांटा तो दोनों खांसते हुए भागे। सब का कलेजा जल जाएगा।''

इतने में झेबी आ गया और बादू ने उससे भी यह बात दुहरा दी लेकिन झेबी ने कहा:

''भय्या! अब ऊजमाना ही न रहा। हम सब भी कभी लड़के थे। एक दफ़ा का क़िस्सा सुनोगे तो दंग रह जाओगे। अभी कल की बात है हम मैदान से आ रहे

'' بھیا۔ اب او جمانا ہی نہ رہا۔ ہم سب بھی کبھی لڑکے تھے۔ ایک دفعہ کا قصہ سنو گے تو دنگ رہ جاؤ گے۔ ابھی کل کی بات ہے ہم میدان سے آرہے تھے میرے ہاتھ میں لوٹا تھا۔ خیال ہوا کہ بڑے کنوئیں پر لوٹا مانجھ کر پانی بھر لیں۔ جیسے ہی کنوئیں پر پہنچے تو دیکھا رتیو' کلوا کی عورت کا راستہ روکے کھڑا ہے۔ وہ کہہ رہی ہے' جانے دو رتیو' تو رتیو کہتا ہے ایسے نہیں بھوجی ویسے کہو موری راہ چھوڑ دو گردھاری دیر ہوئی

یاد ہے کرشن لیلا والا گانا۔ جب اس نے بالٹی اٹھا کر کہا کہ سارا پانی اچھل دوں گی تو راستے سے بھاگا''

'' چچا! یہ بھی کوئی نئی بات ہے۔ بھوجائی ہے وہ ہنسی ٹھٹھا کرتا ہوگا۔ جانتے ہی ہو رتیو کیسا مسوڑ ہے۔''

لیکن چھیمی نے بزرگانہ انداز میں کہا:

'' ہش! یہ بھی کیا ٹھٹھا ہے۔ ایسے ہی لڑکے خراب ہو جاتے ہیں۔ یہ تو ہم نے دیکھا تھا۔ کوئی دوسرا دیکھ لیتا تو نہ جانے کتنی باتیں جوڑ کر کہتا اور بدنامی ہوتی۔ گاؤں میں ایسی بات کبھی نہیں ہوئی''

سانول چپ ہو گیا اور باڑھو نہ جانے کب تک بولتا رہتا لیکن سامو نے بیچ ہی میں روک کر کہا:

'' ارے بھاگو تو نے تو کچھ کہا نہیں۔ سنا ہے دھرم پور میں بڑی بڑی سبھا ہوئی' بڑے بڑے لوگ جمع ہوئے کسانوں کے فائدے کی بات ہوئی۔''

بھاگو نے اس انداز سے سب پر نگاہ ڈالی جیسے وہی اکیلا سب کچھ جانتا ہے۔ باقی سب کاٹھ کے الو ہیں۔ پھر بولا:

'' ہاں بہت بڑی سبھا ہوئی تھی۔ ایک سادھو جی بھی آئے تھے۔ وہ سب کو ایک بات کہہ گئے۔ سب کسان ایک ہو جائیں۔ آپس میں مل جل کر رہیں۔ تب ہی زمیندار کے ظلم سے بچ سکتے ہیں۔''

سانول بولا:

थे। मेरे हाथ मे लोटा था। ख़्याल हुआ कि बड़े कूवें पर लोटा मांजकर पानी भर लें। जैसे ही कूवें पर पहुंचे तो देखा रीतू, कलूवा की औरत का रास्ता रोके खड़ा है। वह कह रही है, जाने दो रीतू, तो रीतू कहता है ऐसे नहीं भौजी जी वैसे कहो,

मोरी राह छोड़ दो गिरधारी देर हूई।

याद है कृष्ण लीला वाला गाना। जब उस ने बालटी उठाकर कहा कि सारा पानी उझल दूंगी तो रास्ते से भागा''।

''चाचा यह भी कोई नई बात है। भौजाई है वह हंसी ठट्ठा करता होगा। जानते ही हो रीतू कैसा हंसोड़ है।''

लेकिन झेबी ने बुज़ुर्गाना अंदाज़ में कहा।

''हुश! यह भी क्या ठट्ठा है, ऐसे ही लड़के ख़राब हो जाते हैं। यह तो हम ने देखा था। कोई दूसरा देख लेता तो न जाने कितनी बातें जोड़कर कहता और बदनामी होती। गांव में ऐसी बात कभी नहीं हुई।''

सांवल चुप हो गया और बादू न जाने कब तक बोलता रहता लेकिन सामू ने बीच में रोक कर कहा:

''अरे फागू तूने तो कुछ कहा नहीं। सुना है धरम पूर में बड़ी बड़ी सभा हुई, बड़े बड़े लोग जमा हुए। किसानों के फ़ायदे की बात हुई।'' फागू ने इस अन्दाज़ से सब पर निगाह डाली जैसे वही अकेला कुछ सब जानता है। बाक़ी सब काठ के उल्लू हैं। फिर बोला:

''हां बहुत बड़ी सभा हुई थी। एक साधूजी भी आए थे। वह सब को एक बात कह गए। सब किसान एक हो जाएं। आपस में मिल जुलकर रहें। तब ही ज़मीनदार के जुल्म से बच सकते हैं।''

सांवल बोला:

''भय्या बात पते की है। हम लोगों पर जितना जुल्म होता है उसे कौन जाने। साल भर मेहनत करके उपजाते हैं और हमारे ही बाल-बच्चे भूखों मरते हैं।''

आग कुछ धीमी होती चली इस लिये बादू कुछ और भी आग से क़रीब हो गया और बोला:

"بھیا بات پتے کی ہے۔ ہم لوگوں پر جتنا ظلم ہوتا ہے اسے کون جانے۔ سال بھر محنت کر کے اپجاتے ہیں اور ہمارے بچے بھوکوں مرتے ہیں۔"

آگ کچھ دھیمی ہو چلی تھی اس لیے باڑھو کچھ اور بھی آگ سے قریب ہو گیا اور بولا :

"بات تو ٹھیک ہے پر ہونا مشکل ہے نا۔"

پھاگو بولا:

"مشکل کیا ہے۔ آج سے ہم لوگ ٹھان لیں کہ آپس میں مل جل کر رہیں گے۔ زمیندار کو بیگار نہیں دیں گے۔ کوئی ناجائز دباؤ نہیں سہیں گے، بس! دھرم پور میں تو ایسا ہی ہوا ہے۔ اب تو وہاں چین ہی چین ہے۔"

ابھی بات آگے نہیں بڑھی تھی کہ طوفانی میاں آ گئے۔ یہ بوڑھے آدمی تھے اور تیس برس سے گاؤں میں کرگھا چلاتے تھے۔ طوفانی میاں نے آتے ہی اپنا ٹھریا (معمولی قسم کا حقہ) ذرا الگ رکھ کر ایک دم لگایا اور اس انداز سے سب کی طرف متوجہ ہوئے جیسے ایک مجسٹریٹ وکیلوں کی بحث سننے کے لیے تیار ہو، لیکن طوفانی میاں کو متوجہ دیکھ کر سب چپ ہو گئے جیسے وہ اب کچھ کہنے والے تھے۔

"ارے سب چپ ہو گئے بات کیا تھی؟"

سانول نے جواب دیا:

"پھاگو دھرم پور گیا تھا طوفانی چچا، وہیں کی بات تھی"

"کیا بات تھی؟"

طوفانی میاں نے اس انداز میں سوال کیا جیسے اگر انھیں بتایا نہ گیا تو پھر کوئی بات ہوئی ہی نہیں۔ سب کا سننا بیکار ہوا۔ پھاگو نے پھر سے بات دہرادی۔ طوفانی میاں نے حقے کا لمبا دم لگا کر بزرگانہ انداز میں کہا:

"بات تو ٹھیک ہے۔ مگر بھائی یہ کرم کی لکھی باتیں ہیں۔ آدمی کیا کر سکتا ہے۔ یہ سب خدائی کارخانہ ہے۔"

"बात तो ठीक है पर होना मुश्किल है ना"

फ़ागू बोला:

''मुश्किल क्या है। आज से हम लोग ठान लें कि आपस में मिलजुलकर रहेंगे। ज़मीनदार को बेगार नहीं देंगे। कोई नाजाइज़ दबाव नहीं सहेंगे। बस! धरमपुर में ऐसा ही हुआ है। अब वहां तो चैन ही चैन है।''

अभी बात आगे नहीं बढ़ी थी कि तूफ़ानी मियां आ गए। यह बूढ़े आदमी थे और तीस बरस से गांव में करघा चलाते थे। तूफ़ानी मियां ने आते ही अपना ठरया (मामूली किस्म का हुक्का) ज़रा अलग रख कर एक दम लगाया और इस अन्दाज़ से सब की तरफ़ मुतवज्जह[1] हुए कि जैसे एक मजिस्ट्रेट वकीलों की बहस सुनने के लिए तैयार हो लेकिन तूफ़ानी मियां को मुतवज्जह देख कर सब चुप होगए जैसे अब वह कुछ कहने वाले थे।

''अरे सब चुप होगए ,बात क्या थी ?''

सांवल ने जवाब दिया:

''फ़ागू धरमपूर गया था तूफ़ानी चाचा, वहीं की बात थी।''

''क्या बात थी ?''

तूफ़ानी मियां ने इस अंदाज़ में सवाल किया जैसे अगर उन्हें बताया ना गया तो फिर कोई बात हुई ही नहीं। सब का सुनना बेकार हुआ। फ़ागू ने फिर से सारी बात दोहरा दी। तूफ़ानी मियां ने हुक्के का लम्बा दम लगाकर बुर्जुगाना अंदाज़ में कहा:

''बात तो ठीक है मगर भाई यह करम की लिखी बातें हैं। आदमी क्या कर सकता है। यह सब खुदाई कारख़ाना है।

"तूफ़ानी मियां ने एक ही जुमले में सब की हिम्मत तोड़दी। अब भला खुदाई कारख़ाने में बहस करने का सवाल कैसे पैदा होता। छक्कू तेली ने कहा:

''तूफ़ानी मियां ने सोलह आने ठीक बात कही है। परमात्मा ने सदा के लिए आदमी को छोटा बड़ा बनाया है। अगर ऐसा न होता तो अपना काम ही न चलता।''

---

1. ध्यान

طوفانی میاں نے ایک ہی جملے میں سب کی ہمت توڑ دی۔ اب بھلا خدائی کارخانہ میں بحث کرنے کا سوال کیسے پیدا ہوتا۔ چھکو تیلی نے کہا:

"طوفانی میاں نے سولہ آنے ٹھیک بات کہی ہے۔ پر ماتما نے سدا کے لیے آدمی کو چھوٹا بڑا بنایا ہے۔ اگر ایسا نہ ہوتا تو اپنا کام ہی نہ چلتا۔"

چھٹو دھوبی نے اور آگے بڑھ کر داد دی اور کہا:

"ہونہہ اگر جمیندار نہ رہے گا تو کون رہے گا؟ سب جمیندار ہو جائیں گے تو پھر کھیتی کون کرے گا؟"

دلو چپ بیٹھا سن رہا تھا۔ وہ بڑا جوشیلا تھا۔ سب کی باتیں سن کر اس کا خون کھول رہا تھا۔ لیکن اس کا چچا طوفانی بیٹھا تھا۔ بات آ آ کر اس کے ہونٹوں پر رک جاتی تھی لیکن اب اس سے ضبط نہ ہو سکا۔ اس نے کہا:

"اپنے کیے سب کچھ ہو سکتا ہے"

طوفانی میاں نے اور ان کے ساتھ دوسروں نے اس کو آنکھیں نکال کر دیکھا۔ وہ حال ہی میں کلکتہ سے آیا تھا۔ کلکتہ میں وہ جہاز گھاٹ پر قلی کا کام کرتا تھا۔ دن رات محنت۔ چین، جاپان اور امریکہ سے آیا ہوا مال جہاز سے اتارا کرتا تھا۔ اس کو کمپنی سے روز جھگڑنا پڑتا تھا۔ وہ پہلے کئی ہڑتالوں میں شریک ہو چکا تھا اور وہ دیہات میں زمینداروں کے ظلم سے بھی واقف تھا اس نے کہا:

"ہم لوگوں کو اب تیار ہونا ہی پڑے گا"

سانول نے کہا:

"ٹھیک کہتے ہو دلو۔"

طوفانی میاں نے قہر آلود نگاہوں سے دلو کو دیکھا اور بڑبڑاتے ہوئے اٹھے۔ "سچ ہے کلکتہ جانے سے آدمی کا دماغ خراب ہو جاتا ہے۔" اس کے ساتھ ہی چھٹو اور چھکو اور ایک دو آدمی اٹھ کر چلے گئے اور اس انداز سے جیسے اس جگہ پر کوئی آفت آنے والی ہے لیکن ان لوگوں کو اس کی پروا نہ ہوئی بلکہ سانول نے کہا:

छट्टू धोबी ने और आगे बढ़कर दाद दी और कहा:

"हुंह अगर जमीनदार नहीं रहेगा तो और कौन रहेगा? सब जमीनदार हो जाएँ तो फिर खेती कौन करेगा?"

दल्लू चुप चाप बैठा सुन रहा था। वह बड़ा जोशीला था। सब की बातें सुनकर उस का खून खौल रहा था। लेकिन उस का चाचा तूफ़ानी बैठा था। बात आ आ कर उस के होंठों पर रुक जाती थी लेकिन अब उस से ज़ब्त[1] न हो सका। उस ने कहा:

"अपने किए सब कुछ हो सकता है।"

तूफ़ानी मियां ने और उन के साथ दूसरों ने उस को आंखें निकाल कर देखा। वह हाल ही में कलकत्ता से आया था। कलकत्ता में वह जहाज़ घाट पर क़ुली का काम करता था। दिन रात मेहनत। चीन, जापान और अमेरीका से आया हुआ माल जहाज़ से उतारा करता था। उस को कम्पनी से रोज़ झगड़ना पड़ता था। वह पहले कई हड़तालों में शरीक हो चुका था और वह देहात में ज़मीनदारों के ज़ुल्म से भी वाक़िफ़ था। उस ने कहा:

"हम लोगों को अब तैयार होना ही पड़ेगा।"

सांवल ने कहा:

"ठीक् कहते हो दल्लू"

तूफ़ानी मियां ने क़हर-आलूद[2] निगाहों से दल्लू को देखा और बड़बड़ाते हुए उठे। "सच है कलकत्ता जाने से आदमी का दिमाग़ ख़राब हो जाता है" उस के साथ ही छक्कू और छट्टू और एक दो आदमी उठ कर चले गए और इस अन्दाज़ से जैसे उस जगह पर कोई आफ़त आने वाली है लेकिन उन लोगों को उस की परवाह न हुई। बल्कि सांवल ने कहा:

"ज़ुल्म पर ज़ुल्म है, परसों ही की बात है, मेघ को पटवारी जी ने मारा है। बात यह थी कि पटवारी जी चाहते थे मेघ की औरत आकर उन का चौका करे और उस ने इनकार कर दिया।"

"यह सब अब नहीं चल सकता। कल मेघ को कहा जाए कि वह भी काम

---

1. बर्दाश्त 2. क्रोध से भरी

''جلم پر جلم ہے' پرسوں ہی کی بات ہے' میگھ کو پٹواری جی نے مارا ہے۔ بات یہ تھی کہ پٹواری جی چاہتے تھے میگھ کی عورت آ کر ان کا چوکا کرے اور اس نے انکار کر دیا''

'' یہ سب اب نہیں چل سکتا۔ کل میگھ کو کہا جائے کہ وہ بھی کام کرنے نہ جائے''

دلّو نے رائے پیش کی اور سب نے ہاں کہی۔ پھر آگے چل کر کیا ہوگا اس پر بحث رہی لیکن سب نے نتیجے سے بے پروا ہو کر یہی فیصلہ کیا کہ پٹواری جی کو رسید نہ دیا جائے۔ دباؤ ڈال کر دودھ گھی وصول کر لیتے ہیں' وہ بھی بند اور بیگاری آخری طور پر ختم''

'' بیگار ختم'' کہتے وقت دلو نے تھوڑا سا کوڑا کرکٹ اٹھا کر الاؤ میں ڈال دیا۔ الاؤ سے پھر ایک بار تھوڑی سی آگ بلند ہوئی اور بجھ گئی۔ سانول نے کہا:

'' تب دلو ٹھیک ہے نا؟''

دلو نے کہا:

'' پکی بات ہے بھائی۔ مرد بات سے نہیں پلٹتا''

پھاگو نے کہا۔'' بالکل ٹھیک۔''

پھر سیتل بولا:

'' لیکن دلو بھیا۔ وہ جو پنڈت جی آتے ہیں نا۔ کہتے تھے کہ تم سب چپ چاپ بیٹھے رہو یہ سب کام کانگریس کر دے گی۔''

سیتل کے بولنے سے جمن کو بھی ہمت ہوئی۔ وہ بھی اپنے ماموں کے گھر گیا تھا۔ وہاں مسلمانوں کا ایک بڑا جلسہ ہوا تھا جس میں کانگریس کی برائیاں وہ سن چکا تھا۔ اس نے کہا:

'' دلّو بھائی۔ کانگریس۔ مولانا صاحب تو کہتے تھے''

دلّو نے ذرا تیکھے انداز میں کہا:

'' دھت۔ یہ سب بکتے ہیں۔ گریب کا کوئی سالا نہیں ہوتا۔ اپنے کرنا ہوگا جو ہو''

یہ کہتے ہوئے دلّو اٹھ کھڑا ہوا۔ رات بھی کافی جا چکی تھی' الاؤ بھی بجھ چکا تھا اور فضا میں ٹھنڈک کافی پیدا ہو چکی تھی۔ دلو کے اٹھتے ہی سب کے سب اٹھ گئے۔

करने न जाए''

दल्लू ने राय पेश की और सब ने हां कही। फिर आगे चल कर क्या होगा उस पर बहस रही लेकिन सब ने नतीजे से बेपरवाह होकर यही फ़ैसला किया कि पटवारी जी को रसीद न दिया जाए। दबाव डालकर दूध घी वसूल कर लेते हैं, वह भी बन्द और बेगारी आख़री तौर पर ख़त्म।"

''बेगार ख़त्म'' कहते वक़्त दल्लू ने थोड़ा सा कूड़ा करकट उठाकर अलाव में डाल दिया। अलाव से फिर एकबार थोड़ी सी आग बुलन्द हुई और बुझ गई सांवल ने कहा:

''तब दल्लू ठीक है ना?''

दल्लू ने कहा:

''पक्की बात है भाई! मर्द बात से नहीं पलटता।''

फागू ने कहा: ''बिल्कुल ठीक''

फिर सीतल बोला:

''लेकिन दल्लू भय्या, वह जो पण्डित जी आते हैं ना। कहते थे कि तुम सब चुपचाप बैठे रहो, यह सब काम कांग्रेस कर देगी।''

सीतल के बोलने से जुम्मन को भी हिम्मत हुई। वह भी अपने मामू के घर गया था। वहां मुसलमानों का एक बड़ा जलसा हुआ था जिस में कांग्रेस की बुराईयां वह सुन चुका था। उस ने कहा:

''दल्लू भाई ......कांग्रेस ......मौलाना साहब तो कहते थे।''

दल्लू ने ज़रा तीखे अन्दाज़ में कहा:

''धत; यह सब बकते हैं। गरीब का कोई साला नहीं होता। अपने करना होगा जो हो।''

यह कहते हुए दल्लू उठ खड़ा हुआ। रात भी काफ़ी जा चुकी थी ,अलाव भी बुझ चुका था और फ़िज़ा में ठण्डक काफ़ी पैदा हो चुकी थी। दल्लू के उठते ही सब के सब उठ गए।

दूसरे दिन सुबह से सारे गांव में हलचल थी। बूढ़े , बच्चे और जवान सब के सब कुछ न कूछ इसी क़िस्म की बातें कर रहे थे। जवान तो हर दरवाज़े पर कहते

دوسرے دن صبح سے سارے گاؤں میں ہلچل تھی۔ بوڑھے بچے اور جوان سب کے سب کچھ نہ کچھ اسی قسم کی باتیں کررہے تھے۔ جوان تو ہر دروازے پر کہتے پھرتے تھے ''آج سبھا ہوگی'' بچے تماشا سمجھ رہے تھے اور بوڑھے نتیجہ پر غور کررہے تھے کہ بھس میں چنگاری پڑ گئی۔ پٹواری نے اندر مہتو اور طوطا رام کو بلا کر خوب ڈانٹا' گالیاں دیں اورصاف صاف کہہ دیا کہ اگر اس سال تم لوگوں نے بقایا بے باق نہیں کردیا تو کوئی کھلیان سے ایک دانہ بھی اٹھا کر نہ لے جا سکے گا۔ اس سے جوش اور بھی بڑھ گیا۔

شام کو دو چار نوجوان میدان میں جمع ہوئے مگر زیادہ تر لوگ کترا کر نکل گئے سبھا کرنے والوں کو سخت غصہ ہوا۔ وہ سب کے گھروں میں پھر گئے اور سب سے کہا۔'' سب کا حشر طوطا رام اور اندر مہتو کا ہوگا۔ تم سب چڑیوں کی ٹولی کی طرح چیں چیں کرتے رہ جاؤ گے اور پٹواری تمھیں باز کی طرح ہر روز شکار کرے گا۔ آج وہ کل وہ''

صبح اٹھ کر سانول منہ دھونے بیٹھا تھا کہ پیادے نے آکر کہا:

'' سانول بھائی! تمھیں پٹواری جی نے بلایا ہے۔ کوئی ضروری بات ہے''

سانول کا ماتھا ٹھنکا تو ضرور' لیکن وہ چور نہیں تھا جو منہ چھپاتا' منہ ہاتھ دھوکر اس نے کچھ کھایا پیا اور کچہری کی طرف چلا۔ راستے میں اسے خیال آیا کہ اس کی خبر دلو کو بھی کرتا جائے۔ جیسے ہی دلو کے گھر کی طرف مڑا' پھاگو اور دلو آتے دکھائی پڑے۔ پھاگو نے سانول کو دیکھتے ہی کہا:

'' بھیا جانتے ہو کچہری سے بلاوا آیا تھا۔ گماشتہ جی بھی آئے ہوئے ہیں اور یہ بھی معلوم ہوا ہے کہ مالک سے کوئی خاص حکم لے کر آئے ہیں کیا رائے ہے۔؟

سانول نے جواب دیا:

'' چلو تمہارے دالان میں بیٹھ کر بات کریں گے''

تینوں گئے اور بیٹھ کر باتیں کرنے لگے۔ پھاگو نے یہ بھی بتایا کہ ان کی ساری باتیں پٹواری کے کانوں تک چھٹو دھوبی پہنچاتا ہے۔ اس سے سانول کو بڑا غصہ آیا اور وہ بولا:

'' دو سالے کو پکڑ کر چار لاٹھی۔ ہم لوگوں سے کھچڑ کھود کھود کر بات پوچھتا ہے اور

फिरते थे "आज सभा होगी" बच्चे तमाशा समझ रहे थे और बूढ़े नतीजा पर ग़ौर कर रहे थे कि भुस में चिंगारी पड़ गई। पटवारी ने इन्दर महतो और तोताराम को बुलाकर खूब डांटा, गालियां दीं और साफ़ साफ़ कह दिया कि अगर इस साल तुम लोगों ने बक़ाया बेबाक़[1] नहीं कर दिया तो कोई खलियान से एक दाना भी उठा कर न ले जा सकेगा। इस से जोश और भी बढ़ गया।

शाम को दो चार नौजवान मैदान में जमा हुए मगर ज़्यादातर लोग कतराकर निकल गए। सभा करने वालों को सख़्त गुस्सा हुआ। वह सब के घरों में फिर गए और सब से कहा। "सब का हश्र तोताराम और इन्दर महतो का होगा। तुम सब चिड़ियों की टोली की तरह चें चें करते रह जाओगे और पटवारी तुम्हें बाज़ की तरह हर रोज़ शिकार करेगा, आज वह, कल वह"

सुबह उठकर सांवल मुंह धोने बैठा था कि प्यादे ने आकर कहा:

"सांवल भाई! तुम्हें पटवारी जी ने बुलाया है, कोई ज़रूरी बात है" सांवल का माथा ठनका तो ज़रूर, लेकिन वह चोर नहीं था जो मुंह छुपाता, मुंह हाथ धोकर उस ने कुछ खाया पिया और कचहरी की तरफ़ चला। रास्ते में उसे ख़्याल आया कि इस की ख़बर दल्लू को भी करता जाए। जैसे ही दल्लू के घर की तरफ़ मुड़ा, फागू और दल्लू आते दिखाई पड़े। फागू ने सांवल को देखते ही कहा:

"भय्या जानते हो कचहरी से बुलावा आया था। गुमाश्ता जी भी आए हुए हैं, और यह भी मालूम हुआ है कि मालिक से कोई ख़ास हुक्म लेकर आए हैं, क्या राय है?"

सांवल ने जवाब दिया।

"चलो तुम्हारे दालान में बैठकर बात करेंगे"

तीनों गए और बैठ कर बातें करने लगे। फागू ने यह भी बताया कि उन की सारी बातें पटवारी के कानों तक छट्टू धोबी पहुंचाता है। उस से सांवल को बड़ा गुस्सा आया और वह बोला:

"दो साले को पकड़ कर चार लाठी, हम लोगों से खच्चड़ खोद खोद कर बात पूछता है और अपने बावा को कह कर आता है हरामी"

---

1. अदा कर देना

اپنے باوا کو کہہ کر آتا ہے حرامی!

دلو نے کہا:

''غصہ کرنے کی بات نہیں سانول۔ کام کرنا ہے۔ دھیرج سے کام کرنا ہوگا۔ سانول نے کہا:

''ایسے سالوں کو سزا ضرور ملنی چاہیے''

پھاگو نے پوچھا:

''تو اب کیا ہوگا؟

سانول نے کہا:

''ڈرنے کی بات کیا ہے۔ ٹھہرو پٹواری نے بلایا ہے وہاں سے ہو آؤں۔ دیکھوں بات کیا ہے؟''

سانول چلا گیا۔ دلّو اور پھاگو کچہری سے ہو کر آئے تھے۔ ان دونوں پر ڈانٹ پڑ چکی تھی لیکن ان دونوں نے سانول سے باتیں اس لیے نہیں کہیں کہ وہ اور بھی غصہ ہو جائے گا۔ ذرا سی بات میں اس کو غصہ آجاتا ہے اور روکنے کی کوشش اس لیے نہ کی کہ وہ ہرگز نہ رکتا بلکہ بات اور بھی بڑھنے کا ڈر تھا۔ وہ دونوں دیر تک چپ رہے لیکن پھاگو نے کہا:

''دلّو بھائی سانول کو وہاں نہ جانے دینا۔ گماشتہ جی اگر ٹیڑھے ہو کر بولیں گے تو سانول بھیا نہیں سہ سکتے۔ وہ تیکھے مزاج کے آدمی ہیں''

''دلّو نے ایک لمبے سانس کے ساتھ کہا:

''ٹھیک ہے۔ پر نہ جانے پر بھی تو بات بڑھتی ہے اب جو بھی ہو دیکھا جائے گا''

پھاگو بولا:

پھر بھی......''

یکا یک وہ چپ ہو گیا۔ سانول تیزی کے ساتھ سامنے سے آرہا تھا۔ اس کا چہرہ لال ہو رہا تھا اور دھوتی پھٹی ہوئی تھی۔ ابھی وہ دلو سے کچھ کہہ بھی نہ سکا کہ سانول آگیا اور آتے ہی بولا:

दल्लू ने कहा:

''गुस्सा करने की बात नहीं सांवल, काम करना है। धीरज से काम करना होगा''

सांवल ने कहा:

''ऐसे सालों को सज़ा ज़रूर मिलनी चाहिए।''

फागू ने पूछा:

''तो अब क्या होगा ?''

सांवल ने कहा:

''डरने की बात क्या है। ठहरो पटवारी ने बुलाया है वहां से हो आऊं। देखूं बात क्या है ?''

सांवल चला गया। दल्लू और फागू कचहरी से होकर आए थे। उन दोनों पर डांट पड़ चुकी थी लेकिन उन दोनों ने सांवलसे बातें इसलिए नहीं कही कि वह और भी गुस्सा हो जाएगा। ज़रा सी बात में उस को गुस्सा आ जाता है और रोकने की कोशिश इसलिए न की कि वह हरगिज़ न रुकता बल्कि बात और भीबढ़ने का डर था। वह दोनों देर तक चुप रहे लेकिन फागू ने कहा:

''दल्लू भाई सांवल को वहां न जाने देना। गुमाश्ता जी अगर टेढ़े होकर बोलेंगे तो सांवल भय्या नहीं सह सकते। वह तीखे मिज़ाज के आदमी हैं।''

दल्लू ने एक लम्बे सांस के साथ कहा।

"यह ठीक है पर न जाने पर भी तो बात बढ़ती है। अब जो भी हो देखा जाएगा।''

फागू बोला:

''फिर भी ......''

यकायक वह चुप होगया। सांवल तेज़ी के साथ सामने से आ रहा था। उस का चेहरा लाल हो रहा था और धोती फटी हुई थी। अभी वह दल्लू से कुछ कह भी न सका कि सांवल आ गया और आते ही बोला:

''फागू लाठी तो दे......''

दल्लू और फागू दोनों खड़े होगए। दोनों ने सांवल को समझाया मगर वह

''پھاگو لاٹھی تو دے۔''

دلّو اور پھاگو دونوں کھڑے ہوگئے۔ دونوں نے سانول کو سمجھایا مگر وہ تنتا جارہا تھا۔ اس نے بتایا کہ وہاں پٹواری اور گماشتہ نے ڈانٹا۔ اس پر گماشتہ نے پھاٹک بند کروادیا اور چاہتا تھا کہ مار پیٹ کرے مگر وہ اس طرف کی دیوار کو جو نیچی ہے، پھاند کر بھاگ آیا ہے۔ اس نے یہ بھی بتایا کہ چھٹو اور جھینی حجام سارے فساد کی جڑ ہیں اور وہ ان دونوں سے بدلہ ضرور لے گا۔

دلّو ہوشیار آدمی تھا۔ اس نے سانول کو ایک کمرے میں بند کردیا اور باہر سے کنڈی لگا دی۔ پھاگو کچھ جوش میں تھا اور کچھ ڈر رہا تھا۔ دلّو پر کوئی خاص اثر نہ تھا۔ وہ ایسے جھگڑے کلکتہ میں بار بار دیکھ چکا تھا۔ پھاگو کے لیے بات نئی تھی۔ جوش تو ضرور تھا مگر ایک تو دل کا کچا تھا اور دوسرے سمجھ بھی زیادہ نہ تھی۔ وہ گھبرا کر دلو کا منہ دیکھنے لگا پھر بولا :

''اب کیا ہوگا دلو بھائی ؟''

دلّو بولا :

''دیکھا جائے گا۔''

اتنے میں گاؤں کے کچھ بڑے بوڑھے آگئے اور لگے دونوں کو سمجھانے۔ دلو سب کی بات کا ٹھنڈے دل سے جواب دیتا گیا۔ سب سے یہ بھی کہہ دیا کہ اب کوئی بات نہ ہوگی۔ سانول چلا گیا۔ لیکن جب کچھ جوان آدمی آئے تو ان سے بولا :

''بولو اب کیا ارادہ ہے؟ اب عزت چاہتے ہو یا ذلت؟''

ذلت کون چاہتا ہے؟ سب نے کہا کہ کچھ بھی ہو ہم ساتھ دیں گے۔ لیکن دلو نے سب کو سمجھایا کہ کوئی اونچی نیچی بات نہ ہونے پائے۔ اب صرف کام یہ کرنا ہے کہ آس پاس کے گاؤں میں لوگوں کو تیار کیا جائے۔ ابھی بات ختم بھی نہ ہونے پائی تھی کہ کچہری سے زمیندار کے پیادے لاٹھیاں لے کر سانول کو پوچھنے آگئے۔ دلو نے کہہ دیا کہ وہ کہیں چلا گیا ہے لیکن جھینی حجام نے دیکھ لیا تھا کہ وہ اس مکان میں آیا ہے اور ان دونوں نے اس کو کمرے میں بند کردیا ہے۔ جھینی نے پیادوں کو بتا دیا تھا اور پیادوں نے بات بات میں

तनता जा रहा था।

उस ने बताया कि वहां पटवारी और गुमाश्ता ने डांटा। उस पर गुमाश्ता ने फाटक बन्द करवा दिया और चाहता था कि मार पीट करे मगर वह उस तरफ़ की दीवार को जो नीची है, फांदकर भाग आया है। उसने यह भी बताया कि छोटू और छेबी हजाम सारे फ़साद की जड़ हैं और वह उन दोनों से बदला ज़रूर लेगा।

दल्लू होशियार आदमी था। उस ने सांवल को एक कमरे में बन्द कर दिया और बाहर से कुण्डी लगा दी। फागू कुछ जोश में था और कुछ डर रहा था। दल्लू पर कोई ख़ास असर न था। वह ऐसे झगड़े कलकत्ता में बारबार देख चुका था। फागू के लिए बात नई थी। जोश तो ज़रूर था मगर एक तो दिल का कच्चा था और दूसरे समझ भी ज़्यादा न थी। वह घबराकर दल्लू का मुंह देखने लगा फिर बोला:

"अब क्या होगा दल्लू भाई ?"

दल्लू बोला:

"देखा जाएगा......

इतने में गांव के कुछ बड़े बूढ़े आ गए और लगे दोनों को समझाने। दल्लू सब की बात का ठण्डे दिल से जवाब देता गया। सब से यह भी कह दिया कि अब कोई बात न होगी। सांवल चला गया। लेकिन जब कुछ जवान आदमी आए तो उन से बोला।

"बोलो अब क्या इरादा है ? अब इज़्ज़त चाहते हो या ज़िल्लत[1] ?"

ज़िल्लत कौन चाहता है ? सब ने कहा कि कुछ भी हो हम साथ देंगे। लेकिन दल्लू ने सब को समझाया कि कोई ऊंची नीची बात न होने पाए। अब सिर्फ़ काम यह करना है कि आस पास के गांव में लोगों को तैयार किया जाए। अभी बात ख़त्म भी न होने पाई थी कि कचहरी से ज़मीनदार के प्यादे लाठियां लेकर सांवल को पूछने आ गए। दल्लू ने कह दिया कि कहीं चला गया है लेकिन छेबी हजाम ने देख लिया था कि वह उसमें आया है और उन दोनों ने उसको कमरे में बन्द कर दिया है। छेबी ने प्यादों को बता दिया था और प्यादों ने बात बात में कह दिया कि छेबी से मालूम हो चुका है कि वह उसी मकान में है। एक दो ने यह

---

1. अपमान

کہہ دیا کہ جھیمی سے معلوم ہو چکا ہے کہ وہ اس مکان میں ہے۔ ایک دو نے یہ بھی کہا کہ وہ اسے پکڑ کر لے جائے بغیر نہیں رہیں گے

اب دلّو کو تاب نہ رہی۔ اس کا چہرہ غصے سے لال ہوگیا۔ ہونٹ کانپنے لگے۔ اس نے تن کر کہا:

''تم اسے نہیں لے جاسکتے۔ اگر تم زمین لال کرنا چاہتے ہوتو کنڈی کو ہاتھ لگاؤ''

پیادے آگے بڑھنا چاہتے تھے مگر پندرہ بیس آدمیوں کو دیکھ کر ان کی ہمت نہ پڑی۔ ان میں سے ایک دو نے یہ بھی رائے دی کہ چل کر مالک سے سارا حال کہہ سنانا چاہیے۔ بغیر حکم کے جھگڑا مول لینا ٹھیک نہیں۔

اس وقت سے شام تک ایک ہی خبر اڑتی رہی۔ گماشتہ جی دوسری جگہوں سے آدمی بلوا رہے ہیں کہ گاؤں کو لوٹ لیا جائے۔ کھلیان پر قبضہ کر لیا جائے۔ اب کھلم کھلا لڑائی کا اعلان تھا۔ گاؤں کے بڑے بوڑھے چپ تھے۔ اب کس کی طرف سے بولتے اور کس کو سمجھاتے۔ اور ان کی سنتا بھی کون تھا۔ ایک طرف تھا حکومت کا غرور اور دوسری طرف عزت کا احساس۔ ان دونوں میں سمجھوتے کی گنجائش کہاں ہے۔

بات بڑھی تو کام بھی بڑھ گیا۔ آس پاس کے سارے گاؤں میں سنسنی پھیل گئی۔ ہر گاؤں کے لوگ اٹھ کھڑے ہوئے۔ سب کے ساتھ ایک ہی جیسی بات تھی۔ ہر ایک کو ایک ہی قسم کی مصیبت کا سامنا تھا۔ اب سب کے سب ایک دوسرے کی مدد کرنے پر تیار تھے۔

زمیندار کے کارندے کسانوں سے زیادہ عقل مند ہوتے ہیں۔ ان کا کام ہی ہے کسانوں پر زمیندار کا رعب باقی رکھنا۔ ان کے لیے کام کرنا تحصیل وصول کرنا اور حکم نہ ماننے والوں کی سزا۔ سر اٹھانے والوں کا سر کچلنا۔ اسی لیے تو زمیندار انھیں رکھتا ہے۔ یہ لوگ سب کچھ جانتے ہیں۔ کس وقت کیا کام کرنا چاہیے۔ فیل بان جانتا ہے کہ ہاتھی کس طرح قبضے میں رکھا جاتا ہے۔ پٹواری جی کچہری سے نکلے اور تھانہ پہنچے۔ ایک رپورٹ لکھوائی کہ گاؤں کے کسان کچہری کو لوٹنا اور کھلیان سے سارا غلّہ اٹھا لینا چاہتے ہیں۔ گماشتہ جی گئے اور مالک کے کان بھرے اور بہکے ہوئے کسانوں کو راستے پر لانے کا

भी कहा कि उसे पकड़ कर ले जाए बग़ैर नहीं रहेंगे।

अब दल्लू को ताब न रही। उस का चेहरा गुस्से से लाल होगया। होंठ कांपने लगे। उसने तन कर कहा:

''तुम उसे नहीं ले जा सकते। अगर तुम ज़मीन लाल करना चाहते हो तो कुण्डी को हाथ लगाओ।''

प्यादे आगे बढ़ना चाहते थे मगर पन्द्रह बीस आदमियों को देखकर उन की हिम्मत न पड़ी।

उन में से एक दो ने यह भी राय दी कि चलकर मालिक से सारा हाल कह सुनाना चाहिए। बग़ैर हुक्म के झगड़ा मोल लेना ठीक नहीं।

उस वक़्त से शाम तक एक ही ख़बर उड़ती रही। गुमाश्ता जी दूसरी जगहों से आदमी बुलवा रहे हैं कि गांव को लूट लिया जाए। खलियान पर क़ब्ज़ा कर लिया जाए। अब खुल्लम खुल्ला लड़ाई का एलान था। गांव के बड़े बूढ़े चुप थे। अब किस की तरफ़ से बोलते और किसको समझाते। और उनकी सुनता भी कौन था। एक तरफ़ था हुकूमत का गुरूर और दूसरी तरफ़ इज़्ज़त का एहसास। उन दोनों में समझौते की गुंजाइश कहां है।

बात बढ़ी तो काम भी बढ़ गया। आस पास के सारे गांव में सनसनी फैल गई। हर गांव के लोग उठ खड़े हुए। सब के साथ एक ही जैसी बात थी। हर एक को एक ही क़िस्म की मुसीबत का सामना था। अब सब के सब एक दूसरे की मदद करने पर तैयार थे।

ज़मीनदार के कारिन्दे किसानों से ज़्यादा अक़्लमन्द होते हैं। उन का काम ही है किसानों पर ज़मीनदार का रोब बाक़ी रखना। उन के लिए काम करना, तहसील वसूल करनाऔर हुक्म न मानने वालों को सज़ा देना। सर उठाने वालों का सर कुचलना। इसी लिए तो ज़मीनदार उन्हें रखता है। यह लोग सब कुछ जानते हैं। किस वक़्त क्या काम करना चाहिए। फ़ीलबान जानता है कि हाथी किस तरह क़ब्ज़े में रखा जाता है।

पटवारी जी कचहरी से निकले और थाना पहुंचे। एक रिपोर्ट लिखवाई कि गांव के किसान कचहरी को लूटना और खलियान से सारा ग़ल्ला उठा लेना चाहते हैं। गुमाश्ता जी गए और मालिक के कान भरे और बहके हुऐ किसानों को रास्ते

سامان ہو گیا۔ یہ لوگ گاؤں میں چڑیوں کی طرح چیں چیں کرتے رہے۔

دو چار دن بھی نہ گزرے تھے کہ سانول، دلو اور بھاگو کے ساتھ کئی آدمیوں کو دفعہ ۱۴۴ کا نوٹس مل گیا۔ وہ نہ تو کھلیان کی طرف جاسکتے تھے اور نہ کچہری کی طرف۔ گاؤں میں ایک بڑی سبھا ہوئی تو یہ لوگ میدان میں نہ جاسکے۔ وہاں کھلیان تھا۔

سبھا ہونے کے بعد کچھ اور لوگ بھی سامنے آگئے اور ان پر بھی نظر کڑی پڑنے لگی لیکن آگ جو سلگی تھی وہ بجھی نہیں بڑھتی ہی گئی۔

سانول صبح سویرے اپنی ضرورت سے کھیتوں کی طرف جارہا تھا۔ اس کے ایک ہاتھ میں پانی کا بھرا ہوا لوٹا تھا۔ سامنے جھیمی آتا ہوا دکھائی پڑا۔ سانول ٹھہر گیا۔ جھیمی جیسے ہی پاس آیا سانول بولا:

''تم کو ہم سب سے بیر کاہے کا جھیمی بھائی۔ تم کو سوچنا چاہیے کہ تم بھی کسان ہو۔''

جھیمی بولا:

''تم لوگ جھوٹ موٹ بدنام کرتے ہو''

سانول کو اس کا یہ کہنا دھوکا نہیں دے سکتا تھا۔ وہ سب کچھ جانتا تھا بولا:

''دیکھو جھیمی بھائی۔ یہ سب کہنے سے ہم نہ مانیں گے۔ یاد ہے تم کو۔ اس پٹواری نے تم کو مارا تھا۔ بات ذرا سی تھی نا۔ ایک دن بدن میں تیل ملنے نہ گئے تھے۔ اپنی بے عزتی بھی بھول گئے؟''

جھیمی کترا کر نکل جانا چاہتا تھا بولا:

''بے کار باتیں کرنے کا کوئی فائدہ نہیں۔''

سانول نے کہا:

''یہی تو کہتا ہوں۔ ایسی بات کیوں کرتے ہو جس سے تمھارا کوئی فائدہ نہیں ہے۔''

لیکن سانول اس بات کو بھول گیا تھا کہ بھاگو کا باپ گاؤں کا براہل تھا اور اسی زمانے میں بہت سا کھیت جھیمی سے لے کر زمیندار نے بھاگو کے باپ کو دے دیا تھا۔ اس سے اس کا دل اب تک صاف نہیں ہوا تھا۔ گو بات بہت پرانی ہو چکی تھی۔ جھیمی نے کہا:

पर लाने का सामान हो गया। यह लोग गांव में चिड़ियों की तरह चीं चीं करते रहे।

दो चार दिन भी न गुज़रे थे कि सांवल, दल्लू और फागू के साथ कई आदमियों को दफ़ा[1] 144 का नोटिस मिल गया। वह न तो खलियान की तरफ़ जा सकते थे और न कचहरी की तरफ़। गांव में एक बड़ी सभा हुई तो यह लोग मैदान में न जा सके। वहां खलियान था।

सभा होने के बाद कुछ और लोग भी सामने आ गए और उन पर भी कड़ी नज़र पड़ने लगी लेकिन आग जो सुलगी थी वह बुझी नहीं बढ़ती ही गई।

सांवल सुबह सवेरे अपनी ज़रूरत से खेतों की तरफ़ जा रहा था। उस के एक हाथ में पानी का भरा हुआ लोटा था। सामने छेबी आता हुआ दिखाई पड़ा। सांवल ठहर गया झेबी जैसे ही पास आया सांवल बोला:

''तुम को हम सबसे बैर काहेका है भाई तुमको सोचना चाहिए के तुम भी किसान हो''

छेबी बोला:

''तुम लोग झूटमूट बदनाम करते हो''

सांवल को इस का यह कहना धोखा नहीं दे सकता था। वह सब कुछ जानता था बोला:

''देखो छेबी भाई! यह सब कहने से हम न मानेंगें। याद है तुमको। उस पटवारी ने तुमको मारा था। बात ज़रा सी थी ना। एक दिन बदन में तेल मलने न गए थे। अपनी बेइज़्ज़ती भी भूल गए ?

छेबी कतरा कर निकल जाना चाहता था। बोला:

''बेकार बातें करने का कोई फ़ायदा नहीं।''

सांवल ने कहा:

''यही तो कहता हूं। ऐसी बात क्यों करते हो जिससे तुम्हारा कोई फ़ायदा नहीं है।'

लेकिन सांवल इस बात को भूल गया था के फागू का बाप गांव का बराहिल

---

1. धारा

'' سنو سانول ! تم بیچ میں نہ پڑو۔ بھاگو کے باپ نے بڑا ظلم ڈھایا ہے ہم پر ......''

'' یہ بات بڑی پرانی ہو چکی' اسے بھول جاؤ۔ یا کہو تو بھاگو سے کہہ کر تمھارا کھیت دلوادوں لیکن تم یہ تو سوچو کھیت تم سے باڑھو چاچا نے تو لیا نہیں۔ لیا تو تھا زمیندار ہی نے۔ قصور کس کا ہے؟''

مگر جھیمی پر ان باتوں کا اثر کیا ہوتا۔ اس نے کہا:

'' سانول ! میں تم سے بحث کرنے نہیں آیا ہوں۔''

'' سب ٹھیک۔ پر یہ تو بتاؤ اس دن تم پیادے کیوں لائے تھے۔ ان کو کیوں بتایا تھا کہ سانول بھاگو کے گھر پر ہے۔ میرے باپ نے تو تمھارا کھیت نہیں لیا تھا''

جھیمی کھسیا گیا اور اس نے کہا:

'' مجھے بحث کرنے کی فرصت نہیں''

وہ دو قدم آگے بڑھا لیکن سانول نے اس کا راستہ روک لیا اور ذرا تیکھا ہو کر بولا:

'' سنو جھیمی بھائی! تمھیں جواب دینا ہوگا۔ کسی کی راہ میں کانٹے بچھانا اچھا نہیں۔ یہ تمھارے حق میں برا ہوگا۔''

جھیمی جانتا تھا کہ سانول غصیل آدمی ہے۔ اس لیے وہ کسی طرح بات کاٹ کر نکل جانا چاہتا تھا۔ وہ خوب اچھی طرح جانتا تھا کہ بھاگو کے باپ پر جو الزام رکھ رہا تھا وہ بھی غلط تھا۔ وہ یہ بھی جانتا تھا کہ گاؤں میں کسی نے کچھ اس کا بگاڑا نہیں تھا۔ اور وہ صرف اپنے فائدے کے لیے گاؤں بھر کے آدمیوں کو نقصان پہنچا رہا تھا اور پٹواری تک خبر پہنچانے کے بعد گاؤں کے سارے لوگوں سے الگ سا ہو گیا تھا مگر اب برے کے پھندے پڑ گیا تھا۔ سانول کو جواب دیے بغیر چلے جانا ممکن نہ تھا۔ اس نے کہا:

'' سانول دیر ہو رہی ہے۔ ہمیں کام ہے راستہ چھوڑ دو''۔

اگر کھلا ہوا راستہ ہوتا تو شاید جھیمی کسی دوسری طرف سے چلا جاتا مگر راستہ کے لیے ایک ہی پگڈنڈی تھی اور اس کے دونوں طرف اوکھ کے گھنے کھیت تھے جن میں آدمی سے زیادہ او نچے اوکھ لہلہا رہے تھے۔ راستہ بالکل نہ تھا اس کے کہنے پر بھی سانول نے راستہ نہ

था और उसी ज़माने में बहुत सा खेत छेबी से लेकर ज़मीनदार ने फागू के बाप को दे दिया था। उससे उस का दिल अब तक साफ़ नहीं हुआ था। गो बात बहुत पुरानी हो चुकी थी। झेबी ने कहा:

"सुनो सांवल! तुम बीच में न पड़ो। फागू के बाप ने बड़ा जुल्म ढाया है हमपर......"

यह बात बड़ी पुरानी हो चुकी इसे भूल जाओ। या कहो तो फागू से कह कर तुम्हारा खेत दिलवा दूं लेकिन यह तो सोचो खेत तुम से बादू चाचा ने तो लिया नहीं। लिया तो था ज़मीनदार ही ने। क़ुसूर किस का है?"

मगर छेबी पर इन बातों का असर क्या होता। उस ने कहा:

"सांवल! मैं तुम से बहस करने नहीं आया हूं......"

"सब ठीक। पर यह तो बताओ उस दिन प्यादे क्यों लाए थे। उन को क्यों बताया था कि सांवल फागू के घर पर है। मेरे बाप ने नो तुम्हारा खेत नहीं लिया था।"

छेबी खिसया गया और उसने कहा:

"मुझे बहस करने की फ़ुरसत नहीं।"

वह दो क़दम आगे बढ़ा लेकिन सांवल ने उस का रास्ता रोक लिया और ज़रा तीखा होकर बोला:

"सुनो छेबी भाई! तुम्हें जवाब देना होगा, किसी की राह में कांटे बिछाना अच्छा नहीं। यह तुम्हारे हक़ में बुरा होगा।"

झेबी जानता था कि सांवल बड़ा गुस्सेल[1] आदमी है। इस लिए वह किसी तरह बात काटकर निकल जाना चाहता था। वह खूब अच्छी तरह जानता था कि फागू के बाप पर जो इल्ज़ाम रख रहा था वह भी ग़लत था। वह यह भी जानता था कि गांव में किसी ने कुछ उसका बिगाड़ा नहीं था और वह सिर्फ़ अपने फ़ायदे के लिए गांव भर के आदमियों को नुक़सान पहुंचा रहा था और पटवारी तक ख़बर पहुंचाने के बाद गांव के सारे लोगों से अलग सा हो गया था मगर अब बुरे के फन्दे पड़ गया था। सांवल को जवाब दिए बग़ैर चले जाना मुमकिन न था। उस ने

1. गुस्से वाला

دیا تو جھیمی نے چاہا اس کو ہٹا کر چلا جائے۔ لیکن سانول نے اس کا ہاتھ پکڑ لیا۔ جھیمی نے جھٹکے سے ہاتھ چھڑا لیا اور بولا:

"لڑنا چاہتے ہو کیا؟"

سانول بولا:

"ہم لڑنا نہیں چاہتے لیکن اس کی ضرورت پڑی تو باز بھی نہ آئیں گے۔ ہم تم سے بھی پوچھ رہے ہیں کہ تم نے ایسا کیوں کیا؟"

جھیمی کو غصہ آچکا تھا اس نے کہا:

"کیا تو اس میں کسی کے باپ کا کیا"

سانول کو ایسی باتوں کی تاب کہاں تھی۔ وہ دیر سے اپنے غصے کو دبائے ہوئے تھا۔ گالی جھیمی کے منھ سے نکلی ہی تھی کہ پانی سے بھرا لوٹا اس نے جھیمی کے سر پر دے مارا جھیمی کے سر سے خون اور لوٹے سے پانی بہنے لگا اور وہ چکرا کر گر گیا۔

بات اور زیادہ بڑھ گئی۔ شکار خود ہی پھنس گیا۔ پولیس آئی اور سانول کو گرفتار کر لیا گیا۔ لیکن سوال یہ تھا گواہ کہاں سے آئے؟ مقدمہ میں دوسرے لوگ کیسے پھنسیں۔ مگر روپیہ ہو تو یہ بھی مشکل نہیں روپیہ خرچ کرنے والا ہونا چاہیے۔ کام کون سا ہے جو نہیں ہوتا۔ روپیہ ہو تو ایشور بھی خوش ہوتا ہے۔ مندر اور دھرم شالے بنا کر اور کسی کو پھنسا لینا کیا مشکل ہے۔ زمیندار نے فیصلہ کر لیا کہ چاہے گاؤں اجڑ جائے لیکن سر اٹھانے والوں کا سر کچلا ضرور جانا چاہیے۔

ایک طرف سانول کا مقدمہ کھلا دوسری طرف دلو اور بھاگو اور دوسروں کے خلاف دھڑا دھڑ رپورٹیں ہونے لگیں۔ یہاں تک کہ جب پورا غلہ کھلیان میں آگیا تو ان سب پر، جن پر کسی طرح کا شک تھا دفعہ ۱۴۴ کے نوٹس کی تعمیل ہوگئی۔ سب کے سب ڈر سے کانپ رہے تھے۔ زمینداری تھی زمیندار کی اور راج تھا پٹواری کا۔

آخر اس طرح کب تک چلتا۔ لوگ اکتا گئے غریبوں کے پاس اتنا روپیہ کہاں سے آئے جو مقدمہ لڑیں۔ اس لیے چپ رہنا ہی بہتر۔ لیکن چپ رہیں تو کب تک۔ دلو نے

कहा:

"सांवल देर हो रही है, हमें काम है, रास्ता छोड़ दो।"

अगर खुला हुआ रास्ता होता तो शायद छेबी किसी दूसरी तरफ़ से चला जाता मगर रास्ता के लिए एक ही पगडंडी थी और उसके दोनों तरफ़ ऊख के घने खेत थे जिन में आदमी से ज़्यादा ऊंचे ऊख लहलहा रहे थे। रास्ता बिल्कुल न था। उस के कहने पर भी सांवल ने रास्ता न दिया तो छेबी ने चाहा उसको हटाकर चला जाए। लेकिन सांवल ने उस का हाथ पकड़ लिया। छेबी ने झटके से हाथ छुड़ा लिया और बोला:

"लड़ना चाहते हो क्या?"

सांवल बोला:

"हम लड़ना नहीं चाहते लेकिन उसकी ज़रूरत पड़ी तो बाज़ भी न आएंगे। हम तुम से यही पूछ रहे हैं कि तुमने ऐसा क्यों किया?"

छेबी को गुस्सा आ चुका था उस ने कहा:

"किया तो इस में किसी के बाप का क्या......"

सांवल को ऐसी बातों की ताब कहां थी। वह देर से अपने गुस्से को दबाए हुए था। गाली छेबी के मुंह से निकली ही थी कि पानी से भरा लोटा उस ने छेबी के सर पर दे मारा। छेबी के सर से खून और लोटे से पानी बहने लगा और वह चकरा कर गिर गया।

बात और ज़्यादा बढ़ गई। शिकार खुद ही फंस गया। पुलिस आई और सांवल गिरफ्तार कर लिया गया। लेकिन सवाल यह था कि गवाह कहां से आए? मुक़द्दमा में दूसरे लोग कैसे फंसें, मगर रूपया हो तो यह भी मुश्किल नहीं। रूपया ख़र्च करने वाला होना चाहिए। काम कौन सा है जो नहीं होता। रूपया हो तो ईश्वर भी खुश हो सकता है। मन्दिर और धर्मशाले बनाकर और किसी को फंसा लेना क्या मुश्किल है। ज़मीनदार ने फ़ैसला कर लिया कि चाहे गांव उजड़ जाए लेकिन सर उठाने वालों का सर कुचला ज़रूर जाना चाहिए।

एक तरफ़ सांवल का मुक़द्दमा खुला, दूसरी तरफ़ दल्लू और फागू और दूसरों के ख़िलाफ़ धड़ा धड़ रिपोर्टें होने लगीं। यहां तक कि जब पूरा ग़ल्ला

بھاگو کو ایک دن بلا کر کہا:

"اب کچھ کرنا چاہیے۔ اگر چپ رہے تو مطلب یہ کہ پٹواری جی من مانی کرتے جائیں گے۔ اب جو بھی ہو۔"

بھاگو اور دوسرے لوگوں نے بھی رائے کا ساتھ دیا اور بات طے پائی کہ جب تک کھلیان اٹھے' دوسرے گاؤں میں جلسے کیے جائیں اور اسی پر عمل بھی کیا گیا۔ جب آس پاس کے سارے گاؤں میں تحریک چل پڑی تو دوسرے لوگ بھی جن پر اس کا اثر پڑ سکتا تھا' سر جوڑ کر بیٹھے اور سر پر آنے والی آفت سے بچنے کی ترکیبیں سوچنے لگے۔

بات بڑھتی گئی اور اس کا اثر بھی بڑھتا گیا۔ دھنی رام بھی ایک کسان تھا جو ان لوگوں کے ساتھ پورے جوش سے کام کر رہا تھا جب سانول کی ضمانت نہیں ہوئی تو وہ کچھ بول پڑا اور سب کے ساتھ بدمعاشوں کی فہرست میں اس کا نام بھی آ گیا اور نشانہ بن گیا۔

ایک دن صبح ہونے سے پہلے ہی وہ کسی کام سے دوسرے گاؤں جا رہا تھا۔ بیچ میں راستہ تھا اور دونوں طرف اوکھ کا کھیت' ہر طرف سناٹا اور اندھیرا تھا۔ وہ بہت دور جا بھی نہ سکا تھا کہ پیچھے سے کسی نے اس کے سر پر لاٹھی ماری۔ وہ گر پڑا پھر ایک دو چار پانچ دس۔ وہ ادھ مرا ہو گیا۔ سارے گاؤں میں اس سے کھلبلی مچ گئی۔

پولیس آئی۔ بہت سے لوگ گرفتار ہوئے۔ گرفتار ہونے والوں میں دلو' بھاگو' جمن' ہر کھو' سبھی تھے۔ یہ سب کے سب تھانے سدھارے۔ ان پر کھیت کاٹنے' کھلیان لوٹنے اور دھنی رام پر حملہ کرنے کا الزام تھا۔ سب کا جیل جانا یقینی۔ پٹواری خوش۔ سارے بدمعاش پکڑے جا چکے تھے۔ وہ اپنی کامیابی پر خوش تھا۔ لیکن آئندہ کیا ہوگا' یہ سوال لرزہ خیز طور پر اس کے دماغ میں پیدا ہو جایا کرتا تھا۔

کھلیان بھرتا جا رہا تھا لیکن اب کھلیان میں کسانوں سے زیادہ پولیس کے سپاہی نظر آتے تھے۔ انھیں کھلیان کی حفاظت کرنا تھی۔ کسان سارے بے ایمان ہو چکے تھے اور اس کی سزا بھی پا چکے تھے۔ مگر یہ بوڑھے اور بچے جو گاؤں میں بچ رہے تھے وہ بھی تو آخر کسان ہی تھے۔

खलियान में आ गया तो उन सब पर जिन पर किसी तरह का शक था दफ़ा 144 के नोटिस की तामील हो गई। सब के सब डर से कांप रहे थे। ज़मीनदारी थी ज़मीनदार की और राज था पटवारी का।

आख़िर इस तरह कब तक चलता। लोग उकता गए, ग़रीबों के पास रूपया कहां से आए, जो मुक़द्दमा लड़ें, इस लिए चुप रहना ही बेहतर, लेकिन चुप रहें तो कब तक। दल्लू ने फागू को एक दिन बुलाकर कहा।

अब कुछ करना चाहिए, अगर चुप रहे तो मतलब यह कि पटवारी जी मन मानी करते जाएंगे, अब जो भी हो.''

फागू और दूसरे लोगों ने भी राय का साथ दिया और बात तय पाई कि जब तक खलियान उठे, दूसरे गांव में जलसे किए जायें और उस पर अमल भी किया गया। जब आस पास के सारे गांव में तहरीक चल पड़ी तो दूसरे लोग भी जिन पर इसका असर पड़ सकता था, सर जोड़कर बैठे और सर पर आने वाली आफ़त से बचने की तरकीबें सोचने लगे।

बात बढ़ती गई और इसका असर भी बढ़ता गया। धनी राम भी एक किसान था जो इन लोगों के साथ पूरे जोश से काम कर रहा था। जब सांवल की ज़मानत नहीं हुई तो वह कुछ बोल पड़ा और सब के साथ बदमाशों की फ़हरिस्त में उसका नाम भी आ गया और निशाना बन गया।

एक दिन सुबह होने से पहले ही वह किसी काम से दूसरे गांव जा रहा था, बीच में रास्ता था और दोनों तरफ़ ऊख का खेत, हर तरफ़ सन्नाटा और अंधेरा था। वह बहुत दूर जा भी नहीं सका था कि पीछे से किसी ने उसके सर पर लाठी मारी। वह गिर पड़ा। फिर एक दो चार पांच दस, वह अधमरा हो गया, सारे गांव में इससे खलबली मच गई।

पुलिस आई। बहुत से लोग गिरफ़्तार हुए। गिरफ़्तार होने वालों में दल्लू, फागू, जुम्मन, हरखू सभी थे। ये सब के सब थाने सिधारे, उन पर खेत काटने, खलियान लूटने और धनी राम पर हमला करने का इल्ज़ाम था, सब का जेल जाना यक़ीनी। पटवारी ख़ुश सारे बदमाश पकड़े जा चुके थे। वह अपनी कामयाबी पर

پوس کا مہینہ تھا۔ کڑا کے کی سردی پڑ رہی تھی۔ کھلیان کی حفاظت کرنے والے سپاہی اپنے گرم کوٹوں کے باوجود ٹھنڈک سے سکڑتے جا رہے تھے۔ سب نے مل کر بڑا سا الاؤ جلایا تھا۔ آگ تاپ رہے تھے اور کہانیاں کہی جا رہی تھیں۔ الاؤ بجھنے لگا ایک سپاہی اٹھتے ہوئے بولا:

''ایک دن ساری چیز اسی طرح ختم ہو جائے گی''

دوسرا بولا:

''سالے پٹواری کا کھچڑ — اوہ لائن میں کیسے آرام سے رہتے ہیں اس وقت''

اس کے اٹھتے ہی دوسرے سپاہی بھی اٹھ کر جھونپڑے میں چلے گئے اور الاؤ بجھ گیا۔ کھلیان میں سپاہیوں کا شور گاؤں کے سناٹے میں مل گیا۔

खुश था लेकिन आइन्दा क्या होगा, यह सवाल लरज़ाख़ेज़[1] तौर पर उसके दिमाग़ में पैदा हो जाया करता था।

खलियान भरता जा रहा था लेकिन अब खलियान में किसानों से ज़्यादा पुलिस के सिपाही नज़र आते थे। उन्हें खलियान की हिफ़ाज़त करना थी। किसान सारे बेईमान हो चुके थे और उसकी सज़ा भी पा चुके थे मगर यह बूढ़े और बच्चे जो गांव में बच रहे थे वह भी तो आख़िर किसान ही थे।

पूस का महीना था, कड़ाके की सर्दी पड़ रही थी। खलियान की हिफ़ाज़त करने वाले सिपाही अपने गरम कोटों के बावजूद ठंडक से सुकड़ते जा रहे थे। सब ने मिलकर बड़ा सा अलाव जलाया था। आग ताप रहे थे और कहानियां कही जा रही थीं। अलाव बुझने लगा, एक सिपाही उठते हुए बोला:

"एक दिन सारी चीज़े इसी तरह ख़त्म हो जाएंगी"।

दूसरा बोला:

"साले पटवारी का खच्चड़ ... ओह लाइन में कैसे आराम से रहते हैं इस वक़्त"।

उसके उठते ही दूसरे सिपाही भी उठ कर झोंपड़े में चले गए और अलाव बुझ गया। खलियान में सिपाहियों का शोर गांव के सन्नाटे में मिल गया।

1. कंपा देने वाला

عصمت چغتائی

چوتھی کا جوڑا

سہ دری کے چوکے پر آج پھر صاف ستھری جازم بچھی تھی۔ ٹوٹی پھوٹی، کھپریل کی جھرنوں میں سے دھوپ کے آڑے ترچھے قتلے پورے دالان میں بکھرے ہوئے تھے۔ محلے ٹولے کی عورتیں خاموش اور سہمی ہوئی سی بیٹھی ہوئی تھیں جیسے کوئی بڑی واردات ہونے والی ہو۔ ماؤں نے بچے چھاتیوں سے لگالیے تھے۔ کبھی کبھی کوئی منحنی سا چڑ چڑا سا بچہ رسد کی کمی کی دہائی دے کر چلا اٹھتا۔

''نائیں نائیں میرے لال'' دبلی پتلی ماں اسے اپنے گھٹنے پر لٹا کر یوں ہلاتی جیسے دھان ملے چاول سوپ میں پھٹک رہی ہو۔ اور بچہ ہنکارے بھر کر خاموش ہو جاتا۔

آج کتنی آس بھری نگاہیں کبریٰ کی ماں کے متفکر چہرے کو تک رہی تھیں۔ چھوٹے عرض کی ٹول کے دو پاٹ تو جوڑ لیے گئے تھے مگر ابھی سفید گزی کا نشان بیونتنے کی کسی کو ہمت نہ پڑی تھی۔ کانٹ چھانٹ کے معاملہ میں کبریٰ کی ماں کا رتبہ بہت اونچا تھا۔ ان کے سوکھے سوکھے ہاتھوں نے نہ جانے کتنے جہیز سنوارے تھے، کتنے چھٹی چھوچھک تیار کیے تھے اور کتنے ہی کفن بیونتے تھے، جہاں کہیں محلے میں کپڑا کم پڑ جاتا اور لاکھ جتن پر بھی بیونت نہ بیٹھتی۔ کبریٰ کی ماں کے پاس کیس لایا جاتا۔ کبریٰ کی ماں کپڑے کی کان نکالتیں، کلف توڑتیں، کبھی تکون بناتیں۔ کبھی چوکھونٹا کرتیں اور دل ہی دل میں قینچی چلا کر آنکھوں سے ناپ تول کر مسکرا پڑتیں۔

''آستین اور گھیر تو نکل آئے گا۔ گریبان کے لیے کتر میری بقچی سے لے لو'' اور مشکل آسان ہو جاتی۔ کپڑا تراش کر وہ کترنوں کی پنڈی بنا کر پکڑا دیتیں۔ پر آج تو سفید گزی کا ٹکڑا بہت ہی چھوٹا تھا۔ اور سب کو یقین تھا کہ آج تو کبریٰ کی ماں کی ناپ تول ہار

इस्मत चुग़ताई

चौथी का जोड़ा

सहदरी के चौके पर आज फिर साफ़ सुथरी जाज़िम बिछी थी। टूटी फूटी खपरैल के झरनों में से धूप के आड़े तिरछे क़तले पूरे दालान में बिखरे हुए थे। मुहल्ले टोले की औरतें ख़ामोश और सहमी हुई सी बैठी हुई थीं, जैसे कोई बड़ी वारदात होने वाली हो। माओं ने बच्चे छातियों से लगा लिये थे। कभी कभी कोई मुन्हनि[1] सा चिड़चिड़ा सा बच्चा रसद की कमी की दुहाई दे कर चिल्ला उठता।

"नाईं नाईं मेरे लाल" दुबली पतली मां उसे अपने घुटने पर लिटाकर यूं हिलाती जैसे धान मिले चावल सूप में फटक रही हो। और बच्चा हुंकारे भर कर ख़ामोश हो जाता।

आज कितनी आस भरी निगाहें कुबरा की मां के मुतफ़क्किर[2] चेहरे को तक रही थीं। छोटे अर्ज़ की टूल के दो पाट जोड़ लिए गए थे मगर अभी सफ़ेद गज़ी का निशान ब्योंतने की किसी को हिम्मत न पड़ी थी। कांट छांट के मामला में कुबरा की मां का रुतबा बहुत ऊंचा था। उन के सूखे-सूखे हाथों ने न जाने कितने जहेज़ संवारे थे, कितने छटी छोछक तैयार किए थे और कितने ही कफ़न ब्योंते थे। जहां कहीं मुहल्ले में कपड़ा कम पड़ जाता और लाख जतन पर भी ब्योंत न बैठती कुबरा की मां के पास केस लाया जाता। कुबरा की मां कपड़े की कान निकालतीं, कलफ़ तोड़तीं, कभी तिकोन बनातीं, कभी चौखूंटा करतीं, और दिल ही दिल में कैंची चलाकर आंखों से नाप तौल कर मुस्कुरा पड़तीं।

"आस्तीन और घेर तो निकल आएगा। गिरेबान के लिये कुतरमेरी बक्ची से ले लो" और मुश्किल आसान हो जाती, कपड़ा तराश कर वह कतरनों की पिण्डी बना कर पकड़ा देतीं।

---

1. दुबला पतला 2. चिन्तन शील

جائے گی۔ جب ہی تو سب دم سادھے ان کا منہ تک رہی تھیں۔ کبریٰ کی ماں کے پر استقلال چہرے پر فکر کی کوئی شکل نہ تھی۔ چار گرہ گزی کے ٹکڑے کو وہ نگاہوں سے بیونت رہی تھی۔ لال ٹول کا عکس ان کے نیلگوں زرد چہرے پر شفق کی طرح پھوٹ رہا تھا۔ وہ اداس اداس گہری جھریاں اندھیری گھٹاؤں کی طرح ایک دم اجاگر ہوگئیں جیسے گھنے جنگل میں آگ بھڑک اٹھی ہو۔ اور انھوں نے مسکرا کر قینچی اٹھالی۔

محلّہ والیوں کے جمگھٹے سے ایک لمبی اطمینان کی سانس ابھری۔ گود کے بچے بھی ٹھسک دیے گئے۔ چیل جیسی نگاہوں والی کنواریوں نے لپا جھپ سوئی کے ناکوں میں ڈورے پروئے۔ نئی بیاہی دلہنوں نے انگشتانے پہن لیے۔ کبریٰ کی ماں کی قینچی چل پڑی تھی۔

دوپہر کا کھانا نبٹا کر اسی طرح بی ماں سہ دری کی چوکی پر جا بیٹھتی ہیں اور بقچی کھول کر رنگ برنگے کپڑوں کا جال بکھیر دیا کرتی ہیں۔ کونڈی کے پاس بیٹھی برتن مانجھتی ہوئی کبریٰ کن انکھیوں سے ان لال کپڑوں کو دیکھتی تو ایک سرخ چھپکلی سی اس کے زردی مائل مٹیالے رنگ میں لپک اٹھتی۔ روپہلی کٹوریوں کے جال جب پولے پولے ہاتھوں سے کھول کر اپنے زانوؤں پر پھیلاتیں تو ان کا مرجھایا ہوا چہرہ ایک عجیب ارمان بھری روشنی سے جگمگا اٹھتا۔ گہری صندوقوں جیسی شکنوں پر کٹوریوں کا عکس ننھی ننھی مشعلوں کی طرح جگمگانے لگتا۔ ہر ٹانکے پر زری کا کام ہلتا اور مشعلیں کپکپا اٹھتیں۔

یاد نہیں کب اس شبنمی دوپٹے کے بنے ٹکے تیار ہوئے اور گاڑی کے بھاری قبر جیسے صندوق کی تہہ میں ڈوب گئے۔ کٹوریوں کے جال دھندلا گئے۔ گنگا جمنی کرنیں ماند پڑ گئیں۔ طولی کے لچھے اداس ہو گئے مگر کبریٰ کی بارات نہ آئی جب ایک جوڑا پرانا ہو جاتا تو اسے چالے کا جوڑا کہہ کر سینت دیا جاتا اور پھر ایک نئے جوڑے کے ساتھ نئی امیدوں کا افتتاح ہو جاتا۔ بڑی چھان بین کے بعد نئی دلہن چھانٹی جاتی۔ سہ دری کے چوکے پر صاف ستھری جازم بچھتی محلے کی عورتیں ہاتھ میں پان دان اور بغلوں میں بچے دبائے جھانجھن بجاتی آن پہونچتیں۔

''چھوٹے کپڑے کی گوٹ تو اتر آئے گی۔ پر بچیوں کا کپڑا نہ نکلے گا۔''

पर आज तो सफ़ेद गज़ी का टुकड़ा बहुत ही छोटा था और सब को यक़ीन था कि आज तो कुबरा की मां की नाप तौल हार जाएगी, जब ही तो सब दम साधे उन का मुंह तक रही थीं। कुबरा की मां के पुर-इस्तक़लाल[1] चेहरे पर फ़िक्र की कोई शक्ल न थी। चार गिरह गज़ी के टुकड़े को वह निगाहों से ब्योंत रही थीं। लाल टेल का अक्स उन के नीलगूं ज़र्द चेहरे पर शफ़क़ की तरह फूट रहा था। वह उदास उदास गहरी झुर्रियां अन्धेरी घटाओं की तरह एक दम उजागर हो गईं जैसे घने जंगल में आग भड़क उठी हो, और उन्होंने मुस्कुराकर कैंची उठा ली।

मुहल्ला वालियों के जमघटे से एक लम्बी इतमिनान की सांस उभरी। गोद के बच्चे भी ठसक दिये गये। चील जैसी निगाहों वाली कुंवारियों ने लपा झप सुई के नाकों में डोरे पिरोए, नई ब्याही दुल्हनों ने अंगुशताने[2] पहन लिये। कुबरा की मां की कैंची चल पड़ी थी।

दोपहर का खाना निबटा कर इसी तरह बी मां सहदरी की चौकी पर जा बैठती हैं और बक्ची खोल कर रंग बिरंगे कपड़ों का जाल बखेर दिया करती हैं। कोण्डी के पास बैठी बरतन मांझती हुई कुबरा कनखियों से उन लाल कपड़ों को देखती तो एक सुर्ख़ छिपकली सी उस के ज़र्दी माएल मटियाले रंग में लपक उठती। रूपहली कटोरियों के जाल जब पोले पोले हाथों से खोल कर अपने ज़ानूओं[3] पर फैलातीं तो उन का मुर्झाया हुआ चेहरा एक अजीब अरमान भरी रौशनी से जगमगा उठता। गहरी संदूक़ों जैसी शिकनों पर कटोरियों का अक्स नन्ही नन्ही मशालों की तरह जगमगाने लगता। हर टांके पर ज़री का काम हिलता और मशालें कपकपा उठतीं।

याद नहीं कब उस शबनमी दोपट्टे के बने टके तैयार हुए और गाड़ी के भारी क़ब्र जैसे सन्दूक़ की तह में डूब गए। कटोरियों के जाल धुंधला गए। गंगा जमनी किरनें मांद पड़ गईं। तूली के लच्छे उदास हो गए मगर कुबरा की बारात न आई जब एक जोड़ा पुराना हो जाता तो उसे चाले का जोड़ा कह कर सैंत दिया जाता और फिर एक नए जोड़े के साथ नई उम्मीदों का इफ़्तेताह[4] हो जाता। बड़ी छान बीन के बाद नई दुल्हन छांटी जाती। सह दरी के चौके पर साफ़ सुथरी आजिम बिछती मुहल्ले की औरतें हाथ में पानदान और बग़लों में बच्चे दबाए

---

1. स्थायित्व पूर्ण 2. पीतल का वह खोल जो दर्जी उंगलियों में पहनते हैं 3. जांघों
4. आरम्भ

''لو بوا، لو اور سنو، تو کیا نگوڑی ماری ڈل کی چولیں پڑیں گی'' اور پھر سب کے چہرے فکر مند ہو جاتے۔ کبریٰ کی ماں خاموش کیمیا گر کی طرح آنکھوں کے فیتہ سے طول وعرض ناپتیں اور بیویاں آپس میں چھوٹے کپڑے کے متعلق کھسر پھسر کر کے قہقہہ لگاتیں۔ ایسے میں کوئی منچلی کوئی سہاگ یا بنا چھیڑ دیتی۔ کوئی چار ہاتھ آگے والی خیالی سمدھنوں کو گالیاں سنانے لگتیں بے ہودہ گندے مذاق اور چہلیں شروع ہو جاتیں۔ ایسے موقعوں پر کنواری بالیوں کو سہ دری سے دور سر ڈھانک کر کھپریل میں بیٹھنے کا حکم دے دیا جاتا اور جب کوئی نیا قہقہہ سہ دری سے ابھرتا تو بے چاریاں ایک ٹھنڈی سانس بھر کر رہ جاتیں۔ اللہ! یہ قہقہے انھیں خود کب نصیب ہوں گے۔

اس چہل پہل سے دور کبریٰ شرم کی ماری مچھروں والی کوٹھری میں سر جھکائے بیٹھی رہتی۔ اتنے میں کتر بیونت نہایت نازک مرحلہ پر پہنچ جاتی۔ کوئی کلی الٹی کٹ جاتی اور اس کے ساتھ بیویوں کی مت بھی کٹ جاتی۔ کبریٰ سہم کر دروازے کی آڑ سے جھانکتی۔

یہی تو مشکل تھی کوئی جوڑا اللہ مارا چین سے نہ سلنے پایا جو کلی الٹی کٹ جائے تو جان لو نائن کی لگائی ہوئی بات میں ضرور کوئی اڑنگا لگے گا۔ یا تو دولہا کی کوئی داشتہ نکل آئے گی یا اس کی ماں ٹھوس کڑوں کا اڑنگا باندھے گی۔ جو گوٹ میں کان آجائے تو سمجھ لو یا تو مہر پر بات ٹوٹے گی یا بھرت کے پایوں کے پلنگ پر جھگڑا ہوگا۔ چوتھی کے جوڑے کا شگون بڑا نازک ہوتا ہے۔ بی اماں کی ساری مشاقی اور سگھڑاپا دھرارہ جاتا ہے۔ نہ جانے عین وقت پر کیا ہو جاتا کہ دھنیا برابر بات طول پکڑ جاتی بسم اللہ کے زور سے سگھڑ ماں نے جہیز جوڑنا شروع کر دیا تھا۔ ذرا سی کتر بھی بچی تو تیلے دانی یا شیشی کا غلاف سی کر دھنک گوکرو سے سنوار کر رکھ دیتیں۔ لڑکی کا کیا ہے۔ کھیرے ککڑی کی طرح بڑھتی ہے جو برات آگئی تو یہی سلیقہ کام آئے گا۔

اور جب سے ابا گزرے سلیقہ کا بھی دم پھول گیا۔ حمیدہ کو ایک دم اپنے ابا یاد آگئے۔ ابا کتنے دبلے پتلے لمبے جیسے محرم کا علم۔ ایک بار جھک جاتے تو سیدھے کھڑا ہونا دشوار تھا۔ صبح ہی صبح اٹھ کر نیم کی مسواک توڑ لیتے اور حمیدہ کو گھٹنے پر بٹھا کر نہ جانے کیا سوچا کرتے۔ پھر سوچتے سوچتے نیم کی مسواک کا کوئی پھونسڑا حلق میں چلا جاتا اور وہ کھانستے ہی

झांझन बजाती आन पहुंचतीं।

''छोटे कपड़े की गोट तो उतर आएगी, पर बच्चियों का कपड़ा न निकलेगा।''

''लो बुआ, लो और सुनो, तो क्या निगौड़ी मारी डल की चूलें पड़ेंगी'' और फिर सब के चेहरे फ़िक्रमन्द हो जाते। कुबरा की मां ख़ामोश कीमियागर[1] की तरह आंखों के फीता से तूलो अर्ज़ नापतीं और बीवियां आपस में छोटे कपड़े के मुतअल्लिक़ खुसर फुसुर करके क़हक़हा लगातीं। ऐसे में कोई मंचली कोई सुहाग या नब्बा छेड़ देती। कोई चार हाथ आगे वाली ख़्याली समधनों को गालियां सुनाने लगती। बेहूदा गंदे मज़ाक़ और चुहलें शुरू हो जातीं। ऐसे मौकों पर कुंवारी बालियों को सहदरी से दूर सर ढांक का खपरेल में बैठने का हुक्म दे दिया जाता और जब कोई नया क़हक़हा सहदरी से उभरता तो बेचारियां एक ठण्डी सांस भर कर रह जातीं। अल्लाह यह क़हक़हे उन्हें खुद कब नसीब होंगे।

इस चहल पहल से दूर कुबरा शर्म की मारी मच्छरों वाली कोठरी में सर झुकाए बैठी रहती। इतने में कतर ब्योंत निहायत नाजुक मरहला पर पहुंच जाती। कोई कली उल्टी कट जाती और उस के साथ बीवियों की मत भी कट जाती। कुबरा सहम कर दरवाज़े की आड़ से झांकती।

यही तो मुश्किल थी कोई जोड़ा अल्लाह मारा चैन से न सिलने पाया जो कली उल्टी कट जाये तो जान लो नाइन की लगाई हुई बात में ज़रूर कोई अड़ंगा लगेगा, या तो दुल्हा की कोई दाश्ता निकल आएगी या उस की मां ठोस कड़ों का अड़ंगा बांधेगी, जो गोट में कान आजाए तो समझ लो या तो मेहर पर बात टूटेगी या भरत के पायों के पलंग पर झगड़ा होगा। चौथी के जोड़े का शगुन बड़ा नाजुक होता है। बी अम्मां की सारी मश्शाक़ी[2] और सुघड़ापा धरा रह जाता है। न जाने ऐन वक़्त पर क्या हो जाता के धनिया बराबर बात तूल पकड़ जाती बिस्मिल्लाह के ज़ोर से सुघड़ मां ने जहेज़ जोड़ना शुरू कर दिया था। ज़रा सी कत्तर भी बची तेले दानी या शीशी का ग़िलाफ़ सी कर धंग गो-करो से संवार कर रख देतीं। लड़की का क्या है, खीरे ककड़ी की तरह बढ़ती है। जो बरात आ गई तो यही सलीक़ा काम आएगा।

---

1. रसायनज्ञ धातुवादी 2. दक्षता

چلے جاتے۔ حمیدہ بگڑ کر ان کی گود سے اتر آتی کھانسی کے دھکوں سے یوں ہی ہل ہل جانا اسے قطعی پسند نہ تھا۔ اس کے ننھے سے غصے پر وہ اور ہنستے اور کھانسی سینہ میں بے طرح الجھتی۔ جیسے گردن کٹے کبوتر پھڑ پھڑا رہے ہوں۔ پھر بھی اماں آکر انھیں سہارا دیتیں۔ پیٹھ پر دھپ دھپ ہاتھ مارتیں۔

''توبہ ہے ایسی بھی کیا ہنسی؟''

اچھو کے دباؤ سے سرخ آنکھیں اوپر اٹھا کر ابا بے کسی سے مسکراتے۔ کھانسی تو رک جاتی مگر وہ دیر تک بیٹھے ہانپا کرتے۔

'' کچھ دوادارو کیوں نہیں کرتے۔ کتنی بار کہا تم سے''

''بڑے شفا خانے کا ڈاکٹر کہتا ہے سوئیاں لگواؤ اور روز تین پاؤ دودھ اور آدھی چھٹانک مکھن۔''

''اے خاک پڑے ان ڈاکٹروں کی صورت پر۔ بھلا ایک تو کھانسی اور اوپر سے چکنائی، بلغم نہ پیدا کردے گی۔ حکیم کو دکھاؤ۔''

''دکھاؤں گا۔'' ابا حقہ گڑ گڑاتے اور پھر اچھو لگتا۔

''آگ لگے اس موئے حقے کو اسی نے تو یہ کھانسی لگائی ہے جوان بیٹی کی طرف بھی دیکھتے ہو آنکھ اٹھا کر۔''

اور ابا کبریٰ کی جوانی کی طرف رحم طلب نگاہوں سے دیکھتے۔ کبریٰ جوان تھی۔ کون کہتا تھا جوان تھی۔ وہ جیسے بسم اللہ کے دن سے ہی اپنی جوانی کی آمد کی سناؤنی سن کر ٹھٹک کر رہ گئی تھی۔ نہ جانے کیسی جوانی آئی تھی کہ نہ تو اس کی آنکھوں میں کرنیں ناچیں نہ اس کے رخساروں پر زلفیں پریشاں ہوئیں۔ نہ اس کے سینے پر طوفان اٹھے اور نہ کبھی اس نے ساون بھادوں کی گھٹاؤں سے مچل مچل کر پریتم یا ساجن مانگے۔ وہ جھکی جھکی سہمی سہمی جوانی جو نہ جانے کب دبے پاؤں اس پر رینگ آئی۔ ویسے ہی چپ چاپ نہ جانے کدھر چل دی۔ میٹھا برس نمکین ہوا اور پھر کڑوا ہوگیا۔

ابا ایک دن چوکھٹ پر اوندھے منہ گرے اور انھیں اٹھانے کے لیے کسی حکیم یا ڈاکٹر

और जब से अब्बा गुज़रे सलीका का भी दम फूल गया। हमीदा को एक दम अपने अब्बा याद आ गए। अब्बा कितने दुबले पतले लम्बे जैसे मुहर्रम का अलम।[1] एक बार झुक जाते तो सीधे खड़ा होना दुश्वार था। सुबह ही सुबह उठकर नीम की मिस्वाक तोड़ लेते और हमीदा को घुटने पर बिठाकर न जाने क्या सोचा करते। फिर सोचते सोचते नीम की मिस्वाक का कोई फोंस्ड़ा हलक़ में चला जाता और वह खांसते ही चले जाते। हमीदा बिगड़ कर उन की गोद से उतर आती खांसी के धक्कों से यूं ही हिल हिल जाना उसे क़तई पसंद न था। उस के नन्हे से गुस्से पर वह और हंसते और खांसी सीना में बे तरह उलझती जैसे गर्दन कटे कबूतर फड़फड़ा रहे हों। फिर भी अम्मां आकर उन्हें सहारा देतीं। पीठ पर धप धप हाथ मारतीं।

''तौबा है ऐसी भी क्या हंसी?''

उच्छू के दबाव से सुर्ख़ आंखें ऊपर उठा कर अब्बा बेकसी से मुस्कुराते, खांसी तो रुक जाती मगर वह देर तक बैठे हांपा करते।

कुछ दवा दारू क्यों नहीं करते, कितनी बार कहा तुम से''

बड़े शिफ़ा ख़ाने का डाक्टर कहता है सूईयां लगवाओ और रोज़ तीन पाव दूध और आधी छटांक मक्खन''।

''ऐ ख़ाक पड़े इन डाक्टरों की सूरत पर, भला एक तो खांसी ऊपर से चिकनाई, बलग़म न पैदा कर देगी, हकीम को दिखाओ''

''दिखाऊंगा'' अब्बा हुक़्क़ा गुड़गुड़ाते और फिर उच्छू लगता।

''आग लगे इस मूए हुक़्क़े को इसी ने तो यह खांसी लगाई है। जवान बेटी की तरफ़ भी देखते हो आंख उठा कर।''

और अब्बा कुबरा की जवानी की तरफ़ रहम तलब निगाहों से देखते। कुबरा जवान थी। कौन कहता था जवान थी। वह तो जैसे बिस्मिल्लाह के दिन से ही अपनी जवानी की आमद की सुनाउनी सुन कर ठिठक कर रह गई थी। न जाने कैसी जवानी आई थी कि न तो उस की आंखों में किरणें नाचीं न उस के रुख़सारों[2] पर ज़ुल्फ़ें परेशां हुईं, न उसके सीने पर तूफ़ान उठे और न कभी उसने सावन भादों की घटाओं से मचल मचल कर प्रीतम या साजन मांगे। वह झुकी

1. झण्डा 2. गालों

کا نسخہ کام نہ آسکا۔

اور حمیدہ نے میٹھی روٹی کے لیے ضد کرنی چھوڑ دی۔

اور کبریٰ کے پیغام نہ جانے کدھر راستہ بھول گئے۔ جانو کسی کو معلوم نہیں کہ اس ٹاٹ کے پردے کے پیچھے کسی کی جوانی آخری سسکیاں لے رہی ہے اور ایک نئی جوانی سانپ کے پھن کی طرح اٹھ رہی ہے۔

مگر بی اماں کا دستور نہ ٹوٹا۔ وہ اسی طرح روز دوپہر کو سہ دری میں رنگ برنگے کپڑے پھیلا کر گڑیوں کا کھیل کھیلا کرتی ہیں۔

کہیں نہ کہیں سے جوڑ جمع کر کے شبرات کے مہینے میں کریپ کا دوپٹہ ساڑھے سات روپیہ میں خرید ہی ڈالا۔ بات ہی ایسی تھی کہ بغیر خریدے گزارا نہ تھا۔ منجھلے ماموں کا تار آیا کہ ان کا بڑا لڑکا راحت پولیس کی ٹریننگ کے سلسلے میں آرہا ہے۔ بی اماں کو تو بس جیسے ایک دم گھبراہٹ کا دورہ پڑ گیا۔ جانو چوکھٹ پر برات آن کھڑی ہوئی ہو اور انھوں نے ابھی دلہن کی مانگ کی افشاں بھی نہیں کتری۔ ہول سے ان کے چھکے چھوٹ گئے۔ جھٹ اپنی منہ بولی بہن بندو کی ماں کو بلا بھیجا کہ

''بہن میرا مری کا منہ دیکھو جو اسی گھڑی نہ آؤ''۔

اور پھر دونوں میں کھسر پھسر ہوئی۔ بیچ میں ایک نظر دونوں کبریٰ پر بھی ڈال لیتیں، جو دالان میں بیٹھی چاول پھٹک رہی تھی۔ وہ اس کا نا پھوسی کی زبان کو اچھی طرح سمجھتی تھی۔

اسی وقت بی اماں نے کانوں کی چار ماشہ کی لونگیں اتار کر منہ بولی بہن کے حوالے کیں کہ جیسے تیسے کر کے شام تک تولہ بھر گوکر چھ٦، ماشے سلمہ ستارہ اور پاؤ گز نیفے کے لیے نول لادیں۔ باہر کی طرف والا کمرہ جھاڑ پونچھ کر تیار کیا۔ تھوڑا سا چونا منگا کر کبریٰ نے اپنے ہاتھوں سے کمرہ پوت ڈالا۔ کمرہ تو چٹا ہو گیا مگر اس کی ہتھیلیوں کی کھال اڑ گئی۔ اور جب وہ شام کو مسالہ پیسنے بیٹھی تو چکر کھا کر دوہری ہوگئی۔ ساری رات کروٹیں بدلتے گزری۔ ایک تو ہتھیلیوں کی وجہ سے دوسرے صبح کی گاڑی سے راحت آرہے تھے۔

''اللہ! میرے اللہ، اب کے تو میری آپا کا نصیبہ کھل جائے میرے اللہ میں سو رکعت

झुकी सहमी सहमी जवानी जो न जाने कब दबे पांव उस पर रेंग आई, वैसे ही चुप चाप न जाने किधर चल दी। मीठा बरस नमकीन हुआ और फिर कड़वा हो गया।

अब्बा एक दिन चौखट पर औंधे मुंह गिरे और उन्हें उठाने के लिये किसी हकीम या डाक्टर का नुस्ख़ा काम न आ सका।

और हमीदा ने मीठी रोटी के लिये ज़िद करनी छोड़ दी।

और कुबरा के पैग़ाम न जाने किधर रास्ता भूल गए। जानो किसी को मालूम नहीं कि इस टाट के परदे के पीछे किसी की जवानी आख़री सिस्कियां ले रही है और एक नई जवानी सांप के फन की तरह उठ रही है।

मगर बी अम्मां का दस्तूर न टूटा। वह उसी तरह रोज़ दोपहर को सहदरी में रंग बिरंगे कपड़े फैला कर गुड़ियों का खेल खेला करती हैं।

कहीं न कहीं से जोड़ जमा कर के शोबरात के महीने में क्रेप का दुपट्टा साढ़े सात रुपये में ख़रीद ही डाला। बात ही ऐसी थी कि बग़ैर ख़रीदे गुज़ारा न था। मंझले मामूं का तार आया कि उन का बड़ा लड़का राहत पुलिस की ट्रेनिंग के सिलसिले में आ रहा है। बी अम्मां को तो बस जैसे एक दम घबराहट का दौरा पड़ गया जानो चौखट पर बरात आन खड़ी हुई हो और उन्हों ने अभी दुल्हन की मांग की अफ़्शां भी नहीं कतरी। हौल से उनके छक्के छूट गए। झट अपनी मुंह बोली बहन बिन्दू की मां को बुला भेजा कि

''बहन मेरा मरी का मुंह देखो जो इसी घड़ी न आओ''

और फिर दोनों में खुसुर फुसुर हुई बीच में एक नज़र दोनों कुबरा पर भी डाल लेतीं, जो दालान में बैठी चावल फटक रही थी। वह उस काना फूसी की ज़बान को अच्छी तरह समझती थी।

उसी वक़्त बी अम्मां ने कानों की चार माशा की लौंगें उतार कर मुंह बोली बहन के हवाले कीं के जैसे तैसे कर कि शाम तक तोला भर गोकर छः माशे सलमा सितारा और पाव गज़ नेफ़े के लिये नवल ला दें। बाहर की तरफ़ वाला कमरा झाड़ पोंछ कर तैयार किया। थोड़ा सा चूना मंगा कर कुबरा ने अपने हाथों से कमरा पोत डाला। कमरा तो चिट्टा हो गया मगर उस की हथैलियों की खाल उड़ गई। और जब वह शाम को मसाला पीसने बैठी तो चक्कर खाकर दोहरी हो

نفل تیری درگاہ میں پڑھوں گی۔'' حمیدہ نے فجر کی نماز پڑھکر دعا مانگی۔

صبح جب راحت بھائی آئے تو کبریٰ پہلے ہی سے مچھروں والی کوٹھری میں جا چھپی تھی۔ جب سیویوں اور پراٹھوں کا ناشتہ کر کے بیٹھک میں چلے گئے تو دھیرے دھیرے نئی دلہن کی طرح پیر رکھتی کبریٰ کوٹھری سے نکلی۔ اور جوٹھے برتن اٹھا لیے۔

''لاؤ میں دھودوں بی آپا'' حمیدہ نے شرارت سے کہا۔

''نہیں'' وہ شرم سے جھک گئی۔

حمیدہ چھیڑتی رہی۔ بی اماں مسکراتی رہیں۔اور کریپ کے دوپٹے میں لپا ٹانکتی رہیں۔

جس راستہ کان کی لونگیں گئی تھیں اسی راستہ پتہ اور چاندی کی پازیب بھی چل دی اور پھر ہاتھوں کی دودو چوڑیاں بھی جو منجھلے ماموں نے رنڈاپا اتارنے پر دی تھیں۔ روکھی سوکھی خود کھا کر آئے دن راحت کے لیے پراٹھے تلے جاتے، کوفتے بھنے جاتے، پلاؤ مہکتے، خود سوکھا نوالہ پانی سے اتار کر وہ ہونے والے داماد کو گوشت کے لچھے کھلاتیں۔

''زمانہ بڑا خراب ہے بیٹی'' وہ حمیدہ کو منہ پھسلاتے دیکھ کر کہا کرتیں اور وہ سوچا کرتی '' ہم بھوکے رہ کر داماد کو کھلا رہے ہیں۔ بی آپا صبح سویرے اٹھ کر جادو کی مشین کی طرح جٹ جاتی ہے۔ نہار منہ پانی کا گھونٹ پی کر راحت کے لیے پراٹھے تلتی ہے۔ دودھ اونٹاتی ہے تا کہ موٹی سی بالائی پڑے۔اس کا بس نہیں تھا کہ وہ اپنی چربی نکال کر ان پراٹھوں میں بھر دے اور کیوں نہ بھرے آخر کو ایک دن وہ اس کا اپنا ہو جائے گا۔ جو کچھ کمائے گا اس کی ہتھیلی پر رکھ دے گا۔ پھل دینے والے پودے کو کون نہیں سینچتا؟ پھر جب ایک دن پھول کھلیں گے اور پھلوں سے لدی ہوئی ڈالی جھکے گی تو یہ طعنہ دینے والوں کے منہ پر کیسا جوتا پڑے گا اور اس خیال ہی سے میری بی آپا کے چہرے پر سہاگ کھل اٹھتا۔ کانوں میں شہنائیاں بجنے لگتیں اور وہ راحت بھائی کے کمرے کو پلکوں سے جھاڑتیں۔ اس کے کپڑوں کو پیار سے تہہ کرتیں جیسے وہ کچھ ان سے کہتے ہوں۔ وہ ان کے بدبودار چوہوں جیسے سڑے ہوئے موزے دھوتیں۔ بساندھی بنیان اور ناک سے لتھڑے ہوئے رومال صاف کرتیں۔اس کے تیل میں چچپاتے ہوئے تکیے کے غلاف پر Sweet dream

गई। सारी रात करवटें बदलते गुज़री। एक तो हथैलियों की वजह से दूसरे सुबह की गाड़ी से राहत आ रहे थे।

"अल्लाह! मेरे अल्लाह मियां अब के तो मेरी आपा का नसीबा खुल जाए मेरे अल्लाह मैं सौ रकअत नफ़िल तेरी दरगाह में पढूंगी।" हमीदा ने फ़ज्र की नमाज़ पढ़ कर दुआ मांगी।

सुबह जब राहत भाई आए तो कुबरा पहले ही मे मच्छरों वाली कोठरी में जा छुपी थी। जब सेवैयों और पराठें का नाश्ता करके बैठक में चले गए तो धीरे धीरे नई दुल्हन की तरह पैर रखती कुबरा कोठरी से निकली, और जूठे बरतन उठा लिये।

"लाओ मैं धो दूं बी आपा" हमीदा ने शरारत से कहा।

"नहीं" वह शर्म से झुक गई।

हमीदा छेड़ती रही, बी अम्मां मुस्कुराती रहीं और क्रेप के दुपट्टे में लप्पा टांकती रहीं।

जिस रास्ता कान की लौंगें गई थीं उसी रास्ता पत्ता और चांदी की पाज़ेब भी चल दीं। और फिर हाथों की दो दो चूड़ियां भी जो संझले मामूं ने रंडापा उतारने पर दी थी। रूखी सूखी खुद खा कर आए दिन राहत के लिये पराठे तले जाते, कोफ़्ते भुने जाते, पुलाव महकते, खुद सूखा निवाला पानी से उतार कर वह होने वाले दामाद को गोश्त के लच्छे खिलातीं।

"ज़माना बड़ा ख़राब है बेटी" वह हमीदा को मुंह फैलाते देख कर कहा करतीं और वह सोचा करती "हम भूखे रह कर दामाद को खिला रहे हैं। बी आपा सुबह सवेरे उठकर जादू की मशीन की तरह जुट जाती है, नहार मुंह पानी का घूंट पी कर राहत के लिये पराठे तलती है, दूध औंटाती है ताकि मोटी सी बलाई पड़े। उसका बस नहीं था कि वह अपनी चरबी निकाल कर उन पराठों में भर दे और क्यों न भरे आख़िर को एक दिन वह उस का अपना हो जाएगा, जो कुछ कमाएगा उसकी हथेली पर रख देगा, फल देने वाले पौधे को कौन नहीं सींचता? फिर जब एक दिन फूल खिलेंगे और फलों से लदी हुई डाली झुकेगी तो यह ताना देने वालों के मुंह पर कैसा जूता पड़ेगा और इस ख़्याल ही से मेरी बी आपा के चेहरे पर सुहाग खिल उठता। कानों में शहनाइयां बजने लगतीं और वह राहत भाई के

کاڑھتیں۔ پر معاملہ چاروں کونے چوکس نہیں بیٹھ رہا تھا۔ راحت صبح سویرے انڈے پراٹھے ڈٹ کر کھاتا اور شام کو آکر کوفتے کھا کر سو جاتا اور بی اماں کی منہ بولی بہن حکیمانہ انداز میں کھسر پھسر کرتیں۔

''بڑا شرمیلا ہے بے چارہ'' بی اماں تاویلیں پیش کرتیں۔ ''ہاں یہ تو ٹھیک ہے پر ابھی کچھ تو پتہ چلے رنگ ڈھنگ سے، کچھ آنکھوں سے''۔

''اے نوج خدا نہ کرے جو میری لونڈیاں آنکھیں لڑائیں۔ اس کا آنچل بھی نہیں دیکھا ہے کسی نے۔'' بی اماں فخر سے کہتیں۔

''اے تو پردہ تڑوانے کو کون کہے ہے'' بی آپا کے پکے مہاسوں کو دیکھ کر انھیں بی اماں کی دور اندیشی کی داد دینی پڑتی۔

''اے بہن تم تو سچ مچ میں بہت بھولی ہو۔ یہ میں کب کہوں ہوں یہ چھوٹی نگوڑی کون سی بقرعید کو کام آئے گی''۔ وہ میری طرف دیکھ کر ہنستیں ''اری او نک چڑھی بہنوئی سے کوئی بات چیت، کوئی ہنسی مذاق، اونھ، اری چل دیوانی۔''

''اے تو میں کیا کروں خالہ؟''

''راحت میاں سے بات چیت کیوں نہیں کرتی ؟''

''بھیا ہمیں تو شرم آتی ہے۔''

''اے ہے وہ تجھے تو پھاڑ ہی تو کھائے گا نا؟'' بی اماں چڑ کر بولیں۔

''نہیں تو۔ مگر ......'' میں لاجواب ہو گئی اور پھر مسکوٹ ہوئی بڑی سوچ بچار کے بعد کھلی کے کباب بنائے گئے۔ آج بی آپا بھی کئی بار مسکرا پڑیں۔ چپکے سے بولیں:

''دیکھو ہنسنا نہیں۔ نہیں تو سارا کھیل بگڑ جائے گا۔''

''نہیں ہنسوں گی۔'' میں نے وعدہ کیا۔

''کھانا کھا لیجئے''۔ میں نے چوکی پر کھانے کی سینی رکھتے ہوئے کہا۔ پھر چوکی کے نیچے رکھے ہوئے لوٹے سے ہاتھ دھوتے وقت میری طرف سر سے پاؤں تک دیکھا تو سرپٹ بھاگی وہاں سے۔

कमरे को पलकों से झाड़तीं, उसके कपड़े को प्यार से तह करतीं जैसे वह कुछ उनसे कहते हों। वह उन के बदबूदार चूहों जैसे सड़े हुए मोज़े धोतीं, बसांधी बनियान और नाक से लिथड़े हुए रूमाल साफ़ करतीं। उसके तेल में चिपचिपाते हुए तकिये के गि़लाफ़ पर Sweet dream काढ़तीं। पर मामला चारों कोने चौकस नहीं बैठ रहा था। राहत सुबह सवेरे अण्डे पराठे डट कर जाता और शाम को आकर कोफ़्ते खाकर सो जाता और बी अम्मां की मुंह बोली बहन हकीमाना अंदाज़ में खुसुर फुसुर करतीं।

''बड़ा शर्मीला है बेचारा'' बी अम्मां तावीलें[1] पेश करतीं। ''हां यह तो ठीक है पर अभी कुछ तो पता चले रंगढंग से, कुछ आंखों से।''

''ऐ नौज खुदा न करे जो मेरी लौंडियां आंखें लड़ाएं। उस का आंचल भी नहीं देखा है किसी ने।'' बी अम्मां फ़ख्र से कहतीं।

''ऐ तो परदा तुड़वाने को कौन कहे है।'' बी आपा के पके मुहासों को देख कर उन्हें बी अम्मां की दूरअनदेशी की दाद देनी पड़ती।

''ऐ बहन तुम तो सच-मुच में बहुत भोली हो। यह मैं कब कहूँ हूं यह छोटी निगोड़ी कौन सी बक़रीद को काम आयेगी।'' वह मेरी तरफ़ देख कर हंसतीं। अरी ओ नक चढ़ी बहनोई से कोई बात चीत, कोई हंसी मज़ाक़,ऊंह, अरी चल दीवानी।''

''ऐ तो मैं क्या करुं ख़ाला ?''

''राहत मियां से बात चीत क्यों नहीं करती ?'

''भय्या! हमें तो शरम आती है।''

''ऐ हे वह तुझे तो फाड़ ही तो खाएगा ना ?'' बी अम्मां चिढ़ कर बोलीं।

''नहीं तो, मगर..........''

मैं लाजवाब हो गई और फिर मिस्कोट हुई बड़ी सोच विचार के बाद खली के कबाब बनाए गए। आज बी आपा भी कई बार मुस्कुरा पड़ीं। चुपके से बोलीं।

''देखो हंसना नहीं, नहीं तो सारा खेल बिगड़ जाएगा।''

''नहीं हसूं गी'' मैंने वादा किया।

''खाना खा लीजिए।'' मैं ने चौकी पर खाने की सेनी रखते हुए कहा। फिर

---

1. स्पष्टी करण

میرا دل دھک دھک کرنے لگا۔ اللہ توبہ کیا خناس آنکھیں ہیں!

"جانگوڑی اری اری دیکھ تو سہی وہ کیسا منہ بناتا ہے۔ اے ہے سارا مزا کرکرا ہو جائے گا۔"

آپا بی نے ایک بار میری طرف دیکھا ان کی آنکھوں میں التجا تھی۔ لوٹی ہوئی براتوں کا غبار تھا اور چوتھی کے پرانے جوڑوں کی ماندا داسی۔ میں سر جھکائے جا کر پھر کھمبے سے لگ کر کھڑی ہوگئی۔

راحت خاموش کھاتے رہے۔ میری طرف نہ دیکھا کھلی کے کباب کھاتے دیکھ کر مجھے چاہیے تھا کہ مذاق اڑاؤں۔ قہقہہ لگاؤں کہ

"واہ جی واہ دولہا بھائی! کھلی کے کباب کھا رہے ہیں؟" مگر جانو کسی نے میرا نرخرہ دبوچ لیا ہو۔

بی اماں نے جل کر مجھے واپس بلا لیا۔ اور منہ ہی منہ میں مجھے کوسنے لگیں۔ اب میں ان سے کیا کہتی کہ وہ تو مزے سے کھا رہا ہے کمبخت!

"راحت بھائی! کوفتے پسند آئے؟" بی اماں کے سکھانے پر میں نے پوچھا۔ جواب ندارد۔

"بتائیے نا؟"

"اری ٹھیک سے جا کر پوچھ" بی اماں نے ٹھوکا دیا۔

"آپ نے لا کر دیے اور ہم نے کھائے۔ مزیدار ہی ہوں گے۔"

"ارے واہ رے جنگلی" بی اماں سے نہ رہا گیا۔

"تمہیں پتہ بھی نہ چلا۔ کیا مزے سے کھلی کے کباب کھا گئے۔"

"کھلی کے؟ ارے تو روز کا ہے کے ہوتے ہیں۔ میں تو عادی ہو چلا ہوں کھلی اور بھونسہ کھانے کا۔"

بی اماں کا منہ اتر گیا۔ بی آپا کی جھکی ہوئی پلکیں اوپر نہ اٹھ سکیں دوسرے روز بی آپا نے روزانہ سے دوگنی سلائی کی اور پھر جب شام کو میں کھانے لے کر گئی تو بولے:

चौपट्टी के नीचे रखे हुए लोटे से हाथ धोते वक़्त मेरी तरफ़ सर से पांव तक देखा तो सरपट भागी वहां से।

मेरा दिल धक-धक करने लगा। अल्लाह तौबा क्या खन्नास आंखें हैं।

"जा निगोड़ी अरी अरी देख तो सही। वह कैसा मुंह बनाता है। ऐ हे, सारा मज़ा किरकिरा हो जाएगा।"

आपा बी ने एक बार मेरी तरफ़ देखा। उन की आंखों में इलतिजा थी। लौटी हुई बारातों का गुबार था और चौथी के पुराने जोड़ों की मांद उदासी। मैं सर झुकाए जाकर फिर खम्बे से लग कर खड़ी हो गई।

राहत ख़ामोश खाते रहे। मेरी तरफ़ न देखा। खली के कबाब खाते देख कर मुझे चाहिए था कि मज़ाक़ उड़ाऊं। क़हक़हा लगाऊं कि ,,,,,,,,,

वाह जी वाह दूल्हा भाई! खली के कबाब खा रहे हैं? मगर जानो किसी ने मेरा नरख़रा दबोच लिया हो।

बी अम्मां ने जल कर मुझे वापस बुला लिया। और मुंह ही मुंह में मुझे कोसने लगीं। अब मैं उन से क्या कहती कि वह तो मज़े से खा रहा है कमबख़्त!

"राहत भाई! कोफ़्ते पसन्द आए?" बी अम्मां के सिखाने पर मैंने पूछा।"

जवाब नदारद।

"बताइए ना?"

"अरी ठीक से जाकर पूछ" बी अम्मां ने टहोका दिया।

"आप ने लाकर दिए और हमने खाए, मज़ेदार ही होंगे।"

"अरे वाह रे जंगली" बी अम्मां से न रहा गया। "तुम्हें पता भी न चला, क्या मज़े से खली के कबाब खा गए!"

"खली के? अरे तो रोज़ काहे के होते हैं। मैं तो आदी हो चला हूं खली और भूसा खाने का।"

बी अम्मां का मुंह उतर गया। बी आपा की झुकी हुई पलकें ऊपर न उठ सकीं दूसरे रोज़ बी आपा ने रोज़ाना से दुगनी सिलाई की और फिर जब शाम को मैं खाना लेकर गई तो बोले।

"कहिए आज क्या लाई हैं? आज तो लकड़ी के बुरादे की बारी है।"

"क्या हमारे यहां का खाना आपको पसन्द नहीं आता?" मैंने जलकर कहा।

''کہیے آج کیا لائی ہیں؟ آج تو لکڑی کے برادے کی باری ہے۔''

''کیا ہمارے یہاں کا کھانا آپ کو پسند نہیں آتا؟'' میں نے جل کر کہا۔

''یہ بات نہیں کچھ عجیب سا معلوم ہوتا ہے۔ کبھی کھلی کے کباب تو کبھی بھوسہ کی ترکاری۔''

میرے تن بدن میں آگ لگ گئی۔ ہم سوکھی روٹی کھا کر اسے ہاتھی کی خوراک دیں۔ گھی ٹپکتے پراٹھے ٹھسائیں۔ میری بی آپا کو جوشاندہ نصیب نہیں اور اسے دودھ ملائی نگلوائیں۔ میں بھنا کر چلی آئی۔

بی اماں کی منہ بولی بہن کا نسخہ کام آگیااور راحت نے دن کا زیادہ حصہ گھر ہی میں گزارنا شروع کر دیا۔ بی آپا تو چولہے میں جھکی رہتیں۔ بی اماں چوتھی کے جوڑے سیا کرتیں اور راحت کی غلیظ آنکھیں تیر بن کر میرے دل میں چبھا کرتیں۔ بات بے بات چھیڑنا۔ کھانا کھلاتے وقت کبھی پانی تو کبھی نمک کے بہانہ سے اور ساتھ ساتھ جملہ بازی۔ میں کھسیا کر بی آپا کے پاس جا بیٹھتی۔ جی چاہتا کسی دن صاف کہہ دوں کہ کسی کی بکری اور کون ڈالے دانہ گھاس۔ اے بی، مجھ سے تمھارا یہ بیل نہ ناتھا جائے گا۔ مگر بی آپا کے الجھے ہوئے بالوں پر چولہے کی اڑتی ہوئی راکھ ...... نہیں...... میرا کلیجہ دھک سے ہوگیا۔ میں نے ان کے سفید بال لٹ کے نیچے چھپادیے۔ ناس جائے اس کمبخت نزلہ کا بچاری کے بال پکنے شروع ہوگئے۔

راحت نے پھر کسی بہانہ سے مجھے پکارا۔

''اُنھ'' میں جل گئی۔ پر بی آپا نے کٹی ہوئی مرغی کی طرح جو پلٹ کر دیکھا تو مجھے جانا ہی پڑا۔

'' آپ ہم سے خفا ہوگئیں؟'' راحت نے پانی کا کٹورہ لے کر میری کلائی پکڑ لی۔ میرادم نکل گیا اور بھاگی ہاتھ جھٹک کر۔

'' کیا کہہ رہے تھے؟'' بی آپا نے شرم و حیا سے گھٹی ہوئی آواز میں کہا۔ میں چپ چاپ ان کا منہ تکنے لگی۔

"यह बात नहीं कुछ अजीब सा मालूम होता है। कभी खली के कबाब तो कभी भूसा की तरकारी।"

मेरे तन बदन में आग लग गई। हम सूखी रोटी खाकर उसे हाथी की ख़ुराक दें। घी टपकते पराठे ठुसाऐं। मेरी बी आपा को जोशान्दा नसीब नहीं और इसे दूध मलाई निगलवाऐं। मैं भिन्नाकर चली आई।

बी अम्मां की मुंह बोली बहन का नुस्ख़ा काम आ गया और राहत ने दिन का ज़्यादा हिस्सा घर ही में गुज़ारना शुरु कर दिया। बी आपा तो चूल्हे में झुकी रहतीं। बी अम्मां चौथी के जोड़े सिया करतीं और राहत की ग़लीज़[1] आंखें तीर बनकर मेरे दिल में चुभा करतीं। बात बे बात छेड़ना। खाना खिलाते वक़्त कभी पानी तो कभी नमक के बहाने से और साथ साथ जुमलाबाज़ी। मैं खिसयाकर बी आपा के पास जा बैठती। जी चाहता किसी दिन साफ़ कह दूं कि किसी की बकरी और कौन डाले दाना घास, ऐ बी, मुझ से तुम्हारा यह बैल न नाथा जाएगा। मगर बी आपा के उलझे हुए बालों पर चूल्हे की उड़ती राख ...... नहीं...... मेरा कलेजा धक से हो गया। मैंने उन के सफ़ेद बाल लट के नीचे छुपा दिए। नास जाए उस कमबख़्त नज़ला का बेचारी के बाल पकने शुरू हो गए।

राहत ने फिर किसी बहाने से मुझे पुकारा।

"ऊँह" मैं जल गई। पर बी आपा ने कटी हुई मुर्ग़ी की तरह जो पलट कर देखा तो मुझे जाना ही पड़ा।

"आप हम से ख़फ़ा हो गईं ?" राहत ने पानी का कटोरा ले कर मेरी कलाई पकड़ ली। मेरा दम निकल गया और भागी हाथ झटक कर।

"क्या कह रहे थे ?" बी आपा ने शर्मो हया से घुटी हुई आवाज़ मे कहा। मैं चुप चाप उन का मुहं तकने लगी।

"कह रहे थे किस ने पकाया है खाना। वाह-वाह जी चाहता है खाता ही चला जाऊं। पकाने वाली के हाथ खा जाऊँ.........ओह........नहीं-खा नहीं जाऊँ बल्कि चुम लूँ" मैं ने जल्दी-जल्दी कहना शुरू किया और बी आपा का खुरदरा हल्दी धनिया की बसांद में सड़ा हाथ अपने गाल से लगाया। मेरे आसूं निकल

---

1. गन्दी

''کہہ رہے تھے کس نے پکایا ہے کھانا۔ واہ واہ جی چاہتا ہے کھاتا ہی چلا جاؤں۔ پکانے والی کے ہاتھ کھا جاؤں...... اوہ...... نہیں...... کھانہیں جاؤں بلکہ چوم لوں۔'' میں نے جلدی جلدی کہنا شروع کیا اور بی آپا کا کھردرا ہلدی دھنیا کی بساند میں سڑا ہاتھ اپنے گال سے لگا لیا۔ میرے آنسو نکل آئے۔ ''یہ ہاتھ'' میں نے سوچا جو صبح سے شام تک مسالہ پیستے ہیں، پانی بھرتے ہیں، پیاز کاٹتے ہیں، بستر بچھاتے ہیں، جوتے صاف کرتے ہیں، یہ بے کس غلام صبح سے شام تک جٹے ہی رہتے ہیں۔ ان کی بیگار کب ختم ہوگی۔ کیا ان کا کوئی خریدار نہ آئے گا؟ کیا انھیں کبھی کوئی پیار سے نہ چومے گا؟ کیا ان میں کبھی مہندی نہ رچے گی؟ کیا ان میں کبھی سہاگ کا عطر نہ بسے گا؟ جی چاہا زور سے چیخ پڑوں۔

''اور کیا کہہ رہے تھے؟ بی آپا کے ہاتھ تو اتنے کھردرے تھے پر آواز اتنی رسیلی اور میٹھی تھی کہ اگر راحت کے کان ہوتے تو...... مگر راحت کے نہ کان تھے نہ ناک بس دوزخ جیسا پیٹ تھا۔

اور کہہ رہے تھے ''اپنی بی آپا سے کہنا اتنا کام نہ کیا کریں اور جوشاندہ پیا کریں۔''

''چل جھوٹی''

''ارے واہ جھوٹے ہوں گے آپ کے وہ......''

''اری چپ مردار'' انھوں نے میرا منہ بند کر دیا۔

''دیکھ تو سوئٹر بن گیا ہے۔ انھیں دے آ۔ پر دیکھ تجھے میری قسم میرا نام نہ لیجو''

''نہیں بی آپا۔ انھیں نہ دو وہ سوئٹر۔ تمھاری ان مٹھی بھر ہڈیوں کو سوئٹر کی کتنی ضرورت ہے؟'' میں نے کہنا چاہا پر نہ کہہ سکی۔

''آپا بی تم خود کیا پہنوگی؟''

''ارے مجھے کیا ضرورت ہے، چولہے کے پاس تو ویسے ہی جھلسی رہتی ہوں۔''

سوئٹر دیکھ کر راحت نے اپنی ایک ابرو شرارت سے اوپر تان کر کہا۔

''کیا یہ سوئٹر آپ نے بنا ہے؟''

''نہیں تو''

आये। "यह हाथ" मैं ने सोचा जो सुबह से शाम तक मसाला पीसते हैं, पानी भरते हैं, प्याज् काटते हैं, बिस्तर बिछाते हैं, जूते साफ़ करते हैं, यह बेकस गुलाम सुबह से शाम तक जुटे ही रहते हैं। इन की बेगार कब ख़त्म हो गी। क्या इन का कोई ख़रीदार न आयेगा? क्या इन्हें कभी कोई प्यार से न चूमे गा? क्या इन में कभी मेहंदी न रचेगी? क्या इन में कभी सुहाग का इत्र ना बसेगा? जी चाहा जोर से चीख़ पड़ूँ

"और क्या कह रहे थे?" बी आपा के हाथ तो इतने ख़ुरदरे थे पर आवाज इतनी रसीली और मीठी थी के अगर राहत के कान होते तो.........मगर राहत के न कान थे, न नाक, बस दोजख़ जैसा पेट था।

और कह रहे थे, अपनी बी आपा से कहना कि इतना काम न किया करे और जुशान्दा पिया करें

"चल झूठी"

"अरे वाह झूठे होगें आप के वह............"

"अरी चुप मुरदार"–उन्होंने मेरा मुंह बन्द कर दिया।

"देख तो स्वेटर बन गया है इन्हें दे आ–पर देख तुझे मेरी कसम मेरा नाम न लिजियो"

"नहीं बी आपा–उन्हें न दो। वह स्वेटर। तुम्हारी इन मुट्ठी भर हड्डियों को स्वेटर की कितनी ज़रूरत है" मैं ने कहना चाहा पर न कह सकी।

"आपा बी तुम ख़ुद क्या पहनोगी"

"अरे मुझे क्या ज़रूरत है चूल्हे के पास तो वैसे ही झुलसी रहती हूँ"

स्वेटर देख कर राहत ने अपनी एक अबरु शरारत से ऊपर तान कर कहा "क्या यह स्वेटर आप ने बुना है?"

"नहीं तो"

"तो भई हम नहीं पहनेंगे"

मेरा जी चाहा कि इस का मुंह नोच लूँ। कमीने मिट्टी के तूदे, यह स्वेटर उन हाथों ने बुने हैं जो जीते जागते गुलाम हैं। इस के एक एक फन्दे में किसी नसीबो जली के अरमानो की गरदने फंसी हुई हैं। यह उन हाथों का बुना हुआ है जो नन्हें

"تو بھئی ہم نہیں پہنیں گے۔"

میرا جی چاہا کہ اسکا منہ نوچ لوں۔ کمینے، مٹی کے تودے، یہ سوئٹر ان ہاتھوں نے بنے ہیں جو جیتے جاگتے غلام ہیں۔ اس کے ایک ایک پھندے میں کسی نصیبوں جلی کے ارمانوں کی گردنیں پھنسی ہوئی ہیں۔ یہ ان ہاتھوں کا بنا ہوا ہے جو ننھے پنگورے جھلانے کے لیے بنائے گئے ہیں۔ ان کو تھام لو گدھے کہیں کے۔ اور یہ دو پتوار بڑے سے بڑے طوفان کے تھپیڑوں سے تمہاری زندگی کی ناؤ کو بچا کر پار لگادیں گے۔ یہ ستار کی گت نہ بجا سکیں گے۔ منی پور اور بھارت ناٹیم کی مدرانہ دکھا سکیں گے۔ انھیں پیانو پر رقص کرنا نہیں سکھایا گیا۔ انھیں پھولوں سے کھیلنا نہیں نصیب ہوا۔ مگر یہ ہاتھ تمہارے جسم پر چربی چڑھانے کے لیے صبح سے شام تک سلائی کرتے ہیں۔ صابن اور سوڈے میں ڈبکیاں لگاتے ہیں۔ چولہے کی آنچ سہتے ہیں۔ تمہاری غلاظتیں دھوتے ہیں تاکہ تم اجلے چٹے بگلا بھگتی کا ڈھونگ رچائے رہو۔ محنت نے ان میں زخم ڈال دئے ہیں۔ ان میں کبھی چوڑیاں نہیں کھنکتی ہیں۔ انھیں کبھی کسی نے پیار سے نہیں تھاما۔

مگر میں چپ رہی۔ بی اماں کہتی ہیں میرا دماغ تو میری نئی نئی سہیلیوں نے خراب کردیا ہے۔ وہ مجھے کیسی نئی نئی باتیں بتایا کرتی ہیں۔ کیسی ڈراؤنی موت کی باتیں بھوک اور کال کی باتیں۔ دھڑکتے ہوئے دل کے ایک دم چپ ہوجانے کی باتیں۔

"یہ سوئٹر تو آپ ہی پہن لیجئے۔ دیکھئے نا آپ کا کرتہ باریک کتنا ہے۔"

جنگلی بلی کی طرح میں نے اس کا منہ ناک گریبان اور بال نوچ ڈالے اور اپنی پلنگڑی پر جاگری۔ بی آپا نے آخری روٹی ڈال کر جلدی جلدی تسلے میں ہاتھ دھوئے اور آنچل سے پونچھتی ہوئی میرے پاس آبیٹھیں۔

"وہ بولے!" ان سے نہ رہا گیا تو دھڑکتے ہوئے دل سے پوچھا۔

"بی آپا! یہ راحت بھائی بڑے خراب آدمی ہیں۔" میں نے سوچا میں آج سب کچھ بتادوں گی۔

"کیوں؟" وہ مسکرائیں۔

"مجھے اچھے نہیں لگتے.......... دیکھئے میری ساری چوڑیاں چورہ ہوگئیں۔" میں نے

पंगोरे झुलाने के लिये बनाये गये हैं इन को थाम लो गधे कहीं के और यह दो पतवार बड़े से बड़े तूफ़ान के थपेड़ों से तुम्हारी ज़िन्दगी की नाव को बचा कर पार लगा देगें। यह सितार की गत न बजा सकेंगे। मनीपूर और भरत नाटयम की मुद्रा न दिखा सकेगें।

इन्हें प्यानो पर रक़्स करना नहीं सिखाया गया। इन्हें फूलों से खेलना नहीं नसीब हुआ। मगर यह हाथ तुम्हारे जिस्म पर चर्बी चढ़ाने के लिये सुबह से शाम तक सिलाई करते हैं। साबुन और सोड़े में डुबकियां लगाते हैं। चूल्हे की आंच सहते हैं। तुम्हारी ग़ेलाज़तें[1] धोते हैं ताकि तुम उजले चिट्टे बगुला भगती का ढोंग रचाए रहो। मेहनत ने उनमें ज़ख़्म डाल दिए हैं। उनमें कभी चूड़ियाँ नहीं खनकती हैं। उन्हें कभी किसी ने प्यार से नहीं थामा।

मगर मैं चुप रही। बी अम्मां कहती हैं मेरा दिमाग़ तो मेरी नई-नई सहेलियों ने ख़राब कर दिया है। वह मुझे कैसी नई-नई बातें बताया करती हैं। कैसी डरावनी मौत की बातें, भूख और काल की बातें। धड़कते हुए दिल के एकदम चुप हो जाने की बातें। "यह स्वेटर तो आप ही पहन लीजिए। देखिये ना आप का कुर्ता बारीक कितना है।" जंगली बिल्ली की तरह मैंने उसका मुंह, नाक ,गिरेबां और बाल नोच डाले और अपनी पलंगड़ी पर जा गिरी। बी आपा ने आख़री रोटी डालकर जल्दी जल्दी तसले में हांथ धोए और आंचल से पोंछती हुई मेरे पास आ बैठीं।

"वह बोले!" उनसे न रहा गया तो धड़कते हुए दिल से पूछा।

"बी आपा! यह राहत भाई बड़े ख़राब आदमी हैं" मैंने सोचा मैं आज सब कुछ बता दूंगी।

"क्यों?" वह मुसकुराईं।

"मुझे अच्छे नहीं लगते ......देखिए मेरी सारी चूड़ियाँ चूरा हो गईं।" मैंने कांपते हुए कहा।

"बड़े शरीर हैं" उन्होंने रोमान्टिक आवाज़ में शर्माकर कहा।

"बी आपा...... सुनो बी आपा! यह राहत अच्छे आदमी नहीं" मैंने सुलगकर कहा। "आज मैं बी अम्मां से कह दूंगी।"

---
1. गन्दगियाँ

کانپتے ہوئے کہا:

''بڑے شریر ہیں۔'' انھوں نے رومانٹک آواز میں شرما کر کہا۔

''بی آپا .... سنو بی آپا۔ یہ راحت اچھے آدمی نہیں۔'' میں نے سلگ کر کہا۔

''آج میں بی اماں سے کہہ دوں گی۔''

''کیا ہوا؟'' بی اماں نے جانماز بچھاتے ہوئے کہا۔

''دیکھو میری چوڑیاں بی اماں۔''

''راحت نے توڑ ڈالیں۔'' بی اماں مسرت سے چہک کر بولیں۔

''ہاں!''

''خوب کیا۔ تو اسے ستاتی بھی تو بہت ہے۔ اے ہے تو دم کا ہے کو نکل گیا۔ بڑی موم کی بنی ہوئی ہو کہ ہاتھ لگایا اور پگھل گئیں۔'' پھر چمکار کر بولیں۔ خیر تو بھی چوتھی میں بدلہ لے لیجو۔ وہ کسر نکالیو کہ یاد ہی کریں میاں جی۔'' یہ کہہ کرانھوں نے نیت باندھ لی۔

منہ بولی بہن سے پھر کانفرنس ہوئی۔ اور معاملات کو امید افزا راستے پر گامزن دیکھ کر از حد خوشنودی سے مسکرایا گیا۔

''اے ہے تو بڑی ہی ٹھس ہے۔ اے ہم تو اپنے بہنوئیوں کا خدا کی قسم ناک میں دم کر دیا کرتے تھے______''

اور وہ مجھے بہنوئیوں سے چھیڑ چھاڑ کے ہتھکنڈے بتانے لگیں کہ کس طرح انھوں نے صرف چھیڑ چھاڑ کے تیر بہدف نسخے سے ان دو ممیری بہنوں کی شادی کرائی جن کی ناو پار لگنے کے سارے مواقع ہاتھ سے نکل چکے تھے۔ ایک تو ان میں سے حکیم جی تھے جہاں بے چارے کو لڑکیاں بالیاں چھیڑتیں۔ شرمانے لگتے اور شرماتے شرماتے اختلاج کے دورے پڑنے لگتے۔ اور ایک دن ماموں صاحب سے کہدیا کہ مجھے غلامی میں لے لیجئے۔

دوسرے وائسرے کے دفتر میں کلرک تھے۔ جہاں سنا کہ باہر آئے ہیں لڑکیاں چھیڑنا شروع کر دیتی تھیں۔ کبھی گلوریوں میں مرچ بھر کے بھیجدیں کبھی سوئیوں میں نمک ڈال کر کھلا دیا۔

"क्या हुआ ?" बी अम्मां ने जा नमाज़ बिछाते हुए कहा।

"देखो मेरी चूड़ियाँ बी अम्मां"

"राहत ने तोड़ डालीं" बी अम्मां मुसर्रत से चहककर बोलीं

"हां!"

"खूब किया, तू उसे सताती भी तो बहुत है। ऐ है, तो दम काहे को निकल गया। बड़ी मोम की बनी हुई हो कि हाथ लगाया और पिघल गईं फिर चुमकार कर बोलीं "ख़ैर तूभी चौथी में बदला ले लिजियो वह कसर निकालियो कि याद ही करें मियांजी" यह कहकर उन्हों ने नीयत बांध ली। मुंहबोली बहन से फिर कानफ्रेन्स हुई। और मामलात को उम्मीद अफ्ज़ा रास्ते पर गामज़न देखकर अज़हद्[1] खुशनूदी[2] से मुसकुराया गया।

"ऐ है, तू बड़ी ही ठस है। ऐ हम तो अपने बहनोईयों का ख़ुदा की क़सम नाक में दम कर दिया करते थे। और वह मुझे बहनोईयों से छेड़छाड़ के हथकन्डे बताने लगीं कि किस तरह उन्होंने सिर्फ़ छेड़छाड़ के तीर बहदफ़ नुस्ख़े से उन दो ममेरी बहनों की शादी कराई जिन की नाव पार लगने के सारे मवाक़े हाथ से निकल चुके थे। एक तो उनमें से हकीम जी थे जहां बेचारे को लड़कियां बालियां छेड़तीं शर्माने लगते और शर्माते शर्माते इख़्तिलाज[3] के दौरे पड़ने लगते और एक दिन मामूं साहब से कह दिया कि मुझे गुलामी में ले लीजिये।

दूसरे वायसराय के दफ़्तर में कलर्क थे। जहां सुना कि बाहर आए हैं लड़कियां छेड़ना शुरु कर देती थीं। कभी-कभी गुलोरियों में मिर्च भरकर भेज दें। कभी सेवईयों में नमक डालकर खिला दिया।

ऐ लो वह तो रोज़ आने लगे। आंधी आए पानी आए, क्या मजाल जो वह न आऐं। आख़िर एक दिन कहलवा ही दिया। अपने एक जान पहचान वाले से कहा कि उनके यहां शादी करवा दो। पूछा कि "भई किससे ?" तो कहा किसी से भी करवा दो और ख़ुदा झूठ न बुलाए तो बड़ी बहन की सूरत थी कि देखो तो जैसे बेचा चला आता है। छोटी तो बस सुबहानल्लाह एक आंख पूरब तो दूसरी पश्चिम। पंद्रह तोले सोना दिया है। बाप ने बड़े साहब के दफ़्तर मे नौकरी अलग दिलवाई।

---

1. अत्यधिक 2. प्रसन्नता 3. दिल का धड़कना

اے لو وہ تو روز آنے لگے۔ آندھی آئے پانی آئے، کیا مجال جو وہ نہ آئیں۔ آخر ایک دن کہلوا ہی دیا۔ اپنے ایک جان پہچان والے سے کہا کہ ان کے یہاں شادی کرادو۔ پوچھا کہ ''بھئی کس سے؟'' تو کہا ''کسی سے بھی کرا دو''۔ اور خدا جھوٹ نہ بلائے تو بڑی بہن کی صورت تھی کہ دیکھو تو جیسے بیچا چلا آتا ہے۔ چھوٹی تو بس سبحان اللہ ایک آنکھ پورب تو دوسری پچھم۔ پندرہ تولے سونا دیا ہے۔ باپ نے بڑے صاحب کے دفتر میں نوکری الگ دلوائی۔

''ہاں بھئی جس کے پاس پندرہ تولے سونا ہو اور بڑے صاحب کے دفتر کی نوکری اسے لڑکا ملتے کیا دیر لگتی ہے۔'' بی اماں نے ٹھنڈی سانس بھر کر کہا۔

''یہ بات نہیں ہے بہن۔ آج کل کے لڑکوں کا دل بس تھالی کا بیگن ہوتا ہے۔ جدھر جھکاؤ ادھر ہی لڑھک جائے گا۔''

مگر راحت تو بیگن نہیں اچھا خاصا پہاڑ ہے، جھکاؤ دینے پر کہیں میں ہی نہ پس جاؤں۔ میں نے سوچا۔ پھر میں نے آپا کی طرف دیکھا۔ وہ خاموش دہلیز پر بیٹھی آٹا گوندھ رہی تھیں اور سب کچھ سنتی جا رہی تھیں ان کا بس چلتا تو زمین کی چھاتی پھاڑ کر اپنے کنوارے پن کی لعنت سمیت اس میں سما جاتیں۔

''کیا میری آپا مرد کی بھوکی ہے؟ نہیں۔ وہ بھوک کے احساس سے پہلے ہی سہم چکی ہے۔ مرد کا تصور اس کے ذہن میں ایک امنگ بن کر نہیں ابھرا بلکہ روٹی کپڑے کا سوال بن کر ابھرا ہے۔ وہ ایک بیوہ کی چھاتی کا بوجھ ہے۔ اس بوجھ کو دھکیلنا ہی ہوگا۔''

مگر اشاروں کنایوں کے باوجود راحت میاں نہ تو خود منہ سے پھوٹے اور نہ ان کے گھر ہی سے پیغام آیا۔ تھک ہار کر بی اماں نے پیروں کے توڑے گروی رکھ کر پیر مشکل کشا کی نیاز دلا ڈالی۔ دوپہر بھر محلہ ٹولہ کی لڑکیاں صحن میں ادھم مچاتی رہیں۔ بی آپا شرمائی لجائی مچھروں والی کوٹھری میں اپنے خون کی آخری بوندیں چوسانے کو جا بیٹھتیں، بی اماں کمزوری میں اپنی چوکی پر بیٹھی چوتھی کے جوڑے میں آخری ٹانکے لگاتی رہیں۔ آج ان کے چہروں پر منزلوں کے نشان تھے۔ آج مشکل کشائی ہوگی بس آنکھوں کی سوئیاں رہ گئی ہیں۔ وہ بھی نکل جائیں گی۔ آج ان کی جھریوں میں پھر مشعلیں تھرتھرا رہی تھیں۔ بی آپا کی سہیلیاں ان کو چھیڑ رہی تھیں اور وہ خون کی بچی کھچی بوندوں کو تاؤ میں لا رہی تھیں۔ آج کئی

"हां भई जिसके पास पंद्रह तोले सोना हो और बड़े साहब के दफ़्तर की नौकरी उसे लड़का मिलते क्या देर लगती है।" बी अम्मां ने ठंडी सांस भरकर कहा।

यह बात नहीं है बहन। आजकल के लड़कों का दिल बस थाली का बैगन होता है।जिधर झुकाओ उधर ही लुढ़क जाएगा।

मगर राहत तो बैगन नहीं अच्छा ख़ासा पहाड़ है। झुकाव देने पर कहीं मैं ही न पिस जाऊं। मैंने सोचा, फिर मैंने आपा की तरफ़ देखा। वह ख़ामोश दहलीज़ पर बैठी आटा गूंध रही थीं। और सब कुछ सुनती जा रही थीं। उनका बस चलता तो ज़मीन की छाती फाड़कर अपने कुंआरेपन की लानत समेत उस में समा जातीं।

क्या मेरी आपा मर्द की भूखी है? नहीं, वह भूख के एहसास से पहले ही सहम चुकी है। मर्द का तसव्वुर[1] उस के ज़ेहन में एक उमंग बन कर नहीं उभरा बल्कि रोटी कपड़े का सवाल बनकर उभरा है। वह एक बेवा की छाती का बोझ है। उस बोझ को धकेलना ही होगा।

मगर इशारों कनायों के बावजूद राहत मियां न तो खुद मुंह से फूटे और न उनके घर ही से पैग़ाम आया। थक हारकर बी अम्मां ने पैरों के तोड़े गिरवी रखकर पीरे मुश्किल-कुशा[2] की नियाज़ दिला डाली। दोपहर भर मुहल्ला टोला की लड़कियां सेहन में ऊधम मचाती रहीं। बी आपा शरमाई लजाई मच्छरों वाली कोठरी में अपने खून की आख़री बूंदें चुसाने को जा बैठतीं। बी अम्मां कमज़ोरी में अपनी चौकी पर बैठी चौथी के जोड़े में आख़री टांके लगाती रहीं। आज उन के चेहरों पर मन्ज़िलों के निशान थे। आज मुश्किलकुशाई होगी। बस आँखों की सूईयां रह गई हैं। वह भी निकल जाएगी। आज उन की झुर्रियों में फिर मशालें थरथरा रही थीं। बी आपा की सहेलियां उन को छेड़ रहीं थीं और वह खून की बची खूची बूंदों को ताव में ला रही थीं। आज कई रोज़ से उन का बुख़ार नहीं उतरा था। थके हारे दीये की तरह उन का चेहरा एकबार टिमटिमाता और फिर बुझ जाता। इशारे से उन्होंने मुझे अपने पास बुलाया। आंचल हटाकर नियाज़ के मलीदे की तृशतरी मुझे थमा दी।

"इस पर मौलवी साहब ने दम किया है" उन की बुख़ार से दहकती हुई

---

1. कल्पना 2. हज़रत अली

روز سے ان کا بخار نہیں اترا تھا۔ تھکے ہارے دیے کی طرح ان کا چہرہ ایک بار ٹمٹماتا اور پھر بجھ جاتا۔ اشارے سے انھوں نے مجھے اپنے پاس بلایا۔ آنچل ہٹا کر نیاز کے ملیدے کی طشتری مجھے تھما دی۔

''اس پر مولوی صاحب نے دم کیا ہے''۔ ان کی بخار سے دہکتی ہوئی گرم گرم سانس میرے کان میں لگی۔

طشتری لے کر میں سوچنے لگی۔ مولوی صاحب نے دم کیا ہے............ یہ مقدس ملیدہ اب راحت کے تندور میں جھونکا جائے گا۔ وہ تندور جو چھ مہینے سے ہمارے خون کے چھینٹوں سے گرم رکھا گیا۔ یہ دم کیا ہوا ملیدہ مراد بر لائے گا۔ میرے کانوں میں شادیانے بجنے لگے۔ میں بھاگی بھاگی کوٹھے سے برات دیکھنے جا رہی ہوں دولہا کے منہ پر لمبا سا سہرا پڑا ہے جو گھوڑے کی عیالوں کو چوم رہا ہے......

چوتھی کا شہابی جوڑا پہنے، پھولوں سے لدی، شرم سے نڈھال، آہستہ آہستہ قدم تولتی ہوئی بی آپا چلی آ رہی ہیں۔ ...... چوتھی کا زرتار جوڑا جھلمل کر رہا ہے۔ بی اماں کا چہرہ پھول کی طرح کھلا ہوا ہے۔ ...... بی آپا کی حیا سے بوجھل نگاہیں ایک بار اوپر اٹھتی ہیں۔ شکریے کا ایک آنسو ڈھلک کر افشاں کے ذروں میں قمقمے کی طرح الجھ جاتا ہے۔

''یہ سب تیری ہی محبت کا پھل ہے''۔ بی آپا کی خاموشی کہہ رہی ہے۔ ......حمیدہ کا گلا بھر آیا......

''جاؤ نا میری بہنو''۔ بی آپا نے اسے جگا دیا اور وہ چونک کر اوڑھنی کے آنچل سے آنسو پونچھتی ڈیوڑھی کی طرف بڑھی۔

''یہ............ یہ ملیدہ'' اس نے اچھلتے ہوئے دل کو قابو میں رکھتے ہوئے کہا...... اس کے پیر لرز رہے تھے۔ جیسے وہ سانپ کی بانبی میں گھس آئی ہو۔ اور پھر پہاڑ کھسکا............ اور منہ کھول دیا۔ وہ ایک قدم پیچھے ہٹ گئی۔ مگر دور کہیں بارات کی شہنائیوں نے چیخ لگائی۔ جیسے کوئی ان کا گلا گھونٹ رہا ہو۔ کانپتے ہاتھوں سے مقدس ملیدہ کا نوالہ بنا کر اس نے راحت کے منہ کی طرف بڑھا دیا۔

ایک جھٹکے سے اس کا ہاتھ پہاڑ کی کھوہ میں ڈوبتا چلا گیا...... نیچے تعفن اور تاریکی کے اتھاہ غار کی گہرائیوں میں اور ایک بڑی سی چٹان نے اس کی چیخ کو گھونٹ دیا۔

गरम गरम सांस मेरे कान में लगी।

तशतरी लेकर मैं सोचने लगी, मौलवी साहब ने दम किया है...... यह मुक़द्दस[1] मलीदा अब राहत के तंदूर में झोंका जाएगा। वह तंदूर जो छ:महीने से हमारे खून के छींटों से गरम रखा गया। यह दम किया हुआ मलीदा मुराद बर लाएगा। मेरे कानों में शादियाने[2] बजने लगे। मैं भागी भागी कोठे से बरात देखने जा रही हूं। दूल्हा के मुंह पर लंबा सा सेहरा पड़ा है जो घोड़े की अयालों को चूम रहा हैं ......

चौथी का शहाबी जोड़ा पहने, फूलों से लदी, शर्म से निढाल, आहिस्ता-आहिस्ता क़दम तौलती हुई। बी आपा चली आ रही हैं...... चौथी का ज़रतार[3] जोड़ा झिलमिल कर रहा है। बी अम्मां का चेहरा फूल की तरह खिला हुआ है। बी आपा की हया से बोझल निगाहें एकबार ऊपर उठती हैं। शुक्रिये का एक आंसू ढलक कर अफ़्शां के ज़र्रों में क़ुमक़ुमे की तरह उलझ जाता है,

''यह सब तेरी ही मुहब्बत का फल है'' बी आपा की ख़ामोशी कह रही है। हमीदा का गला भर आया।

''जाओ ना मेरी बहनो'' बी आपा ने उसे जगा दिया और वह चौंककर ओढ़नी के आंचल से आंसू पोंछती ड्योढ़ी की तरफ़ बढ़ी।

''यह...... यह मलीदा'' उसने उछलते हुए दिल को क़ाबू रखते हुए कहा...... उस के पैर लरज़ रहे थे। जैसे वह सांप की बांबी में घुस आई हो। और फिर पहाड़ खिसका...... और मुंह खोल दिया। वह एक क़दम पीछे हट गई। मगर दूर कहीं बारात की शहनाईयों ने चीख़ लगाई । जैसे कोई उन का गला घोंट रहा हो। कांपते हाथों से मुक़द्दस मलीदा का निवाला बनाकर उस ने राहत के मुंह की तरफ़ बढ़ा दिया।

एक झटके से उसका हाथ पहाड़ की खोह में डूबता चला गया ...... नीचे तअफ़्फ़ुन और तारीकी के अथाह ग़ार की गहराईयों में और एक बड़ी सी चट्टान ने उस की चीख़ को घोंट दिया।

नियाज़ के मलीदे की रकाबी हाथ से छूटकर लालटेन के ऊपर गिरी। और लालटेन ने ज़मीन पर गिर कर दो चार सिसकियां भरीं और गुल हो गई। बाहर

---

1. पवित्र 2. शादी के गीत 3. सोने के तारों वाला

نیاز کے ملیدے کی رکابی ہاتھ سے چھوٹ کر لالٹین کے اوپر گری اور لالٹین نے زمین پر گر کر دو چار سسکیاں بھریں اور گل ہوگئی۔ باہر آنگن میں محلّہ کی بہو بیٹیاں مشکل کشا کی شان میں گیت گا رہی تھیں۔

صبح کی گاڑی سے راحت مہمان نوازی کا شکریہ ادا کرتا ہوا روانہ ہوگیا اس کی شادی کی تاریخ طے ہو چکی تھی۔ اور اسے جلدی تھی۔

اس کے بعد اس گھر میں کبھی انڈے نہ تلے گئے۔ پراٹھے نہ سِکے اور سوئٹر نہ بنے! دق نے جو ایک عرصہ سے بی آپا کی تاک میں بھاگی پیچھے پیچھے آرہی تھی ایک ہی جست میں انھیں دبوچ بیٹھی اور انھوں نے چپ چاپ اپنا نامراد وجود اس کی آغوش میں سونپ دیا۔

اور پھر اسی سہ دری میں چوکی پر صاف ستھری جازم بچھائی گئی۔ محلے کی بہو بیٹیاں جڑیں، کفن کا سفید سفید لٹھا۔ موت کے آنچل کی طرح بی اماں کے سامنے پھیل گیا۔ تحمل کے بوجھ سے ان کا چہرہ لرز رہا تھا۔ بائیں ابرو پھڑک رہی تھی۔ گالوں کی سنسان جھریاں بھائیں بھائیں کر رہی تھیں۔ جیسے ان میں لاکھوں اژدہے پھنکار رہے ہوں۔

لٹھے کی کان نکال کر انھوں نے چوپرتہ کیا۔ اور ان کے دل میں ان گنت قینچیاں چل گئیں۔ آج ان کے چہرے پر بھیانک سکون اور ہرا بھرا اطمینان تھا۔ جیسے انھیں پکا یقین ہو کہ دوسرے جوڑوں کی طرح چوتھی کا یہ جوڑا سینتا نہ جائے۔

ایک دم سہ دری میں بیٹھی لڑکیاں بالیاں میناؤں کی طرح چہکنے لگیں۔ حمیدہ ماضی کو دور جھٹک کر ان کے ساتھ جا ملی۔ لال ٹول پر ...... سفید گزی کا نشان! اس کی سرخی میں نہ جانے کتنی معصوم دلہنوں کا سہاگ رچا ہے اور سفیدی میں کتنی نامراد کنواریوں کے کفن کی سفیدی ڈوب کر ابھری ہے۔ اور پھر ایک دم سب خاموش ہوگئے۔ بی اماں نے آخری ٹانکہ بھر کے ڈور توڑ لیا۔ دو موٹے موٹے آنسو ان کے روئی جیسے نرم گالوں پر دھیرے دھیرے رینگنے لگے۔ ان کے چہرے کی شکنوں میں سے روشنی کی کرنیں پھوٹ نکلیں اور وہ مسکرا دیں۔ جیسے آج انھیں اطمینان ہوگیا کہ ان کی کبریٰ کا سوا جوڑا بن کر تیار ہو گیا ہو اور کوئی دم میں شہنائیاں بج اٹھیں گی۔

◆ ◆ ◆

आंगन में मुहल्ले की बहू, बेटियां मुश्किलकुशा की शान में गीत गा रही थीं।

सुबह की गाड़ी से राहत मेहमान नवाज़ी का शुक्रिया अदा करता हुआ रवाना हो गया। उस की शादी की तारीख़ तय हो चुकी थी और उसे जल्दी थी।

उस के बाद उस घर में कभी अन्डे न तले गये, पराठे न सिके और स्वेटर न बुने। दिक़ ने जो एक अरसा से बी आपा की ताक में भागी पीछे-पीछे आ रही थी एक ही जस्त[1] में उन्हें दबोच बैठी और उन्होंने चुपचाप अपना नामुराद वजूद उस की आग़ोश में सौंप दिया।

और फिर उसी सहदरी में चौकी पर साफ़ सुथरी जाज़िम बिछाई गई। मुहल्ले की बहू बेटियां जुड़ीं, कफ़न का सफ़ेद-सफ़ेद लट्ठा मौत के आंचल की तरह बी अम्मां के सामने फैल गया। तहम्मुल[2] के बोझ से उनका चेहरा लरज़ रहा था। बाईं अबरु फड़क रही थी। गालों की सुनसान झुरियां भाएं-भाएं कर रही थीं। जैसे उन में लाखों अज़दहे[3] फुंकार रहे हों।

लट्ठे की कान निकालकर उन्होंने चौपुरता किया और उन के दिल में अनगिनत कैंचियां चल गईं। आज उनके चेहरे पर भयानक सुकून और हराभरा इतमिनान था। जैसे उन्हें पक्का यक़ीन हो कि दूसरे जोड़ों की तरह चौथी का यह जोड़ा सैंता न जाए।

एक दम सहदरी में बैठी लड़कियां बालियां मैनाओं की तरह चहकने लगीं। हमीदा माज़ी को दूर झटककर उनके साथ जा मिली। लाल टूल पर ......सफ़ेद गज़ी का निशान। उस की सुर्ख़ी में न जाने कितनी मासूम दुलहनों का सुहाग रचा है और सफ़ेदी में कितनी नामुराद कुवारियों के कफ़न की सफ़ेदी डूबकर उभरी है। और फिर एकदम सब ख़ामोश हो गए। बी अम्मां ने आख़री टांका भरके डोर तोड़ लिया। दो मोटे मोटे आंसू उनके रुई जैसे नरम गालों पर धीरे-धीरे रेंगने लगे। उन के चेहरे की शिकनों में से रौशनी की किरनें फूट निकलीं और वह मुस्कुरा दी जैसे आज उन्हें इतमिनान हो गया कि उनकी कुबरा का सवा जोड़ा बनकर तैयार हो गया और कोई दम में शहनाईयां बज उठेंगी।

◆ ◆ ◆

---

1. छलांग 2. सहन 3. अजगर

قرۃ العین حیدر

جلاوطن

سندر لالہ۔ سجے دلالہ۔ ناچے سری ہری کیرتن میں
ناچے سری ہری کیرتن میں۔
ناچے۔

چوکھٹ پر اکڑوں بیٹھی رام رکھی نہایت انہماک سے چاول صاف کررہی تھی۔ اس کے گانے کی آواز دیر تک نیچے سرخ گموں والی سنسان گلی میں گونجا کی۔ پھر ڈاکٹر آفتاب رائے صدر اعلیٰ چبوترے کی طرف بڑے پھاٹک کی سمت آتے دکھلائی پڑے۔

''بندگی بھیّن صاحب......'' رام رکھی نے گھونگھٹ اور زیادہ طویل کر کے آواز لگائی۔

''بندگی ......بندگی......'' ڈاکٹر آفتاب رائے نے زینے پر پہنچتے ہوئے بے خیالی سے جواب دیا۔

''راجی کھُسی ہو بھیّن صاحب......'' رام رکھی نے اخلاقاً دریافت کیا۔

''اور کیا مجھے کیا ہے جو راضی خوشی نہ ہوں گا۔ یہ سوپ ہٹا بیچ میں سے۔'' انھوں نے جھنجھلا کر کہا۔

''بھیّن صاحب ناج پھٹک رہی تھی''

''تو ناج پھٹکنے کے لیے تجھے گاڑی بھر راستہ چاہیے۔ چل ہٹا سب چیز......''

ڈاکٹر آفتاب رائے نے دنیا بھر کی ڈگریاں تو لے ڈالی تھیں۔ لیکن حالت یہ تھی کہ زری زری سی بات پر بچوں کی طرح خفا ہو جایا کرتے تھے۔ رام رکھی پر برستے ہوئے وہ اوپر آئے اور مونڈھے پر پیر لٹکا کر انھوں نے اپنی بہن کو آواز دی۔

''جیجی...... جی ای ای......جی ای ای......'' (چھورا ہے اب تلک مورا بھیّن۔ ہم کرن پیار سے کہا کرتیں) دالان کے آگے کھلی چھت پر نیم کی ڈالیاں منڈیر پر جھکی پچھوا

कुर्रतुल ऐन हैदर

जिला वतन

सुंदर लाला, सजे दुलाला, नाचे सिरी हरि कीर्तन में।

नाचे सिरी हरि कीर्तन में।

नाचे

चौखट पर उकडू बैठी राम रखी निहायत इंहमाक[1] से चावल साफ़ कर रही थी, उस के गाने की आवाज़ देर तक नीचे सुर्ख़ गम्मों वाली सुनसान गली मे गूंजा की। फिर डा. आफ़ताब राय सदरे आला चबूतरे की तरफ़ से बड़े फाटक की सम्त आते दिखलाई पड़े।

"बंदगी भय्यन साहब— " राम रखी ने घूंघट और ज्यादा तवील करके आवाज़ लगाई।

"बंदगी ...... बंदगी ...." डाक्टर आफ़ताब राय ने ज़ीने पर पहुंचते हुए बे-ख़्याली से जवाब दिया।

"राजी खुसी हो भैय्यन साहब............" राम रखी ने अख़्लाक़न दरयाफ़्त किया।

"और क्या ...... मुझे क्या है जो राज़ी ख़ुशी न हूंगा, यह सूप हटा बीच में से" उन्होंने झुंझला कर कहा।

"भैय्यन साहब नाज फटक रही थी"

"तो नाज फटकने के लिये तुझे गाड़ी भर रास्ता चाहिये। चल हटा सब चीज़......"

डाक्टर आफ़ताब राय ने दुनिया भर की डिग्रियां तो ले डाली थीं, लेकिन हालत यह थी कि ज़री ज़री सी बात पर बच्चों की तरह ख़फ़ा हो जाया करते थे, राम रखी पर बरसते हुए वह ऊपर आये और मूंढ़े पर पैर टिका कर उन्होंने अपनी

1. लगन

ہوا میں سرسرا رہی تھیں۔ شام کی گہری کیفیت موسم کی اداسی کے ساتھ ساتھ سارے میں بکھری تھی۔ دن بھر نیچے مہوے کے باغ میں شہد کی مکھیاں بھنبھنایا کرتیں اور ہر چیز پر غنودگی ایسی چھائی رہتی۔ آم اب پیلے ہو چلے تھے۔ ''ٹھکرائن کی بگیا'' میں صبح سے لے کر رات گئے تک روں روں کرتا رہٹ چلا کرتا۔

''آوت ہیں بھیّن......'' ہیم کرن نے دالان کا پیتل کے نقش ونگار والا کواڑ کھولتے ہوئے غلے کے گودام میں سے باہر آکر جواب دیا۔ اور کنجیوں کا گچھا ساری کے پلو میں باندھ کر چھن سے پشت پر پھینکتی ہوئی پچی میں آگئیں۔

''جے رام جی کی بھیّن صاحب'' رسوئیے نے چوکے میں سے آواز لگائی۔

''کٹہل کی ترکاری کھیّو بھیّن صاحب؟''

''ہاں۔ ہاں ضرور کھیا بھائی۔'' ڈاکٹر آفتاب رائے مونڈھے پر سے ہٹ کر ٹہلتے ہوئے تلسی کے چبوترے کے پاس آگئے۔ صحنچی میں رنگ برنگی مورتیاں اور گول پتھر سالگرام سے لے کر بجرنگ بلی مہراج تک سیندور سے لپی پتی گنگا جل سے نہائی دھوئی قرینے سے بجی تھیں۔ ہیم کرن تھیں تو بڑی پکی رام بھگت لیکن باقی کے سبھی دیوی دیوتاؤں سے سمجھوتہ رکھتی تھیں کہ نہ جانے کون کس سمے آڑے آجائے۔ سب سے بنائے رکھنی چاہیے۔ ابھی سرین رما کانت کھیل کے میدان سے لوٹیں گے۔ آٹھ بجے کھیما کتھک کے توڑے سیکھ کر جمنا مہراج کے ہاں سے واپس آئے گی۔ پھر چوکے میں کھانا پروسا جائے گا۔ (پیتل کے برتن ٹھنڈی چاندنی میں جھلملائیں گے۔ نیچے آنگن میں رام رکھی کوئی کجری شروع کردے گی) یہاں پر بالآخر امن تھا۔ اور سکون۔

اب کھیم نیچے گلیارے میں سے چلتی ہوئی اوپر آرہی تھی۔ (ٹھکرائن کی بگیا میں سے ابھی اس نے کروندے اور کمرکھیں اور مکوہ توڑ کر جلدی جلدی منہ میں ٹھونسے تھے) ''دھا کر دادھی ناکت نا...... دھا کروا...... ارے باپ رے۔'' اس نے منڈیر پر سے اوپر جھانک کر ومیتی سے کہا......''ماما آئے ہیں۔ بھاگ جا۔ ورنہ ماما مجھے ماریں گے کہ ہر سمے کھیلتی ہے......'' ومیتی بھاگ گئی۔

کھیم چھت پر آئی۔ لمبے سے ڈھیلے ڈھالے فراک میں ملبوس، جس پر موتیوں سے

बहन को आवाज़ दी।

"जी जी ...... जी , इ इ ...... जी इ इ ......" (छोरा है अब तलक मोरा भैय्यन हेम किरन प्यार से कहा करतीं) दालान के आगे खुली छत पर नीम की डालियां मुंडेर पर झुकी पछवा हवा में सरसरा रही थीं। शाम की गहरी कैफ़ियत मौसम की उदासी के साथ साथ सारे में बिखरी थी। दिन भर नीचे महुवे के बाग़ में शहद की मक्खियां भिनभिनाया करतीं और हर चीज़ पर ग़ुनूदगी[1] ऐसी छाई रहती। आम अब पीले हो चले थे...... "ठकुराइन की बगिया" में सुबह से ले कर रात गए तक रूं रूं करता रहट चला करता।

"आवत हैं भैय्यन" हेम किरन ने दालान का पीतल के नक़्शोनिगार वाला किवाड़ खोलते हुए ग़ल्ले के गोदाम में से बाहर आकर जवाब दिया और कुंजियों का गुच्छा सारी के पल्लू में बांध कर छन से पुश्त पर फेकती हुई सेहंची में आ गईं।

"जै राम जी की भैय्यन साहब ...." रसोइये ने चौके में से आवाज़ लगाई।

"कटहल की तरकारी खय्यो भय्यन साहब ...... ?"

"हां हां ज़रूर खैबा भाई" डाक्टर आफ़ताब राय मोंढे पर से हट कर टहलते हुए तुलसी के चबूतरे के पास आ गये। सेहंची में रंग बिरंगी मूर्तियां और गोल पत्थर सालिगराम से लेकर बजरंग बली महाराज तक सिंदूर से लिपी पुती गंगा जल से नहाई धोई क़रीने से सजी थीं। हेम किरन थीं तो बड़ी पक्की राम भक्त लेकिन बाक़ी के सभी देवी देवताओं से समझौता रखतीं थीं कि न जाने कौन किस समय आड़े आ जाये। सब से बनाए रखनी चाहिये। अभी सरीन रमा कांत खेल के मैदान से लौटेंगे। आठ बजे खेमा कत्थक के तोड़े सीख कर जमना महाराज के हां से वापस आएगी, फिर चौके में खाना परोसा जायेगा (पीतल के बरतन ठंडी चांदनी में झिलमिलाएंगे। नीचे आंगन में राम रखी कोई कजरी शुरू कर देगी) यहां पर बिलआख़िर[2] अमन था और सुकून।

अब खेम नीचे गलियारे में से चलती हुई ऊपर आ रही थी, (ठकुराइन की बगिया में से अभी उस ने केरौंदे और कमरखीं और मकोह तोड़ कर जल्दी जल्दी मुंह में ठूंसे थे "धाकर दाधी नाकत ना .... धा करवा .... अरे बाप

1. ऊँघ 2. अन्ततः

خوب تتلیاں اور پھول پتے بنے تھے۔ کھینچ کر بالوں کی مینڈھیاں گوندھے، ہاتھوں میں چھنا چھن چوڑیاں بجاتی کھیم وتی رائے زادہ اپنے اتنے پیارے اور اتنے سندر ماما کو دیکھ کر بے حد خوش ہوئی۔

''نمستے ماما...... ابھی کتاب لاتی ہوں بس ذرا منہ ہاتھ دھو آؤں۔''

''چل چڑیل۔ بہانے باز۔ سبق سنا پہلے ——'' ڈاکٹر آفتاب رائے نے پیار سے کہا(لیکن یہ کچھ تجربہ انھیں تھا کہ اپنے سے کم عمر لوگوں سے اور کنبہ برادری والوں سے یہ گھر گرہستی اور لاڈ پیار کے مکالمے وہ زیادہ کامیابی سے ادا نہ کر پاتے تھے) ''تجھے تو میں انٹرمیڈیٹ میں بھی حساب دلاؤں گا۔ دیکھتی جا......'' انھوں نے پھر بزرگ بننے کی سعی کی۔

''ارے باپ رے!!'' کھیم نے مصنوعی خوف کا اظہار کیا۔

''اور تو نے چوڑیاں تو بہت خوبصورت خریدی ہیں ری''

''ہی ہی ہی ...... ماما......'' کھیم نے دلی مسرت سے اپنی چوڑیوں کو دیکھا۔

''اور تو ساڑی پہنا کر، کہ فراک ہی پہنے پھرے گی...... باؤلی سی......'' انھوں نے اپنی بزرگی کا احساس خود اپنے اوپر طاری کرنا چاہا۔

''جی ماما......'' کھیم کے ذہن میں وہ ساڑیاں جھما جھم کرتی کوند گئیں جو ماں کے صندوقوں میں ٹھنسی تھیں۔ وہ تو خدا سے چاہتی تھی کہ کل کی پہنی آج ہی وہ ساڑیاں پہن ڈالے مگر ہیم کرن ہی پر انگریزیت سوار تھی۔ ایک تو وہ یہ نہیں بھولی تھیں کہ تھیں تو وہ جون پور کے اس ٹھیٹھ دقیانوسی سریواستو گھرانے کی بٹیا...... پر ان کا بیاہ ہوا تھا الہ آباد کے اتنے فیشن ایبل کنبے میں جس کے سارے افراد سول لائنز میں رہتے تھے۔ اور جوتے پہنے پہنے کھانا کھاتے تھے اور مسلمانوں کے ساتھ بیٹھ کر چائے پانی پیتے تھے۔ ودھوا ہوئے اب ان کو سات برس ہونے کو آئے تھے۔ اور تب سے وہ میکے ہی میں رہتی تھیں لیکن محلے پر ان کا رعب تھا کیونکہ وہ الہ آباد رائے زادوں کی بہو تھیں۔ دوسرے یہ کہ یہ فراک کا فیشن ڈاکٹر سین گپتا کے ہاں سے چلا تھا۔ ڈاکٹر سین گپتا ضلع کے سول اسپتال کے اسسٹنٹ سرجن تھے اور ہسپتال سے ملحق ان کے پیلے رنگ کے اجاڑ سے مکان کے سامنے ان کی پانچوں بیٹیاں رنگ برنگے فراک پہنے دن بھر اودھم مچایا کرتیں۔ شام ہوتی تو آگے آگے ڈاکٹر سین

रे" उसने मुंडेर पर से ऊपर झांक कर वेमंती से कहा..........."मामा आए हैं भाग जा वरना मामा मुझे मारेंगे कि हर समय खेलती है..........." वेमंती भाग गई।

खेम छत पर आई। लम्बे से ढीले ढाले फ्राक में मलबूस, जिस पर मोतियों से खूब तितलियां और फूल पत्ते बने थे, खींच कर बालों की मेंढियां गूंधे, हाथों में छना छन चूड़ियां बजाती खेमवतीराय-ज़ादा अपने इतने प्यारे और इतने सुंदर मामा को देख कर बेहद खुश हुई।

"नमस्ते मामा .... अभी किताब लाती हूं बस ज़रा मुंह हाथ धो आऊं"।

"चल चुड़ैल .... बहाने बाज़ .... सबक़ सुना पहले ...." डाक्टर आफ़ताब राय ने प्यार से कहा (लेकिन यह कुछ तजुरबा उन्हें था कि अपने से कम उम्र के लोगों से और कुंबा बिरादरी वालों से यह घर गिरहस्ती और लाड प्यार के मुकालमे वह ज़्यादा कामयाबी से अदा न कर पाते थे) " तुझे तो मैं इंटरमीडिएट में भी हिसाब दिलाऊंगा। देखती जा......" उन्होंने फिर बुज़ुर्ग बनने की सई की।

"अरे बाप रे!! ...." खेम ने मसनूई[1] ख़ौफ़ का इज़्हार किया।

"और तू ने चूड़ियां तो बहुत खूबसूरत ख़रीदी हैं री;;

"ही ही ही .... मामा .... " खेम ने दिली मुसर्रत से अपनी चूड़ियों को देखा।

" और तू साड़ी पहना कर, कि फ्राक ही पहने फिरेगी ...... बाउली सी" ...... उन्होंने अपनी बुज़ुर्गी का एहसास खुद अपने ऊपर तारी करना चाहा

"जी मामा......" खेम के ज़ेहन में वह साड़ियाँ झमा झम करती कौंद गई जो मां के संदूक़ में ठुंसी थीं, वह तो खुदा से चाहती थी कि कल की पहनी आज ही वह साड़ियाँ पहन डाले मगर हेम किरन ही पर अंग्रेज़ियत सवार थी। एक तो वह यह नहीं भूली थीं कि वह जौनपुर के उस ठेठ दक़यानूसी श्रीवास्तव घराने की बिटिया ...... पर उन का ब्याह हुआ था इलाहाबाद के इतने फ़ैशनएबल कुंबे में जिस के सारे अफ़राद सिविल लाइंज़ में रहते थे और जूते पहने पहने खाना खाते थे और मुसलमानों के साथ बैठ कर चाय पानी पीते थे। विधवा हुए अब उनको

1. बनावटी

گپتا دھوتی کا پلا نہایت نفاست سے ایک انگلی میں سنبھالے، ذرا پیچھے ان کی بی بی سرخ کنارے والی سفید ساڑی پہنے، پھر پانچوں کی پانچوں لڑکیاں سیدھے سیدھے بال کندھوں پر بکھرائے چلی جارہی ہیں۔ ہوا خوری کرنے۔ افوہ کیا ٹھکانا تھا بھلا بس ہر بنگالی گھرانے میں لڑکیوں کی یہ فوج دیکھ لو۔ ہیم کرن کو ڈاکٹر سین گپتا سے بڑی ہمدردی تھی۔ کھیم کی ان سب سے بہت گھٹتی تھی۔ خصوصاً مونديرا سے۔ اور اسکول کے ڈرامے کے دنوں میں تو بس کھیم اور مونديرا ہی سب پر چھائی رہتیں۔ کیا کیا ڈرامے مہادیوی کنیا پاٹھ شالا نے نہ کر ڈالے...... ''نل دم ینتی'' ...... اور ''شکنتلا ہریش چند'' اور ''راج رانی میرا'' اور اوپر سے ڈانس الگ...... گرما بھی ہو رہا ہے کہ ''آ تیرے گنگا پار تیرے جمنا بیچ میں ٹھاڑے ہیں نندلال......'' اور آپ کا خدا بھلا کرے رادھا کرشنا ڈانس بھی لیجئے کہ میں تو گردھر آگے ناچوں گی...... جی ہاں اور وہ گگری ناچ بھی موجود ہے کہ چلو چلو سکھیاری چلو پنگھٹ بھروا پانی ...... اور ساتھ ساتھ مونديرا سین گپتا ہے کہ فراٹے سے ہارمونیم بجارہی ہے۔

ایسے ہونے کو تو مسلمانوں کا بھی ایک اسکول تھا۔ انجمنِ اسلام گرلز اسکول وہاں یہ سب ٹھاٹھ کہاں۔ بس بارہ وفات کی بارہ وفات میلاد شریف ہو جایا کرتا۔ اور اس میں کھڑے ہوکر لڑکیوں نے خاصی بے سری آوازوں میں پڑھ دیا۔

''تم ہی فخر انبیاء ہو۔ یا نبی سلام علیک...... چلیئے قصہ ختم۔ ایک مرتبہ ایک سرپھری ہیڈ مسٹرس جو نئی نئی لکھنؤ سے آئی تھی۔ ''روپ متی باز بہادر'' خواتین کے سالانہ جلسے میں اسٹیج کروایا تو جناب عالی لوگوں نے اسکول کے پھاٹک پر پکٹنگ کرڈالی۔ اور روزنامہ ''صدائے حق'' نے پہلے صفحہ پر جلی حروف میں شائع کیا۔

''ملت اسلامیہ کی غیرت کا جنازہ گرلز اسکول کے اسٹیج پر نکل گیا۔''

''مسلمانو! تم کو خدا کے آگے بھی جواب دینا ہوگا۔ بنات اسلام کو رقص وسرود کی تعلیم۔ اسکول کو بند کرو'' (یہ سب قصے کھیم کی مسلمان سہیلی کشوری اسے سنایا کرتی تھی جو پڑوس میں رہتی تھی) صدر اعلیٰ کے چبوترے کے آگے والے مکان میں وہ اسلامیہ گرلز اسکول میں پڑھتی تھی۔ اس کا بڑا بھائی اصغر عباس، سریَن اور رما کانت کے ساتھ ہاکی کھیلنے آیا کرتا تھا۔ ویسے پڑھتے وہ لوگ بھی الگ الگ تھے۔ سریَن اور رما کانت ڈی۔ اے۔

सात बरस होने को आए थे और तब से वह मैके ही में रहती थीं लेकिन मुहल्ले पर उनका रोब था क्योंकि वह इलाहाबाद रायज़ादों की बहू थीं ...... दूसरे यह कि यह फ्राक का फ़ैशन डाक्टर सेन गुप्ता के हां से चला था, डाक्टर सेन गुप्ता ज़िला के सिविल अस्पताल के असिस्टेंट सर्जन थे और अस्पताल से मुलहिक़[1] उन के पीले रंग के उजाड़ से मकान के सामने उनकी पांचों बेटियां रंग बिरंगे फ्राक पहने दिन भर ऊधम मचाया करतीं। शाम होती तो आगे आगे डाक्टर सेन गुप्ता धोती का पल्ला निहायत नफ़ासत[2] से एक उंगली में संभाले, ज़रा पीछे उन की बीवी सुर्ख़ किनारे वाली सफ़ेद साड़ी पहने, फिर पांचों की पांचों लड़कियां सीधे सीधे बाल कंधों पर बिखराए चली जा रही हैं हवा ख़ोरी करने। उफ़्फ़ोह, क्या ठिकाना था भला बस हर बंगाली के घराने में लड़कियों की यह फ़ौज देख लो। हेम किरन को डाक्टर सेन गुप्ता से बड़ी हमदर्दी थी, खेम की इन सब से बहुत घुटती थी, ख़ुसूसन मुंदेरा से। और स्कूल के ड्रामें के दिनों में तो बस खेम और मुंदेरा ही सब पर छाई रहतीं, क्या क्या ड्रामें महादेवी कन्या पाठ शाला ने न कर डाले ...... "नल दमैंती" ...... और "शकुंतला हरीश चंद" और "राज रानी मीरा" ...... और ऊपर से डांस अलग ...... गरमा भी हो रहा है कि "आ तेरे गंगा पार तेरे जमना बीच में ठाड़े हैं नंदलाल......" और आप का ख़ुदा भला करे राधा कृष्णा डांस भी लीजिये कि मैं तो गिरधर आगे नाचूंगी ......जी हां— और वह गगरी नाच भी मौजूद है कि चलो-चलो सखियारी चलो पनघट भरवा पानी ...... और साथ साथ मुंदेरा सेन गुप्ता है कि फ़र्राटे से हारमूनियम बजा रही है।

ऐसे होने को तो मुसलमानों का भी एक स्कूल था, अंजुमने इस्लाम गर्लज़ स्कूल, वहां यह सब ठाठ कहां......बस बारह वफ़ात की बारह वफ़ात, मीलाद शरीफ़ हो जाया करता। और इसमें खड़े हो कर लड़कियों ने ख़ासी बे-सुरी आवाज़ों में पढ़ दिया।

"तुम ही फ़ख़्रे अंबिया हो, या नबी सलामो अलैक" ....

चलिए क़िस्सा ख़त्म, एक मरतबा एक सरफ़िरी हेड मिसट्रेस जो नई नई लखनऊ से आई थीं "रूप मती बाम बहादुर" ख़वातीन के सालाना जलसे में स्टेज करवा दिया तो जनाबे आली लोगों ने स्कूल के फाटक पर पकटिंग कर डाली...........

1. मिला हुआ 2. सफ़ाई

وی۔ کالج میں تھے۔ اصغر عباس فیض اسلام کنگ جارج انٹر کالج میں۔

''کیوں ری۔ ایف اے کرنے کہاں جائے گی۔ جولائی آرہی ہے۔ بنارس جائے گی یا لکھنؤ......؟'' ڈاکٹر آفتاب رائے نے چوکے میں بیٹھتے ہوئے سوال کیا۔

اب یہ ایک ایسا ٹیڑھا اور اچانک سوال تھا۔ جس کا جواب دینے کے لیے کھیم وتی ہرگز تیار نہ تھی۔ دونوں جگہوں سے متعلق اسے کافی انفرمیشن حاصل تھی لیکن دوٹوک فیصلہ وہ فی الحال کسی ایک کے حق میں نہ کرسکتی تھی۔ بنارس میں ایک تو یہ کہ چوڑیاں بہت عمدہ ملتی تھیں۔ لیکن لکھنؤ کو بھی بہت سی باتوں میں فوقیت حاصل تھی۔ مثلاً سنیما تھے اور دس سنیماؤں کا ایک سنیما تو خود مہیلا ودیالہ تھا۔ جہاں اسے بھیجنے کا تذکرہ ماما نے کیا تھا۔ پردہ غالباً اسے بہر صورت ہر جگہ کرنا تھا۔ تانگے پر پردہ یہاں بھی ہیم کرن اپنے اور اس کے لیے بندھواتی تھیں۔ اور ماما جو اتنا بڑا ڈنڈا ایسے سر پر جو موجود تھے۔

یہ ماما اس کے آج تک پلّے نہ پڑے۔ ولایت سے ان گنت ڈگریاں لے آئے تھے۔ یونی ورسٹی میں پروفیسری کرتے تھے۔ تاریخ پر کتابیں لکھتے تھے۔ فارسی میں شعر کہتے تھے۔ چوں چوں کے مربّہ تھے کھیم کے ماما۔

رہے رما کانت اور سرین، تو رما کانت تو شاعر آدمی تھا۔ سارے مقامی شاعروں میں جاکر دو غزلیں سہ غزلیں پڑھ ڈالتا۔ اور حضرت ناشاد جونپوری کے نام نامی سے یاد کیا جاتا۔ سرین اس کے برعکس بالکل انجینئر تھا۔ اس سال وہ بھی انٹر کر کے بنارس انجینئرنگ کالج چلا جائے گا۔ باقی کے سارے کنبے برادری کے بہن بھائی یوں ہی بکواس تھے۔ اس سلسلے میں اس کی گوئیاں کشوری یعنی کشور آرا بیگم کے بڑے ٹھاٹھ تھے۔ اس کے بے شار رشتے کے بھائی تھے۔ اور سب ایک سے ایک سورما۔ یہاں کسی کے سورما پنے کا سوال ہی نہ پیدا ہوتا۔ کسی نے آج تک اس سے یہ نہ کہا کہ چل کھیم تجھے سرکس یا نوٹنکی ہی دکھلا دیں۔ (نوٹنکی کے دنوں میں رسویا تک لہک لہک کرگاتا ......اب یہی ہے میں نے ٹھانی...... لاؤں گا نوٹن کی رانی) کہاں کشوری کے ماجد بھائی ہیں تو اس کے لیے لکھنؤ سے چوڑیاں لیے چلے آتے ہیں۔ اکرام بھائی ہیں تو کشوری ان کے لیے جھپا جھپ پل اوور بن رہی ہے۔ اشفاق بھائی ہیں۔ تو کشوری کو بیٹھے انگریزی شاعری پڑھا رہے ہیں۔ ان

और रोज़नामा "सदाए हक़" ने पहले सफ़्हा पर जली हुरूफ़ में शाये किया।

"मिल्लत इस्लामिया की ग़ैरत का जनाज़ा, गर्ल्ज़ स्कूल के स्टेज पर निकल गया"

"मुसलमानो! तुम को ख़ुदा के आगे भी जवाब देना होगा। .... बिनाते इस्लाम को रक़्सो सुरूद की तालीम........... स्कूल को बन्द करो......" (यह सब क़िस्से खेम की मुसलमान सहेली किश्वरी उसे सुनाया करती थी जो पड़ोस में रहती थी।) सदरे आला के चबूतरे के आगे वाले मकान में वह इस्लामिया गर्ल्ज़ स्कूल में पढ़ती थी। उसका बड़ा भाई असग़र अब्बास, सरीन और रमा कान्त के साथ हॉकी खेलने आया करता था। वैसे पढ़ते वह लोग भी अलग अलग थे। सरीन और रमा कान्त डी. ए. वी. कॉलेज में थे। असग़र अब्बास फ़ैज़े इस्लाम किंग जॉर्ज इन्टर कॉलेज में।

"क्यों री .... एफ़. ए. करने कहां जाएगी। जुलाई आ रही है। बनारस जाए गी या लखनऊ .... ?" डाक्टर आफ़ताब राय ने चौके में बैठते हुए सवाल किया। अब यह एक ऐसा टेढ़ा और अचानक सवाल था जिस का जवाब देने के लिए खेमवती हरगिज़ तैयार न थी। दोनों जगहों से मुतअल्लिक़ उसे काफ़ी इन्फ़ारमेशन हासिल थी लेकिन दो टूक फ़ैसला वह फ़िलहाल किसी एक के हक़ में न कर सकती थी। बनारस में एक तो यह कि चूड़ियां बहुत उमदा मिलती थीं लेकिन लखनऊ को भी बहुत सी बातों में फ़ौक़ियत[1] हासिल थी। मसलन सिनेमा थे और दस सिनेमाओं का एक सिनेमा तो ख़ुद महिला विद्यालय था। जहां उसे भेजने का तज़केरा मामा ने किया था। पर्दा ग़ालेबन उसे बहर सूरत हर जगह करना था। तांगे पर पर्दा यहां भी हेमकिरण अपने और उसके लिए बंधवाती थीं। और मामा जो इतना बड़ा डण्डा ऐसे सर पर जो मौजूद थे।

यह मामा उसके आज तक पल्ले न पड़े। विलायत से अनगिनत डिग्रियां ले आए थे। युनिवर्सिटी में प्रोफ़ेसरी करते थे। तारीख़ पर किताबें लिखते थे। फ़ारसी में शेर कहते थे। चूं चूं के मोरब्बा थे खेम के मामा।

रहे रमाकान्त और सरीन। तो रमाकान्त तो शायर आदमी था। सारे मक़ामी मुशायरों में जाकर दो ग़ज़ले सह ग़ज़ले पढ़ डालता। और हज़रत नाशाद जौनपुरी के नामे नामी से याद किया जाता था। सुरीन उसके बरअक्स[2] बिल्कुल

1. महत्ता 2. विपरीत

بھائیوں اور کھیم کے بھائیوں میں زمین آسمان کا فرق تھا۔ کہاں کی چوڑیاں اور پلی اوور۔ یہاں تو جوتیوں میں دال بٹتی تھی۔

ہیم کرن کو گھر کے کام دھندوں ہی سے فرصت نہ ملتی۔ آفتاب رائے ان کے لیے بڑا سہارا تھے۔ وہ ہر تیسرے چوتھے مہینے لکھنؤ سے آ کر مل جاتے۔ رہنے والے ان کے بھیّن صاحب جون پور ہی کے تھے۔ پر یہاں ان کی کسی سے ملاقات نہ تھی۔ ''ضلع کے رؤسا اور مقامی عمائدین شہر'' میں ان کا شمار تھا۔ پر آپ کا خیال اگر یہ ہے کہ ڈاکٹر آفتاب رائے جون پور کے ان معززین کے ساتھ اپنا وقت خراب کریں گے تو آپ غلطی پر ہیں۔ حکام سے ان کی کبھی نہ بنی۔ انٹلکچو یَل آدمی تھے۔ ان سول سروس اور پولیس والوں سے کیا دماغ سوزی کرتے۔ جگن ناتھ جین آئی۔ سی۔ ایس جب نیا نیا حاکم ضلع ہو کر آیا تو اس نے کئی بار ان کو کلب میں بلا بھیجا۔ پر یہ ہرگز نہ گئے۔ رئیس الدین کاظمی ڈسٹرکٹ اینڈ سشن جج نے دعوت کی، اس میں بھی نہ پہنچے۔ اور تو اور ولایت جاتے وقت مسٹر چارلس مارٹن نے کوئن وکٹوریہ گورنمنٹ انٹر کالج کی پرنسپل شپ پیش کی۔ لیکن کھیم کے ماما نے اسے بھی رد کر دیا۔ یوں تو خیر کانگریسی وانگریسی ہونا کوئی خاص بات نہیں۔ شہر اور قصبہ جات کا ہر ہندو جو سرکاری ملازم نہ تھا۔ گھر پر ترنگا لگا تا تھا، اور ہر مسلمان کے اپنے دسیوں مشغلے تھے۔ احرار پارٹی تھی۔ شیعہ کانفرنس تھی۔ ڈسٹرکٹ کانگریس کمیٹی میں مسلمان بھرے ہوئے تھے۔ مسلم لیگ کا تو خیر اس وقت کسی نے نام بھی نہ سنا تھا۔ پر بہت سے مسلمان اگر انصاف کی پوچھیئے تو کچھ نہ تھے یا شاعری کرتے تھے یا مجلسیں پڑھتے تھے۔

تو کہنے کا مطلب یہ کہ کوئی ایسی تشویشناک بات نہ تھی۔ پر ڈاکٹر آفتاب رائے کی زیادہ تر لوگوں سے کبھی نہ پٹی۔ ارے صاحب یہاں تک سنا گیا ہے کہ ہری پورہ کانگریس کے موقع پر انھوں نے سب کو کھری کھری سنا دیں۔ گو یہ راوی کو یاد نہیں کہ انھوں نے کیا کہا تھا۔

ضلع کی سوسائٹی جن عناصر پر مشتمل تھی، ان سے ڈاکٹر آفتاب رائے کوسوں دور بھاگتے تھے۔ وسط شہر میں مہاجنوں، ساہوکاروں اور زمینداروں کی اونچی حویلیاں تھیں۔ یہ لوگ سرکاری فنڈوں میں ہزاروں روپیہ چندہ دیتے، اسکول کھلواتے۔ مشاعرے اور دنگل

इन्जिनियर था। इस साल वह भी इन्टर करके बनारस इन्जिनियरिंग कॉलेज चला जाएगा। बाक़ी के सारे कुम्बे बिरादरी के बहन भाई यूंही बकवास थे। इस सिलसिले में उसकी गोय्यां किश्वरी यानी किश्वर आरा बेगम के बड़े ठाठ थे।

उसके बेशुमार रिश्ते के भाई थे। और सब एक से एक सूरमा। यहां किसी के सूरमा-पने का सवाल ही न पैदा होता था। किसी ने आज तक उससे यह न कहा कि चल खेम तुझे सर्कस या नौटंकी ही दिखलादें। (नौटन्की के दिनों में रसोइया तक लहक लहक कर गाता ......अब यही है मैंने ठानी...... लाऊंगा नौ टन की रानी) ...... कहां किश्वरी के माजिद भाई हैं तो उसके लिए लखनऊ से चूड़ियां लिए चले आते हैं। इकराम भाई हैं तो किश्वरी उन के लिए छपा छप पुलओवर बुन रही है। अशफ़ाक़ भाई हैं तो किश्वरी को बैठे अंग्रेजी शायरी पढ़ा रहे हैं। उन भाईयों और खेम के भाईयों में ज़मीन आसमान का फ़र्क़ था। कहां की चूड़ियां और पुल ओवर। यहां तो जूतियों में दाल बटती थी।

हेमकिरण को घर के काम धंधों ही से फ़ुरसत न मिलती। आफ़ताब राय उनके लिए बड़ा सहारा थे। वह हर तीसरे चौथे महीने लखनऊ से आकर मिल जाते। रहने वाले उनके भय्यन साहब जौनपूर ही के थे। पर यहां उन की किसी से मुलाक़ात न थी। ''ज़िला के रोऊसा[1] और मक़ामी अ़माएदीने[2] शहर'' में उनका शुमार था। पर आप का ख़्याल अगर यह है कि डॉक्टर आफ़ताब राय जौनपूर के उन मुअ़ज़्ज़ीन[3] के साथ अपना वक़्त ख़राब करेंगे तो आप ग़लती पर हैं। हुक्काम से उनकी कभी न बनी। इन्टलेक्चुवल आदमी थे। इन सिविल सर्विस और पुलिस वालों से क्या दिमाग़-सोज़ी[4] करते। जगन्नाथ जैन आइ.सी. एस. जब नया नया हाकिमे ज़िला होकर आया तो उसने कई बार उन को क्लब में बुला भेजा। पर यह हरगिज़ न गए। रईसुद्दीन काज़मी डिस्ट्रिक्ट एण्ड सेशन जज ने दावत की, उस में भी न पहुंचे। और तो और विलायत जाते वक़्त मिस्टर चार्लस मार्टन ने क्वीन विक्टोरिया गॉरमेन्ट इन्टर कॉलेज की प्रिन्सपलशिप पेश की लेकिन खेम के मामा ने उसे भी रद्द कर दिया। यूं तो ख़ैर कांग्रेसी वांग्रेसी होना कोई ख़ास बात नहीं। शहर और क़स्बाजात का हर हिन्दू जो सरकारी मुलाज़िम न था घर पर तिरंगा लगाता था, और हर मुसलमान के अपने दसियों मशग़ूले[5] थे। अहरार पार्टी थी। शिआ कॉनफ्रेन्स थी। डिस्ट्रिक्ट कांग्रेस कमीटी में मुसलमान भरे

1. रईस का बहुवचन 2. अमीर (अगुआ) का बहुवचन 3. मुअ़ज़्ज़ज़ (सभ्य) का बहुवचन 4.माथा पच्ची 5. काम

کرواتے تھے۔ جلسے جلوس اور سرپھٹول بھی ان ہی کی زیرسرپرستی منعقد ہوتے۔ ہندو مسلمانوں کا مشاعرہ تقریباً ایک تھا۔ وہی تیج تہوار، میلے ٹھیلے۔ محرم، رام لیلا۔ پھر اس سے اونچی سطح پر وہی مقدمے بازیاں۔ موکل، گواہ، پیشکار، سمن، عدالتیں، صاحب لوگوں کے لیے ڈالیاں۔

شہر کے باہر ضلع کا ہسپتال تھا۔ لق ودق ہری گھاس کے میدانوں میں بکھری ہوئی اداس پیلے رنگ کی عمارتیں۔ کچے احاطے۔ نیم کے درختوں کی چھاؤں میں، آؤٹ ڈور، مریضوں کے ہجوم۔ گردآلود یکوں کے اڈے۔ سڑک کے کنارے بیٹھے ہوئے دودو آنے میں خط لکھ کر دینے والے بہت بوڑھے اور شکستہ حال منشی، جو دھاگوں والی عینکیں لگائے دھندلی آنکھوں سے راہ گیروں کو دیکھتے۔ پھر گلیاں تھیں جن کے کھٹوں کے فرش پر پانی بہتا تھا۔ سیاہی مائل دیواروں پر کوئلے سے اشتہار لکھے تھے۔ حکیم مارکہ دھاگہ خرید یے۔ پری براںڈ بیڑی پیو۔ ایک پیسہ باپ سے لو۔ چائے جا کر ماں کو دو۔ آ گیا۔ آ گیا۔ آ گیا...... سال رواں کا سنسنی خیز فلم "لہری راجہ آ گیا" جس میں مس مادھوری کام کرتی ہے۔

پھر سایہ دار درختوں کے پرے آم اور مولسری میں چھپی ہوئی حکام ضلع کی بڑی بڑی کوٹھیاں تھیں۔ انگریزی کلب تھا۔ جس میں بے اندازہ خنکی ہوتی۔ چپ چاپ اور سائے کی طرح چلتے ہوئے مؤدب اور شائستہ "بیرے" انگریز اور کالے صاحب لوگوں کے لیے ٹھنڈے پانی کی بوتلیں اور برف کی بالٹیاں لا کر گھاس پر رکھتے، نیلے پردوں کی قناتوں کی پیچھے ٹینس کی گیندیں سبزے پر لڑھکتی رہتیں۔

(2)

اور سول لائنز کی اس دنیا میں اوپر سے آئی کنول کماری جین جگن ناتھ جین۔ آئی۔ سی۔ ایس کی بالوں کٹی بیوی جس نے لکھنؤ کے مشہور انگریزی کالج ازابلا تھوبرن میں پڑھا تھا اور جو گیند بلا کھیلتی تھی، کلب میں بڑی چہل پہل ہوگئی، گنتی کی کل تین تو میمیں ہی تھیں کلب میں۔ کوئین وکٹوریہ گورنمنٹ انٹر کالج کے انگریز پرنسپل کی میم۔ ایک۔ زنانہ ہسپتال کی بڑی ڈاکٹرنی میم مس میک کنزی دو۔ اور اے پی مشن گرلز ہائی اسکول کی بڑی استانی سالفرڈ جو جن چینا میم کہلاتی تھی کہ نوکروں پر چلاتی بہت تھی۔ ان تین کے علاوہ

हुए थे। मुस्लिम लीग का तो ख़ैर उस वक़्त किसी ने नाम भी न सुना था पर बहुत से मुसलमान अगर इन्साफ़ की पूछिए तो कुछ न थे या शायरी करते थे या मजलिसें पढ़ते थे।

तो कहने का मतलब यह कि कोई ऐसी तशवीशनाक बात न थी। पर डॉक्टर आफ़ताब राय की ज़्यादतर लोगों से कभी न पटी अरे साहब यहां तक सुना गया कि हरी पूरा कांग्रेस के मौका पर उन्होंने सब को खरी खरी सुना दी। गोया रावी को याद नहीं कि उन्होंने क्या कहा था।

ज़िला की सुसाइटी जिन अनासिर[1] पर मुश्तमिल थी, उन से डॉक्टर आफ़ताब राय कोसों दूर भागते थे। वस्ते शहर में महाजनों, साहूकारों और ज़मीनदारों की ऊंची हवेलियां थीं। यह लोग सरकारी फ़ण्डों में हज़ारों रुपया चन्दा देते, स्कूल खुलवाते, मुशाएरे और दंगल करवाते थे। जल्से जुलूस और सरफुटव्वल भी उन्हीं की ज़ेरे सरपरस्ती मुनाक़िद होते। हिन्दू-मुसलमानों का मुशाएरा तक़रीबन एक था। वही तीज त्योहार, मेले ठेले। मुहर्रम, राम लीला। फिर उससे ऊंची सतह पर वही मुक़द्मे बाज़ियां। मोवक्किल, गवाह, पेशकार, समन, अदालतें, साहब लोगों के लिए डालियां।

शहर के बाहर ज़िला का अस्पताल था। लक़ोदक़[2] हरी घास के मैदानों में बिखरी हुई उदास पीले रंग की इमारतें। कच्चे इहाते, नीम के दरख़्तों की छांव में, आउट डोर, मरीज़ों के हुजूम। गर्द आलूद यक्कों के अड्डे। सड़क के किनारे बैठे हुए दो दो आने में ख़त लिख कर देने वाले बहुत बूढ़े और शिकस्ताहाल[3] मुन्शी, जो धागों वाली ऐनकें लगाए धुंधली आंखों से राहगीरों को देखते। फिर गलियां थीं जिन के गुम्मों के फ़र्श पर पानी बहता था। सियाही माएल दीवारों पर कोयले से इश्तहार लिखे थे। हकीम मारका धागा ख़रीदिये, परी ब्रांड बीड़ी पीयो, एक पैसा बाप से लो, चाय लाकर मां को दो...... आ गया, आ गया, आ गया ...... साले रवां का संसनीख़ेज़ फ़िल्म "लहरी राजा" आ गया, जिसमें मिस माधुरी काम करती है।

फिर साया दार दरख़्तों के परे आम और मेलसरी में छुपी हुई हुक्कामे ज़िला की बड़ी बड़ी कोठियां थीं, अंग्रेज़ी क्लब था, जिसमें बेअंदाज़ा ख़ुन्की होती चुपचाप और साये की तरह चलते हुये मुअद्दब और शाइस्ता[4] "बैरे"। अंग्रेज़

1. उन्सुर (तत्व) का बहुबचन 2. चटियल मैदान 3. बुरे हाल वाले 4. सभ्य

ڈاکٹرنی میم کی چھوٹی بہن مس اولیومک کنزی تھی۔ جو اپنی بہن سے ملنے نینی تال سے آئی ہوئی تھی اور ضلع کے غیر شادی شدہ حکام کے ساتھ ٹینس کھیلنا اس کا خاص مشغلہ تھا اور اس میں ایسا کچھ اس کا جی لگا تھا کہ اب واپس جانے کا نام نہ لیتی تھی۔ شام ہوتے ہی وہ کلب میں آن موجود ہوتی اور وے مسٹر سکینہ، مسٹر فرحت علی اور مسٹر پانڈے۔ کبھی تو اس کے چاروں طرف کھڑے دانت نکوسے ہنس رہے ہیں۔ اس ایک نے سیانے بھائی لوگوں کو تگنی کا ناچ نچا رکھا تھا۔ باقی ماندہ حضرات بھی کہتے تھے کہ میاں کیا مضائقہ ہے۔ جون پور ایسی ڈل جگہ پر مس مِک کنزی کا دم ہی غنیمت جانو۔ اب غور کرنے کا مقام ہے کہ مس شبیرہ حمایت علی جو دوسری لیڈی ڈاکٹر تھیں ان کا تو نام سن کر ہی جی بیٹھ جا تا تھا۔ مگر وہ بے چاری بڑی اسپورٹنگ آدمی تھیں۔ برابر جی داری سے ٹینس کھیلنے آیا کرتیں۔ لکھنؤ کے کنگ جارجز کی پڑھی ہوئی تھیں۔ لندن جاکر ایک ڈپلوما بھی مار لائی تھیں۔ لیکن کیا مجال جو کبھی بد دماغی دکھلا جاویں۔ لوگ کہتے تھے صاحب بڑی شریف ڈاکٹرنی ہے۔ بالکل گائے سمجھئے۔ گائے جی ہاں۔ اب یہ دوسری بات ہے کہ آپ یہ توقع کریں کہ ہر لیڈی ڈاکٹر افسانوں اور ناولوں کی روایت کے مطابق بالکل حور شمایل مہ وش، پری پیکر ہو۔ اچھی آدمی کا بچہ تھیں بلکہ ایک مرتبہ تو ڈسٹرکٹ جج مسٹر کاظمی کی بیگم صاحب نے مسٹر فرحت علی سے تجویز بھی کی تھی کہ بھیا آزادی کا زمانہ ہے مس شبیرہ ہی سے بیاہ کرلو۔ یہ جو سال کے سال چھٹیوں میں تمھاری اماں تمھیں لڑکیاں دیکھنے کے لیے نینی تال، مسوری بھیجا کرتی ہیں، اس دردسر سے بھی نجات ملے گی اور کیا۔

راوی کہتا ہے کہ فرحت علی نے جو ان دنوں بڑے معرکے کا سپرنٹنڈنٹ پولیس تھا، بیگم کاظمی کے سامنے کان پکڑ کر اٹھک بیٹھک کی تھی۔ اور تھر تھر کانپا تھا۔ اور دست بستہ یوں گویا ہوا تھا کہ آئندہ وہ مس شبیرہ حمایت سے جو گفتگو کرے گا وہ صرف چار جملوں پر مشتمل ہوگی۔ آداب عرض۔ آپ اچھی طرح سے ہیں؟ جی ہاں میں بالکل اچھی طرح ہوں۔ شکریہ آداب عرض۔

مصیبت یہ تھی کہ جہاں کسی شامت کے مارے نے کسی ''غیر منسلک'' خاتونِ محترم سے سوشل گفتگو کے دوران میں ان چار جملوں سے تجاوز کیا تو بس سمجھ لیجئے ایکٹی ونی ہوگئی۔

और काले साहब लोगों के लिये ठंडे पानी की बोतलें और बर्फ़ की बाल्टियां लाकर घास पर रखते, नीले पर्दों की क़नातों के पीछे टेनिस की गेंदें सब्ज़े पर लुढ़कती रहतीं।

(2)

और सिविल लाइंज़ की इस दुनिया में ऊपर से आई कंवल कुमारी जैन, जगन्नाथ जैन, आई. सी. एस की बालों कटी बीवी जिसने लखनऊ के मशहूर अंग्रेज़ी कालेज इज़ाबिला थौर्बन में पढ़ा था, और जो गेंद बल्ला खेलती थी, क्लब में बड़ी चहल पहल हो गई। गिनती की कुल तीन तो मेमें ही थीं क्लब में। क्वीन विक्टोरिया गवर्नमेंट इन्टर कालेज के अंग्रेज़ प्रिंसिपल की मेम, एक ज़नाना हस्पताल की बड़ी डाक्टरनी मेम मिस मिक कंज़ी दो, और ए. पी मिशन गर्लज़ हाई स्कूल की बड़ी उस्तानी साल्फ़र्ड जो चिन चीना मेम कहलाती थीं, के नौकरों पर चिल्लाती बहुत थीं, उन तीन के अलावा डाक्टरनी मेम की छोटी बहन मिस. ओलियोमिक कंज़ी थी जो अपनी बहन से मिलने नैनीताल से आई हुई थी और ज़िला के ग़ैर शादीशुदा हुक्काम से टेनिस खेलना उसका ख़ास मशग़ला था। और उसमें ऐसा कुछ उसका जी लगा था कि अब वापस जाने का नाम न लेती थी, शाम होते ही वह क्लब में आन मौजूद होती, और वह मिस्टर सक्सेना और वह मिस्टर फ़रहत अली और वह मिस्टर पांडे सभी तो उसके चारों तरफ़ खड़े दांत निकोसे हंस रहे हैं। उस एक ने सियाने भाई लोगों को तिगनी का नाच नचा रखा था। बाक़ी मांदा हज़रात भी कहते थे कि मियां क्या मुज़ाइक़ा[1] है, जौनपुर ऐसी डल जगह पर मिस. मिक कंज़ी का दम ही ग़नीमत जानो, अब ग़ौर करने का मक़ाम है कि मिस शब्बीरा हिमायत अली जो दूसरी लेडी डाक्टर थीं उनका तो नाम सुनकर जी बैठ जाता था, मगर वह बेचारी बड़ी स्पोर्टिंग आदमी थीं। बराबर जी दारी से टेनिस खेलने आया करती थीं। लखनऊ के किंग जार्ज की पढ़ी हुई थीं। लन्दन जाकर एक डिप्लोमा भी मार लाई थीं। लेकिन क्या मजाल जो कभी बददिमाग़ी दिखला जावे। लोग कहते थे साहब बड़ी शरीफ़ डाक्टरनी है ...... बिल्कुल गाय समझिये, गाय जी हां। अब यह दूसरी बात है कि आप यह तवक़्क़ो करें के हर लेडी डाक्टर अफ़सानों और नाविलों की रिवायत के मुताबिक़ बिल्कुल हूर-शुमायल[2] महवश[3] परी पैकर हो। अच्छी आदमी का बच्चा थीं बल्कि

1.हरज 2. हूर की तरह 3. चांद जैसी

تو غرض کہ راوی دریا کو یوں کوزے میں بند کرتا ہے کہ کنول کماری کے میاں کا تقرر اس جگہ پر ہوا(انگریز حاکموں کی اصلاح میں صوبے کا ضلع ''اسٹیشن'' کہلاتا تھا۔

اور نئے حاکم، ضلع کے اعزاز میں کنور نرنجن داس رئیس اعظم جون پور نے (کہ یہ سارے کا سارا ایک نام تھا) اپنے باغ میں بڑی دھوم کی دعوت کی۔ چبوترے پر زرتار شامیانہ تانا گیا۔ رات گئے تک جلسہ رہا بیبیوں کے لیے اندر علیحدہ دعوت تھی مصرانیوں نے کیا کیا کھانے نہ بنائے۔ مسلمان مہمانوں کے لیے باؤلے ڈپٹیوں کے وہاں سے باورچی بلوائے گئے تھے۔ (باؤلے ڈپٹیوں کا ایک خاندان تھا جس میں عرصہ ہوا ایک ڈپٹی صاحب کا دماغ چل گیا تھا اس کے بعد سے وہ پورا خاندان باؤلے ڈپٹیوں کا گھرانا کہلاتا تھا) کہار آواز لگاتے۔ اجی باؤلے ڈپٹیوں کے ہاں سے سواریاں آئی ہیں اتروالو۔ مہریوں سے کہا جاتا ارے باولے ڈپٹیوں کے یہاں نیوتا دیتی آنا ری رام رکھی جھاڑو پیٹی۔

ہیم کرن ایسے تو کہیں آتی جاتی نہ تھیں پر رانی نرنجن داس کی زبردستی پر وہ بھی دعوت میں آگئی تھیں۔ کلکٹر کی بیوی سے ملنے کے لیے عمائدین شہر کی بیویوں نے کیا کیا جوڑے نہ پہنے تھے لیکن جب خود کنول کماری کو دیکھا تو پتہ چلا کہ یہ تو پوری میم ہے۔ غضب خدا کا ہاتھوں میں چوڑیاں تک نہ تھیں۔ ناک کی کیل گئی تو چولہے بھاڑ میں ہلکے نیلے رنگ کی ساڑی گاؤ تکیے سے ذرا ہٹ کر بیٹھی وہ سب سے مسکرا مسکرا کر باتیں کرتی رہی۔

''اے لو بیٹا تم نے سہاگ کی نشانی ہی کو جھاڑو پیٹے فیشن کی بھینٹ کردیا۔'' صدر اعلیٰ کی بیگم نے ناک پر انگلی رکھ کر اس سے کہا:

''اے ہاں سچ تو ہے۔ کیا ڈنڈا ایسے ہاتھ لیے بیٹھی ہو۔ دوبرپار چھائیں پھوئیں دیکھے ہی سے ہول آتا ہے!'' بیگم کاظمی نے بھی صاد کیا۔

کھیم کی تو بہر حال، آج عید تھی۔ اس نے تیز جامنی رنگ کی بناری ساڑی باندھی تھی۔ پاؤں میں رام جھول پہنے تھے۔ سونے کی کردھنی اور دوسرے سارے گہنے پاتے علاحدہ کندن کا چھپکا تو کشوری بھی پہن آئی تھی لیکن کشوری کی اماں (جو محلے میں بڑی بھاوج کے نام سے یاد کی جاتی تھیں) بن بیاہی لڑکیوں کے زیادہ سنگار پٹار کی قطعی قائل نہ تھیں۔ ان کے یہاں تو لڑکیاں بالیاں مانگ تک بالوں میں نہ کاڑھ سکتی تھیں۔ پر اب زمانے کی ہوا کے زیر اثر نئی پود کی لڑکیوں نے سیدھی اور آڑی مانگیں کاڑھنی شروع کردی

एक मर्तबा तो डिस्ट्रिक्ट जज मिस्टर काज़मी की बेगम साहब ने मिस्टर फ़रहत अली से तजवीज़ भी की थी कि भैया आज़ादी का ज़माना है मिस शब्बीरा ही से ब्याह कर लो यह जो साल के साल छुट्टियों में तुम्हारी अम्मां तुम्हें लड़कियां देखने के लिये नैनीताल, मसूरी भेजा करती हैं, इस दर्दे सर से भी निजात मिलेगी और क्या।

रावी कहता है कि फ़रहत अली ने जो इन दिनों बड़े मारके का सुप्रिटेन्डेंट पुलिस था, बेगम काज़मी के सामने कान पकड़ कर उठ्ठक बैठक की थी और थर थर कांपा था और दस्त बस्ता यूं गोया हुआ था कि आइंदा वह मिस शब्बीरा हिमायत से जो गुफ़्तगू करेगा वह सिर्फ़ चार जुमलों पर मुशतमिल होगी ...... आदाब अर्ज़, आप अच्छी तरह से हैं ? जी हां मैं बिल्कुल अच्छी तरह हूं, शुक्रिया। आदाब अर्ज़।

मुसीबत यह थी कि जहां किसी शामत के मारे ने किसी "ग़ैर-मुंसलिक[1]" ख़ातून मुहतरम से सोशल गुफ़्तगू के दौरान में उन चारों जुमलों से तजावुज़[2] किया तो बस समझ लीजिय एक्टीवीटी हो गई।

तो ग़र्ज़ कि रावी दरया को यूं कूज़े में बन्द करता है कि कंवल कुमारी के मियां का तक़र्रुर उस जगह पर हुआ। (अंग्रेज़ हाकिमों की इसलाह में सूबे का ज़िला "स्टेशन" कहलाता है।)

और एक नये हाकिम ज़िला के एजाज़ में कुंवर निरंजनदास रईसे आज़म जौनपुर ने (कि यह सारे का सारा एक नाम था) अपने बाग़ में बड़ी धूम की दावत की। चबूतरे पर ज़रतार शामियाना ताना गया। रात गये तक जलसा रहा बीबियों के लिए अन्दर अलहदा दावत थी। मिसरानियों ने क्या क्या खाने न बनाये। मुसलमान मेहमानों के लिए बावले डिपटियों के वहां से बावरची बुलवाये गये थे। बावले डिपटियों का एक ख़ानदान था। जिस में अरसा हुआ एक डिप्टी साहब का दिमाग़ चल गया था। उसके बाद से वह पूरा ख़ानदान बावले डिप्टियो का घराना कहलाता था।) कहार अवाज़ लगाते। अबी बावले डिप्टियों के हां से सवारियां आई हैं उतर वालो। महरियों से कहा जाता, अरे बावले डिप्टियों के हां नयोता देती आना री राम रखी झाडू पीटी।

हेम किरण ऐसे तो कहीं आती जाती न थी पर रानी निरंजन दास की

---

1. जिस से कोई सम्बंध न हो 2. उल्लंघन

تھیں۔ کھیم دور سے بیٹھی کنول کماری کو دیکھتی رہی۔ کتنی سندر ہے اور پھر ایم۔ اے پاس لڑکی کھیم اور کشوری کی نظروں میں بالکل دیوی دیوتا کا درجہ رکھتی تھی۔

دالان کے گملوں کی اوٹ میں کھیم اور کشوری بیٹھی تھیں اور منٹ منٹ پر ہنسی کے مارے لوٹ پوٹ ہوئی جاتی تھیں۔ اب ایک بات ہو تو بتلائی جائے۔ دسیوں تھیں۔ مثلاً موٹی مصرانی کی چال ہی دیکھ لو۔ اور اوپر سے کنور نرنجن داس صاحب خانہ کی اسٹیٹ کے منیجر صاحب لالہ گنیش مہاشے بار بار ڈیوڑھی میں آن کر للکارتے "اجی پردہ کرلو کہار اندر آرہے ہیں۔" تو ان کے حلق میں سے ایسی آواز نکلتی جیسے ہارمونیم کے پردوں کو برساتی ہوا مار گئی ہو۔

اب کے سے جب ماما لکھنؤ سے گھر آئے تو کھیم نے دعوت کی ساری داستان ان کے گوش گذار کردی۔ کنول کماری ایسی۔ اور کنول کمار ویسی۔ ماما چپکے بیٹھے سنتے رہے۔

(3)

کھیم جب رات کا کھانا کھاکر سونے چلی گئی اور سارے گھر میں خاموشی چھا گئی تو ڈاکٹر آفتاب رائے چھت کی منڈیر پر آ کھڑے ہوگئے۔ باغ اب سنسان پڑے تھے۔ گرمیوں کا موسم اب نکلا جارہا تھا اور گلابی جاڑے شروع ہوگئے تھے۔ پروائی ہوا آہستہ آہستہ بہہ رہی تھی۔ نیچے ٹھکراین والی بگیا والی گلی کے برابر مسلمانوں کا محلہ شروع ہوتا تھا اس کے بعد بازار تھا۔ جس میں مدھم گیس اور لالٹین کی روشنیاں جھلملا رہی تھیں پھر پولیس لائنز کے میدان تھے۔ اس کے بعد کچہری اور سول لائنز۔

سول لائنز میں حاکم ضلع کی کوٹھی تھی جس میں یونین جیک جھٹ پٹے کی نیم تاریکی میں بڑے سکون سے لہرا رہا تھا۔ سارے میں تھکی ہوئی خاموشی چھائی تھی۔ سامنے سلطان حسین شرقی کے زمانے کے اونچے پھاٹک اور مسجدوں کے بلند مینار رات کے آسمان کے نیچے پانچ سو سال سے اسی طرح ساکت اور صامت کھڑے تھے۔ زندگی میں بے کلی تھی۔ اداسی اور ذلت تھی اور شدید غلامی کا احساس تھا۔

عمر بھر آفتاب رائے نے یوں ہی سوچا تھا کہ اب وہ اور کچھ نہ کریں گے۔ لیکن دنیا

ज़बरदस्ती पर वह भी दावत में आ गई थीं। कलक्टर की बीवी से मिलने के लिए अमायदीने शहर की बीवियों ने क्या क्या जोड़े न पहने थे लेकिन जब खुद कंवल कुमारी को देखा तो पता चला कि यह तो पूरी मेम है। ग़ज़ब खुदा का हाथों में चूड़ियों तक न थीं। नाक की कील गई तो चूल्हे भाड़ में हलके नीले रंग की साड़ी गाव तकिये से ज़रा हट कर बैठी वह सब से मुस्कुरा मुस्कुरा कर बातें करती रही।

"ऐ लो बेटा तुमने सुहाग की निशानी ही को झाड़ू पीटे फ़ैशन की भेंट कर दिया" सदरे आला की बेगम ने नाक पर उंगली रख कर उससे कहा।

"ऐ हां सच तो है, क्या डंडा ऐसे हाथ लिये बैठी हो, दोपरपार छाएं फ़ूएं देखे ही से हौल आता है!" बेगम काज़मी ने भी साद किया।

खेम की तो बहर हाल, आज ईद थी। उसने तेज़ जामनी रंग की बनारसी साड़ी बांधी थी। पांव में राम झूल पहने थे। सोने की करधनी और दूसरे सारे गहने पाते अलाहदा कुंदन का छपका तो— किश्वरी भी पहन आई थी। लेकिन किश्वरी की अम्मा (जो महले में बड़ी भावज के नाम याद की जाती थीं) बिन ब्याही लड़कियों के ज़्यादा सिंगार पटार की क़तई क़ायल न थीं। उन के यहां तो लड़कियां बालियां मांग तक बालों में न काढ़ सकती थीं। पर अब ज़माने की हवा के ज़ेरे असर नई पौद की लड़कियों ने सीधी और आड़ी मांगें काढ़नी शुरु कर दी थीं। खेम दूर से बैठी कवंल कुमारी को देखती रही— कितनी सुन्दर है और फिर एम-ए पास लड़की खेम और किश्वरी की नज़रों में बिल्कुल देवी देवता का दरजा रखती थी।

दालान के गमलों की ओट में खेम और किश्वरी बैठी थीं और मिनट मिनट पर हंसी के मारे लोट पोट हुई जाती थीं। अब एक बात हो तो बतलाई जाये, दसियों थीं, मसलन मोटी मिस रानी की चाल ही देख लो, और ऊपर से कुवंर निरंजन दास साहबे ख़ाना की स्टेट के मैनेजर साहब लाला गणेश महाशै बारबार ड्योढ़ी में आन कर ललकारते "अजी पर्दा कर लो, कहार अंदर आ रहे है"। तो उनके हलक़ में से ऐसी आवाज़ निकलती जैसे हारमुनियम के पर्दों को बरसाती हवा मार गई हो।

अब के से जब मामा लखनऊ से घर आए तो खेम ने दावत की सारी दास्तान उनके गोशगुज़ार कर दी। कंवल कुमारी ऐसी। और कंवल कुमारी वैसी।

موجود تھی۔ وہ کام بھی کرتے، کھانا بھی کھاتے، سال میں چار دفعہ جون پور آکر جی جی سے دماغ سوزی بھی کرتے۔ زندگی کے بھاری پن کے باوجود گاڑی تھی کہ چلی جارہی تھی۔

کنول کماری اس منظر کے پرے، مولسری کے جھنڈے کے دوسری طرف یونین جیک کے سائے میں براجتی تھی۔ بہت سے لوگ ہیں کہ جو راستہ سوچا اختیار کرلیا آرام سے اس پر چلتے چلے گئے۔ یہاں کسی رائے کا تعین ہی نہ ہو پاتا تھا۔ ایک کے بعد ایک سب ادھر ادھر نکل گئے تھے۔ آفتاب رائے وہیں کے وہیں تھے۔

کنول کماری؟ لاحول ولاقوۃ

جب وہ یونیورسٹی سے ڈاکٹریٹ کے لیے ولایت جارہے تھے تو کنول نے ان سے کہا تھا۔ ''آفتاب بہادر، تم کو اپنے اوپر بڑا مان ہے پر وہ مان ایک روز ٹوٹ جائے گا۔ جب میں بھی کہیں چلی جاؤں گی۔''

''تم کہاں چلی جاؤ گی؟''

''افوہ — لڑکیاں کہاں چلی جاتی ہیں۔؟''

''گویا تمہارا مطلب ہے کہ تم بیاہ کرلوگی۔''

''میں خود تھوڑا ہی بیاہ کرتی پھروں گی۔ ارے عقلمند داس۔ میرا بیاہ کردیا جائے گا۔'' اس نے جھنجھلا کر جواب دیا تھا۔

''ارے جاؤ'' آفتاب رائے خوب ہنسے تھے۔ ''میں اس جھانسے میں آنے والا نہیں ہوں۔ تم لڑکیوں کی پسند بھی کیا شے ہے۔ تم جیسی موڈرن لڑکیاں آخر میں پسند اسی کو کرتی ہیں جو ان کے سماجی اور معاشی معیار پر پورا اترتا ہے۔ باقی سب بکواس ہے۔ پسند اضافی چیز ہے تمہارے لیے۔''

''ہاں۔ بالکل اضافی چیز ہے۔ آفتاب بہادر۔'' وہ غصے کے مارے بالکل خاموش ہوگئی تھی۔

وہ چاند باغ میں تھی۔ آپ شاہ باغ میں بڑی دھوم دھام سے براجتے تھے، یونین کی پریذیڈنٹی کرتے تھے۔ تقریریں بگھارتے تھے۔ ایک منٹ نچلے نہ بیٹھتے تاکہ کنول نوٹس نہ بھی لیتی ہو تو لے۔ وہ اے۔ پی۔ سین روڈ پر رہتی تھی اور سائیکل پر روز چاند باغ آیا کرتی

मामा चुपके बैठे सुनते रहे।

(3)

खेम जब रात का खाना खाकर सोने चली गई और सारे घर में ख़ामोशी छा गई तो डाक्टर आफ़ताब राय छत की मुंडेर पर आ खड़े हो गये। बाग़ अब सुनसान पड़े थे। गर्मियों का मौसम अब निकलता जा रहा था और गुलाबी जाड़े शुरू हो गये थे। पुरवाई हवा आहिस्ता आहिस्ता बह रही थी। नीचे ठुकरायन वाली बगिया वाली गली के बराबर मुसलमानों का मुहल्ला शुरू होता था उसके बाद बाज़ार था जिस में मद्धम गैस और लालटेन की रौशनियां झिलमिला रही थीं फिर पुलिस लाइंज़ के मैदान थे, उसके बाद कचहरी और सिविल लाइंज़।

सिविल लाइंज़ में हाकिमे ज़िले की कोठी थी जिसमें यूनियन जैक झटपटे की नीम[1] तारीकी में बड़े सुकून से लहरा रहा था। सारे में थकी हुई ख़ामोशी छाई थी। सामने सुलतान हुसैन शर्क़ी के ज़माने के ऊंचे फाटक और मस्जिदों के बुलंद मीनार रात के आसमान के नीचे पांच सौ साल से इसी तरह साकित[2] और सामित[3] खड़े थे। ज़िन्दगी में बेकली थी। उदासी और ज़िल्लत थी और शदीद गुलामी का एहसास था।

उमर भर आफ़ताब राय ने यूं ही सोचा था कि अब वह और कुछ न करेंगे। लेकिन दुनिया मौजूद थी। वह काम भी करते खाना भी खाते। साल में चार दफ़ा जौनपुर आकर जी जी से दिमाग़सोज़ी भी करते। ज़िन्दगी के भारी पन के बावजूद गाड़ी थी कि चली जा रही थी।

कंवल कुमारी इस मंज़र के परे, मोलसरी के झुंड के दूसरी तरफ़ यूनियन जैक के साये में बिराजती थी। बहुत से लोग हैं कि जो रास्ता सोचा इख़्तियार कर लिया। आराम से उस पर चलते चले गये। यहां किसी राय का तअय्युन ही न हो पाता था, एक के बाद एक सब इधर उधर निकल गये थे, आफ़ताब राय वहीं के वहीं थे।

कंवल कुमारी— ? ला हौल विला क़ुवत।

जब वह यूनिवर्सिटी से डाक्ट्रेट के लिये विलायत जा रहे थे तो कंवल ने उनसे कहा था "आफ़ताब बहादुर, तुमको अपने ऊपर बड़ा मान है पर वह मान एक रोज़ टूट जायेगा। जब मैं भी कहीं चली जाऊंगी"।

1. अर्ध 2. मौन 3. बिना हिले डुले

تھی۔ لکھنؤ کی بڑی نمائش ہوئی تو وہ بھی اپنے کنبے کے ساتھ میوزک کانفرنس میں گئی۔ وہاں یونیورسٹی والوں نے سہگل کو اپنے محاصرے میں لے رکھا تھا۔ جس گانے کی یونی ورسٹی اور چاند باغ کا مجمع فرمائش کرتا، وہی سہگل کو بار بار گانا پڑتا۔ بھائی آفتاب بھی شور مچانے میں پیش پیش تھے لیکن اگلی صف میں کنول کو بیٹھا دیکھ کر فوراً سٹ پٹا کر چپ ہو گئے اور سنجیدگی سے دوستوں سے بولے کہ یار چھوڑو کیا ہلڑ مچا رکھا ہے۔ اس پر عزت نے عسکری بلگرامی سے کہا (آج ان دونوں پیارے دوستوں کو مرے بھی اتنا عرصہ ہو گیا ہے، منڈیر پر کھڑے ہوئے آفتاب رائے کو خیال آیا)

''استاد یہ اپنا آفتاب جو ہے یہ اس لونڈیا پر اچھا امپریشن ڈالنے کی فکر میں غلطاں و پیچاں ہے۔ اب خداوند تعالی ہی اس پر رحم کرے۔''

''بی اے کے بعد تم کیا کرو گی؟'' ایک روز آفتاب رائے نے کنول سے سوال کیا۔

''مجھے کچھ پتہ نہیں۔'' کنول نے کہا تھا۔ اس میں گویا یہ اشارہ تھا کہ مجھے تو کچھ پتہ نہیں تم ہی کوئی پروگرام بناؤ۔

لیکن کچھ عرصے بعد وہ سیدھے سیدھے ولایت نکل گئے۔ کیونکہ غالباً ان کی زندگی ان کے لیے ان کے گھر والوں کیلیے، کنول کے وجود سے کہیں زیادہ اہم تھی۔ پھر ان کی آئیڈیالوجی تھی (یار کیا بکواس لگا رکھی ہے عزت نے ڈپٹ کر کہا تھا)

پر ایک روز لندن میں، جب وہ سینٹ ہاؤس کی لائبریری سے گھر کی طرف جا رہے تھے تو راہ میں انھیں مہی پال نظر آیا۔ جس نے دور سے آواز لگائی۔

''چائے پیتے چلو تو ایک واقعہ فاجعہ گوش گزار کر دوں۔ کنول کماری کا جگن ناتھ جین سے بیاہ ہو گیا وہی جو سن پینٹس کے بیچ کا ہے۔''

لڑکیوں کی عجیب بے ہودہ قوم ہے۔ اس روز آفتاب رائے اس نتیجے پر پہنچے۔ ''ان کو سمجھنا ہمارے تمہارے بس کا روگ نہیں۔ میاں جو بڑی انٹلکچوئیل کی ساس بنی پھرتی تھی ہو گئی ہو گی۔ اب گلیڈ گلیڈ — جگن ناتھ جین مائی فٹ — کون تھا یہ الو میں نے کبھی دیکھا ہے؟ —'' مہی پال کے کمرے میں پہنچ کر آتش دان سلگاتے ہوئے انہوں نے سوال کیا۔

مہی پال رائے زادہ کھڑکی میں جھکا باہر سڑک کو دیکھ رہا تھا۔ جہاں ٹھیلے والے کئی

"तुम कहां चली जाओगी ?"

"ओफ़्फ़ोह — लड़कियां कहां चली जाती हैं — ?"

"गोया तुम्हारा मतलब है कि तुम ब्याह कर लोगी"।

"मैं खुद थोड़ा ही ब्याह करती फिरूंगी, अरे अक्लमंद दास मेरा ब्याह कर दिया जायेगा" उसने झुंझलाकर जवाब दिया था।

"अरे जाओ— " आफ़ताब राय खूब हंसे थे— "मैं इस झांसे में आने वाला नहीं हूं। तुम लड़कियों की पसंद भी क्या शै है, तुम जैसी मोर्डन लड़कियां आख़िर में पसंद उसी को करती है जो उनके समाजी और मुआशी[1] मेयार पर पूरा उतरता है। बाक़ी सब बकवास है। पसंद इज़ाफ़ी[2] चीज़ है तुम्हारे लिये।

"हां— बिलकुल इज़ाफ़ी चीज़ है आफ़ताब बहादुर— " वह गुस्से के मारे बिलकुल ख़ामोश हो गई थी।

वह चांद बाग़ में थी। आप शाह बाग़ में बड़ी धूम धाम से बिराजते थे, यूनियन की प्रीज़ेडेंटी करते थे। तक़रीरें बघारते थे। एक मिनट निचले न बैठते ताकि कंवल नोटिस न भी लेती हो तो ले। वह ए-पी सेन रोड पर रहती थी और साईकिल पर रोज़ चांद बाग़ आया करती थी। लखनऊ की बड़ी नुमाइश हुई तो वह भी अपने कुंबे के साथ म्यूज़िक कांफ्रेंस में गई। वहां युनिवर्सिटी वालों ने सहगल को अपने मुहासरे में ले रखा था, जिस गाने की यूनिवर्सिटी और चांद बाग़ का मजमा फ़रमाइश करता, वही सहगल को बार बार गाना पड़ता। भाई आफ़ताब भी शोर मचाने में पेश पेश लेकिन अगली सफ़ कंवल को बैठा देखकर फ़ौरन सिटपिटा कर चुप हो गये और संजीदगी से दोस्तों से बोले कि यार छोड़ो क्या हुल्लड़ मचा रखा है, इस पर इज़्ज़त ने अस्करी बिलगरामी से कहा (आज इन दोनों प्यारे दोस्तों को मरे भी इतना अर्सा हो गया है, मुंडेर पर खड़े हुये आफ़ताब राय को ख़्याल आया)

"उस्ताद यह अपना आफ़ताब जो है यह उस लौंडिया पर अच्छा इम्प्रेशन डालने की फ़िक्र में ग़लतां व पेचां है। अब खुदावन्द ताला ही इस पर रहम करे"।

"बी. ए. के बाद तुम क्या करोगी ?" एक रोज़ आफ़ताब राय ने कंवल से सवाल किया।

"मुझे कुछ पता नहीं—" कंवल ने कहा था। उसमें गोया यह इशारा था कि

1. आर्थिक 2. अतिरिक्त

دن گلا پھاڑ کر چلاتے رہنے کے بعد اب اپنے اپنے ترکاریوں کے ٹھیلے گھسیٹتے ہوئے سر جھکائے آہستہ آہستہ چل رہے تھے۔ شام کا دھندلکا سارے میں بکھر گیا تھا۔زندگی بہت اداس ہے اس نے خیال کیا تھا۔اس نے آفتاب رائے سے کہا تھا ''میں نے اسے پٹنے میں دیکھا تھا۔کالا سا آدمی ہے عینک لگاتا ہے کچھ کچھ لومڑی سے ملتی جلتی اس کی شکل ہے۔''

''بے وقوف بھی ہے۔؟'' آفتاب رائے نے پوچھا تھا۔

''خاصا بے وقوف ہے'' مہی پال رائے زادہ نے جواب دیا تھا۔

''پھر کنول اس کے ساتھ کیسے خوش رہ سکے گی؟'' آفتاب رائے نے مہی پال سے مطالبہ کیا۔

''میاں آفتاب بہادر......'' مہی پال نے مڑکر ان کو مخاطب کیا۔''یہ جتنی لڑکیاں ہیں۔ جو افلاطون زماں بنی پھرتی ہیں۔ یہ بیوقوفوں کے ساتھ ہی خوش رہتی ہیں۔ آیا عقل میں تمھاری؟''

''کیا بکواس ہے؟'' آفتاب رائے نے بڑی آزردگی سے کہا۔

اب مہی پال رائے زادہ کو صریحاً غصہ آگیا۔ اس نے جھنجھلا کر کہا تھا۔ تو میاں تم کو روکا کس نے تھا۔ اس سے بیاہ کرنے کو۔ جواب مجھے بور کر رہے ہو۔ کیا وہ تم سے خود آکر کہتی کہ میاں آفتاب بہادر، میں تم سے بیاہ کرنا چاہتی ہوں۔ ایں؟اور فرض کرو اگر وہ خود سے ہی انکار کر دیتی تو کیا قیامت آجاتی، میاں لڑکی تھی یا ہوّا۔ کیا مارتی وہ تم کو جھاڑو لے کر۔ کیا کرتی؟ تم نے لیکن کہہ کے ہی نہیں دیکھا۔ خیر چلو۔ خیریت گذر گئی۔ اچھا ہی ہوا۔ کہاں کا جھگڑا مول لیتے بے کار میں۔ کیوں کہ میرا مقولہ ہے(اپنے انگلی اٹھا کر عالمانہ انداز میں کہا) کہ شادی کے ایک سال بعد سب شادیاں ایک سی ہوجاتی ہیں۔تم کو جگن ناتھ جین کا شکر گزار ہونا چاہیے کہ اس نے تم کو ایک بارِعظیم سے سبکدوش کیا۔ بلکہ وہ تمھارے حق میں بالکل دافع بلّیات ثابت ہوا۔''

''بے ہودہ ہیں آپ انتہا سے زیادہ۔'' آفتاب رائے نے جھنجھلا کر کہا تھا۔لکھنؤ لوٹ کر ایک روز آفتاب رائے اتفاقاً اے۔ پی۔ سین روڈ پر سے گزرے۔ سامنے کنول کے باپ کی سرخ رنگ کی بڑی سی کوٹھی تھی جس کی برساتی پر کاسنی پھولوں کی بیل پھیلی تھی۔ جہاں ایک زمانے میں کتنا ادھم مچتا تھا۔کنول سارے بہن بھائیوں نے مل کر اپنا آر

मुझे तो कुछ पता नहीं तुम ही कोई प्रोग्राम बनाओ।

लेकिन कुछ अर्से[1] बाद वह सीधे सीधे विलायत निकल गए क्योंकि ग़ालेबन उनकी ज़िन्दगी उन के लिए, उनके घर वालों के लिए, कंवल के वजूद से कहीं ज़्यादा अहम थी। फिर उनकी आइडियालोजी थी (यार क्या बकवास लगा रखी है। इज़्ज़त ने डपट कर कहा था।)

पर एक रोज़ लंदन में, जब वह सिनेट हाउस की लाइब्रेरी से घर की तरफ़ जा रहे थे तो राह में उन्हें मही पाल नज़र आया जिसने दूर से आवाज़ लगाई—

"चाय पीते चलो तो एक वाक़या फ़ाजेआ गोश गुज़ार करूं। कंवल कुमारी का जगन्नाथ जैन से ब्याह हो गया वही जो सन पैन्तीस के बीच का है—"

लड़कियों की अजीब बेहूदा कौम है। उस रोज़ आफ़ताब राय इस नतीजे पर पहुंचे। "उनको समझना हमारे तुम्हारे बस का रोग नहीं। मियां जो बड़ी इन्टलेक्चुएल की सास बनी फिरती थी हो गई होगी अब ग्लेड ग्लेड—। जगन्नाथ जैन माई फुट— कौन था यह उल्लू। मैंने कभी देखा है—?" मही पाल के कमरे में पहुंचकर आतिश दान सुलगाते हुए उन्होंने सवाल किया।

मही पाल रायज़ादा खिड़की में झुका बाहर सड़क को देख रहा था। जहां ठेले वाले कई दिन गला फाड़ कर चिल्लाते रहने के बाद अब अपने अपने तरकारियों के ठेले घसीटते हुए सर झुकाए आहिस्ता आहिस्ता चल रहे थे। शाम का धुंधलका सारे में बिखर गया था। ज़िन्दगी बहुत उदास है उसने ख़्याल किया था। हां उसने आफ़ताब राय से कहा थां "मैंने उसे पटने में देखा था। काला सा आदमी है। ऐनक लगाता है। कुछ कुछ लोमड़ी से मिलती जुलती उसकी शकल है—"

"बेवक़ूफ़ भी है?" आफ़ताब राय ने पूछा था।

"खासा बेवक़ूफ़ है—" महीपाल रायज़ादा ने जवाब दिया था।

"—फिर कंवल उस के साथ कैसे खुश रह सकेगी?" आफ़ताब राय ने महीपाल से मुतालबा किया।

"मियां आफ़ताब बहादुर……" महीपाल ने मुड़कर उनको मुख़ातिब किया। "यह जितनी लड़कियां हैं जो अफ़लातूने ज़माना बनी फिरती हैं। यह बेवकूफ़ों के साथ ही खुश रहती हैं आया अक़ल में तुम्हारी?"

1. मुद्दत

کیسٹرا بنا رکھا تھا۔ کوئی بانسری بجاتا۔ کوئی جل ترنگ۔ کنول طبلہ بجاتی۔ ایک بھائی وائلن کا استاد تھا۔ سب مل کر جے جے ونتی شروع کر دیتے۔ مورے مندر اب لوں نہیں آئے۔ کیسی چوک بھئی مو سے آلی۔ پھر ارچنا بنرجی آجاتی اور کوئل ایسی آواز میں گاتی۔ آلی پو ہوری جھورنا نکر نکر یو ہو ئے ہو۔ اتوار کو دن بھر ہیڈ منٹن ہوتا۔ ہر سے تو آفتاب رائے ان لوگوں کے یہاں موجود رہتے تھے۔ اور جب ایک روز خود ہی چپکے سے ولایت کھسک لیے تو ان لوگوں کا کیا قصور۔ وہ لڑکی کو بنک کے سیف ڈپازٹ میں تو ان کے خیال سے رکھنے سے رہے اور جگن ناتھ ایسا رشتہ تو بھائی قسمت والوں ہی کو ملتا ہے۔

پھر ایک روز امین آباد میں انھوں نے دیکھا۔ وہ کار سے اتر کر اپنی سسرال والوں کے ساتھ پارک کے مندر کی طرف جا رہی تھی۔ اور سرخ ساڑی میں ملبوس تھی اور آلتا اس کے پیروں میں (آلی ری سائیں کے مندر دیا بار آؤں کر آؤں سولہ شرنگار۔ وہ گرمیوں کی شام تھی۔ امین آباد جگمگا رہا تھا۔ ہوا میں موتیا اور خس کی مہک تھی اور مندر کا گھنٹہ یکسانیت سے بجے جا رہا تھا۔)

اب آفتاب رائے یونی ورسٹی میں تاریخ کی چیئر سنبھالے ہوئے تھے ساتھیوں کی محفل میں خوب اودھم مچاتے ٹینس کھیلتے اور صوفی ازم کی تاریخ پر ایک مقالہ لکھ رہے تھے۔ میں وہ نہیں ہوں جو میں ہوں۔ میں وہ ہوں جو میں نہیں ہوں۔ ہر چیز اور باقی ساری چیزیں ہیں۔ بھگوان کرشن جب ارجن سے کہتے ہیں۔ او، پرنس ارجن ......و......''ارے جا......'' عسکری ڈانٹ بتاتا اگر تم اس چکر میں ہو کہ تم بھی پروفیسر ڈی۔ پی مکر جی کی طرح گرو بن کے بیٹھ جاؤ گے تو تم غلطی پر ہو ڈاکٹر آفتاب رائے تمھارا تو ہم مارتے مارتے حلیہ ٹھیک کر دیں گے۔'' مہی پال اضافہ کرتا)

جون پور آکر وہ کھیم کو دیکھتے کہ تندہی سے کپالو کھا رہی ہے۔ کتھک سیکھ رہی ہے جل بھرنے چلی ری گوئیاں آں آں گاتی پھر رہی ہے۔ یہ بھی کنول کماری کی قوم سے ہے۔

''اری او باؤلی...... بتا تو کیا کرنے والی ہے'' وہ سوال کرتے......

''پتہ نہیں ماما'' وہ معصومیت سے جواب دیتی۔

پتہ نہیں کی بچی...... وہ دل میں کہتے۔

"क्या बकवास है?" आफ़ताब राय ने बड़ी आज़ुर्दगी से कहा।"

अब महीपाल रायज़ादा को सरीहन[1] गुस्सा आ गया। उस ने झुंझला कर कहा था "तो मिंया तुम को रोका किसने था। उस से ब्याह कर ने को। जो अब मुझे बोर कर रहो हो। क्या वह तुम से खुद आकर कहती कि मियां आफ़ताब बहादुर, मैं तुम से ब्याह करना चाहती हूं। ऐं? और फ़र्ज़ करो अगर वह खुद से ही इन्कार कर देती तो क्या क़यामत आ जाती। मियां लड़की थी, या हव्वा। क्या मारती वह तुम को झाड़ू लेकर—क्या करती—तुम ने लेकिन कह के ही नहीं देखा। ख़ैर चलो—ख़ैरियत गुज़र गई। अच्छा ही हुआ। कहां का झगड़ा मोल लेते बेकार में। क्यो कि मेरा मक़ूला[2] है (उस ने उँगली उठा कर आलिमाना अन्दाज़ में कहा) कि शादी के एक साल बाद सब शादियां एक सी हो जाती हैं-तुम को जगन्नाथ जैन का शुक्रगुज़ार होना चाहिए कि उस ने तुम को एक बारे अज़ीम से सुबुकदोश किया। बल्कि वह तुम्हारे हक़ में बिल्कुल दाफ़े-बल्लियात[3] साबित हुआ"।

"बेहूदा हैं आप इन्तेहा से ज़्यादा— "आफ़ताब राय ने झुंझला कर कहा था।

लखनऊ लौट कर एक रोज़ आफ़ताब राय इत्तेफ़ाक़न ए-पी- सेन रोड पर से गुज़रे। सामने कंवल के बाप की सुर्ख़ रंग की बड़ी सी कोठी थी। जिस की बरसाती पर कासनी फूलों की बेल फैली थी। यहां एक ज़माने में कितना ऊधम मचता था। कंवल सारे बहन भाइयों ने मिल कर अपना आरकेस्ट्रा बना रखा था। कोई बांसुरी बजाता। कोई जलतरंग। कंवल तबला बजाती। एक भाई वायलन का उस्ताद था। सब मिलकर जय-जय वंती शुरू कर देते। मोरे मंदिर अब लूं नहीं आए - कैसी चूक भई मोसे आली - फिर अर्चना बनर्जी आ जाती और कोयल ऐसी आवाज़ में गाती- आई पी होरी झोरना मुकर मुकर बौ जौ ए हो, इतवार को दिन भर बैडमिंटन होता। हर समय तो आफ़ताब राय उन लोगों के यहां मौजूद रहते थे, और जब एक रोज़ खुद ही चुपके से विलायत खिसक लिये तो उन लोगों का क्या क़ुसूर, वह लड़की को बैंक के सेफ़ डिपाज़िट में तो उनके ख़्याल से रखने से रहे और जगन्नाथ ऐसा रिश्ता तो भाई क़िस्मत वालों ही को मिलता है।

1. स्पष्ट 2. बात 3. बलाओं को भगाने वाला

چھت کی منڈیر پر ٹہلتے ٹہلتے آفتاب رائے نیم کی ڈالیوں کے نیچے آگئے۔ سامنے بہت دور، سول لائنز کے درختوں میں چھپی ہوئی حاکم ضلع کی کوٹھی میں گیس کی روشنیاں جھلملا رہی تھیں۔ پروائی ہوا بہے جا رہی تھی۔ یہ چاندرات تھی اور مسلمانوں کے محلوں کی طرف محرم کے نقاروں کی آوازیں بلند ہونا شروع ہوگئی تھیں۔

محرم آگیا...... آفتاب رائے کو خیال آیا...... شاید اب کے سے پھر سر پھٹول ہو۔ بہت دنوں سے نہیں ہوئی تھی۔ انہوں نے سوچا۔

ویسے انگریز کی پالیسی، یہ تھی کہ جن ضلعوں میں مسلمانوں کی اکثریت تھی وہاں ہندو افسروں کو تعینات کیا جاتا تھا اور جہاں ہندو زیادہ ہوتے تھے، وہاں مسلمان حاکموں کو بھیجا جاتا تھا۔ تاکہ توازن قائم رہے۔ یہ دوسری بات تھی کہ صوبے کی چھ کروڑ آبادی کا صرف ۱۳ فی صدی حصہ مسلمان تھے لیکن اتنی شدید اقلیت میں ہونے کے باوجود تہذیبی اور سماجی طور پر مسلمان ہی سارے صوبے پر چھائے ہوئے تھے۔ جون پور، لکھنؤ، آگرہ، علی گڑھ، بریلی، مرادآباد، شاہ جہاں پور وغیرہ جیسے ضلعوں میں تو مسلمانوں کی دھاک بیٹھی ہوئی تھی اور باقی کے سارے خطوں میں بھی ان کا بول بالا تھا۔ صوبے کی تہذیب سے مراد وہ کلچر تھا جس پر مسلمان کا رنگ غالب تھا۔ گلی گلی، محلّے محلّے، گاؤں گاؤں، سیکڑوں ہزاروں مسجدیں اور امام باڑے تھے۔ مکتب، مدرسے، درگاہیں، قلعے، حویلیاں چپے چپے سے مسلمانوں کی آٹھ سو سال پرانی روایات وابستہ تھیں۔

ہندو مسلمانوں میں سماجی سطح پر کوئی فرق نہ تھا۔ خصوصاً دیہاتوں اور قصبہ جات میں عورتیں زیادہ تر ساڑیاں اور ڈھیلے پاجامے پہنتیں۔ اودھ کے بہت سے پرانے خاندانوں کی بیگمات اب تک لہنگے بھی پہنتیں۔ بن بیاہی لڑکیاں ہندو اور مسلمان دونوں ساری کے بجائے کھڑے پائچوں کا پائجامہ پہنتیں۔ ہندوؤں کے یہاں اسے "اجار" کہا جاتا۔ مشغلوں کی تقسیم بڑی دل چسپ تھی۔ پولیس کا عملہ اسی فیصدی مسلمان تھا۔ محکمہ تعلیم میں ان کی اتنی ہی کمی تھی۔ تجارت تو خیر کبھی مسلمان بھائی نے ڈھنگ سے کرنے نہ دی تھی۔ چند پیشے مگر خاص مسلمانوں کے تھے جن کے دم سے صوبے کی مشہور صنعتیں قائم تھیں۔ لیکن خدا کے فضل وکرم سے کچھ ایسا مضبوط نظام تھا کہ سارا منافع تو بازار تک پہنچاتے

फिर एक रोज़ अमीनाबाद में उन्होंने देखा, वह कार से उतर कर अपनी ससुराल वालों के साथ पार्क के मंदिर की तरफ़ जा रही थी और सुर्ख़ साड़ी में मलबूस थी और आल्ता उस के पैरों में (आली री साईं के मंदिर दीया बार आऊं, कर आऊं सोलह सिंगार। वह गर्मियों की शाम थी। अमीनाबाद जगमगा रहा था, हवा में मोतिया और खस की महक थी और मंदिर का घंटा यकसानियत[1] से बजे जा रहा था।)

अब आफ़ताब राय यूनिवर्सिटी में तारीख़ की चेयर संभाले हुये थे। साथियों की महफ़िल में खूब ऊधम मचाते टेनिस खेलते और सूफ़ी इज़्म की तारीख़ पर एक मक़ाला लिख रहे थे, मैं वह नहीं हूं जो मैं हूं। मैं वह हूं जो मैं नहीं हूं। हर चीज़ और बाक़ी सारी चीज़ें हैं। भगवान कृष्ण जब अर्जुन से कहते हैं - ओ प्रिंस अर्जुन - "अरे जा-" अस्करी डांट बताता अगर तुम इस चक्कर में हो कि तुम भी प्रोफ़ेसर डी. पी. मुकर्जी की तरह गुरू बन के बैठ जाओ तो तुम ग़लती पर हो डाक्टर आफ़ताब राय। तुम्हारा तो हम मारते मारते हुलिया ठीक कर देंगे" महिपाल इज़ाफ़ा[2] करता

जौनपुर आकर वह खेम को देखते कि तन दही से कचालू खा रही है। कत्थक सीख रही है। जल भरने चली री गवईयां आं आं गाती फिर रही है। यह भी कंवल कुमारी की क़ौम से है।

"अरी ओ बावली- बता तू क्या करने वाली है—" वह सवाल करते।

"पता नहीं मामा-" वह मासूमियत से जवाब देती।

पता नहीं की बच्ची— वह दिल में कहते।

छत की मुंडेर पर टहलते टहलते आफ़ताब राय नीम की डालियों के नीचे आ गये। सामने बहुत दूर, सिविल लाईंज़ के दरख़्तों में छुपी हुई हाकिमे ज़िला की कोठी में गैस की रौशनियां झिलमिला रही थीं। पुरवाई हवा बहे जा रही थी। यह चांद रात थी और मुसलमानों के मुहल्लों की तरफ़ मुहर्रम के नक़्क़ारों की आवाज़ें बुलंद होना शुरू हो गई थीं।

मुहर्रम आ गया- आफ़ताब राय को ख़्याल आया— शायद अब के से फिर सर फुटव्वल हो। बहुत दिनों से नहीं हुई थी। उन्होंने सोचा।

वैसे अंग्रेज़ की पालीसी यह थी कि जिन ज़िलों में मुसलमानों की अकसरियत थी वहां हिंदू अफ़सरों को तैनात किया जाता था और जहां हिंदू ज़्यादा

1. एक जैसा 2. बढ़ोत्तरी

پہنچاتے مڈل میں ہی مارا جاتا تھا۔ اور جو بھائی کے پاس بچتا تھا، اس میں قرضے چکانے تھے۔ بیٹا کا جہیز بنانا تھا اور ہزاروں قضیے تھے آپ جانیے۔

زبان اور محاورے ایک ہی تھے۔ مسلمان بچے برسات کی دعا مانگنے کے لیے منہ نیلا نیلا کیے گلی گلی ٹین بجاتے پھرتے اور چلاتے .... برسو رام دھڑاکے سے۔ بڑھیا مرگئی فاقے سے، گڑیوں کی بارات نکلتی تو وظیفہ کیا جاتا............ ہاتھی گھوڑا پالکی .... جے کنہیا لال کی۔ مسلمان پردہ دار عورتیں جنھوں نے ساری عمر کسی ہندو سے بات نہ کی تھی۔ رات کو جب ڈھولک لے کر بیٹھتیں تو لہک لہک الاپتیں۔ پھر گگری موری ڈھرکائی شام .... کرشن کنہیا کے اس تصور سے ان لوگوں کے اسلام پر کوئی حرف نہ آتا تھا۔ یہ گیت اور کجریاں اور خیال، یہ محاورے، یہ زبان، ان سب کی بڑی پیاری اور دلآویز مشترکہ میراث تھی۔ یہ معاشرہ جس کا دائرہ مرزا پور اور جون پور سے لے کر لکھنؤ اور دلّی تک پھیلا ہوا تھا، ایک مکمل اور واضح تصویر تھا۔ جس میں آٹھ سو سال کے تہذیبی ارتقا نے بڑے گمبھیر اور بڑے خوبصورت رنگ بھرے تھے۔

ڈاکٹر آفتاب رائے نے (کہ ان کا نام ہی اس مشترکہ تمدن کی لطافت کا ایک مظہر تھا) ایک بار سوچا تھا کہ وہ کبھی ایک کتاب لکھیں گے کہ کس طرح پندرہویں صدی میں بھگتی تحریک کے ذریعے .... لیکن ذہن ہی کو مکمل سکون کہاں میسر تھا۔ پہلے یہ کنول کماری کود پڑی۔ پھر انکی معاشی مجبوریاں آڑے آئیں اور ان کو ولایت سے لوٹ کر بنارس میں لکچررشپ سنبھالنی پڑی۔ جہاں دن رات ہندی اور ہندوستانی کے گن گائے جاتے ہیں .... یہ میں تم سے کہتا ہوں .... کہ شدھ ہندی اور گئور کھشا اور رام راجیہ یہ سب سے بڑا خطرہ ہے اس خطرے سے بچو۔ انھوں نے ایک دفعہ ایک کانفرنس کے پنڈال میں چلا کر کہا تھا۔

آفتاب رائے کے ساتھی مذاق میں انھیں جون پور کا قاضی کہا کرتے تھے۔ ''یہ جو کتاب تم لکھنے والے ہو اس کا نام رکھنا .... جون پور کا قاضی، عرف میں شہر کے اندیشے سے دبلا کیوں ہوا؟............''

رات کی ہوا میں خنکی بڑھ چکی تھی۔ نیم کے پتے بڑے پر اسرار طریقے سے سائیں

होते थे, वहां मुसलमान हाकिमों को भेजा जाता था ताकि तवाज़ुन क़ायम रहे। यह दूसरी बात थी कि सूबे की छः करोड़ आबादी का सिर्फ़ 12 फ़ीसदी हिस्सा मुसलमान थे लेकिन इतनी शदीद[1] अक़ल्लियत[2] में होने के बावजूद तहज़ीबी और समाजी तौर पर मुसलमान ही सारे सूबे पर छाए हुए थे। जौनपुर, लखनऊ, आगरा, अलीगढ़, बरेली, मुरादाबाद, शाहजहांपुर वग़ैरह जैसे ज़िलों में तो मुसलमानों की धाक बैठी हुई थी और बाक़ी के सारे ख़ित्तों में भी उनका बोल बाला था। सूबे की तहज़ीब से मुराद वह कल्चर था जिस पर मुसलमानों का रंग ग़ालिब था। गली गली, मुहल्ले, मुहल्ले, गांव गांव, सैंकड़ों हज़ारों मस्जिदें और इमाम बाड़े थे। मकतब, मदरसे, दरगाहें, क़िले, हवेलियां चप्पे चप्पे से मुसलमानों की आठ सौ साल पुरानी रिवायात वाबस्ता[3] थीं।

हिंदु मुसलमानों में समाजी सतह पर कोई फ़र्क़ न था। ख़ुसूसन देहातों और क़स्बाजात में, औरतें ज़्यादातर साड़ियाँ और ढीले पाजामे पहनतीं। अवध के बहुत से पुराने ख़ानदानों की बेगमात अब तक लहंगे भी पहनतीं। बिन ब्याही लड़कियां हिंदू और मुसलमान दोनों साड़ी के बजाये खड़े पाइंचों का पायजामा पहनतीं। हिंदुओं के यहां उसे ''उजार'' कहा जाता। मशग़लों की तक़्सीम बड़ी दिलचस्प थी। पुलिस का अमला अस्सी फ़ीसदी मुसलमान था। महकमा तालीम में उनकी इतनी ही कमी थी, तिजारत तो ख़ैर कभी मुसलमान भाई ने ढंग से करने न दी थी, चंद पेशे मगर ख़ास मुसलमानों के थे जिनके दम से सूबे की मशहूर सनअतें[4] क़ायम थीं। लेकिन ख़ुदा के फ़ज़लोकरम से कुछ ऐसा मज़बूत निज़ाम था कि सारा मुनाफ़ा तो बाज़ार तक पहुंचाते पहुंचाते मिडिल में ही मारे जाता था और जो भाई के पास बचता था, उसमें क़र्ज़े चुकाने थे। बिटिया का जहेज़ बनाना था और हज़ारों क़िस्से थे आप जानिये।

ज़बान और मुहावरे एक ही थे। मुसलमान बच्चे बरसात की दुआ मांगने के लिये मुंह नीला पीला किये गली गली टीन बजाते फिरते और चिल्लाते— बरसो राम धड़ाके से— बुढ़िया मर गई फ़ाक़े से। गुड़ियों की बारात निकलती तो वज़ीफ़ा किया जाता— हाथी घोड़ा पालकी—जय कन्हैया लाल की—मुसलमान पर्दादार औरतें जिन्होंने सारी उम्र किसी हिंदू से बात न की थी। रात को जब ढोलक लेकर बैठतीं तो लहक लहक अलापतीं। फिर गगरी मोरी ढरकाई शाम—

---

1. बहुत 2. अल्पसंख्यक 3. जुड़ी 4. व्यापार

سائیں کر رہے تھے۔ ہاں زندگی میں بے پایاں اداسی تھی۔

محلے کے مکانوں میں روشنیاں جھلملا رہی تھیں۔ نیچے بڑی بھاوج کے مکان کے بڑے آنگن میں مجلس کے لیے جو گیس کا ہنڈہ نصب کیا گیا تھا، اس کی روشنی رات کے ویرانے میں بڑی لرزہ خیز معلوم ہوتی تھی۔ جیسے مہوے کے جنگل میں اگیا بیتال اور مسان چپکے چپکے روتے ہوں

مجلسوں کے گریہ و بکا کی مدھم آوازیں پروائی کے جھونکوں میں رل مل کر وقفے وقفے کے بعد یک لخت بلند ہو جاتی تھیں نکڑ پر کنور نرنجن داس کے ہاں محرم کی سبیل کے پاس رکھی ہوئی نوبت یکسانیت سے بجے جا رہی تھی۔

(4)

"عاشور کی شب لیلیٰ ارے سرہانے شمع رکھ" ...... بوا مدن نے تکیہ پر کرم خوردہ کتاب رکھ کر پڑھنا شروع کیا۔

"......ارے تکتی رہیں چہرہ علی اکبر کا ......" بگن نے باریک تیز آواز میں ساتھ دینا شروع کیا۔

"اے لو دونوں کی دونوں سٹھیا گئی ہیں ...... اے بیوی چاند رات کو نویں تاریخ کے مرثیے نکال کر بیٹھ گئیں ......!"

بڑی بھاوج نے باورچی خانے میں سے پکارا۔

"توبہ۔ توبہ ...... کمبخت ایسی سارشتی پڑی ہے کہ اب تو کچھ بھی یاد نہیں رہتا۔ اے لو میں تو عینک لانا ہی بھول گئی۔ اب مجھے کچھ سجھائی تھوڑی دے رہا تھا ...... میں نے تو اٹکل سے پڑھنا شروع کر دیا ...... اے بہن ...... اے نیازی بیگم ...... زری اپنی عینک تو دینا ......" بوا مدن نے طویل سانس بھر کے کہا۔

نیازی بیگم نے اپنی عینک اُتار کے دی جو بوا مدن نے ناک کی پھنگ پر رکھ کر پھر سے بیاض کی ورق گردانی شروع کی۔

कृष्ण कन्हैया के इस तसव्वुर से उन लोगों के इस्लाम पर कोई हर्फ़ न आता था। यह गीत और कजरियां और ख़्याल, यह मुहावरे, यह ज़बान, इन सब की बड़ी प्यारी और दिलआवेज़ मुश्तरका मीरास(1) थी। यह मुआशरा(2) जिस का दायरा मिर्ज़ापुर और जौनपुर से लेकर लखनऊ और दिल्ली तक फैला हुआ था, एक मुकम्मल और वाज़ेह(3) तस्वीर था। जिसमें आठ सौ साल के तहज़ीबी इरतक़ा(4) ने बड़े गंभीर और बड़े खूबसूरत रंग भरे थे।

डाक्टर आफ़ताब राय ने (कि उनका नाम ही इस मुश्तरका तमद्दुन की लताफ़त का एक मज़हर था) एक बार सोचा था कि वह कभी एक किताब लिखेंगे कि किस तरह पंद्रहवीं सदी में भक्ति तहरीक के ज़रिये—लेकिन ज़ेहन ही को मुकम्मल सुकून कहां मयस्सर(5) था। पहले यह कंवल कुमारी कूद पड़ी। फिर उन की मआशी मजबूरियां आड़े आईं और उन को विलायत से लौट कर बनारस में लैकचररशिप सम्भालनी पड़ी। जहां दिन रात हिन्दी और हिन्दुस्तानी के गुन गाए जाते—यह मैं तुम से कहता हूं— कि शुद्ध हिन्दी और गौ रक्षा और राम राज्य यह सब से बड़ा ख़तरा है। इस ख़तरे से बचो। उन्होंने एक दफ़ा एक कांफ्रेंस के पन्डाल में चिल्ला कर कहा था-

आफ़ताब राय के साथी मज़ाक में उन्हें जौनपुर का क़ाज़ी कहा करते थे। "यह जो किताब तुम जो लिखने वाले हो उस का नाम रखना— जौनपुर का क़ाज़ी, उर्फ़ मैं शहर के अन्देशे से दुबला क्यों हुआ- ?"

रात की हवा में ख़ुन्की बढ़ चुकी थी। नीम के पत्ते बड़े पुर-अस्रार(6) तरीक़े से सायं सायं कर रहे थे। हां ज़िन्दगी में बे पायां उदासी थी। मुहल्ले के मकानों में रौशनियां झिलमिला रही थीं। नीचे बड़ी भावज के मकान के बड़े आंगन में मजलिस के लिए जो गैस का हन्डा नसब किया गया था,उस की रौशनी रात के वीराने में बड़ी लरज़ा ख़ेज़ मालूम होती थी। जैसे महवे के जंगल में आज़ भुताल और मसान चुपके चुपके रोते हों ।

मजलिसों के गिरया-ओ-बुका की मद्धम आवाजें पुरवाई के झोंकों में रिल मिल कर वक़्फ़े(7)वक़्फ़े कि बाद यक-लख़्त(8) बुलन्द हो जाती थी नुक्कड़ पर कुंवर निरंजनदास के हां मोहर्रम की सबील के पास रखी हुई नौबत यकसानियत

1. बपौती 2. समाज 3. स्पष्ट 4. विकाश 5. प्राप्त 6. रहस्यमय
7. थोड़ी थोड़ी देर बाद 8. अचानक

''اے بوامدن نجم الملت کی بیاض بھی لائی ہو کہ نہیں ......'' بڑی بھاوج نے تخت کے پائے کے قریب آکر اطمینان سے بیٹھتے ہوئے دریافت کیا۔

''لڑکیوں سے پوچھیے ...... بڑی بھاوج ...... نجم الملت کے نوحے تو یہی لوگ پڑھتی ہیں۔'' بکن نے جواب دیا۔

''ہاں بیٹا ہم تو پرانے فیشن کے آدمی ہیں۔ اب تو نوحوں میں بھی نئے راگ رنگ نکلے ہیں..........'' بوامدن نے قدرے بے نیازی سے اضافہ کیا۔

یہ لڑکیوں پر صفا چوٹ تھی۔ بوامدن نے لڑکیوں کی نوحہ خوانی کو کبھی بھی اچھی نظروں سے نہ دیکھا۔

کنبے اور محلّے کی ساری لڑکیاں دیوار کے سہارے بڑے اسٹائل سے سیاہ جارجٹ کے دوپٹوں سے سر ڈھانپے خاموش بیٹھی تھیں۔ بوامدن کے اس طعنے کا انھوں نے قطعی نوٹس نہیں لیا۔

''ڈولی اتروالو..........'' باہر سے رام بھروسے کی آواز آئی۔

''پردہ کرلو..........کہار اندر آتے ہیں۔''

فیرینی کی سینی دھم سے گھڑونچی پر ٹکا کر ممولہ تیز آواز میں چلائی..........''چھمو بیگم آگئیں۔''

چھمو بیگم ڈولی میں سے اتریں۔ اور پائنچے سمیٹ کے پانی سے لبریز نالی کو اُلانگھنے کے ارادہ سے آگے بڑھیں۔

''اللہ رکھے بڑی بھاوج کے ہاں تو ہر وقت بس بہیا سی آتی رہتی ہے۔'' انھوں نے ذرا بیزاری سے کہا۔

کہیں ممولہ نے یہ سن لیا۔'' اے چھمو بیگم...... ذری زبان سنبھال کے بات کیا کیجیے۔ بڑی بھاوج کے دشمنوں کے گھر بہیا آوے۔ شیطان کے کان بہرے۔ ایسا تو میں نے آنگن کا سارا پانی سونتا ہے۔ اپنے ہاں نہیں دیکھتیں ساری گلی کو لے کر نوبت رائے کا تلاؤ بنا رکھا ہے۔ اتا اتا پانی آپ کے گھر میں کھڑا رہتا ہے۔ ہاں'' اسنے منہ در منہ جواب دیا۔

''اے بی ممولہ.......... ذری آپے میں رہنا...... میں خود سے نہیں آگئی۔ بڑی بھاوج

से बजे जा रही थी।

(4)

"आशूर की शब लैला अरे सिरहाने शमा रख"- -बुआमुद्दन ने तकिया पर करम खुर्दा। किताब रख कर पढ़ना शुरू किया।

"—अरे तकती रहीं चेहरा अली अकबर का—" बगन ने बारीक तेज़ आवाज़ में साथ देना शुरू कर किया।

"ऐ लो दोनो की दोनों सठिया गई हैं—ऐ बीवी चांद रात को नवी तारिख़ के मरसिये निकाल कर बैठ गईं-!"

बड़ी भावज ने बावरची ख़ाने में से पुकारा।

"तौबा तौबा..........कम्बख़्त ऐसी साड़ सत्ती पड़ी है कि अब तो कुछ भी याद नहीं रहता। ऐ लो में तो ऐनक लाना ही भूल गई। अब मुझे कुछ सुझाई थोड़ी दे रहा था — मैं ने तो अटकल से पढ़ना शुरू कर दिया—ऐ बहन—ऐ नियाज़ी बेगम—ज़री अपनी ऐनक तो देना—" बुआ मुद्दन ने तवील[1] सांस भर के कहा।

नियाज़ी बेगम ने अपनी ऐनक उतार के दी जो बुवा मुद्दन ने नाक की फुनंग पर रख कर फिर से बयाज़[2] की वर्क़-गर्दानी[3] शुरू की।

"ऐ बुवा मुद्दन नजमुलमिल्लत की बयाज़ भी लाई हो कि नहीं —?" बड़ी भावज ने तख़्त के पाए के क़रीब आकर इत्मिनान से बैठते हुए दरयाफ़्त किया।

"लड़कियों से पूछिये —बड़ी भावज— नजमुल मिल्लत के नौहे तो यही लोग पढ़ते हैं" बगन ने जवाब दिया।

"हां बेटा हम तो पुराने फ़ैशन के आदमी हैं। अब तो नौहों में भी नये राग रंग निकले हैं—" बुवा मुद्दन ने क़दरे बेनियाज़ी से इज़ाफ़ा किया।

यह लड़कियों पर साफ़ चोट थी। बुवा मुद्दन ने लड़कियों की नौहा-ख़्वानी[4] को कभी भी अच्छी नज़रों से न देखा।

कुंबे और मुहल्ले की सारी लड़कियां दीवार के सहारे बड़े स्टाइल से सियाह जारजेट के दोपट्टों से सर ढांपे ख़ामोश बैठी थीं। बुवा मुद्दन के इस ताने का

---

1. लम्बी 2. शाइर की डायरी 3. पढ़ना 4. मातम का गीत गाना

نے سودفعہ بلایا کہ آکر مجلس پڑھ جاؤ.......... مجلس پڑھ جاؤ.......... میں اپنے گھر سے فالتو نہیں ہوں کہ ماری ماری پھروں اور ٹکے کی ڈومینوں کی باتیں سنوں۔ ہاں۔ لو بھائی ڈولی واپس کرو......'' چھمو بیگم نے بیچ آنگن میں کھڑے ہوکر رجز پڑھا۔

بڑی بھاوج جلدی سے اٹھ کر باہر آئیں...... اے ہے...... یہ کیا کوا نوچن مچی ہے......... اماموں پر مصیبت کی گھڑی آن پہنچی اور تم ہوکہ کھڑی جھگڑ رہی ہو۔ چل نکل مولہ یہاں سے .... ڈولی جب دیکھوں یہی فضیتا شروع کرتی ہے.........آؤ چھمو بیگم جم جم آؤ..........''

ڈیوڑھی میں کہاروں نے زور سے ڈنڈا بجایا۔ ''اجی پیسے تو بجھوایئے بیگم صاحب..........''

''ارے دیاّرے......... ساری دیہہ دکھن لاگت ہے.........'' رام بھروسے نے دیوار سے لگ کر ماتادین کی بیڑی سلگاتے ہوئے اظہار خیال کیا۔ ویسے محرم کی وجہ سے پیسے خوب ملیں گے۔ چہلم تک دس دس پھیرے ایک گلی کے ہوتے تھے اور ہر پھیرا تین تین پیسے دور کے محلوں تک آنے جانے کے تو دو آنے تک ہوجاتے تھے۔ بس چاندی تھی آج کل بھائی رام بھروسے اور ان کی برادری کی۔ اور ریڑوے جو چل رہے تھے وہ الگ ایک ریڑوہ ایک طرح کا کرسی نما ٹھیلا ہوتا تھا جس میں چاروں طرف پردہ باندھ دیا جاتا تھا۔ اندر دو دو تین تین سواریاں، گھس پٹ کر بیٹھ جاتی تھیں اور بچوں کو انگریزی پرام کی طرح پیچھے سے ڈھکیلا جاتا تھا اور چرخ چوں کرتا ریڑوہ گلیوں کے پتھریلے فرش پر بڑے ٹھاٹھ سے چلتا...... پالکی کا کرایہ بہت زیادہ تھا یعنی چھ آنے فی پھیرا۔ پرائیویٹ پالکی جو پہلے صدر اعلیٰ کے یہاں تھا۔

چھمو بیگم اس معرکے کے بعد ٹھک ٹھک آن کر چاندنی پر بیٹھ گئیں اور عینک لگا کر بڑے ٹھسے سے چاروں طرف نظر ڈالی۔ بوا مدن خود بڑی ہائی برد سوز خواں تھیں۔ انھوں نے کبھی چھمو بیگم کی پروا نہ کی۔

سوز ختم ہوچکا تھا۔ گوٹے کے پنکھے لگاتی بوا مدن طمانیت سے جاکر ایک کونے میں بیٹھ گئیں۔ چناپٹی کی گوٹ کا اودا پائجامہ اور توتے کے پروں ایسے ہرے رنگ کا دوپٹہ

उन्होंने क़तई नोटिस नहीं लिया।

''डोली उतरवा लो-'' बाहर से राम भरोसे की आवाज़ आई।

''परदा कर लो- कहार अंदर आते हैं।''

फ़ीरीनी की सेनी धम से घड़ोंची पर टिका कर ममूला तेज़ आवाज़ में चिल्लाई - ''छम्मो बेगम आ गईं''

छम्मो बेगम डोली में से उतरीं। और पाइंचे समेट के पानी से लबरेज़[1] नाली को उलांघने के इरादे से आगे बढ़ीं।

''अल्लाह रखे बड़ी भावज के हां तो हर वक़्त बस बहिया सी आती रहती है'' उन्होंने ज़रा बेज़ारी से कहा।

कहीं ममूला ने यह सुन लिया ''ऐ छम्मो बेगम - ज़री ज़बान संभाल के बात किया कीजिए। बड़ी भावज के दुश्मनों के घर बहिया आवे। शैतान के कान बहरे—ऐसा तो मैं ने आंगन का सारा पानी सूंता है। अपने हां नही देखतीं सारी गली को लेकर नौबत राय का तलाव बना रखा है। इत्ता इत्ता पानी आप के घर में खड़ा रहता है। हां-'' उसने मुंह दर मुंह जवाब दिया।

''ऐ बी ममूला— ज़री आपे में रहना-- मैं खुद से नहीं आ गई- बड़ी भावज ने सौ दफ़ा बुलाया कि आकर मजलिस पढ़ जाओ— मजलिस पढ़ जाओ-- मैं अपने घर से फ़ालतू नहीं हूं कि मारी मारी फिरूं और टके की डोमनियों की बातें सुनूं। हां -- लो भाई डोली वापस करो--'' छम्मो बेगम ने बीच आंगन में खड़े होकर रज्ज़ पढ़ा।

बड़ी भावज जल्दी से उठ कर बाहर आईं-- ''ऐ हे -- यह क्या कौआ नोचन मची है-- इमामों पर मुसीबत की घड़ी आन पहुंची और तुम हो कि खड़ी झगड़ रही हो -- चल निकल ममूला यहां से -- डूबी जब देखो यही फज़ीहता शुरू करती है-- आओ छम्मो बेगम जम जम आओ--''

ड्योढ़ी में कहारों ने ज़ोर से डंडा बजाया -- ''अजी पैसे तो भिजवाइये बेगम साहब--''

''अरे दैया रे— सारी देह दुखन लागत है --'' राम भरोसे ने दीवार से लग कर माता दीन की बीड़ी सुलगाते हुए इज़हारे ख़्याल किया। वैसे मुहर्रम की वजह से अब पैसे खूब मिलेंगे। चहल्लुम तक दस दस फेरे एक गली के होते थे और

1. भरी हुई

اوڑھے وہ اس شان سے دیوار سے لگ کر بیٹھی تھیں کہ دور سے معلوم ہوجاتا تھا کہ ہاں یہ رام پور کی میراثن ہے۔ مذاق نہیں ہے۔

چھمو بیگم ایک تو یہ کہ سیدانی تھیں۔ دوسرے یہ کہ بگن سلمہا کے بیاہ کے سلسلے میں ان سے جنگ ہوچکی تھی۔ لہٰذا وہ بوا مدن کو ہرگز خاطر میں نہ لاتیں۔ بوا مدن کو اگر یہ غم تھا کہ مالکوس اور سوہنی اور بہاگ میں سوز ایسے پڑھتی ہے کہ مجلس میں پٹس پڑ جاتی ہے۔ تو چھمو بیگم کو بھی اپنے اوپر ناز بے جانہ تھا کہ آٹھویں تاریخ والا میرا نیس کا مرثیہ پوری راگ داری کے ساتھ ان جیسا کوئی اور نہ پڑھ سکتا تھا۔

چھمو بیگم نے تہ در تہ ریشمی غلافوں میں سے چاند رات کا بیان نکالا اور مجمع کو نہایت گھور کر دیکھا۔

لڑکیوں کا گروہ اپنی جگہ پر ذرا چوکنا ہوگیا تھا۔ ان لڑکیوں پر فرض تھا کہ جب چھمو بیگم حدیث پڑھیں یا وعظ کریں تو یہ لوگ دوپٹے منہ میں ٹھونس کر کھل کھل کر ہنسیں، پر بظاہر یہی معلوم ہو کہ زار وقطار رو رہی ہیں اور چھمو بیگم کس قیامت کی حدیث پڑھتی تھیں کہ قیامت بپا ہوجاتا تھا۔

چھمو بیگم کے وعظ بہت ماڈرن ہوتے تھے۔ کیا جناب کبن صاحب بلکہ خود قبلہ جار چوئی صاحب ایسے رموز ونکات انگریزی فلسفہ کے واقعہ شہادت میں سے نہ نکال سکتے جو چھمو صاحبہ پل کی پل میں دریا کوزے میں بند کر کے رکھ دیتی تھیں۔

"اے صاحبان مجلس.......... جب باری تعالیٰ نے اپنے نور کے دو حصے کیے"..........

والی تمہید سے لے کر جب وہ اس کلائمیکس تک پہنچتی تھیں کہ اے بیبیوں! .... جناب عباس نے کہا بالی سکینہ اٹھو.........."تو چھمو بیگم نے سماں باندھ دیا۔ ان کے زور خطابت کا یہ عالم تھا کہ منٹوں میں بات کہیں سے کہیں پہنچتی تھی۔ ابھی حضرت جبرئیلؑ کا بیان ہو رہا ہے۔ ابھی یزید ملعون کے خاندان کا ذکر آ گیا۔ جنگ جمل کا واقعہ سنا رہی ہیں۔ ساتھ ساتھ اس کا موازنہ جرمن اور انگریز کی لڑائی سے بھی ہوتا جاتا ہے۔ رسالتمآبؐ کے بیان پر جب آتیں تو کہتیں......"بیبیو!...... میں کوئی مورخ، کوئی تاریخ داں کوئی فلاسفر نہیں ہوں اور کہے دیتی ہوں کہ ایک طرف عیسائیوں اور رومیوں کی دس لاکھ فوج تھی۔ ایک طرف جناب

हर फेरा तीन तीन पैसे दूर के मुहल्लों तक आने जाने के तो दो दो आने तक हो जाते थे। बस चांदी थी आज कल भाई राम भरोसे और उनकी बिरादरी की और रेड़वे जो चल रहे थे वह अलग एक रेड़वा एक तरह का कुर्सी नुमा ठेला होता था। जिसमें चारों तरफ़ पर्दा बांध दिया जाता था। अंदर दो दो तीन तीन सवारियां घुस पिट कर बैठ जाती थीं और बच्चों की अंग्रज़ी प्राम की तरह पीछे से ढकेला जाता था। और चरख़ चूं करता रेड़वा गलियों के पथरीले फ़र्श पर बड़े ठाठ से चलता -- पालकी का किराया बहुत ज़्यादा था यानी छ : आने फ़ी फेरा। प्राइवेट पालकी चौ पहला सदरे आला के यहां था।

छम्मो बेगम इस मारके के बाद ठुमक ठुमक कर आन कर चांदनी पर बैठ गईं और ऐनक लगाकर बड़े ठस्से से चारों तरफ़ नज़र डाली। बुवा मुद्दन ख़ुद बड़ी हाई ब्रो सोज़-ख़्वां[1] थीं। उन्होंने कभी छम्मो बेगम की परवाह न की।

सोज़ ख़तम हो चुका था। गोटे के फंके लगाती बुवा मुद्दन तमानियत[2] से जाकर एक कोने में बैठ गईं। चटापटी की गोट का ऊदा पायजामा और तोते के परों ऐसे हरे रंग का दोपट्टा ओढ़े वह इस शान से दीवार से लग कर बैठती थीं कि दूर से मालूम हो जाता था कि हां यह रामपुर की मीरासन है। मज़ाक़ नहीं है।

छम्मो बेगम एक तो यह कि सय्यदानी थीं। दूसरे यह कि बग्गन सल्लमहा के ब्याह के सिलसिले में उनसे जंग हो चुकी थी। लिहाज़ा[3] वह बुवा मुद्दन को हरगिज़ ख़ातिर में न लातीं। बुवा मुद्दन को अगर यह ग़म था कि मालकौस और सोहनी और बहाग में सोज़ ऐसे पढ़ती हैं कि मजलिस में पिट्टस पड़ जाती है। तो छम्मो बेगम को भी अपने ऊपर नाज़ बेजा न था कि आठवीं तारीख़ वाला मीर अनीस का मर्सिया[4] पूरी राग दारी के साथ उन जैसा कोई और ना पढ़ सकता था।

छम्मो बेगम ने तह दर तह रेशमी ग़िलाफ़ों में से चांद रात का बयान निकाला और मजमा को निहायत घूर कर देखा।

लड़कियों का गिरोह अपनी जगह पर ज़रा चौकन्ना हो गया। उन लड़कियों पर फ़र्ज़ था कि जब छम्मो बेगम हदीस पढ़ें या वाज़ करें तो यह लोग दोपट्टे मुंह में ठूंस का खिल खिल कर हंसें, पर बज़ाहिर यही मालूम हो कि ज़ारोक़तार रो रही

1. मुहर्रम में 'सोज़ पढ़ने वाला या वाली 2. इत्मिनान 3. इसलिए 4. उर्दू की विधा जिसमें किसी की मौत पर दुख प्रकट किया जाए

رسالتمآبؐ کے ساتھ صرف پندرہ آدمی تھے۔ مگر وہ گھمسان کا رن پڑا تھا کہ سارے فرشتے چرخ اوّل پر اتر آئے تھے اور نور کی جھاڑو سے رسالتمآبؐ کے لیے راستہ صاف کرتے جاتے تھے۔'' خداوند تعالی کے مسئلے پر فرماتیں.........''اے بیبیو! یہ جوانگریزی داں دہریے خدا کے منکر ہیں۔ ان کا احوال مجھ سے سنو اور کان کھول کر سنو۔ کہ خداوند کریم ان سب شیطانی وسوسوں اور چالوں سے واقف ہے جو فرنگیوں کے ذریعہ ابلیس ملعون نے تم مسلمانوں کے دلوں میں ڈال دی ہیں۔ بلکہ میں تم کو آج یہ بتانا چاہتی ہوں اے مومنہ بیبیو..... کہ قرآن حکیم کے اندر اللہ تعالی نے خود انگریزی میں اپنی توحید کا ثبوت دیا ہے۔ فرماتا ہے وہ رب ذوالجلال کہ قل ہواللہ احد اللہ الصمد لم یلد ولم یولد ولم یکن لہ کفوا احد• یہ ون کیا ہے؟ ون انگریزی میں ایک کو کہتے ہیں.....'' مسئلہ توحید سے سلسلہ کھینچ کر پھر واقعہ کربلا اور شہادت علی اکبر سے ملا دیا جاتا یہ چھمو بیگم کے آرٹ کا کمال تھا۔

بڑی بھاوج کیا سارے محلے کو معلوم تھا کہ چھمو بیگم خاصی فراڈ ہیں لیکن ان کی شمولیت کے بغیر مجلس میں جان ہی نہ پڑ سکتی تھی۔ لہذا ان کی بدمزاجی کو بھی برداشت کیا جاتا۔

برسوں سے، جب بڑی بھاوج پیدا ہوئیں۔ بڑی ہوئیں، رخصت ہو کر بارہ بنکی سے جون پور آئیں۔ زندگی کا ایک چلن قائم تھا جس میں شادی بیاہ، تیج تیوہار، لڑائی جھگڑے، محرم، کونڈے، جوگی رم پورے کی سالانہ زیارت، غرض کہ ہر چیز کی اہمیت اپنی جگہ مسلّم تھی۔ ڈپٹی جعفر عباس سے بڑی دھوم دھام سے ان کا بیاہ رچایا گیا تھا۔ جب وہ پندرہ سال کی تھیں۔ کیا زمانے تھے۔ دو فرلانگ تو ماہی مراتب ہی تھا۔ براتیوں کو چاندی کی طشتریوں میں سندیلے کے لڈو بانٹے گئے تھے۔ اور جناتیوں یعنی لڑکی کے گاؤں والوں کے یہاں ہفتوں مہینوں پہلے سے ڈھولک رکھ دی گئی تھی۔ ان کا میکہ وسسرال دونوں طرف سے ماشاء اللہ بھرا پرا کنبہ تھا۔ بس ایک چھوٹی اماں ہی سے ان کی نہ بنی۔ دیورانی جٹھانی کا دیوار بیچ گھر تھا لیکن مدتوں کھڑکی میں تالا پڑا رہا۔ مقدمہ کا قصہ دراصل امام باڑے والے آموں کے باغ سے چلا تھا۔ بعد میں رفتہ رفتہ دونوں گھرانوں میں بول چال تک بند ہوگئی۔ سچ کہا ہے بوا کہ زر، زمین، زن تین چیزیں گھر کا گھروا کر دیتی ہیں۔ سگے بھائی غیر ہوجاتے ہیں۔ پر جب چھوٹی اماں بیمار پڑیں تو بڑی بھاوج نے وضع داری پر حرف نہ آنے

हैं और छम्मो बेगम किस क़यामत की हदीस पढ़ती थीं कि क़यामत बपा हो जाता था।

छम्मो बेगम के वाज़ बहुत मार्डन होते थे, क्या जनाब कब्बन साहब बल्कि ख़ुद क़िबला जारचोई साहब ऐसे रमूज़ोनिकात[1] अंग्रेज़ी फ़लसफ़ा के वाक़िआ-शहादत[2] में से न निकाल सकते जो छम्मो साहबा पल की पल में दरिया कूज़े में बंद करके रख देती थीं।

"ऐ साहबाने मजलिस- जब बारी ताला ने अपने नूर के दो हिस्से किए-" वालीए तमहीद से ले कर जब वह इस कलाइ कि मैक्स तक पहुंचती थीं कि ऐ बीबियों! ---जनाब अब्बास ने कहा बाली सकीना उठो---"तो छम्मो बेगम ने समां बांध दिया, उन के ज़ोरे ख़िताबत का यह आलम था कि मिन्टों में बात कहीं से कहीं पहुंचती थी। अभी हज़रत जिबरईल का बयान हो रहा है। अभी यज़ीद मलऊन[3] के ख़ानदान का ज़िक्र आ गया। जंगे जमल का वाक़या सुना रहीं हैं। साथ साथ उस का मवाज़ना[4] जर्मन और अग्रेंज़ की लड़ाई से भी होता जाता है। रिसालत-मआब[5] के बयान पर जब आतीं तो कहतीं-"बीबियों!-मैं कोई मुवर्रिख़, कोई तारीख़ दां कोई फ़िलासफ़र नहीं हूं और कहे देती हूं कि एक तरफ़ इसाइयों और रमियों की दस लाख फ़ौज थी। एक तरफ़ जनाब रिसालत मआब के साथ सिर्फ़ पन्द्रह आदमी थे। मगर वह घमासान का रन पड़ा था कि सारे फ़रिश्ते चर्ख़े-अव्वल[6] पर उतर आए थे। और नूर की झाड़ू से रिसालते माआब के लिए रास्ता साफ़ करते जाते थे।" ख़ुदा वन्द ताला के मसले पर फ़रमातीं-"ऐ बीबियों ये जो अंग्रेजी दां दहरिये ख़ुदा के मुनकिर हैं। उनका अहवाल मुझसे सुनो और कान खोल कर सुनों कि ख़ुदा वन्द ए करीम उन सब शैतानी वसवसों और चालों से वाक़िफ़ है जो फिरंगियों के ज़रिए इबलीस मलऊन ने तुम मुसलमानों के दिलों में डाल दी है बल्कि मैं तुम को आज यह बताना चाहती हूं ऐ मोमिना बीवीयों-कि क़ुरआने हकीम के अन्दर अल्लाह ताला ने ख़ुद अंग्रेज़ी में अपनी तौहीद का सबूत दिया हैं। फ़रमाता है वह रब्बे जुल्जलाल कि कुलहो[7] वल्लाहु अहद, अल्लाह हुस्समद, लम यलिद, वलमयूलद, वलम यकुल्लहू कुफ़ूवन

---

1. रहस्य मय वबारीक बातें 2. करबला की घटना 3. धिक्कृत 4. तुलना 5. हज़रत मुहम्मद (स.) 6. पहले आकाश 7. कुरान की एक सूरत है

دیا۔ اور مرنے سے پہلے دیورانی سے ساری اگلی پچھلی شکایتوں کو بھول کر کہا سنا معاف کروالیا۔ اس پر بھی کہنے والوں کا بہن کس نے منہ بند کیا ہے۔ محلے میں اُڑگئی کہ یہ چھوٹی اماں اپنے غلے کی کوٹھری میں سونے کی مہریں دفن کیے بیٹھی تھیں۔ یہ ان کو حاصل کرنے کی ترکیبیں تھیں۔ پوچھو بڑی بھاوج کے پاس خدا کا دیا خود کیا کچھ نہیں۔ جو وہ ایسے کمینے خیالات دل میں لاتیں۔ اور اصلیت یہ ہے کہ چھوٹی اماں کی وہ سونے کی مہروں والی جھجھری جس پر وہ عمر بھر مایا کا سانپ بنی بیٹھی رہیں اوت کے مال سے بھی بدتر ثابت ہوئی۔ لڑکوں نے لے کر سارا پیسہ سال دوسال کے اندر اڑادیا۔ بلکہ بوا مدن تو یقین محکم کے ساتھ کہتی تھیں کہ چھوٹی اماں اور بڑی بھاوج کی لڑائی کروانے میں زیادہ ہاتھ چھمو بیگم کا ہے۔ حرافہ ادھر کی ادھر لگاتی تھی اور پھر سال کے سال منبر پر مولون بن کر چڑھ بیٹھتی ہے چڑیل۔

رونا بہرحال فرض تھا۔ خواہ چھمو بیگم جیسی کٹنی ہی بیان کیوں نہ پڑھے۔ لہٰذا بوامدن دیوار کے سہارے بیٹھی بڑے مشہدی رومال سے منہ ڈھانپے شائستگی سے سسکیاں بھرتی رہیں۔ لڑکیاں دہلیز پر بیٹھی بیٹھی اونگھ رہی تھیں اور منتظر تھیں کہ کب حدیث ختم ہو اور نوحہ خوانی کی باری آئے۔

نوحے پڑھنے میں بڑی بھادج کی لڑکی کشوری کو ملکہ حاصل تھا۔ ہاتھ آئے تھے کیا کیا گلِ زہرا کو فدائی .... نوماؤں نے دیکھی در خیمہ سے لڑائی ...... ارے لڑتے ہوئے گرتے ہوئے مرتے ہوئے دیکھا...... اور جانے کون کون سے سارے جدید نوحے۔ جی ہاں۔ ایسی پاٹ دار آواز میں آخری بند اٹھاتی کہ کھیم کے گھر تک آواز پہنچ جاتی۔

نوحوں کی طرزیں نکالنا لڑکیوں کا خاص مشغلہ تھا۔ جہاں کوئی چلتا چلتا لیکن غمگین سی دھن کا گیت ریکارڈ پر سنا جھٹ ذرا سی تبدیلی کر کے نجم الملت کے کسی نوحے پر اس دھن کو چپکا دیا۔ طلعت آرا اس معاملے میں بڑی رجعت پسند واقع ہوئی تھی۔ اس کا کہنا تھا کہ بھئی یہ غلط بات ہے۔ یہ کیا ساتویں کی رات کو معلوم ہوا کہ کانن بالا کا ریکارڈ بج رہا ہے۔ توبہ توبہ۔ مگر کشوری کس کی سنتی تھی۔ ویسے بھی وہ بڑی آزاد خیال روشن دماغ انسان تھی۔ ہائی اسکول تو اس نے پاس کرلیا تھا۔ وہ تو لکھنؤ جاکر لگے ہاتھوں

अहद। --यह वन क्या है-- ? वन अंग्रेज़ी में एक को कहते हैं--''मसला-ए-तौहीद से सिलसिला खींच कर फिर वाक़ए करबला और शहादते अली अकबर से मिला दिया जाता। यह छम्मो बेगम के आर्ट का कमाल था।

बड़ी भावज क्या सारे मुहल्ले को मालूम था कि छम्मो बैगम ख़ासी फ़राड हैं लेकिन उनकी शमूलियत के बग़ैर मजलिस में जान हीं न पड़ सकती थी। लिहाज़ा उन की बदमिज़ाजी को भी बरदाशत किया जाता।

बरसों से, जब से बड़ी भावज पैदा हुईं। बड़ी हुईं, रूख़सत हो कर बाराबंकी से जौनपुर आईं। ज़िन्दगी का एक चलन क़ायम था जिस में शादी ब्याह, तीज त्योहार, लड़ाई झगड़े, मुहर्रम, कूंडे, जोगी रम पूरे की सालाना ज़ियारत, गर्ज़ कि हर चीज़ की अहमियत अपनी जगह मुसल्लम[1] थी। डिप्टी जाफ़र अब्बास से बड़ी धूम धाम से उन का बयाह रचाया गया था जब वह पन्द्रह साल की थीं। क्या ज़माने थे। दो फ़रलांग तो माही मरातिब ही था। बरातियों को चांदी की तश्तरियों में सन्देले के लड्डू बांटे गए थे। और जिनातियों यानी लड़की के गांव वालों के यहां हफ्तों महीनों पहले से ढोलक रख दी गई थी। उन का मयका व ससुराल दोनों तरफ़ से माशाअल्लाह भरा पूरा कुंबा था। बस एक छोटी अम्मा ही से उन की न बनी। देवरानी जिठानी का दीवार बीच घर थी लेकिन मुद्दतों खिड़की में ताला पड़ा रहा। मुक़दम्मा का क़िस्सा दर असल इमाम बाड़े वाले आमों के बाग़ से चला था। बाद में रफ़्ता रफ़्ता दोनों घरानों में बोल चाल तक बन्द हो गई। सच कहा है बुआ कि ज़र, ज़मीन, ज़न, तीन चीज़ें घर का घरवा कर देती हैं। सगे भाई ग़ैर हो जाते हैं। पर छोटी अम्मा, बीमार पड़ीं तो भावज ने वज़ादारी[2] पर हर्फ़ न आने दिया। और मरने से पहले देवरानी से सारी अगली पिछली शिकायतों को भूल कर कहा सुना माफ़ करवा लिया। इस पर भी कहने वालों का बहन किस ने मुहं बन्द किया है। मुहल्ले में उड़ गई कि यह छोटी अम्मां अपने ग़ल्ले की कोठरी में सोने की मोहरें दफ़न किए बैठी थीं। यह उनको हासिल करने की तरकीबें थीं। पूछो बड़ी भावज के पास ख़ुदा का दिया ख़ुद क्या कुछ नहीं जो वह ऐसे कमीने ख़्यालात दिल में लातीं और असलियत यह है कि छोटी अम्मां की वह सोने की मोहरों वालीं झझरी जिस पर उमर भर माया का सांप बनीं बैठी रहीं उन के माल

---

1. मान्य 2. मर्यादा

انٹر اور بی اے بھی کرلے۔ لیکن چھوٹی اماں جب مرتے وقت بڑی بھاوج سے صلح صفائی کرنے پر تلیں۔ تو یہاں تک طے کرتی گئیں کہ ان کے بڑے لڑکے میاں اعزاز سے اس کا بیاہ بھی کر دیا جائے۔

اب یہاں سے مسلم سوشل پکچر شروع ہوئی۔ کشوری کہاں ایک تیز لڑکی سارے ٹشنگ کے نمونے اس کو آویں۔ جہاں پردہ باغ میں کوئی نیا نمونہ سوئٹر کا کسی کو پہنے دیکھ پاوے گھر آکر فوراً تیار۔ افسانہ پڑھنے کی وہ شوقین۔ فیاض علی کی انور وشیم سے لے کر کرشن چندر کی ''نظارے'' اور حجاب امتیاز علی کی '' ظالم محبت'' تک اس کی الماری میں موجود۔ سنیما بھی جب موقع ملتا ضرور دیکھ لیتی۔ میاں اعزاز ایک تو یہ کہ خاصے مولوی آدمی تھے۔ پی۔ سی۔ ایس میں آگئے تھے۔ کیننگ کالج سے ایم۔ اے۔ ایل۔ ایل۔ بی۔ کر رکھا تھا۔ لیکن اس کے روادار نہیں تھے کہ گھر کی لڑکیاں ذرا کی ذرا نمائش ہی میں ہو آئیں۔ خود بڑی دون کی لیتے تھے کہ مس سکینہ سے یونین میں یوں بحث چلی اور مس صدیقی کے یہاں یوں چائے پر گیا لیکن اپنے کنبے کی لڑکیوں کے بارے میں ان کا خیال تھا کہ لڑکیاں جہاں گھر سے باہر نکلیں میاں زمانہ خراب ہے کسی کو بدنام ہوتے دیر نہیں لگتی ہے۔

بڑی بھاوج نے، لطیفہ یہ تھا، کہ کشوری کے لیے بڑی منتیں، مرادیں مان رکھی تھیں۔ عاشورہ کے روز جب ذوالجناح اندر لایا جاتا تو جلیبی کھلانے کے بعد اس کے کان سے منہ لگا کر ساری بیبیاں اور ساری لونڈی باندیاں دعا مانگتیں کہ یا مولا! کشوری بٹیا کا نصیبہ اب کی سال کھلے۔

اب یہ پوچھو کہ میاں اعزاز کے پلّے باندھنا نصیبے کا کھلنا سمجھا جارہا تھا لیکن کشوری نے بھی طے کر لیا تھا کہ عین بیاہ کے موقع پر انکار کردے گی۔ برات میں ہڑبونگ مچ جائے گی۔ وہ جیسا کہ سوشل فلموں میں ہوتا ہے ہمیں وقت پر جب پھیرے پڑنے والے ہوں تو اصل ہیرو ہسپتال یا جیل سے چھٹ کر پہنچ جاتا ہے اور گرج کر کہتا ہے ''ٹھہر جاؤ یہ شادی نہیں ہوسکتی۔''

से भी बदतर साबित हुई। लड़कों ने सारा पैसा साल दो साल के अंदर उड़ा दिया। बल्कि बुआ मुद्दन तो यक़ीन महकम के साथ कहती थीं कि छोटी अम्मा और बड़ी भावज की लड़ाई करवाने में ज़्यादा हाथ छम्मो बेगम का है। हर्राफ़ा[1] इधर की उधर लगाती थी। और फिर साल के साल मिमबर पर मौलवन बन कर चढ़ बैठती है चुड़ैल।

रोना बहर हाल फ़र्ज़ था। ख़्वाह छम्मों बेगम जैसी कुटनी ही बयान क्यों न पढ़े। लिहाज़ा बुआ मुद्दन दीवार के सहारे बैठी बड़े मशहदी रूमाल से मुंह ढांपे शाइस्तगी से सिसकियां भरती रहीं। लड़कियां दहलीज़ पर बैठी बैठी ऊंघ रही थीं और मुन्तज़िर थीं कि कब हदीस ख़त्म हो और नौहा ख़्वानी की बारी आए।

नौहे पढ़ने में बड़ी भावज की लड़की किश्वरी को मलका हासिल था। हाथ आए थे क्या क्या गुले ज़हरा को फ़िदाई— नौमाओं ने देखी दरे ख़ीमा से लड़ाई—अरे लड़ते हुए गिरते हुए मरते हुए देखा—और जाने कौन कौन से सारे जदीद नौहे-जी हां-ऐसी पाट दार आवाज़ में आख़री बन्द उठाती कि खेम के घर तक आवाज़ पहुंच जाती।

नौहों की तरज़ें निकालना लड़कियों का ख़ास मशग़ला था। जहां कोई चलता चलता लेकिन ग़मगीन सी धुन का गीत रिकार्ड पर सुना झट ज़रा सी तबदीली करके नजमुल मिल्लत के किसी नौहे पर इस धुन को चिपका दिया। तलत आरा इस मामले में बड़ी रज्अत-पसंद[2] वाक़े हुई थी। उस का कहना था कि भई यह ग़लत बात है। यह क्या सातवीं की रात को मालूम हुआ कि कानन बाला का रिकार्ड बज रहा है। तौबा तौबा। मगर किश्वरी किस की सुनती थी। वैसे भी वह बड़ी आज़ाद ख़्याल, रौशन दिमाग़ इन्सान थी। हाई स्कूल तो उस ने पास कर लिया था। वह तो लखनऊ जा कर लगे हाथों इन्टर और बी. ए भी कर ले। लेकिन छोटी अम्मा जब मरते वक़्त बड़ी भावज से सुलाह सफ़ाई कर ने पर तुलीं तो यहां तक तै करती गई कि उन के बड़े लड़के मियां एजाज़ से उस का ब्याह भी कर दिया जाए।

अब यहां से मुस्लिम सोशल पिक्चर शुरू हुई। किश्वरी कहां एक तेज़ लड़की सारे निटिंग के नमूने उस को आवें। जहां पर वह बाग़ में कोई नया नमूना स्वेटर का किसी को पहने देख पावे, घर आकर फ़ौरन तैयार। अफ़साना पढ़ने की वह शौक़ीन। फ़य्याज़ अली की अनवर व शमीम से लेकर कृष्ण चन्द्र की

1. छिनाल 2. प्रतिक्रियावादी

(5)

کشوری کے بابا سید جعفر عباس ڈپٹی کلکٹر تھے لیکن دل کے بڑے پکے قوم پرست مسلمان تھے۔ جب کانگریسی وزارت قائم ہوئی تو آپ نے بھی خوب خوب خوشیاں منائیں۔ حافظ ابراہیم ضلع میں آئے تو آپ مارے محبت کے جاکے ان سے لپٹ گئے۔ جب جنگ چھڑی اور کانگریسی وزرات نے استعفا دے دیا اور مسلم لیگ نے یوم نجات منایا تو کشوری کے بابا کو بڑا دکھ ہوا۔ اب وہ ریٹائر ہو چکے تھے اور چبوترے پر بیٹھے پیچوان لگائے سوچا کرتے کہ دنیا بدلتی جارہی ہے لڑکے جن کو نوکری نہ ملتی تھی اب فوج میں چلے جارہے تھے۔ اپنا اصغر عباس ہی اب لفٹیننٹ تھا۔ مہنگائی شدید تھی۔ لیڈر جیل میں تھے لیکن زندگی میں یک بہ یک ایک نیا رنگ آگیا تھا۔حافظ ابراہیم کے آنے پر ضلع کے اردو اخباروں نے لکھا تھا۔ کہاں گئی موٹر سرکاری۔ بیچا کر سبزی ترکاری، وہ بھی دیکھا، یہ بھی دیکھ .... کشوری کے بابا کو یہ سب پڑھ اور سن کر صدمہ ہوتا۔ وہ بڑے پکے مسلمان تھے۔ دراصل مسلمانوں کے معاشرے کا استحکام انھیں پرانے مدرسہ فکر کے ڈپٹی کلکٹروں کے دم قدم سے قائم تھا۔ پردے کے بڑے پابند کیا مجال جو لڑکیاں بغیر قناتوں چادروں کے گھر سے قدم نکالیں۔ صوبے کے مشرقی ضلعوں میں برقعے کا رواج نہ تھا۔ ''باعزت متوسط طبقے'' کی مسلمان اور ہندو عورتیں چادریں اور دلائیاں اوڑھ کر باہر نکلتی تھیں۔ ہندو عورتیں تو خیر گھونگھٹ کاڑھ کر سڑک پر سے گذر جاتی تھیں۔ مسلمان بیبیوں کا دن دھاڑے باہر نکلنا سخت معیوب خیال کیا جاتا تھا۔

اصغر عباس فوج میں رہ کر بالکل انگریز بنتا جارہا تھا......اب کے وہ چھٹی پر گھر آیا تو چند شرائط بابا کے سامنے رکھیں :۔

(الف) وہ خود کنبے میں بیاہ نہ کرے گا۔

(ب) کشوری جب اس کے ساتھ رہنے کے لیے جبل پور جائے گی تو پردہ نہ کرے گی۔

(ج) اعزاز میاں سے بیاہ کا پروگرام منسوخ۔

(د) کشوری کو ایف۔ اے کے لیے مسلم گرلز کالج لکھنؤ بھیجا جائے گا۔

''नज़ारे'' और हिजाब इम्तियाज़ अली की ''ज़ालिम मोहब्बत'' तक उस की अलमारी में मौजूद। सिनेमा भी जब मौक़ा मिलता ज़रूर देख लेती। मियां एजाज़ एक तो यह, ख़ासे मौलवी आदमी थे। पी.सी. एस में आ गए थे। कैनिंग कालेज से एम.ए.एल. एल.बी. कर रखा था। लेकिन इसके रवादार नहीं थे कि घर की लड़कियां ज़रा की ज़रा नुमाईश ही में हो आएं। ख़ुद बड़ी दून की लेते थे। कि मिस सक्सेना से यूनियन में यूं बहस चली और मिस सद्दीक़ी के यहां यूं चाय पर गया लेकिन अपने कुम्बे की लड़कियों के बारे में इन का ख़्याल था कि लड़कियां जहां घर से बाहर निकलीं तो मियां ज़माना ख़राब है किसी को बदनाम होते देर नहीं लगती है।

बड़ी भावज ने, लतीफ़ा यह था, कि किश्वरी के लिए बड़ी मिन्नतें, मुरादें मान रखी थीं। आशूरा के रोज़ जब ज़ूल जिन्नाह अन्दर लाया जाता तो जलेबी खिलाने के बाद उस के कान से मुहं लगा कर सारी बीबियां और सारी लौंडी बांदियां दुआ मांगती किया मौला! किश्वरी बिटिया का नसीबा अबकी साल खुले।

अब यह पूछो के मियां एजाज़ के पल्ले बांधना नसीबे का खुलना समझा जा रहा था। लेकिन किश्वरी ने भी तै कर लिया था के ऐन ब्याह कि मौके पर इन्कार कर देगी। बरात में हड़बूंग मच जाएगी। वह जैसा कि सोशल फ़िल्मों में होता है ऐन वक्त पर जब फेरे पड़ने वाले हों तो असल हीरो हस्पताल या जेल से छूट कर पहुंच जाता है। और गरज कर कहता है। ''ठहर जाओ यह शादी नहीं हो सकती ''।

(5)

किश्वरी के बाबा सैयद जाफ़र अब्बास डिप्टी कलक्टर थे। लेकिन दिल के बड़े पक्के क़ौम परस्त मुसलमान थे। जब कांग्रेसी वज़ारत क़ायम हुई तो आप ने भी खूब खूब ख़ुशियां मनाईं। हाफ़िज़ इब्राहीम ज़िला में आए तो आप मारे मोहब्बत के जा कर उनसे लिपट गए। जब जंग छिड़ी और कांग्रेसी वज़ारत ने इस्तिफ़ा दे दिया और मुस्लिम लीग ने यौमेनिजात मनाया तो किश्वरी के बाबा को बड़ा दुख हुआ। अब वह रिटायर हो चुके थे। और चबूतरे पर बैठे पेंचवान लगाए सोचा करते थे दुनिया बदलती जा रही है। लड़के जिन को नौकरी न मिलती थी

بڑے بحث مباحثے کے بعد بابا اور بڑی بھاوج دونوں نے ان شرائط کے بیشتر نکات منظور کر لیے۔

ہندوستان کے مسلمان متوسط طبقے کا کوئی ہی خاندان ایسا ہوگا جس کی لڑکیوں نے کبھی نہ کبھی علی گڑھ گرلز کالج یا لکھنؤ مسلم اسکول میں نہ پڑھا ہو۔ بیشتر لڑکیوں کو اس بات پر فخر ہوتا ہے کہ انھوں نے چند روز ہی کے لیے کیوں نہیں، لیکن پڑھا مسلم اسکول میں ہے۔

بعینہ یہی احوال مہیلا ودیالہ لکھنؤ کا تھا۔ صوبے کے سارے ٹھوس ہندو متوسط طبقے کی سپتر یاں اس وش ودیالہ کی و دیارتھی رہ چکی تھیں۔ سرکاری اور عیسائی اداروں کا ماحول مختلف تھا۔ وہاں انگریز کے اقبال کی وجہ سے شیر بکری ایک گھاٹ پانی پیتے تھے۔

اب کی جولائی میں کھیم اور کشوری اکٹھی ہی جون پور سے ٹرین میں سوار ہوئیں اور لکھنو آن پہنچیں۔ چاندباغ پر ماما کھیم کو اتر وانے آگئے تھے اور کشوری کو پہنچانے کے لیے تو ماجد بھائی بے چارے مردانہ ڈبے میں موجود ہی تھے۔ اسٹیشن کی برساتی میں پہنچ کر کھیم اور کشوری نے ایک دوسرے کو خدا حافظ کہا اور روئیں اور کبھی کبھی ملنے کی کوشش کرنے کا وعدہ کیا اور تانگوں میں بیٹھ کر اپنی اپنی راہ چلی گئیں۔

(6)

''کھیم وتی رائے زادہ سے میری ملاقات اتنے برسوں بعد بسنت ہال کی سیڑھیوں پر ہوئی...... وہ چودھری سلطان کے لیکچر سننے جارہی تھی۔ میں احتشام صاحب کی کلاس کے بعد پرشین تھیٹر سے اتر رہی تھی......'' کشوری نے بات جاری رکھتے ہوئے کہا......اور پھر خاموش ہوگئی......اور کھڑکی سے باہر دیکھنے لگی جہاں برف کے گالے چپکے چپکے نیچے گر رہے تھے۔

''کیا تم نے کبھی سوچا ہے؟'' اس نے ساتھیوں کو مخاطب کیا......''کہ ہم جو چھ سو سال تک ایک دیوار کے سائے میں رہے، ایک مٹی سے ہماری اور اس کی تخلیق ہوئی تھی اس کے اور ہمارے گھر والوں کو اپنے مشترکہ کلچر پر ناز تھا......چار سال بعد جب اس وقت کھیم نے مجھے دیکھا تو ایک لحظے کے لیے ذرا جھجکی پھر ''ہلو کشوری'' کہتی ہوئی آگے چلی گئی۔

अब फ़ौज में चले जा रहे थे। अपना असग़र अब्बास ही अब लेफ़्टिनेंट था। मंहगाई शदीद थी। लीडर जेल में थे। लेकिन ज़िन्दगी में यक बयक नया रंग आ गया था। हाफ़िज़ इब्राहीम के आने पर ज़िला के उर्दू अख़बारों ने लिखा था। कहां गई मोटर सरकारी, बेचा कर सब्ज़ी तरकारी, वह भी देखा, यह भी देख--किश्वरी के बाबा को यह सब पढ़ और सुन कर सदमा होता। वह बड़े पक्के मुसलमान थे। दरअसल मुसलमानों के मआशरे का इस्तहकाम उन्हीं पुराने मदरसा ए फ़िक्र के डिप्टी कलकटरों के दम क़दम से क़ायम था। परदे के बड़े पाबंद। क्या मजाल जो लड़कियां बग़ैर कनातो चादरों के घर से क़दम निकालें। सूबे के मशरक़ी ज़िलों में बुरक़े का रिवाज न था "बाइज़्ज़त मुतवस्सित तबक़े"[1] की मुसलमान और हिन्दू औरतें चादरें और दुलाईयाँ ओढ़ कर बाहर निकलती थीं। हिन्दू औरतें तों ख़ैर घूंघट काढ़ कर सड़क पर से गुज़र जाती थीं। मुसलमान बीबियों का दिन दहाड़े बाहर निकलना सख़्त मायूब ख़्याल किया जाता था।

असग़र अब्बास फ़ौज में रह कर बिल्कुल अंग्रेज़ बनता जा रहा था—अब के वह छुट्टी पर घर आया तो चंद शराएत बाबा के सामने रखीं:-

(अलिफ़) वह ख़ुद कुंबे में ब्याह न करेगा।

(बे) किश्वरी जब उस के साथ रहने के लिए जबलपुर जाएगी तो परदा न करेगी।

(जीम) एजाज़ मियां से ब्याह का प्रोग्राम मनसूख़।

(दाल) किश्वरी को एफ़. ए. के लिए मुस्लिम गर्ल्ज़ कालिज लखनऊ भेजा जाएगा।

बड़े बहस मुबाहिसे के बाद बाबा और बड़ी भावज दोनों ने इन शराएत के बेश्तर नुकात मंज़ूर कर लिए।

हिन्दुस्तान के मुसलमान मुतवस्सित तबक़े का कोई ही ख़ानदान ऐसा होगा जिस की लड़कियों ने कभी अलीगढ़ गर्लज़ कालेज या लखनऊ मुस्लिम स्कूल में न पढ़ा हो। बेशतर लड़कियों को इस बात पर फ़ख़्र होता है कि उन्हों ने चंद रोज़ ही के लिए क्यों नहीं, लेकिन पढ़ा मुस्लिम स्कूल में है।

बेऐनेही[2] यही अहवाल महिला विद्यालय लखनऊ का था। सूबे के सारे

1. इज़्ज़तदार मध्यमवर्ग के लोग 2. तदनुरूप

''اور میں نے سوچا ٹھیک ہے۔ میں نے اور اس نے اسی دن کے لیے ساری تیاریاں کی تھیں۔ وہ مہیلا ودّیالیہ کی لڑکی ہے۔ کانگریس میں یقین رکھتی ہے۔ میرے بابا بڑے نیشنلسٹ بنتے تھے۔ میں کٹر مسلم لیگی ہوں۔ یوم پاکستان کے جلسے کے موقع پر کھیم کے ساتھیوں نے ہمارے اوپر اینٹیں پھینکی تھیں۔ اکھنڈ ہندوستان ویک کے دنوں میں ہمارے رفقاء نے ان کے پنڈال پر پکٹنگ کی تھی۔ یہ جو کچھ ہو رہا ہے یہی ٹھیک ہے اور بھائی زندگی نہ ہوئی شانتا رام کی فلم ہوگئی۔ بنوا چھے کرو بھائی چارہ نہیں کرتے بھائی چارہ میاں زبردستی ہے تمہاری یہی ایک مثال میری اور کھیم کی دیکھو جنم جنم کے پڑوسی تھے۔ اور کیا دوستی اور یگانگت کا عالم تھا۔ پر تھے ہم ان کے لیے ملیچھ۔ ان کے چوکے کے قریب نہ پھٹک سکتے تھے۔ اور ہماری اماں کا یہ سلسلہ تھا کہ اگر ہندو دکان سے کوئی چیز آئی تو اسے فوراً حوض میں غوطہ دے کر پاک کیا جاتا تھا۔ ایک قوم اس طرح بنتی ہے؟ تقسیم کا مطالبہ ہند کی ساری تاریخ کا نہایت فطری اور نہایت منطقی نتیجہ ہے......'' کشوری چپ ہوگئی۔

آتش دان میں آگ لپک رہی تھی۔ کسی نے آہستہ سے ایک انگارہ الاؤ میں سے نکال کر باہر گرا دیا۔ جہاں وہ چند لمحوں تک سلگتا رہا اور پھر بجھ گیا۔ نیچے سڑک پر کوئی بھکاری اکارڈین پر ''موجوں کے اوپر'' کا والز بجاتا ہوا گزر رہا تھا۔

''آج میں کنول کماری کے ہاں چائے پر گئی تھی۔'' ارملا نے کہا ''وہاں بہت سے لوگ آئے ہوئے تھے۔ ان سب سے میں نے کہا کہ ہمارے مجلس میلے کو کامیاب بنانے کی کوشش کریں''۔

''کنول کماری؟''......کشوری نے کچھ یاد کرتے ہوئے سوال کیا۔

''ہاں ہمارے نئے فرسٹ سیکریٹری کی بیوی۔ اور میں نے سوچا کہ قابل عورت ہے۔ اس سے میلے کے موقع پر ہندوستانی آرٹ پر لگے ہاتھوں ایک تقریر بھی کروالیں......پام دت وغیرہ سبھی ہوں گے۔ بچاری نے وعدہ کرلیا......''

''سوریہ است ہوگیا......سوریہ است ہوگیا......'' دوسرے کمرے میں ''میلے'' کے پروگرام کی ریہرسل کرتے ہوئے چند لڑکیوں نے ہریندر ناتھ چٹو پادھیا کا کورس یک لخت زور زور سے الاپنا شروع کردیا۔

ठोस हिन्दू मुतवस्सित तबक़े की सुपुत्रियां इस विश्व विद्यालय की विद्यार्थी रह चुकी थीं। सरकारी और ईसाई इदारों का माहौल मुख़्तलिफ़ था। वहां अंग्रेज़ के इक़बाल की वजह से शेर बकरी एक घाट पानी पीते थे।

अब की जुलाई में खेम और किश्वरी इकट्ठी ही जौनपुर से ट्रेन में सवार हुईं और लखनऊ आन पहुंचीं। चार बाग़ पर मामा खेम को उतरवाने आ गये थे और किश्वरी को पहुंचाने के लिए तो माजिद भाई बेचारे मर्दाना डिब्बे में मौजूद ही थे। स्टेशन की बरसाती में पहुचं कर खेम और किश्वरी ने एक दूसरे को ख़ुदा हाफ़िज़ कहा और रोईं और कभी कभी मिलने की कोशिश करने का वादा किया और तांगों में बैठ कर अपनी अपनी राह चली गईं।

(6)

"खेमवती रायज़ादा से मेरी मुलाक़ात इतने बरसों बाद बेसेंट हाल की सीढ़ियों पर हुई—वह चौधरी सुल्तान के लेक्चर सुनने जा रही थी। मैं एहतेशाम साहब की क्लास के बाद पशियन थीयेटर से उतर रही थी" किश्वरी ने बात जारी रखते हुए कहा–और वह फिर ख़ामोश हो गई– और खिड़की के बाहर देखने लगी। जहां बर्फ़ के गाले चुपके चुपके नीचे गिर रहे थे।

"क्या तुम ने कभी सोचा है?" उस ने साथियों को मुख़ातिब किया–"कि हम जो छ: सौ साल तक एक दीवार के साए में रहे, एक मिट्टी से हमारी और उस की तख़लीक़ हुई थी उस के और हमारे घरवालों को अपने मुशतरका कल्चर पर नाज़ था– चार साल बाद जब इस वक़्त खेम ने मुझे देखा तो एक लहज़े के लिए ज़रा झिझकी फिर "हैलो किश्वरी" कहती हुई आगे चली गई।

"और मैं ने सोचा ठीक है। मैं ने और उस ने इसी दिन के लिए सारी तैयारियां की थीं। वह महिला विद्यालय की लड़की है। कांग्रेस में यक़ीन रखती है। मेरे बाबा बड़े नेशनलिस्ट बनते थे। मैं कट्टर मुस्लिम लीगी हूं। यौमे पाकिस्तान के जलसे के मौक़े पर खेम के साथियों ने हमारे ऊपर ईंटें फेंकी थी। अखण्ड हिन्दुस्तान वीक के दिनों में हमारे रूफ़क़ा[1] ने उन के पंडाल पर पकटिगं की थी। यह जो कुछ हो रहा है यही ठीक है और भाई ज़िन्दगी न हुई शांताराम की फ़िल्म हो गई। बनो अच्छे करो भाई चारा नहीं करते भाई चारा मियां ज़बरदस्ती है तुम्हारी यही एक मिसाल मेरी और खेम की देख लो जन्म जन्म के पड़ोसी थे।

1. मित्रगण

''......میں نے بہت کوشش کر کے سوچا کہ میں جب یونیورسٹی میں اور لوگوں سے ملتی ہوں......اٹلی کے لوگ ہیں۔ برازیل کے عراق اور مصر کے۔ میں ان سے اس طرح کیوں نہیں باتیں کرنا چاہتی۔ پھر ہمارے پروفیسر ہیں۔''ہم عصر فنون کی انجمن کے اراکین ہیں۔ انھوں نے ہمارے مسائل پر بڑی بڑی کتابیں لکھی ہیں۔ ہمارا دقیق مطالعہ کیا ہے۔ اخباروں میں وہ ہمارے متعلق اڈیٹوریل لکھتے ہیں۔ دارالعلوم میں اور ریڈیو پر بحثیں کرتے ہیں......'' کشوری نے کہا۔

''چاروں اور آگ لگی ......دل میں بھوک پیاس جگی...... پگ پگ ہم گاتے۔ ہم گاتے ہم گاتے......''لڑکیاں چلا رہی تھیں۔

''میرا جی چاہتا ہے۔ میں تم سے یہ سب باتیں کہوں۔ تم کو یہ سارا قصہ یہ سارا گورکھ دھندا سمجھاؤں......'' اس نے ساتھیوں کو اداس آواز میں مخاطب کیا۔ تا کہ تم لوگ مجھے بھی ایک اور مضحکہ خیز کردار نہ سمجھو اور اس سارے پس منظر اور اس ساری کہانی کو اس فاصلے سے دیکھ کر اپنی نئی راہ کا تعین کرو۔

سڑک پر کیرل گانے والوں کی ٹولیاں گزرنی شروع ہو گئی تھیں۔

''کرسمس کا زمانہ بھی اختتام پر ہے'' روز ماری نے اظہار خیال کیا۔

ہاں۔ جون پور میں، میرے محلے میں، بچے کچھے سوگ وار چہلم کے تعزیوں کے سائے میں بیٹھے اپنی قسمت کو روتے ہوں گے۔ نہیں شاید محرم کا زمانہ گزر گیا ہوگا۔ پرانے کیلینڈر بیکار ہو چکے ہیں۔ مجھے کچھ پتہ نہیں......کشوری نے دل میں کہا۔

''برف باری شدید ہو گئی ہے۔ پھر بہار آئے گی۔ کیا سارے زمانے، سارے موسم، اتنے بے مصرف ہیں......؟'' روز ماری نے اپنے آپ سے بات کی۔

''نہیں......'' کشوری نے کہا۔

''پگ پگ ہم گاتے چلیں......''لڑکیوں کی ایک آواز نے تکرار کی۔

और क्या दोस्ती और यगानगत का आलम था। पर थे हम उनके लिए मलिच्छ। उन के चौके के क़रीब न फटक सकते थे। और हमारी अम्मा का यह सिलसिला था कि अगर हिन्दू की दुकान से कोई चीज़ आई तो उसे फ़ौरन हौज़ में ग़ोता दे कर पाक किया जाता था। एक क़ौम इस तरह बनती है? तक़सीम का मुतालबा हिन्द की सारी तारीख़ का निहायत फ़ितरी और निहायत मन्तक़ी[1] नतीजा है—" किश्वरी चुप हो गई।

आतिश दान में आग लहक रही थी। किसी ने आहिस्ता से एक अंगारा अलाव से निकाल कर बाहर गिरा दिया। जहां वह चंद लम्हों तक सुलगता रहा और फिर बुझ गया। नीचे सड़क पर कोई भिखारी अकर्डियन् पर "मौजों के ऊपर" का वाल्ज़ बजाता हुआ गुज़र रहा था।

"आज में कंवल कुमारी के हां चाय पर गई थी" उर्मिला ने कहा "वहां बहुत से लोग आए हुए थे। उन सब से मैं ने कहा कि हमारे मजलिस मेले को कामयाब बनाने की कोशिश करें"

"कंवल कुमारी?"— किश्वरी ने कुछ याद करते हुए सवाल किया।

"हां। हमारे नए फ़र्स्ट सेक्रेटरी की बीवी। और मैंने सोचा कि क़ाबिल औरत है इस से मेले के मौक़े पर हिन्दुस्तानी आर्ट पर लगे हाथों एक तक़रीर करवा लें-पाम दत वग़ैरह सभी होगें। बेचारी ने वादा कर लिया-"

"सूर्य अस्त हो गया—सूर्य अस्त हो गया—" दूसरे कमरे में "मेले" के प्रोग्राम की रिर्हसल करते हुए चंद लड़कियों ने हरेंद्रनाथ चटोपाध्याय का कोरस यक लख़्त ज़ोर ज़ोर से अलापना शुरू कर दिया।

"-मैं ने बहुत कोशिश कर के सोचा कि मैं जब यूनिवर्सिटी में और लोगों से मिलती हूं— इटली के लोग हैं। ब्राज़ील के इराक़ और मिस्र के। मैं उन से इस तरह क्यों नहीं बातें करना चाहती। फिर हमारे प्रोफ़ेसर हैं "हम असरे फ़ुनून की अनजुमन के अराकीन हैं। उन्हों ने हमारे मसाएल पर बड़ी बड़ी किताबें लिखी हैं। हमारा दकीक़ मुताला किया हैं। अख़बारों में हमारे मुताअल्लिक़ एडिटोरियल लिखते हैं। दारूल ऊलूम में और रेडियो पर बहसें करते हैं-" किश्वरी ने कहा।

"चारों ओर आग लगी— दिल में भूख प्यास जगी—पग पग हम गाते। हम गाते हम गाते-" लड़कियां चिल्ला रहीं थी।

"मेरा जी चाहता है। मैं तुम से यह सब बाते कहूं। तुमको यह सारा क़िस्सा

---

1. तार्किक

(7)

چار باغ اسٹیشن پر کھیم کو آخری بار خدا حافظ کہنے کے بعد اب کشوری کو دم لینے کی فرصت بھی کہاں تھی۔ پہلے مسلم اسکول پھر چاند باغ۔ پھر کیننگ کالج۔ زمانہ کہاں سے کہاں نکل گیا تھا۔ ہر ہنگامے میں کشوری موجود۔ مباحثے ہو رہے ہیں۔ بیڈمنٹن ٹورنامنٹ ہیں۔ مسلم اسٹوڈنٹس فیڈریشن کی مصروفیات ہیں۔ ادھر ہندو اسٹوڈنٹس فیڈریشن تھا۔ مہا سبھائی طالبات کے جلسے جلوس تھے جن میں کبھی کبھی کھیم رائے زادہ دور سے نظر آجاتی۔ طالب علموں کی دنیا اچھی خاصی سیاسی اکھاڑہ بن گئی۔ گھر پر واپس جاؤ تو وہی سیاست۔ کل کی تشویش، مستقبل کی فکر۔ ملک کی تقسیم ہوگی۔ نہیں ہوگی۔ ہوگی۔ نہیں ہوگی۔

یونیورسیٹی میں لیکچرز کے دوران میں پروفیسروں سے جھڑپ ہو جاتی۔ سطحی طور پر ابھی دوستی اور بھائی چارہ قائم تھا۔ لیکن آخری ''شوڈاؤن'' کے لیے اسٹیج بالکل تیار تھا۔

ڈاکٹر آفتاب رائے ابھی تک ہسٹری ڈیپارٹمنٹ میں موجود تھے۔ ایک روز ایک لکچر کے دوران میں ان سے بھی کچھ تکرار ہوگئی۔ ایک ہندو طالب علم نے کہا:

''آزادی کا مطلب ڈاکٹر صاحب مکمل سوراج ہے۔ ہندو کی دھرتی کو پھر سے شُدھ کرنا ہے۔ ساری ان قوموں کے اثر سے ان قوموں کو آزاد ہونا ہے جنھوں نے باہر سے آکر حملہ کیا۔ یہی تلک جی نے کہا تھا جی ہاں''۔

اس پیریڈ میں شیواجی کے اوپر گفتگو ہو رہی تھی۔ لہٰذا خانہ جنگی ناگزیر تھی۔ شام تک ساری یونی ورسٹی میں خبر پھیل گئی کہ ڈاکٹر آفتاب رائے کی کلاس میں ہندو مسلم فساد ہوگیا۔

اگلی صبح کشوری پورا جلوس بنا کر ڈاکٹر آفتاب رائے کے دفتر میں پہنچی۔ ''ڈاکٹر صاحب......'' اس نے نہایت رعب داب سے کہنا شروع کیا'' کل جس طرح آپ نے اورنگ زیب علیہ الرحمہ کے متعلق اظہار خیال کیا اس کے لیے معافی مانگیے۔ ورنہ ہم اسٹرائک کردیں گے۔ بلکہ کردیا ہے اسٹرائک ہم نے۔ آپ نے ہماری سخت دل آزاری کی ہے''۔

آفتاب رائے اچنبھے سے کشوری کو دیکھتے رہے......اری تو تو ڈپٹی جعفر عباس کی بٹیا

यह सारा गोरख धंधा समझाऊँ- " उस ने साथियों को उदास आवाज़ में मुख़ातिब किया। ताकि तुम लोग मुझे भी एक और मज़हका खेज़ किरदार न समझो और इस सारे पस मंज़र और इस सारी कहानी को इस फ़ासले से देख कर अपनी नई राह का तअैयुन करो।

सड़क पर केरल गाने वालों की टोलियां गुज़रनी शुरू हो गई थीं।

"क्रिसमस का ज़माना भी इख़्तिताम[1] पर है।" रोज़मैरी ने इज़हारे ख़्याल किया। हां जौनपुर में, मेरे मुहल्ले में, बचे खुचे सोगवार चहल्लुम के ताज़ियों के साए में बैठे, अपनी क़िस्मत को रोते होंगें। नहीं शायद मुर्हरम का ज़माना गुज़र गया होगा। पुराने कलेन्डर बेकार हो चुके हैं। मुझे कुछ पता नहीं -किश्वरी ने दिल में कहा

"बर्फ़ बारी शदीद हो गई है। फिर बहार आएगी। क्या सारे ज़माने,सारे मौसम, इतने बे मसरफ़ हैं— ?" रोज़मौरी ने अपने आप से बात की।

"नहीं-" किश्वरी ने कहा।

"पग पग हम गाते चलें-" लड़कियों की एक आवाज़ ने तकरार की।

(7)

चार बाग़ स्टेशन पर खेम को आख़री बार ख़ुदा हाफ़िज़ कहने के बाद किश्वरी को दम लेने की फ़ुर्सत भी कहां थी। पहले मुस्लिम स्कूल फिर चांद बाग़। फिर कैनिंग कालेज। ज़माना कहां से कहां निकल गया था। हर हंगामे में किश्वरी मौजूद, मुबाहिसे हो रहे हैं। बैडमिन्टन टूरनामैंट हैं, मुस्लिम स्टूडेन्टस फ़ेडेरेशन की मसरूफ़ियात हैं। उधर हिन्दू स्टूडेन्टस फ़ेडेरेशन था। महा सभाई तालेबात[2] के जलसे जलूस थे जिनमें कभी कभी खेम राय ज़ादा दूर से नज़र आ जाती। तालिब इलमों की दुनियां अच्छी ख़ासी सियासी अखाड़ा बन गई। घर पर वापस जाओ तो वही सियासत, कल की तश्वीश,[3] मुस्तक़बिल की फ़िक्र- मुल्क की तक़सीम होगी, होगी, नहीं होगी, नहीं होगी।

यूनिवर्सिटी में लेक्चर्ज़ के दौरान प्रोफ़ेसरों से झड़प हो जाती। सतही तौर पर अभी दोस्ती और भाई चारा क़ायम था। लेकिन आख़री "शोडाउन" के लिए स्टेज बिल्कुल तैयार था।

---

1. अन्त 2. तालिबा (छात्र) का बहुवचन 3.संशय

ہے نا۔ اری باؤلی سی۔ وہ بے ساختہ کہنا چاہتے تھے لیکن کشوری کے تیور دیکھ کر رک گئے اور پہلو بدل کر سنجیدگی سے کھنکھارے۔ "بات یہ ہے مس عباس......" انھوں نے کہنا شروع کیا...... "سیاست اور حصول تعلیم کے درمیان جو......"

"اجی ڈاکٹر صاحب! بس اب رہنے دیجیے ......" کسی نے آگے بڑھ کر کہا...... "ہم خوب اس ڈھونگ کو جانتے ہیں۔ معافی مانگیے قبلہ"۔

"ڈاکٹر صاحب، میں نے کہا بنارس کیوں نہیں واپس چلے جاتے......"؟ دوسری آواز آئی۔

"دیکھو میاں صاحب زادے......" آفتاب رائے نے رسان سے کہا۔" معافی کا سوال ہی پیدا نہیں ہوتا۔ تاریخ کے متعلق میرے چند نظریے اور اصول ہیں۔ میں اور تمھاری دل آزاری کروں گا؟ کیا باتیں کرتے ہو؟"

"ہم کچھ نہیں جانتے ......" انھوں نے شور مچایا...... "معافی مانگیے۔ ورنہ ہم اورنگ زیب ڈے منائیں گے"

"ضرور مناؤ......" آفتاب رائے نے بیحد اکتا کر کہا۔

اور مکمل اسٹرائیک کریں گے"

"ضرور کرو......خدا مبارک کرے......" انھوں نے آہستہ سے کہا اور چیک اٹھا کر اندر چلے گئے۔

"کٹر مہاسبھائی نکلا یہ بھی۔۔۔" لڑکے اور لڑکیوں نے آپس میں کہا اور برساتی سے باہر نکل آئے۔

وہ رات آفتاب رائے نے شدید بے چینی سے کاٹی۔ حالات بد سے بدتر ہوتے جا رہے تھے۔ مسلمان طالب علموں کو اچھے نمبر نہ ملتے۔ ہندوؤں کو یوں ہی پاس کر دیا جاتا۔ ہوسٹلوں میں ہندو مسلمان اکٹھے رہتے تھے لیکن جس ہوسٹل میں مسلمانوں کی اکثریت تھی اس پر سبز پرچم لہرانے لگا تھا۔ اس کے جواب میں عین مغرب کی نماز کے وقت ہندو اکثریت والے ہوسٹلوں میں لاؤڈ اسپیکر نصب کر کے گراموفون بجایا جاتا۔

چند روز بعد آفتاب رائے کے سر میں جانے کیا سمائی کہ استعفا دے دیا اور غائب ہو گئے۔ سارے میں ڈھنڈیا مچ گئی۔ مگر ڈاکٹر آفتاب رائے نہ اب ملتے ہیں نہ تب۔ لوگوں نے کہا ایک چول ہمیشہ سے ذرا ڈھیلی تھی۔ سنیاس لے لیا ہوگا۔ پھر تقسیم کا زمانہ آیا۔ اب

डाक्टर आफ़ताब राय अभी तक हिस्ट्री डिपार्टमेन्ट में मौजूद थे। एक रोज़ एक लेक्चर के दौरान उन से भी कुछ तकरार हो गई। एक हिन्दू तालिबइल्म ने कहा:

"आज़ादी का मतलब डाक्टर साहब मुकम्मल स्वराज है। हिन्दू की धरती को फिर से शुद्ध करना है। सारी उन क़ौमो के असर से इन क़ौमो को आज़ाद होना है जिन्हों ने बाहर से आकर हमला किया- यही तिलक जी ने कहा था जी हां"।

उस पीरियड में शिवाजी के ऊपर गुफ़तगू हो रही थी। लिहाज़ा ख़ाना जंगी नागुज़ीर थी। शाम तक सारी यूनिवर्सिटी में ख़बर फैल गई कि डाक्टर आफ़ताब राय की क्लास में हिन्दू व मुस्लिम फ़साद हो गया।

अगली सुबह किश्वरी पूरा जलूस बनाकर डाकटर आफ़ताब राय के दफ़तर में पहुंची। "डाक्टर साहब"-उस ने निहायत रौब दाब से कहना शुरू किया। कल जिस तरह आप ने औरंगज़ेब रहमतुल्लाह अलैह[1] के मुतल्लिक़ इज़हारे ख़्याल किया उस के लिए माफ़ी मांगिये वरना हम स्ट्राईक कर देगें। बल्कि कर दिया है स्ट्राईक हम ने। आप ने हमारी सख़्त दिल आज़ारी की है"।

आफ़ताब राय अचम्भे से किश्वरी को देखते रहे— अरी तू तो डिप्टी जाफ़र अब्बास की बिटिया है ना। अरी बावली सी-वह बे साख़ता कहना चाहते थे लेकिन किश्वरी के तेवर देख कर रुक गए और पहलू बदल कर सन्जीदगी से खंखारे "बात यह है मिस अब्बास-" उन्होंने कहना शुरू किया— "सियासत और हुसूले तालीम के दरमियान जो—"

"अजी डाक्टर साहब! बस अब रहने दीजिए-" किसी ने आगे बढ़ कर कहा-"हम ख़ूब इस ढोंग को जानते हैं। माफ़ी मांगिए क़िबला"

"डाक्टर साहब, मैंने कहा बनारस क्यों नहीं वापस चले जाते।"? दूसरी आवाज़ आई।

"देखो मियां साहबज़ादे।" आफ़ताब राय ने रसान से कहा,"माफ़ी का सवाल ही पैदा नहीं होता। तारीख़ के मुताल्लिक़ मेरे चन्द नज़रिये और उसूल हैं। मैं और तुम्हारी दिल आज़ारी करूंगा? क्या बातें करते हो?"

"हम कुछ नहीं जानते।" उन्होंने शोर मचाया। "माफ़ी मांगिए। वरना हम औरंगज़ेब डे मनाएगे।"

1. अल्लाह की रहमत हो

کسے ہوش تھا کہ آفتاب رائے کی فکر کرتا۔ اپنی ہی جانوں کے لالے پڑے تھے۔

ملک آزاد ہوگیا۔ کھیم وتی کی شادی ہوگئی۔ کشوری کے گھر والے آدھے پاکستان چلے گئے۔ اس کے بابا اب بہت بوڑھے ہوگئے تھے۔ آنکھوں سے کم دکھائی دیتا تھا۔ ایک ٹانگ پر فالج کا اثر تھا۔ دن بھر وہ جون پور میں اپنے گھر کی بیٹھک میں پلنگڑی پر لیٹے ناد علی کا ورد کیا کرتے۔ اور پولیس ہر وقت ان کو تنگ کرتی "آپ کے بیٹے کا پاکستان سے آپ کے پاس کب خط آیا تھا؟ آپ نے کراچی میں کتنی جائداد خرید لی ہے؟ آپ خود کب جارہے ہیں؟" اصغر عباس ان کا اکلوتا لڑکا تھا اور اب پاکستانی فوج میں میجر تھا۔ نہ وہ ان کو خط لکھ سکتا اور اگر مر جائیں تو مرتے وقت وہ اس کو دیکھ بھی نہ سکتے تھے۔ وہ تو کشوری کے لیے مصر تھا کہ وہ اس کے پاس راولپنڈی چلی آئے۔ لیکن ڈپٹی صاحب ہی نہ راضی ہوئے کہ آخری وقت بٹیا کو بھی نظروں سے اوجھل کردیں۔ وہی کشوری جس کی ایسے بسم اللہ کے گنبد میں پرورش ہوئی تھی۔ اور اب وقت نے ایسا پلٹا کھایا تھا کہ وہ جون پور کے گھر کی چاردیواری سے باہر مدتوں سے لکھنؤ کے کیلاش ہوسٹل میں رہ رہی تھی۔ ایم۔ اے میں پڑھتی تھی اور اس فکر میں تھی کہ بس ایم۔ اے کرتے ہی پاکستان پہنچ جائے گی۔ اور ملازمت کرے گی۔ ارے صاحب آزاد قوم کی لڑکیوں کے لیے ہزاروں باعزت راہیں کھلی ہیں۔ کالج میں پڑھایئے۔ نیشنل گارڈ میں بھرتی ہو جایئے اخباروں میں مضمون لکھیے، ریڈیو پر بولیے۔ کوئی ایک چیز ہے جی ہاں۔ وہ دن گن رہی تھی کہ کب دو سال ختم ہوں اور کب وہ پاکستان اڑنچھو ہو...... لیکن پھر بابا کی محبت آڑے آجاتی۔ دکھیا اتنے بوڑھے ہو گئے ہیں۔ آنکھوں سے سجھائی بھی نہیں دیتا۔ کہتے ہیں "بٹیا کچھ دن اور باپ کا ساتھ دے دو۔ جب میں مرجاؤں تو جہاں چاہنا جانا۔ چاہے پاکستان چاہے انگلینڈ اور امریکہ میں اب تمھیں کسی بات سے روکتا تھوڑا ہی ہوں۔ بٹیا تم بھی چلی گئیں تو میں کیا کروں گا۔ محرم میں میرے لیے سوزخوانی کون کرے گا۔ میرے لیے لوکی کا حلوہ کون بنائے گا۔ پوت پہلے ہی مجھے چھوڑ کر چل دیا۔" پھر ان کی آنکھیں بھر آئیں اور وہ اپنی سفید داڑھی کو جلدی جلدی پونچھتے ہوئے یاعلی کہہ کر دیوار کی طرف کروٹ کر لیتے۔

بڑی بھاوج ان سے کہتیں...... "دیوانے ہوئے ہو۔ بٹیا کو کب تلک اپنے پاس

"ज़रूर मनाओं-" आफ़ताब राय ने बेहद उकता कर कहा।

"और मुकम्मल स्ट्राइक करेंगे"

"ज़रूर करो— ख़ुदा मुबारक करे-" उन्होंने आहिस्ता से कहा और चिक़ उठा कर अन्दर चले गए।

"कट्टर महासभाई निकला यह भी-" लड़के और लड़कियों ने आपस में कहा और बरसाती से बाहर निकल आए।

वह रात आफ़ताब राय ने शदीद बेचैनी से काटी। हालात बद से बदतर होते जा रहे थे। मुसलमान तालिब इल्मों को अच्छे नम्बर ना मिलते। हिन्दुओं को यूंहीं पास कर दिया जाता। होस्टलों में हिन्दू मुसलमान इकट्ठे रहते थे। लेकिन जिन होस्टलों में मुसलमानों की अक्सरियत थी उस पर सब्ज़ परचम लहराने लगा था। उस के जवाब में ऐन मग़रिब की नमाज़ के वक़्त हिन्दू अक्सरियत वाले होस्टलों में लाऊड स्पीकर नस्ब कर के ग्रामो फ़ोन बजाया जाता।

चन्द रोज़ बाद आफ़ताब राय के सर में जाने क्या समाई के इस्तीफ़ा दे दिया और ग़ायब हो गए। सारे में ढुंढिया मच गई। मगर डाक्टर आफ़ताब राय न अब मिलते है न तब। लोगों ने कहा एक चूल हमेशा से ज़रा ढीली थी। संन्यास ले लिया होगा। फिर तक़सीम का ज़माना आया। अब किसे होश था कि अफ़ताब राय की फ़िक्र करता। अपनी ही जानों के लाले पड़े थे।

मुल्क आज़ाद हो गया। खेम वती की शादी हो गई। किश्वरी के घर वाले आधे पाकिस्तान चले गए। उस के बाबा अब बहुत बूढ़े हो गए थे। आंखों से कम दिखाई देता था। एक टांग पर फ़ालिज का असर था। दिन भर वह जौन पुर में अपने घर की बैठक में पलंगड़ी पर लेटे नादे अली का विर्द किया करते। और पुलिस हर वक़्त उन को तंग करती। "आप के बेटे का पाकिस्तान से आप के पास कब ख़त आया था? आप ने कराची में कितनी जाएदाद ख़रीद ली है? आप ख़ुद कब जा रहे हैं?" असग़र अब्बास उन का इकलौता लड़का था और अब पाकिस्तानी फ़ौज में मेजर था। न वह उन को ख़त लिख सकता और अगर मर जाएं तो मरते वक़्त वह उस को देख भी न सकते थे।

वह तो किश्वरी के लिए मुसिर[1] था कि वह उस के पास रावलपिन्डी चली आए। लेकिन डिप्टी साहब ही न राज़ी हुए कि आख़िरी वक़्त बिटिया को भी

1. आग्रही

بھلاؤ گے۔ آج نہ گئی کل گئی۔ جانا تو اسے ہے ہی ایک دن۔ یہاں اس کے لیے اب کون سے رشتے رکھے ہیں۔ سارے اچھے اچھے لڑکے ایکو ایک پاکستان چلے گئے اور وہاں ان کی شادیاں بھی دھبا دھب ہو رہی ہیں۔ یہ اصغر عباس کے پاس پہنچ جاتی تو وہ اسے بھی کوئی ڈھنگ کا لڑکا دیکھ کر ٹھکانے لگا دیتا"۔ بڑی بھاوج کی اس شدید حقیقت پسندی سے کشوری کو اور زیادہ کوفت ہوتی۔ اور یہ ایک واقعہ تھا کہ اس نے پاکستان کے مسئلے پر اس زاویے سے کبھی غور ہی نہ کیا تھا۔ ویسے وہ سوچتی کہ بابا ہندوستان میں ایسا کیا کھونٹا گاڑ کر بیٹھے ہیں۔ اچھے خاصے ہوائی جہاز سے چلے چلتے مگر نہیں اور یہ جو بابا کی قوم پرستی تھی۔ سارا جون پور عمر بھر سے واقف ہے کہ بابا کتنے بڑے نیشنلسٹ تھے۔ تب بھی پولیس پیچھا نہیں چھوڑتی۔ سارے حکام اور پولیس والے جن کے سنگ جنم بھر کا ساتھ اٹھنا بیٹھنا تھا وہی اب جان کے لاگو ہیں۔ کل ہی نائب سنگھ چوہان نے جو عمر بھر سے روزانہ بابا کے پاس بیٹھ کر شعر و شاعری کرتا تھا دو بار دوڑ بھجوا کر خانہ تلاشی لی۔ گویا ہم نے بندوقوں اور ہتھیاروں کا پورا میگزین دفن کر رکھا ہے۔ پھر اسے بار بار ترس آجاتا۔ بے چارے بابا۔

اب ڈپٹی صاحب کی مالی حالت بھی ابتر ہوتی جارہی تھی۔ اصغر عباس پاکستان سے روپیہ نہ بھیج سکتا تھا۔ جو تھوڑی بہت زمینیں تھیں ان پر ہندو کاشتکار قابض ہو گئے تھے اور دیوانی کی عدالت میں ڈپٹی صاحب کی فریاد کی سنوائی کا سوال ہی پیدا نہ ہوتا تھا۔ چھوٹی اماں مرحومہ کی مقدمہ بازیوں کے بعد جو کچھ زیور بچ رہا تھا وہ بڑی بھاوج نے سمیٹ کر بہو کے حوالے کر دیا تھا جو وہ پاکستان لے گئی تھی۔ باقی روپیہ ڈپٹی صاحب کے پنشن کا کشوری کی تعلیم پر خرچ ہورہا تھا۔ ان کے علاج کے لیے کہاں سے آتا۔ اور فالج تو بڑا ایسا روگ ہے کہ جان لے کر پیچھا چھوڑتا ہے۔ چنانچہ نوبت یہ پہنچی کہ چپکے چپکے بڑی بھاوج نے جھمو بیگم کے ذریعہ چند ایک گہنے جو بچ رہے تھے فروخت کروادیے۔ ویسے اس میں ایسی شرم کی تو کوئی وجہ نہ تھی...... وہ مثل ہے کہ مرگ انبوہ جشنے دارد، ان گنت مسلمان گھرانے ایسے تھے جو اپنے اپنے گہنے اور چاندی کے برتن بیچ کر گذارہ کر رہے تھے لیکن بڑی بھاوج ناک والی آدمی تھیں اور ابھی ان کے بھلے وقتوں کو گذرے عرصہ ہی کتنا ہوا تھا۔ کشوری کو جب یہ معلوم ہوا تو اس کی سٹی گم ہوگئی۔ اس نے پاکستان جانے کا خیال ترک کر دیا۔ اور سرگرمی سے ملازمت کی تلاش میں جٹ گئی۔

नज़रों से ओझल कर दें। वही किश्वरी जिस की ऐसे बिस्मिल्लाह के गुंबद में परवरिश हुई थी। और अब वक़्त ने ऐसा पलटा खाया था कि वह जौनपुर के घर की चार दीवारी से बाहर मुद्दतों से लखनऊ के कैलाश होस्टल में रह रही थी। एम. ए में पढ़ती थी और इस फ़िक्र में थी के बस एम. ए करते ही पाकिस्तान पहुंच जायेगी और मुलाज़मत करेगी। अरे साहब आज़ाद क़ौम की लड़कियों के लिए हज़ारों बाइज़्ज़त राहें खुली हैं। कालेज में पढ़ाइए, नेशनल गार्ड में भर्ती हो जाइये अख़बारों में मज़मून लिखिए, रेडियो पर बोलिए, कोई एक चीज़ है जी हां, वह दिन गिन रही थी कि कब दो साल ख़त्म हों और वह कब पाकिस्तान उड़न छू हो —लेकिन फिर बाबा की मुहब्बत आड़े आ जाती। दुखिया इतने बूढ़े हो गए हैं आखों से सुझाई भी नहीं देता।'' कहते हैं ''बेटा कुछ दिन और बाप का साथ दे दो जब मैं मर जाऊं तो जहां चाहना जाना। चाहे पाकिस्तान चाहे इंग्लैंड और अमेरीका मैं अब तुम्हें किसी बात से रोकता थोड़ा ही हूं। बेटा तुम भी चली गईं तो मैं क्या करूंगा। मुहर्रम में मेरे लिए सोज़ ख़्वानी कौन करेगा मेरे लिए लौकी का हलवा कौन बनाएगा। पूत पहले ही मुझे छोड़ कर चल दिया।'' फिर उन की आखें भर आईं और वह अपनी सफ़ेद दाढ़ी को जल्दी जल्दी पोंछते हुए या अली,कह कर दीवार की तरफ़ करवट कर लेते।

बड़ी भावज उन से कहतीं-''दीवाने हुए हो। बिटिया को कब तक अपने पास बिठलाओगे। आज न गई कल गई। जाना तो उसे है ही एक दिन। यहां उस के लिए अब कौन से रिश्ते रखे हैं। सारे अच्छे अच्छे लड़के एकाएक पाकिस्तान चले गए और वहां उन की शादियां भी धबा धब हो रही हैं। यह असग़र अब्बास के पास पहुंच जाती तो वह उसे भी कोई ढंग का लड़का देख कर ठिकाने लगा देता।'' बड़ी भावज की इस शदीद हक़ीक़त पसंदी से किश्वरी को ज़्यादा कोफ़्त होती। और यह एक वाक़ेया था कि उसने पाकिस्तान के मसले पर इस ज़ाविये से कभी ग़ौर ही न किया था। वैसे वह सोचती कि बाबा हिन्दुस्तान में ऐसा क्या खूंटा गाड़ कर बैठे हैं। अच्छे ख़ासे हवाई जहाज से चले चलते मगर नहीं और यह जो बाबा की क़ौमपरस्ती थी। सारा जौनपुर उम्र भर से वाक़िफ़[1] है कि बाबा कितने बड़े नेशनलिस्ट थे। तब भी पुलिस पीछा नहीं छोड़ती। सारे हुक्काम और पुलिस वाले जिन के संग जन्म भर का साथ उठना बैठना था वही अब जान के

1. परिचित

لیکن ایک جگہ تو اس سے صاف صاف کہہ دیا گیا صاب بات یہ ہے کہ جگہ تو خالی ہے لیکن ہم شرنارتھی لڑکیوں کو ترجیح دے رہے ہیں اور ظاہر ہے کہ آپ کسی خانگی مجبوری کی وجہ سے ہندوستان میں رکی ہوئی ہیں۔ پہلا موقع ملتے ہی آپ بھی پاکستان چلی جایئے گا۔

اور وہ گھوم پھر کر جون پور لوٹ آئی۔ بڑی بھاوج نے اس سے کہا۔ ''وہ تمہاری گوئیاں کھیم کے ماموں آفتاب بہادر تھے۔ ان کو ہی جا کر پکڑو۔ وہ تو بڑے بااثر آدمی ہیں اور بڑے شریف ضرور مدد کریں گے۔'' اور کشوری کو خیال آیا کہ کس طرح وہ جلوس بنا کر ان کے پاس پہنچی تھی اور اس کو سخت سست سنائی تھیں۔ اس کے اگلے ہی ہفتے وہ غائب ہو گئے تھے۔

آفتاب رائے...... اب پتہ نہیں وہ کہاں ہوں گے۔ اڑتی اڑتی سنی تھی کہ بمبئی میں حکومت کے خلاف تقریر کرنے کے جرم میں ان کو احمد آباد جیل میں بند کر دیا گیا تھا جیل سے چھوٹے تو کچھ اور گڑ بڑی ہوئی اور اب شاید وہ روس میں ہیں اور سمر قند ریڈیو سے اردو میں خبریں سناتے ہیں۔ دوسری روایت یہ تھی کہ نہیں صاحب ڈاکٹر آفتاب رائے تو آج کل پنڈت جی کی بالکل مونچھ کا بال بنے ہوئے ہیں اور ان کو ری پبلک کمی ڈورا میں ہند کا سفیر بنا کر بھیجا جا رہا ہے۔ بہرحال صاحب تو عرصہ سے گویا مستقل ''زیر زمین'' تھے۔

بیچارے آفتاب رائے۔

آج چاند رات تھی۔ محلے میں نقارہ رکھا جا چکا تھا۔ مجلسیں اب بھی ہوتیں۔ لیکن وہ چہل پہل، رونق اور بے فکری تو کب کی خواب و خیال ہو چکی تھی۔ ڈیوڑھی میں ڈولیاں اترنی شروع ہوئیں اور بیبیاں آ آ کر امام باڑے کے دالان میں بیٹھنے لگیں۔ کشوری بے دلی سے دہلیز پر اپنی پرانی جگہ پر بیٹھی رہی۔ دالان کی چاندنی جس پر تل دھرنے کی جگہ نہ ہوتی تھی۔ اب چھدری چھدری نظر آتی تھی۔ سارے خاندانوں میں سے دو دو تین تین افراد تو ضرور ہی ہجرت کر گئے تھے۔ بڑی بھاوج بہت مشکل سے پاؤں گھسیٹتی ادھر ادھر چل رہی تھیں۔ اب وہ اللّے تللّے کہاں۔ ساری مہریاں اور کارنیں اور پاسنیں ایک ایک کر کے چھوڑ کر چل دیں۔ بس گھوڑی مولہ رہ گئی تھی۔ سو اس کی آواز کو بھی پالہ مار گیا تھا لیکن چھمو بیگم کو آتا دیکھ کر وہ پھر للکاری۔ ''آ گئیں چھمو...... آؤ جم جم آؤ''

लागू हैं। कल ही अजाएब सिंह चौहान ने जो उम्र भर से रोज़ाना बाबा के पास बैठ कर शेरो शायरी करता था दोबार दौड़ भिजवा कर खाना तलाशी ली। गोया हम ने बंदूकों और हथियारों का पूरा मैगज़ीन दफ़्न कर रखा है। फिर उसे बार बार तरस आ जाता, बेचारे बाबा।

अब डिप्टी साहब की माली हालत भी बदतर होती जा रही थी। असग़र अब्बास पाकिस्तान से रुपया न भेज सकता था। जो थोड़ी बहुत ज़मीनें थी उन पर हिन्दू काश्तकार क़ाबिज़ हो गए थे। और दीवानी की अदालत में डिप्टी साहब की सुनवाई का सवाल ही पैदा न होता था। छोटी अम्मां मरहूमा की मुक़दमा बाज़ियों के बाद जो कुछ ज़ेवर बच रहा था वह बड़ी भावज ने समेट कर बड़ी बहू के हवाले कर दिया था। जो वह पाकिस्तान ले गई थी। बाक़ी रुपया डिप्टी साहब की पेन्शन का किश्वरी की तालीम पर ख़र्च हो रहा था। उन के इलाज के लिए कहां से आता। और फ़ालिज तो बुवा ऐसा रोग है के जान ले कर पीछा छोड़ता है। चुनांचे नौबत यह पहुंची के चुपके चुपके बड़ी भावज ने छम्मो बेगम के ज़रिया चंद एक गहने जो बच रहे थे फ़रोख़्त करवा दिए। वैसे इसमें ऐसी शर्म की तो कोई वजह न थी वह मिस्ल है के "मरगेअमबोह जश्ने दारद",[1] अनगिनत मुसलमान घराने ऐसे थे जो अपने अपने गहने और चांदी के बर्तन बेच कर गुज़ारा कर रहे थे। लेकिन बड़ी भावज नाक वाली आदमी थीं और अभी उन के भले वक़्तों को गुज़रे अरसा ही कितना हुआ था। किश्वरी को जब यह मालूम हुआ तो उस की सिट्टी गुम हो गई। उस ने पाकिस्तान जाने का ख़्याल तर्क कर दिया। और सरगरमी से मुलाज़मत की तलाश में जुट गई।

लेकिन एक जगह तो उस से साफ़ साफ़ कह दिया गया साहब बात यह है कि जगह तो ख़ाली है लेकिन हम शरणार्थी लड़कियों को तरजीह दे रहे हैं और ज़ाहिर है कि आप किसी ख़ानगी मजबूरी की वजह से हिन्दुस्तान में रुकी हुई हैं। मौक़ा मिलते ही आप भी पाकिस्तान चले जाइयेगा।

और वह घूम फिर कर जौनपुर लौट आई। बड़ी भावज ने उस से कहा-"वह तुम्हारी गोइयां खेम के मामू आफ़ताब बहादुर थे। उन को ही जाकर पकड़ो वह तो बड़े बाअसर आदमी हैं और बड़े शरीफ़ ज़रूर मदद करेंगे।" और किश्वरी को ख़्याल आया कि किस तरह वह जुलूस बना कर उन के पास पहुंची

1. दूसरों की मौत, जश्न बन जाती है

چھمو بیگم چپ چاپ آکر منبر کے پاس کھڑی ہوگئیں۔ زیارت پڑھ کر تعزیوں کو جھک کر سلام کرنے اور کنپٹیوں پر انگلیاں چٹخا کر جناب علی اصغر کے سبز جارجٹ کے گہوارے کی بلائیں لینے کے بعد انھوں نے عالموں کو مخاطب کر کے آہستہ سے کہا۔ ''مولاؑ! یہ آخری محرم ہے۔ ارے اب تمھاری مجلسیں یہاں کیسے کروں گی۔'' اور یہ کہہ کرانھوں نے زور شور سے رونا شروع کر دیا۔

بوا مدّن اپنی پرانی ''بشمناگی'' فراموش کر کے سرک کر ان کے قریب آبیٹھیں اور بولیں۔ ......'' لو بوا غم حسین کو یاد کرو۔ اپنا غم ہلکا ہوجائے گا۔ مولا تو ہر جگہ ہیں۔ کیا پاکستان میں نہیں ہیں............''

''ہاں۔ ہاں............'' باقی بیبیوں نے آنسو خشک کرتے ہوئے تائید کی ....

''مولاؑ کیا پاکستان میں نہیں............تم وہاں مولا کی مجلسیں قائم کرنا۔''

لو بوا............ ہم بھی چل دیے پاکستان ....'' جب محفل کی رقت ذرا کم ہوئی اور چھمو بیگم چاند رات کا بیان ختم کر چکیں تو بوا مدن نے اپنا اناؤنسمنٹ بھی کر ڈالا۔

''سچ کہو بوا مدّن............'' بڑی بھاوج نے گوٹا پھانکتے ہوئے پوچھا۔

''ہاں چل دیے ہم بھی ....'' بوا مدن نے اعتراف کیا۔

''کیسے چل دیں............؟'' بڑی بھاوج کو ایک طرح سے رشک ہی آیا۔ اچھے خاصے لوگ تو نکلتے چلے جارہے ہیں۔ سب فضیحتوں سے الگ۔ سارے دلدر دور ہوجاویں گے وہاں پہنچ کر۔

''بس بڑی بھاوج کا لڑکا نہیں مانتا............ وہاں سے ہر بار خط میں لکھتا ہے کہ بس اماں آجاؤ............کوئی تھوڑی جگہ تھکر ہے۔ وہاں اس نے راشن کی ڈپو کھول لی ہے۔''

''اچھا............؟ شکر ہے، مولا سب کی بگڑی بنائیں............'' بڑی بھاوج نے کہا۔

''عاشور کی شب لیجئے'' بوا مدن نے جو حسب معمول عینک گھر بھول آئی تھیں۔ دوبارہ غلط مشورہ شروع کیا۔ لیکن سب پر ایسی اداسی اور اکتاہٹ طاری تھی کہ کسی نے ان کی تصحیح کرنے کی ضرورت نہ سمجھی۔ بھگن نے آواز لگائی............ چراغوں کی روشنی دالان میں مدھم سا زرد اجالا بکھیرتی رہی۔ آنگن کا گیس کا ہنڈہ پیلا پڑتا جارہا تھا۔ اس تاریکی میں کشوری سیاہ دوپٹے سے سر ڈھانپے اپنی جگہ پر اکڑوں بیٹھی سامنے رات کے آسمان کو دیکھتی رہی۔

थी। और उसको सख़्त सुस्त सुनाई थीं। उस के अगले ही हफ़्ते वह ग़ायब हो गए थे।

आफ़ताब राय... अब पता नहीं वह कहां होंगे। उड़ती उड़ती सुनी थी कि बम्बई में हुकूमत के ख़िलाफ़ तक़रीर करने के जुर्म में उन को अहमदाबाद जेल में बन्द कर दिया गया था। जेल से छूटे तो कुछ और गड़बड़ हुई और अब शायद वह रूस में हैं और समरक़न्द रेडियो से उर्दू में ख़बरें सुनाते हैं। दूसरी रिवायत यह थी कि नहीं साहब डाक्टर आफ़ताब राय तो आज कल पंडितजी की बिलकुल मूंछ का बाल बने हुए हैं और उन को रिपब्लिक लम्पी डोरा में हिन्द का सफ़ीर बनाकर भेजा जा रहा है। बहरहाल साहब तो अर्से से गोया मुस्तक़िल[1] "ज़ेरे ज़मीन" थे।

बेचारे आफ़ताब राय।

आज चांद रात थी मोहल्ले में नक़्क़ारा रखा जा चुका था। मजलिसें अब भी होतीं। लेकिन वह चहल पहल,रौनक़ और बेफ़िक्री तो कब की ख़्वाबों ख़्याल हो चुकी थी। ड्योढ़ी में डोलियां उतरनी शुरू हुई और बीबियां आ आकर इमाम बाड़े के दालान में बैठने लगीं। किश्वरी बे दिली से दहलीज़ पर अपनी पुरानी जगह पर बैठी रही। दालान की चांदनी जिस पर तिल धरने की जगह न होती थी। अब छिद्‌री छिद्‌री नज़र आती थी। सारे ख़ानदानों में से दो दो तीन तीन अफ़राद तो ज़रूर ही हिजरत कर गए थे। बड़ी भावज बहुत मुश्किल से पांव घसीटती इधर उधर चल रही थीं। अब वह अलल्ले तलल्ले कहां। सारी मेहरियां और कहारने और पासनें एक एक कर के छोड़ कर चल दीं। बस निगोड़ी ममूला रह गई थी। सो उस की आवाज़ को भी पाला मार गया था। लेकिन छम्मो बेगम को आता देख कर वह फिर ललकारी।

"आगई छम्मो- आओ जम जम आओ"

छम्मो बेगम चुपचाप आकर मिम्बर के पास खड़ी हो गईं। ज़ियारत पढ़कर ताज़ियों को झुक कर सलाम करने और कनपट्टियों पर उंगलियां चटख़ा कर जनाब अली असग़र के सब्ज़ जारजट के गहवारे की बलाएं लेने के बाद उन्होंने आलिमों को मुख़ातिब कर के आहिस्ता से कहा- "मौला! यह आख़री मुहर्रम है। अरे अब तुम्हारी मजलिस यहां कैसे करूंगी" और यह कह कर उन्हों ने ज़ोर शोर से रोना

1. स्थायी रूप से

(8)

کنول کماری جین نے مہمانوں کے جانے کے بعد نشست کے کمرے میں واپس آکر دریچوں کے پردے گرائے اور چائے کا سامان میزوں پر سے سمیٹنے لگی۔ مدراسی آیا ایک ہی تھی جسے وہ ہمراہ لیتی آئی تھی اور پردیس میں ملازموں کے فقدان پر اس نے ملٹری اڈوائزر بریگیڈیر کھنہ کی بیوی سے بڑا رقت آمیز تبادلہ خیالات کیا تھا۔ گھر کی صفائی اور بچے کی دیکھ بھال کے بعد جو اسے وقت ملتا اس میں وہ رائل اکیڈمی آف ڈریمیٹک آرٹ جا کر یوگرفی سیکھتی تھی۔ سر لارنس اور لیڈی اولیویر، انتھنی اسکوئتھ کرسٹفر فرائی ان سب سے اس کی بڑی گہری دوستی تھی۔ یہ سب مل کر گھنٹوں فن اداکاری، جدید آرٹ اور ہندوستانی بیلے پر گفتگو کرتے۔ جین کے پاس ان سب بکھیڑوں کا وقت نہ تھا۔ ساڑھے آٹھ بجے رات کو تو وہ دفتر سے نپٹ کر انڈیا ہاؤس سے لوٹتا۔ اور وہ تو بات صاف کہتا تھا کہ بھائی میں انٹی لکچوئیل وئلکچوئیل نہیں ہوں۔ سیدھا سادا آدمی اور جس ڈھرے پر سن پینتیس سے چل رہا ہوں وہی میرے لیے ٹھیک ہے۔ انگریز کے زمانے میں وہ ملک کے طبقاتی قطب مینار کی سب سے اونچی سیڑھی پر پہنچ چکا تھا اور اب تو وہ اتنا اونچا تھا کہ بالکل بادلوں پر براجمان تھا۔ انگریز کے زمانے میں ڈریس سوٹ پہنتا۔ اب سفید چوڑی دار پاجامے اور سیاہ شیروانی میں ملبوس سفارتی ضیافتوں میں کیا ہلکی پھلکی نپی تلی باتیں کرتا۔ خود کنول کیا کم معرکے کی خاتون تھی۔ جہاں جاتی محفل جگمگا اٹھتی۔ واہ واہ۔ مثلاً آج ہی کی پارٹی میں اس نے کوریا کی کرشنا مینن والی تجویز کے سلسلے میں "نیو اسٹیٹس مین اینڈ نیشن" کے ایڈیٹر کنگزلے مارٹن اور جدید شاعر لوئی مک نیس دونوں کے چھکے چھڑا دیے۔ سب کو قائل ہونا پڑا۔ چاند باغ کے اچھے پرانے سنہرے دنوں میں خیر وہ یوں ہی جھجھک میں انٹلکچوئیل بن گئی تھی کہ یونیورسٹی کی زندگی کا یہ ایک لازمی جزو تھا۔ پر یہ تو ان دنوں اس کے سان و گمان میں بھی نہ تھا کہ ایک روز وہ ان ساری جید بین الاقوامی گلیمرس ہستیوں سے بھائی چارے کے ساتھ ملا کرے گی جیسے وہ سب گاجر مولی ہیں۔

"سورج است ہوگیا.......... سورج است ہوگیا.........." ارملا گنگناتی ہوئی اندر

शुरू कर दिया।

बुआ मुद्दन अपनी पुरानी "दुश्मनागी" फ़रामोश कर के सरक कर उनके क़रीब आ बैठी और बोली-"लो बुआ ग़मे हुसैन को याद करो। अपना ग़म हलका हो जाएगा मौला तो हर जगह हैं, क्या पाकिस्तान में नहीं हैं-"

"हां हां---" बाक़ी बीबियों ने आंसू खुश्क करते हुए ताईद की---

"मौला क्या पाकिस्तान में नहीं--- तुम वहां मौला की मजलिसें क़ायम करना।"

"लो बुआ-हम भी चल दिए पाकिस्तान-" अब महफ़िल की रिक़्क़त ज़रा कम हुई और छम्मों बेगम चांद रात का बयान ख़त्म कर चुकी तो बुआ मुद्दन ने अपना एनाउंसमेंट भी कर डाला।

"सच कहो बुआ मुद्दन-" बड़ी भावज ने गांटा फांकते हुए पूछा "हां बीबी चल दिए हम भी" बुआ मुद्दन ने एतराफ़ किया।

"कैसे चल दीं-"? बड़ी भावज को एक तरह से रश्क ही आया। अच्छे ख़ासे लोग तो निकलते चले जा रहे हैं । सब फ़ज़ीहतों[1] से अलग, सारे दलिद्दर दूर हो जावेंगे वहां पहुंच कर।

"बस बड़ी भावज का लड़का नहीं मानता—वहां से हर बार ख़त में लिखता है कि बस अम्मां आ जाओ-कोई निगोड़ी जगह सक्खर है। वहां उस ने राशन की डिपो खोल ली है"।

"अच्छा— ? शुक्र है, मौला सब की बिगड़ी बनाए—" बड़ी भावज ने कहा।

"आशूर[2] की शबे लैला" बुआ मुद्दन ने जो हस्बे मामूल ऐनक घर भूल आई थीं। दोबारा ग़लत मशवरा शुरू किया। लेकिन सब पर ऐसी उदासी और उकताहट तारी थी कि किसी ने उन की तस्हीह[3] क.ने की ज़रूरत न समझी। बग्गन ने आवाज़ मिलाई—चिराग़ों की रौशनी दालान में मद्धम सा ज़र्द उजाला बिखेरती रही। आंगन का गैस का हुंडा पीला पड़ता जा रहा था। उस तारीकी में किश्वरी सियाह दुपट्टे से सर ढांपे अपनी जगह पर उकड़ूं बैठी सामने रात के आसमान को देखती रही।

---

1. झंझटों 2. मुहर्रम की दसवीं 3. संशोधन

آئی..........'' کنول دیدی.......... جاتے جاتے مجھے خیال آیا کہ ایک بار آپ کو پھر یاد دلادوں کہ آپ کو مجلس میلے میں آنا ہے۔''

''ہاں ہاں بھئی ....'' کنول نے جواب دیا۔'' اور وہ میری کتاب تو دیتے جاؤ۔''

''ارے ہائے..............'' ارملا نے رک کر کہا۔''وہ تو ڈاکٹر آفتاب رائے نے مجھ سے لے لی۔ وہ مجھے انڈیا آفس لائبریری سے نکلتے ہوئے مل گئے چھین کر لے گئے۔ کہنے لگے کل دے دیں گے۔''

'''ڈاکٹر ....آفتاب ....رائے ....'' کنول نے دہرایا۔

''ہاں کنول دیدی..........'' ارملا نے اسی طرح لاپروائی سے بات جاری رکھی۔'' وہ تو دن بھر یوں ہی لائبریریوں میں گھسے رہتے ہیں۔ آج کل ایک نئی کتاب لکھ رہے ہیں۔ آج مہینوں کے بعد اتفاقاً نظر آ گئے۔ ان کا کوئی بھروسہ تھوڑا ہی ہے۔ لیکن کل وہ براڈ کاسٹنگ ہاؤس آرہے ہیں۔ وہاں کتاب مجھے لوٹا دیں گے.......... اچھا گڈ نائٹ کنول دیدی..........''

''گڈ نائٹ ارملا..........''

''ارے ہاں۔'' اس نے جاتے جاتے رک کر پھر کہا۔'' کل آپ رائل کمانڈ پرفارمینس میں جارہی ہیں۔؟ آپ کو تو سر رالف ریڈسن نے خود ہی بلایا ہوگا۔''

'' ارے نہیں بھئی.....'' کنول نے پیشانی پر سے بال ہٹا کر تھکی تھکی ہوئی آواز میں کہا۔ (یہ بھی اس کا ایک پوز ہے''۔ ایک دل جلی مسز اچاریہ نے جو سکنڈ سکریٹری کی بیوی تھی۔ مارے حسد کے اپنی ایک سہیلی سے کہا تھا۔'' جانتی ہے کہ بکھرے ہوئے بال اس کے اوپر زیادہ اچھے لگتے ہیں۔ چڑیل کہیں کی۔) '' نہیں بھئی ارملا مجھے یہ پارٹیوں اور سفارتی مصروفیتوں کا سلسلہ بعض دفعہ بالکل بور کر دیتا ہے۔ اس سے کہیں پناہ نہیں۔''

''اچھا گڈ نائٹ۔''

''اچھی طرح سوؤ..........'' کنول نے کہا۔ ارملا' ہریندر ناتھ چٹوپادھیا کا کورس گنگناتی ہوئی نچلی منزل میں اپنے کمرے کی طرف چلی گئی۔

انڈیا آفس لائبریری سے نکلتے ہوئے مل گئے۔ ڈاکٹر آفتاب رائے مل گئے۔ ابھی ان

कंवल कुमारी जैन ने मेहमानों के जाने के बाद निशस्त के कमरे में वापस आकर दरीचों के परदे गिराए और चाय का सामान मेज़ों पर से समेटने लगी। मदरासी आया एक ही थी जिसे वह हमराह लेती आई थी। और प्रदेस में मुलाज़िमों के फ़ुक़दान पर उस ने मिलिट्री एडवायज़र ब्रीगेडियर खन्ना की बीवी से बड़ा रिक़्क़त-आमेज़[1] तबादला-ए-ख़्यालात किया था। घर की सफ़ाई और बच्चे की देखभाल के बाद जो उसे वक़्त मिलता उस में वह रॉयल अकेडमी आफ़ ड्रामेटिक आर्ट जा कर जाग्रयोग्रेफ़ी सीखती थी। सर लॉरेन्स और लेडी ओलीवेर, एंथनी एसक्वेएथ क्रिसटोफ़र फ़राई इन सब से उसकी बड़ी गहरी दोस्ती थी। यह सब मिलकर घंटों फ़न्ने अदाकारी, जदीद आर्ट और हिन्दुस्तानी बेले पर गुफ़्तगू करते। जैन के पास इन सब बखेड़ों का वक़्त न था। साढ़े आठ बजे रात को तो वह दफ्तर से निपट कर इन्डिया हाउस से लौटता। और वह तो बात साफ़ कहता था कि भाई में इंटिलैक्चुअल विंटीलेक्चुअल नहीं हूं। सीधा सादा आदमी और जिस ढर्रे पर सन पैंतीस से चल रहा हूं वही मेरे लिए ठीक है। अंग्रेज़ के ज़माने में वह मुल्क के तबकाती कुतुबमीनार की सब से ऊंची सीढ़ी पर पहुंच चुका था और अब तो वह इतना ऊंचा था कि बिल्कुल बादलों पर बिराजमान था। अंग्रेज़ के ज़माने में ड्रप्स सूट पहनता। अब सफ़ेद चूड़ी दार पाजामा और सियाह शेरवानी में मलबूस सिफ़ारती ज़ियाफ़तों में क्या हलकी फुल्की नपी तुली बातें करता। खुद कंवल क्या कम मार्के की ख़ातून थी। जहां जाती महफ़िल जगमगा उठती। वाह। वाह मसलन आज ही की पार्टी में उस ने कोरिया की कृष्णा मैनन वाली तजवीज़ के सिलसिले में "न्यू स्टेट्स मैन एन्ड नेशन" के एडीटर किंगज़ले मार्टिन और जदीद शायर लोई मिक नेस दोनों के छक्के छुड़ा दिये। सब को क़ाइल होना पड़ा। चांद बाग के अच्छे पुराने सुनहरे दिनों में ख़ैर वह यूंही झपिस्ट में इंटिलैक्चुअल बन गई थी कि यूनिवर्सिटी की ज़िन्दगी का यह एक लाज़मी जुज़्व था। पर यह तो उन दिनों उस के सानोगुमान में भी न था कि एक रोज़ वह उन सारी जय्यद[2] बैनुल-अक़वामी[3] ग्लैमरस हस्तियों से भाई चारे के साथ मिला करेगी जैसे वह सब गाजर मूली हैं।

"सूर्य अस्त हो गया— सूर्य अस्त हो गया—" उर्मिला गुनगुनाती हुई अन्दर आई-"कंवल दीदी-जाते जाते मुझे खयाल आया के एक बार आप को फिर याद

1. आंसूओं से लिप्त 2. ठेठ 3. अन्तर्राष्ट्रीय

کا کوئی بھروسا تھوڑا ہی ہے۔ چھین کر لے گئے .... کہنے لگے کل دے دیں گے۔ وہ صوفے پر بیٹھ گئی۔

''واسنتھی..........'' اس نے چلا کر آواز دی۔ ....''کھانا گرم پر لگادو..........''

اس نے ٹیلی ویژن کھولا۔ بکواس ہے۔ بند کر دیا۔ پھر اس نے ریڈیو لگایا۔ بکواس تھا۔ اسے بھی بند کر دیا۔ کیا پتہ اس سے لکھنؤ ریڈیو پر ارچنا بنرجی گاتی ہو پو ہوڑی چھوڑنا .... فکر مکر بوجوئے ہو.......... اور چاند باغ کی خاموش سڑکوں پر سے لڑکیاں لینٹرن سروس کے بعد لوٹتی ہوں گی۔

میں نے کیا کیا تھا..........؟ اس نے سوال کیا۔ کچھ نہیں۔ میں دس سال سے کنول کماری جین ہوں۔ یہ تو کچھ بات نہ بنی، بات کس طرح بنتی ہے۔ کیوں نہیں بنتی۔ سال گذرتے جارہے ہیں۔ میں کنول کماری جس نے یہ سب دیکھا، ایک روز یوں ہی ختم ہوجاؤں گی۔ اور تب بہت اچھا ہوگا۔

ایسا نہ ہونا چاہیے تھا۔ پر ہوگیا۔

''کنول ڈارلنگ''.......... ثروت نے انگلی اٹھا کر سخت صوفیانہ انداز میں اس سے کہا تھا..........''جن ڈھونڈھا تن پائیاں گہرے پانی پیٹھ۔''

.... میں بپرہن ڈوبت ڈری رہی کنارے بیٹھ..........؟ کنول نے سوچا تھا۔ کنارا بھی تو نہیں ہے۔

پانے کے کیا معنی ہیں؟ کیا ملتا ہے؟

باہر اندھیرا تھا اور سردی اور بیکراں خاموشی۔ میں زندہ ہوں۔

ارے بھئی آفتاب بہادر.......... اس نے غصے سے سر ہلا کر دل میں سوال کیا۔

.... کیوں چلے گئے تھے۔ میں نے تمہارا کچھ بگاڑا تھوڑا ہی تھا۔ تم اپنے آپ میں مگن رہتے میں وہیں کہیں تمہاری زندگی کے تانے بانے کے کسی کونے میں آکر چپکی بیٹھ جاتی اور بس تمہارے لیے لوریاں بنایا کرتی۔ تم اسی طرح رہتے۔ اس میں تمہاری شکست نہ تھی۔ تمہاری تکمیل تھی میاں آفتاب بہادر..........؟

آفتاب بہادر.......... اب جو میں ہوں اور جو تم ہو.......... کیا یہی بہت

दिला दूं कि आप को मजलिस मेले में आना है।"

"हां हां भई—" कंवल ने जवाब दिया। "और वह मेरी किताब तो देते जाओ।"

"अरे हाय—" उर्मिला ने रुक कर कहा। "वह तो डाक्टर आफ़ताब राय ने मुझ से ले ली वह मुझे इन्डिया आफ़िस लाइब्रेरी से निकलते हुऐ मिल गए छीन कर ले गऐ। कहने लगे कल देंगें"

"डाक्टर— आफ़ताब राय।" कंवल ने दुहराया।

"हां कंवल दीदी—"उर्मिला ने इसी तरह लापरवाही से बात जारी रखी "वह तो दिन भर यूं ही लाब्रेरी में घुसे रहते हैं। आजकल एक नई किताब लिख रहे हैं। आज यूं महीनों के बाद इत्तेफ़ाक़न नज़र आ गए। उन का कोई भरोसा थोड़ा ही है। लेकिन कल वह ब्रॉड कासटिंग हाऊस आ रहे है। वहां किताब मुझे लौटा देंगे- अच्छा गुडनाइट कंवल दीदी—"

"गुडनाइट उर्मिला—"

"अरे हां" उस ने जाते जाते रुक कर फिर कहा- "कल आप रॉयल कमांड परफ़ोमेन्स में जा रही हैं— ? आप को तो सर राल्फ़ रैडसन ने खुद ही बुलाया होगा।

"अरे नहीं भई-" कंवल ने पेशानी पर से बाल हटाकर थकी थकी हुई आवाज़ में कहा। ("यह भी इस का एक पोज़ है-" एक दिल जली मिसेज अचार्य ने जो सैकेंड सेक्रेटरी की बीवी थी। मारे हसद के अपनी एक सहेली से कहा था "जानती है कि बिखरे हुए बाल उस के ऊपर ज़्यादा अच्छे लगते हैं। चुड़ैल कहीं की)" नहीं भई उर्मिला मुझे यह पार्टियों का और सिफ़ारती मसरूफ़ियतों का सिलसिला बाज़ दफ़ा बिल्कुल बोर कर देता है। उस से कहीं पनाह नहीं"

"अच्छा गुडनाइट"

"अच्छी तरह सोओ—" कंवल ने कहां उर्मिला हरेंद्र नाथ चट्टोपाध्याय का कोरस गुनगुनाती हुई निचली मंज़िल में अपने कमरे की तरफ़ चली गई।

इन्डिया आफ़िस लाइब्रेरी से निकलते हुए मिल गए। डाक्टर आफ़ताब राय मिल गए। अजी इन का कोई भरोसा थोड़ा ही है। छीनकर ले गए—कहने लगे

ٹھیک ہے۔؟

بہت زمانہ ہوا اس نے چاند باغ میں ایک لڑکی کو دیکھ جو آفتاب رائے کو بہت پہلے سے جانتی تھی۔ سوچا تھا کہ جانے آفتاب کی بیوی کیسی ہوگی۔ (ایک بار خود اس کے لیے اس کی دوست ثروت نے ایک بور سے آدمی کی تصویر سامنے لاکر کہا تھا۔ آنے والے دور کی دھندلی سی ایک تصویر دیکھ...........!! اور کمال یہ کہ عین.......... اسی طرح کا آدمی جین نکلا............) آفتاب کی بیوی یہ فقرہ کتنا عجیب لگتا تھا۔ کوئی ہوگی چڑیل۔ آخر میں یہ سب کرکری کھاتے ہیں۔ .... ثروت نے اضافہ کیا تھا۔ خوبصورت تو ضرور ہوگی اور ٹینس کھیلتی ہوگی جس کا آفتاب کو اتنا شوق ہے۔ لیکن فراٹے بھرنے اور ہوا میں اڑنے والی لڑکیاں تو وہ سخت ناپسند کرتا تھا جس کو وہ پسند کرے گا وہ تو بہت ہی عمدہ ہوگی بس بالکل مجموعہ خوبی۔ چندے آفتاب چندے مہتاب۔ جی ہاں اور مجھ میں کیا برائی تھی؟ اس نے طے کرنا چاہا کہ آفتاب کا رویہ یہ تھا کہ اس پر کنول کماری پر یہ وحی اترنی چاہیے تھی۔ کہ یہ مہاپرش آسمان پر سے خاص اس کے لیے بھیجا گیا ہے لیکن یہ اس کی اپنی مرضی پر منحصر ہے کہ وہ اس کنول کماری سے یا روزانہ آکر ملے یا کبھی نہ ملے۔ اس سے طبلہ اور جے جے ونتی سنے۔ پوریاں بنواکر کھائے۔ پھر ایک روز اطمینان سے آگے چلا جائے اور یہ کنول کماری بعد میں بیٹھ کر جھک مارتی رہے۔ اور کیا وہ اس کے پیچھے پیچھے ڈنڈا لے کر دوڑتی کہ اے میاں آفتاب بہادر ایک بات سنتے جائیں...... ان دنوں ثروت نے ایک اور لطیفہ ایجاد کیا۔ چیپل کے بعد ایک روز اس نے "گینگ" کے باقی افراد سے کہا: ....بھئی نمبر ۱۲۹ اے۔ پی۔ سین روڈ پر آج کل یہ سلسلہ ہے۔ اگر بھائی آفتاب چائے پیتے پیتے رک کے دفعتاً کنول رانی سے کہتے ہیں۔ بھئی کنول مجھے تم سے ایک بات کہنی ہے تو تمھاری کنول رانی کو فوراً یہ دھیان ہوتا ہے کہ اب شاید یہ پروپوز کرنے والا ہے۔ پر وہ بات محض اتنی ہوتی ہے کہ بھئی ذرا ممی پال کو فون کر دو کہ آم خرید تا لائے یا اسی قسم کی کوئی اور شدید اینٹی کلائمیکس۔ ثروت اس قدر کمینی تھی۔ وہ سارے مسخرے پن کے قصے یاد کر کے اب اس نے دل میں ہنسنا چاہا۔ لیکن سردی بڑھتی گئی، اور بیکراں تنہائی اور زندگی کے ازلی اور ابدی پچھتاووں کا ویرانہ۔ آفتاب بہادر تم کو پتہ ہے کہ میری کیسی جلا وطنی کی زندگی ہے۔

कल दे देंगे। वह सोफ़े पर बैठ गई।

"वासंथी—" उस ने चिल्ला कर आवाज़ दी—"खाना गर्म पर लगा दो-" उस ने टेलीवीज़न खोला। बकवास है। बंद कर दिया फिर उसने रेडियो लगाया। बकवास था। उसे भी बंद कर दिया। क्या पता इस समय लखनऊ रेडियो पर अर्चना बनर्जी गाती हो पौहोड़ी छोड़ना -फ़िक्कर मकर बो जोए हो- और चांद बाग़ की ख़ामोश सड़कों पर से लड़कियां लैन्टर्न सर्विस के बाद लौटती होंगी।

मैं ने क्या किया था- ? उस ने सवाल किया, कुछ नहीं। मैं दस साल से कंवल कुमारी जैन हूं। यह तो कुछ बात न बनी, बात किस तरह बनती है। क्यों नहीं बनती। साल गुज़रते जा रहे हैं। मैं कंवल कुमारी जिस ने यह सब देखा, एक रोज़ यूंहीं ख़त्म हो जाऊंगी, और तब बहुत अच्छा होगा।

ऐसा न होना चाहिए था, पर हो गया।

"कंवल डार्लिंग"— सरवत ने उंगली उठाकर सख़्त सूफ़ियाना अंदाज़ में उससे कहा था- "जन ढोंढा तन पाइयां गहरे पानी पैठ"—

मैं बिरहन डूबत डरी रही किनारे बैठ- ? कंवल ने सोचा था। किनारा भी तो नहीं है।

पाने के क्या माने हैं ? क्या मिलता हैं ?

बाहर अंधेरा था और सर्दी और बेकरां ख़ामोशी। मैं ज़िंदा हूं। अरे भई आफ़ताब बहादुर— उसने गुस्से से सर हिला कर दिल में सवाल किया,—तुम क्यों चले गए थे। मैं ने तुम्हारा कुछ बिगाड़ा थोड़ा ही था। तुम अपने आप में मगन रहते मैं वहीं कहीं तुम्हारी ज़िन्दगी के ताने बाने के किसी कोने में आकर चुपकी बैठ जाती और बस तुम्हारे लिए लोरियां बनाया कराती। तुम उसी तरह रहते। उस में तुम्हारी शिकस्त ना थी। तुम्हारी तकमील थी मियां आफ़ताब बहादुर- ?

आफ़ताब बहादुर— अब जो मैं हूं और जो तुम हो-क्या यही बहुत ठीक है ?। बहुत ज़माना हुआ उस ने चांद बाग़ में एक लड़की को देखा जो आफ़ताब राय को बहुत पहले से जानती थी। सोचा था कि आफ़ताब की बीवी कैसी होगी। (एक बार खुद उस के लिए उस की दोस्त सरवत ने एक बोर से आदमी की तस्वीर सामने लाकर कहा था। आने वाले दौर की धुंधली सी एक तस्वीर देख—!! और कमाल यह कि ऐन-उसी तरह का आदमी जैन निकला-

ذہنی طمانیت اور مکمل مسرت کی دنیا جو ہوسکتی تھی۔ اس سے دیس نکالا جو مجھے ملا ہے اسے بھی اتنا عرصہ ہوگیا کہ اب میں اپنے متعلق کچھ سوچ بھی نہیں سکتی۔ اب میرے سامنے صرف رائل کمانڈ پر فارمینس اور جین کے صبح کے ناشتے کی دیکھ بھال ہے اور یہ ہر دل عزیزی جو مجھ پر ٹھونس دی ہے لیکن تم بھلا سوچو گے۔ (اس نے کہا تھا۔ ارے تم لوگ اسی کو پسند کرتی ہو جو ایک مخصوص میعار پر پورا اترتا ہے) کیا الٹی منطق تھی۔ یعنی چت بھی تمہاری پٹ بھی۔ آخر اس ساری لفاظی، اس ذہنی اور تصوراتی گورکھ دھندے سے تمھارا مطلب کیا نکلا۔ واہ چغد آدمی کہیں کے۔

ثروت نے اس کی شادی کے بعد ایک اور سہیلی کے سامنے نہایت جامع اختصار کے ساتھ اس طرح تشریح کردی تھی کہ قصہ کو یوں مختصر کرتی ہوں، اے عزیز و کنول کی ٹریجڈی یہ ہوئی کہ ساری عمر کوئی ان کی سمجھ میں نہ آیا۔ سب میں مین میخ نکالتی رہیں اور مارے بد دماغی کے کسی کو خاطر ہی میں نہ لائیں۔ اور جن بزرگوار کو آپ نے نہایت صدق دل سے پسند فرمایا، وہ خود ہی ہری جھنڈی دکھا گئے۔ بس اب کیا ہے پیاری بہن۔ جب آنکھ کھلی تو گاڑی نکل چکی تھی۔ پٹری چمک رہی تھی۔ جی ہاں۔

اری ثروت...... کزوک کہیں کی۔

مگر سوال یہ تھا کہ ہر چیز کے متعلق اس مذاق اور خوش دلی کا رویہ کہاں تک گھسیٹا جاسکتا تھا (لیکن اس کے علاوہ تم اور کر بھی کیا سکتی ہو۔ ثروت نے کہا تھا) زندگی نہ ہوئی اسٹیفن لیکاک کا مسخرہ پن ہوگئی۔ مجھے کیا معلوم تھا کہ تمھارا مذاق کہاں ہوتا ہے اور سنجیدگی کہاں سے شروع ہوتی ہے۔ یا (VICE VERSA)

ڈاکٹر صاحب تو دن بھر لائبریریوں میں گھسے رہتے ہیں۔ اور آج کل ایک اور کتاب لکھ رہے ہیں۔ اسے ارملا نے مطلع کیا ہے۔ اب وہ کیا کر رہا ہے۔ ڈاکٹر ڈی۔ پی۔ مکرجی کی طرح مہاگرو بن چکا ہے۔ غالباً اس نے شادی کرلی ہوگی۔ یہاں پہنچ کر اسے عجیب وغریب اور انتہائی شدید تکلیف کا احساس ہوا............(وہ کون ہوگی...... کیسی ہوگی...... آفتاب کے ساتھ ساتھ چلتی ہوئی کیسی نظر آتی ہوگی۔ آفتاب اس سے کہاں ملا ہوگا) یا اب تک وہ کنفرمڈ بیچلر بن چکا ہوگا۔ (بہت سے لوگوں کے لیے اس میں بھی سخت

आफ़ताब की बीवी पे यह फ़िक़रा कितना अजीब लगता था। कोई होगी चुड़ैल, आखिर में यह सब फिर- फिरी खाते हैं— सरवत ने इज़ाफ़ा किया था। खूबसूरत तो ज़रूर होगी और टेनिस खेलती होगी। जिसका आफ़ताब को इतना शौक़ है लेकिन फ़र्राटे भरने और हवा में उड़ने वाली लड़कियां तो वह सख़्त नापसदं करता था। जिस को वह पसंद करेगा वह तो बहुत ही उमदा होगी बस बिल्कुल मजमू-ए-खूबी चंदे आफ़ताब चंदे महताब।[1] जी हां और मुझ में क्या बुराई थी? उस ने तै करना चाहा कि आफ़ताब का रवय्या यह था कि इस पर कंवल कुमारी पर यह वही उतरनी चाहिए थी कि यह महापुरूष आसमान पर से ख़ास उस के लिए भेजा गया है लेकिन यह उस की अपनी मर्ज़ी पर मुनहसिर[2] है कि वह इस कंवल कुमारी से या रोज़ाना आकर मिले या कभी न मिले। उस से तबला और जै जै वंती सुने। पूरियां बनवाकर खाए। फिर एक रोज़ इतमीनान से आके चला जाए और यह कंवल कुमारी बाद में बैठ कर झक मारती रहे। और क्या वह उस के पीछे पीछे डंडा लेकर दौड़ती कि ऐ मियां आफ़ताब बहादुर एक बात सुनते जाएं—उन दिनों सरवत ने एक और लतीफ़ा ईजाद किया। चेंपल के बाद एक रोज़ उस ने ''गैंग'' के बाक़ी अफ़राद से कहा:- भई नंबर 29 ऐपी सेन रोड पर आज कल यह सिलसिला है अगर भाई अफ़ताब चाये पीते पीते रुक के दफ़अतन कंवल रानी से कहते हैं। भई कंवल मुझे तुम से एक बात कहनी है तो तुम्हारी कंवल रानी को फ़ौरन यह ध्यान होता है कि अब शायद यह प्रोपोज़ करने वाला है। पर वह बात महज़ इतनी होती है कि भई ज़रा मही पाल को फ़ोन कर दो कि आम ख़रीदता लाए या इसी क़िस्म की कोई और शदीद एंटी क्लाइमेक्स। सरवत इस क़दर कमीनी थी- वह सारे मसख़रेपन के क़िस्से याद करके अब उस ने दिल में हंसना चाहा। लेकिन सर्दी बढ़ती गई और बेकरां तन्हाई और ज़िन्दगी के अज़ली और अबदी पछतावों का वीराना। आफ़ताब बहादुर तुम को पता है कि मेरी कैसी जिलावतनी की ज़िन्दगी है। ज़ेहनी तमानियत और मुकम्मल मसर्रत की दुनिया जो हो सकती थी उस से देस निकाला जो मुझे मिला है उसे भी इतना अरसा हो गया कि अब मैं अपने मुतअल्लिक़ कुछ सोच भी नहीं सकती। अब मेरे सामने सिर्फ़ रायल कमांड परफ़ौर्मेंस और जैन के सुबह के नाशते की देख भाल है और यह हर दिल अज़ीज़ी जो कुछ मुझ पर ठूंस दी है लेकिन तुम भला

1. सूरज और चांद की तरह 2. आश्रित

گلیمر تھا) کیا بات ہے صاحب...... ان ساری حماقتوں سے علیحدہ اور برگزیدہ ...... اپنی نہایت شخصی دنیا، اپنے مشغلے، کتابیں، موسیقی، بیتھوون کے کونسرٹ، چند دلچسپ سے گنے چنے دوست۔ اتوار کے روز دن بھر کسی کنٹری کلب کی لاؤنج میں بیٹھے ٹائمز پڑھ رہے ہیں۔ تیسرے پہر کو رائیڈنگ کو چلے گئے اور ٹینس کھیلا ادھر ادھر خواتین سے بھی مل لیے۔ لیکن لڑکیوں کو ہمیشہ بڑے ترحم کی نگاہوں سے دیکھا۔ گویا...... بیچاریاں......! اور اپنا بے نیازی اور سرپرستی کا رویہ قائم رکھا......(یہ سب ثروت نے ایک دفعہ ارشاد کیا تھا) اچھا بھئی آفتاب بہادر...... تم کتابیں لکھتے رہو۔ میں ان پر تھرڈ پروگرام میں ریویو کروں گی۔ راستہ اسی طرح طے ہوتا رہے گا۔

صبح ہوئی شام ہوئی...... زندگی تمام ہوئی...... نچلی منزل میں ارملا ہریندر ناتھ چٹوپادھیا کا وہ کم بخت کورس آہستہ آہستہ الاپے جا رہی تھی۔

وہ دروازہ کھول کر باہر آ گئی۔ کہرہ اب کم ہو گیا تھا۔ اور آسمان کا رنگ قرمزی تھا جس کے مقابل میں کیتھولک چرچ کے ہولناک گنبد کا سلہٹ نحوست سے اپنی جگہ پر قائم تھا۔

اونی لبادوں میں ملفوف مشرقی یورپ سے بھاگے ہوئے بھاری بھاری قدم اٹھاتے ہاتھوں میں شمعیں لیے مُہاجر۔ ماس کے لیے گرجا کی سمت بڑھ رہے تھے۔

صبح ہوئی شام ہوئی،
زندگی تمام ہوئی،
زندگی تمام ہوئی،
زندگی تمام ہوئی،

(9)

''جب مجھے ملازمت نہ ملی تو میں نے سمندر پار کے وظیفوں کے لیے ہاتھ پاؤں مارے۔ برٹش کونسل نے مجھے یہاں آنے کا وظیفہ دے دیا۔ اور جب میں نے روانہ ہونے کی خبر بابا کو سنائی تو وہ بالکل چپ ہو گئے اور اس کے بعد ایک لفظ منہ سے نہ بولے اور ابھی میں راستے ہی میں تھی جب مجھے اطلاع ملی کہ بابا مر گئے۔'' کشوری نے

सोचोगे (उस ने कहा था। अरे तुम लोग उसी को पसंद करती हो जो एक मख़सूस मेयार पर पूरा उतरता है) क्या उल्टी मनतिक़ थी। यानी चित भी तुम्हारी पट भी। आख़िर इस सारी लफ़्फ़ाज़ी, इस ज़ेहनी और तसव्वुराती गोरख धंधे से तुम्हारा मतलब क्या निकला। वाह चुग़द आदमी कहीं के।

सरवत ने उस की शादी के बाद एक और सहेली के सामने निहायत जामे इख़्तेसार[1] के साथ इस तरह तशरीह कर दी थी कि क़िस्सा को यूं मुख़्तसर करती हूं ऐ अज़ीज़ो कंवल की ट्रेजडी यह हुई कि सारी उमर तो कोई इन की समझ में न आया। सब में मीन मेख़ निकालती रहीं और मारे बददिमाग़ी के किसी को ख़ातिर ही में न लाईं। और जिन बुज़ुर्गवार को आप ने निहायत सिद्क़-दिल[2] से पसंद फ़रमाया, वह खुद ही हरी झंडी दिखा गए बस अब क्या है प्यारी बहन। जब आंख खुली तो गाड़ी निकल चुकी थी। पटरी चमक रही थी, जी हां,

अरी सरवत-कुरूक कहीं की।

मगर सवाल यह था कि हर चीज़ के मुतअल्लिक़ इस मज़ाक और खुश दिल का रवय्या कहां तक घसीटा जा सकता है (लेकिन इस के अलावा तुम और कर भी क्या सकती हो। सरवत ने कहा था कि ज़िन्दगी न हुई) इस्टीफ़न लिकाक का मसख़रापन होगई। मुझे क्या मालूम था कि तुम्हारा मज़ाक़ कहां होता है और संजीदगी कहां से शुरू हो ती है।(या Viceversa)

डाक्टर साहब तो दिन भर लाइब्रेरियों में घुसे रहते हैं, और आज कल एक और किताब लिख रहे हैं। उसे उर्मिला ने मुत्तला किया है, अब वह क्या कर रहा है, डॉक्टर डी, पी, मुकरजी की तरह महागुरू बन चुका है। ग़ालिबन उस ने शादी कर ली होगी। यहां पहुँच कर उसे अजीबोग़रीब और इन्तेहाई शदीद तकलीफ़ का एहसास हुआ— (वह कौन होगी—कैसी होगी—आफ़ताब के साथ साथ चलती हुई कैसी नज़र आती होगी, -आफ़ताब उस से कहां मिला होगा) या अब तक वह कंफ़र्मड बैचलर बन चुका होगा। (बहुत से लोगों के लिए उस में भी सख़्त ग्लैमर था।) क्या बात है साहब—इन सारी हिमाकतों से अलाहदा और बरगुज़ीदह— अपनी निहायत शख़्सी दुनियां, अपने मशग़ले, किताबें, मौसीक़ी, बेथूवन के कंसर्ट, चंद दिलचस्प से गिने चुने दोस्त। इतवार के रोज़ दिन भर किसी कंट्री

1. संक्षेप 2. सच्चे दिल से

مدھم آواز میں بات ختم کی اور چمٹے سے آتش دان میں لکڑی کے کندوں کو ٹھیک کرنے میں منہمک ہوگئی۔

''آج ٹمنائٹ ماس منانے جائیں گے'' روز ماری نے اپنے برش اور کینوس سمیٹتے ہوئے کہا۔ ''چلو ہم بروملٹن اور ٹیری چلیں۔ جہاں ایک شام میں نے پیلے بالوں اور اداس چہرے والی ایک ہنگرین پناہ گزیں لڑکی کو دیکھا تھا۔ وہ سر پر سیاہ اسکارف باندھے تسبیح ہاتھ میں لیے گھٹنوں سے ساکت اور منجمد بیٹھی تھی۔ اس کا یہ انداز کتنا قابل رحم تھا۔ میں نے قربان گاہ کے ستونوں کے پیچھے چھپ کر اس کی تصویر بنائی۔ میں نے اس تصویر کا نام'' آزادی سے فرار'' رکھا تھا۔ لیکن جب اسے نمائش میں رکھا جانے لگا تو ہم عصر فنون کی انجمن نے اس کا نام بدل کر'' آزادی کا شکرانہ'' کردیا...... آج کی رات میں وہاں امید اور ناامیدی کی اس کربناک کیفیتوں کے چند اور اسکیچ تیار کروں گی۔''

کتنی کیفیتیں جنھیں الفاظ اور رنگوں کے روپ میں ڈھالا ہی نہیں جاسکتا۔ جن کے اظہار سے ان کی بے وقعتی اور توہین ہوتی ہے۔ کشوری نے سوچا (یہی بات اپنے لیے کتنی بار کنول نے محسوس کی تھی لیکن کوئی کچھ نہ جانتا تھا)

کیسی بے بسی ہے کہ سب اپنے اپنے دماغوں میں محصور رہے جانے پر مجبور ہیں۔

''تم کو معلوم ہے کہ میں یکلخت اس طرح تم سب سے یہ باتیں کیوں کر رہی ہوں۔'' کشوری نے کہا۔

''سنتے ہیں کہ جب مدتوں کے بچھڑے ہوئے دوبارہ ملتے ہیں تو ساری پرانی یگانگت یاد آجاتی ہے۔ پرانے دوستوں سے مل کر سبھی کو خوشی ہوتی ہے۔'' اس نے بات آہستہ آہستہ جاری رکھی...... ''لیکن پرانے، دشمن'' سے مل کر مجھے کیسی مسرت ہوئی...... آج صبح مجھے بالکل اتفاقیہ کھیم وتی پھر سے نظر آگئی۔ مجھے پتہ نہ تھا کہ وہ یہاں پر ہے وہ ایک دوکان سے نکل رہی تھی۔ '' ارے کھیم...... کھیما۔'' میں چلا کر اس کی اور دوڑی۔ اس نے مجھے واقعی نہ پہچانا۔ وہ بہت موٹی ہوگئی تھی اور اس کے ساتھ غالباً اس کا شوہر تھا۔ '' کھیما رانی تم ہم کا ناہیں چینہیں؟'' میں نے بالکل بے ساختگی سے اپنی زبان میں اس سے کہا جو اس کی اور میری مادری زبان تھی۔ .... ''ہلو کشوری......'' اس نے مطلق کسی

कलब की लाउंज में बैठे टाइम्स पढ़ रहे हैं। तीसरे पहर को राएडिगं को चले गए और टेनिस खेला इधर उधर ख़वातीन से भी मिल लिए। लेकिन लड़कियों को हमेशा बड़े तरहहुम की निगाहों से देखा, गोया—बेचारियां—! और अपना बेनियाज़ी और सरपरस्ती का रवय्या क़ायम रखा—(यह सब सरवत ने एक दफ़ा इरशाद किया था) अच्छा भई आफ़ताब बहादुर—तुम किताबें लिखते रहो। मैं इन पर थर्ड प्रोग्राम में रीवियू करूगीं। रास्ता इसी तरह तै होता रहेगा।

सुबह हुई शाम हुई—ज़िन्दगी तमाम हुई—निचली मंज़िल में उर्मिला हरेन्द्र नाथ चटेपाध्याय का वह कम्बख़्त कोरस आहिस्ता आहिस्ता अलापे जा रही थी।

वह दरवाज़ा खोल कर बाहर आ गई। कोहारा अब कम हो गया था। और आसमान का रंग क़िरमज़ी था जिस के मक़ाबिल में कैथोलिक चर्च के हवलनाक गुम्बद का सिलहट नहूसत से अपनी जगह पर क़ायम था।

ऊनी लिबादो में मलफ़ूफ़ मशरक़ी यूरोप से भागे हुए भारी भारी क़दम उठाते हाथों में शम्मे लिए मिडनाइट मास के लिए गिरजा की सम्त बढ़ रहे थे।

सुबह हुई शाम हुई,
ज़िन्दगी तमाम हुई,
ज़िन्दगी तमाम हुई,
ज़िन्दगी तमाम हुई,

(9)

"जब मुझे मुलाज़मत न मिली तो मैंने समंदर पार के वज़ीफ़े[1] के लिए हाथ पांव मारे। ब्रिटिश कौन्सिल ने मुझे यहां आने का वज़ीफ़ा दे दिया। और जब मैं ने रवाना होने की ख़बर बाबा को सुनाई तो वह बिल्कुल चुप हो गए और उस के बाद एक लफ़्ज़ मुंह से न बोले और अभी मैं रास्ते ही में थी जब मुझे इत्तेला मिली कि बाबा मर गए"। किश्वरी ने मद्धम आवाज़ में बात ख़त्म की और चिमटे से आतिश दान में लकड़ी के कुंदो को ठीक करने में मुनहमिक[2] हो गई।

"आज मिडनाइट मास मनाने जाएंगें" रोज़मारी ने अपने ब्रश और कैनवस समेटते हुए कहा" चलो हम बरौम्पटन और टैरी चलें। जहां एक शाम मैं ने पीले बालों और उदास चेहरे वाली एक हैंगेरियन पनाह-गुंज़ीं[3] लड़की को देखा था। वह सर पर सियाह स्कार्फ़ बांधे तस्बीह हाथ में लिए घुटनों से साकित[4] और मुन्जमिद[5] बैठी थी। उस का यह अंदाज़ कितना क़ाबिले रहम था। मैं ने

1. छात्रवृत्ति 2. व्यस्त 3. पनाह लेने वाली 4. निश्चल 5. जमी हुई

گرم جوشی کا اظہار نہ کیا ''نمستے'' اس کے شوہر نے مسکرا کر سلام کیا۔ 'یہ میرے پتی ہیں۔'' کھیم نے اس سے سرد مہری کے انداز میں بات کی، نمستے بھائی صاحب...... '' میں نے بے حد خوش دلی سے کہا۔

''تم تو پاکستانی ہو۔ تمہیں نمستے نہ کہنا چاہیے۔'' کھیم نے بڑے طنز کے ساتھ کہا۔

میرے اوپر جانو کسی نے برف ڈال دی۔ میں نے کھسیانی ہنسی ہنس کر دوسری طرف دیکھا۔ اس کے شوہر نے جو بہت سمجھدار معلوم ہوتا تھا فوراً بات سنبھالی اور کہنے لگا.......... ''اچھا بہن جی...... اس سے تو ہم بہت جلدی میں ہیں۔ آپ کسی روز ہمارے یہاں آیئے۔ ہم یہیں ساؤتھ کینزنگٹن میں رہتے ہیں......'' ''اچھا ضرور آؤں گی بائی بائی کھیم۔'' میں نے مری ہوئی آواز میں جواب دیا۔ اور آگے چلی گئی۔ میں نے اسے یہ بھی نہ بتانا چاہا کہ میں پاکستانی ہوں۔ اس سے کیا فرق پڑتا ہے۔

''میں اس وقت کوئی رقت انگیز تقریر نہ کروں گی۔ میں یہ نہ کہوں گی کہ میرے رفیقو! انسان نے خودکشی کر لی۔ پرانی اقدار تباہ ہو گئیں۔ اپنے پرائے ہو گئے۔ یہ سب پچھلے پانچ سال سے دہراتے دہراتے تم لوگ اکتا نہیں گئے۔ یہ جو کچھ ہوا یہی ہونا تھا اور آپ تھیں کہ ایک نہایت رومنٹک تصویر لیے بیٹھی تھیں۔ گویا زندگی نہ ہوئی شانتا رام کی فلم ہو گئی۔ میں نے اور کھیم نے جو کچھ کیا وہ ان سب باتوں کا نہایت منطقی نتیجہ تھا اور باقی جو تم کہنا چاہتی ہو وہ جھک مارتی ہو، سمجھیں۔

''اس انداز سے میں نے اپنے آپ کو سمجھانا چاہا۔ لیکن چلو روز ماری۔ اب ہم نئی تصویریں بنائیں گے۔'' اس نے روز ماری کو مخاطب کیا۔ ''تم اگر ہمارے اسٹیج تیار کرو تو تمہاری آرٹ کونسل اور ہم عصر فنون کی انجمن ان کے لیے کون سے عنوان منتخب کرے گی؟''

''ہم اپنے بدقسمت ملک کی وہ نوجوان نسل ہیں جو یورپ کی جنگ اور اپنے سیاسی انتشار کے زمانے میں پروان چڑھی۔ اپنی خانہ جنگی کے دور نے اس کی ذہنی تربیت کی اور اب اس ہولناک سرد لڑائی کے محاذ پر اسے اپنے اور دنیا کے مستقبل کا تعین کرنا ہے۔''

''ہم لوگ یونی ورسٹی کی اونچی اونچی ڈگریاں حاصل کر رہے ہیں۔ تہذیبی میلے اور

क़ुरबानगाह के सुतूनों के पीछे छुप कर उस की तस्वीर बनाई। मैंने इस तस्वीर का नाम "आज़ादी से फ़रार" रखा था। लेकिन जब उसे नुमाइश में रखा जाने लगा तो हमअस्र फ़ुनून की अंजुमन ने उस का नाम बदल कर "आज़ादी का शुकराना" कर दिया— आज की रात मैं वहां उम्मीद और ना-उम्मीदी की उस कर्बनाक कैफ़ियतों के चंद और स्कैच तैयार करूंगी"

कितनी क़ैफ़ीयतें जिन्हें अल्फ़ाज़ और रंगों के रूप में ढाला ही नहीं जा सकता। जिन के इज़हार से उनकी वक़अती[1] और तौहीन होती है। किश्वरी ने सोचा (यही बात अपने लिए कितनी बार कंवल ने महसूस ने की थी लेकिन कोई कुछ न जानता था।)

कैसी बेबसी है कि सब अपने अपने दिमाग़ों में महसूर रहे जाने पर मजबूर हैं। "तुम को मालूम है कि मैं यकलख़्त[2] इस तरह तुम सब से यह बातें क्यों कर रही हूं" किश्वरी ने कहा।

"सुनते हैं कि जब मुद्दतों के बिछड़े हुए दुबारा मिलते हैं तो सारी पुरानी यगानगत याद आ जाती है। पुराने दोस्तों से मिल कर सभी को ख़ुशी होती" उस ने बात आहिस्ता आहिस्ता जारी रखी-"लेकिन पुराने दुशमन" से मिलकर मुझे कैसी मुर्सरत हुई—आज सुबह मुझे बिल्कुल इत्तेफ़ाक़िया खेम वती फिर से नज़र आ गई। मुझे पता न था कि वह यहां पर है वह एक दुकान से निकल रही थी "अरे खेम-खेमा" मैं चिल्ला कर उस की ओर दौड़ी। उस ने मुझे वाक़ई न पहचाना। वह बहुत मोटी हो गई थी और उस के साथ ग़ालिबन उस का शौहर था। "खेमारानी तुम हम का नाहीं चीन्हीं?" मैं ने बिल्कुल बे-साख़्तगी[3] से अपनी ज़बान में उस से कहा जो उस की और मेरी मादरी ज़बान थी-"हैलो किश्वरी-" उस ने मुतलक़ किसी गर्म जोशी का इज़हार न किया "नमस्ते" उस के शौहर ने मुस्कुरा कर सलाम किया' यह मेरे पति हैं' खेम ने उस से सर्दमेहरी के अंदाज़ में बात की, नमस्ते भाई साहब—" मैं ने बेहद ख़ुश दिली से कहा।

"तुम तो पाकिस्तानी हो, तुम्हें नमस्ते न कहना चाहिए" खेम ने बड़े तंज़ के साथ कहा। मेरे ऊपर जानो किसी ने बर्फ़ डाल दी। मैं ने खिसयानी हंसी हंस कर दूसरी तरफ़ देखा, उस के शौहर ने जो समझदार मालूम होता था फ़ौरन बात संभाली और कहने लगा-"अच्छा बहन जी—इस समय तो हम बहुत जल्दी में हैं। आप किसी रोज़ हमारे यहां आइए हम यहीं साउथ कींजिंगटन में रहते हैं......"

---

1. अपमान 2. अचानक 3. सहसा

تہوار منعقد کرنے میں مصروف ہیں۔ہم مارکیٹ کے مخصوص تھیٹروں میں اپنے بیلے کے پروگرام پیش کرتے ہیں۔ امن کانفرنسوں اور یوتھ فیسٹولز میں شامل ہوتے ہیں۔لیکن یہاں سے واپس لوٹ کر کیا ہوگا۔"

"تم نے کبھی خیال کیا ہے کہ میں کہاں جاؤں گی......؟ میرا گھر اب کہاں ہے؟ کیا میں اور میری طرح دوسرے ہندوستانی مسلمان ایسے مضحکہ خیز اور قابل رحم کردار بننے کے مستحق تھے..................؟؟"

وہ خاموش ہوگئی۔سب لوگ چپ چاپ بیٹھے آگ کے شعلے کو دیکھتے رہے۔سڑک کے دوسری طرف ایک مکان میں "وائٹ کرسمس" گائی جارہی تھی۔

"شاید میں نے تمھیں بتایا تھا............؟؟" ارملا نے نیچی آواز میں کہا...... "کہ آج دفتر سے واپسی میں ڈاکٹر آفتاب رائے مل گئے ہیں۔ میں نے ان سے پوچھا۔ ڈاکٹر صاحب! میں نے سنا تھا کہ آپ ری پبلک کی ڈوزا میں سفیر ہیں۔تم نے غلط سنا تھا.......... انھوں نے رسان سے مسکرا کر کہا۔ میں نے گھبرا کر ان کو دیکھا۔تو کیا آپ بھی .... میں نے سوال کرنا چاہا۔"ہاں .... میں بھی.........." اتنا کہہ کر وہ جلدی سے خدا حافظ کہتے ہوئے مجمع میں غائب ہوگئے اور دوسرے لمحے اسٹیشن کی مہیب انڈر گراؤنڈ نے ان کو نگل لیا۔ ان کے ہاتھوں میں کتابیں تھیں اور وہ کسی سے بات کرنا نہ چاہتے تھے۔ نہ جانے وہ کہاں رہتے ہیں۔ اتنا عرصہ انھوں نے کیسے گزارا۔ وطن واپس جانے کی اجازت انھیں کب ملے گی۔ کیا ہوگا۔ ......"

دور گرجاؤں کے گھنٹے بجنے شروع ہوگئے تھے۔ وہ سب باہر سڑک پر آگئے۔

ہماری غلطیوں کا سایہ ہمارے آگے آگے چلتا ہے اور رات ہمارے تعاقب میں ہے۔انھوں نے سوچا.......... لیکن ہم رات کی وادی کو تیزی سے عبور کر رہے ہیں۔

ہمارے چاروں طرف یہ لاکھوں کروڑوں انسانوں کا ہجوم یہ لوگ جو اپنی قسمتوں کو روتے ہیں لیکن دیکھو۔ یہ راستے یہ جھیلیں۔ یہ بات۔ ہمارے منتظر ہیں۔ سناٹے ہیں، صرف موت کے قدموں کی چاپ تھی۔ اجنبی موت جو یک لخت ہمارے سامنے آگئی۔لیکن ہم اسے چھوڑ کر ہنستے ہوئے آگے نکل جائیں گے۔سنو۔ ہمارے پاس یقین ہے اور کامل

अच्छा ज़रूर आऊंगी बाई बाई खेम'' मैंने मरी हुई आवाज़ में जवाब दिया। और आगे चली गई। मैं ने उसे यह भी न बताना चाहा कि मैं पाकिस्तानी हूं। इससे क्या फ़र्क़ पड़ता है।

''मैं इस वक़्त कोई रिक़्क़त अंगेज़ तक़रीर न करूंगी। मैं यह न कहुंगी कि मेरे रफ़ीक़ो। इंसान ने ख़ुदकुशी कर ली, पुरानी अक़दार[1] तबाह हो गईं, अपने पराए हो गये, यह सब पिछले पांच साल से दुहराते दुहराते तुम लोग उकता नहीं गए, यह जो कुछ हुआ यही होना था और आप थीं कि एक निहायत रोमांटिक तस्वीर लिये बैठी थीं। गोया ज़िन्दगी न हुई शांता राम की फ़िल्म हो गई। मैंने और खेम ने जो कुछ किया वह उन सब बातों का निहायत मंतक़ी नतीजा था और बाक़ी जो तुम कहना चाहती हो वह झक मारती हो, समझीं।

''इस अंदाज़ से मैंने अपने आप को समझाना चाहा। लेकिन चलो रोज़ मैरी। अब हम नई तस्वीरें बनाएंगे'', उसने रोज़मैरी को मुख़ातिब किया, "तुम अगर हमारे स्कैच तैयार करो तो तुम्हारी आर्ट कौंसिल और हमअस्र[2] फ़ुनून की अंजुमन उनके लिये कौन से उन्वान[3] मुंतख़ब करेगी ?

''हम अपने बाद क़िस्मत मुल्क की वह नौजवान नस्ल हैं जो यूरोप की जंग और अपने सियासी इंतशार[4] के ज़माने में परवान चढ़ी। अपनी ख़ाना जंगी के दौर ने उस की ज़हनी तरबीयत की और अब इस हौलनाक[5] सर्द लड़ाई के महाज़ पर उसे अपने और दुनिया के मुस्तक़बिल का तअय्युन कर ना है।"

''हम लोग यूनिवर्सिटी की ऊंची डिग्रियां हासिल कर रहे हैं, तहज़ीबी मेले और त्योहार मुनअक़िद[6] कर ने में मसरूफ़ हैं, हम मार्किट के मख़सूस थियटरों में अपने बेले के प्रोग्राम पेश करते हैं। अमन कान्फ्रेन्सों और यूथ फेसटीवल्ज़ में शामिल होते हैं, लेकिन यहां से वापस लौट कर क्या होगा।"

''तुम ने कभी ख़्याल किया है कि मै कहां जाऊंगी- ? मेरा घरअब कहां है ? क्या मैं और मेरी तरह दूसरे हिन्दुस्तानी मुसलमान ऐसे मज़हकाख़ेज़[7] और काबिले रहम किरदार बनने के मुसतहिक़ थे-- ??"

वह ख़ामोश हो गई, सब लोग चुप चाप बैठे आग के शोले को देखते रहे। सड़क के दूसरी तरफ़ एक मकान में' वाइट क्रिसमस' गाई जा रही थी।

''शायद मैं ने तुम्हें बताया था--'' उर्मिला ने नीची आवाज़ में कहा--''कि

---

1. कदरें 2. समकालीन 3. शीर्षक 4. बिखराव 5. डरावनी 6. आयोजित
7. हास्यास्पद

اعتماد جسے اس محبت نے تخلیق کیا ہے جو غداری کے نام سے یاد کی جاتی ہے۔ یہ غداری محض یاسمین کے پھولوں کی آرزو ہے۔ وہ گرجا کی سمت بڑھتے رہے۔

سامنے راستے کی نیم تاریکی میں ایک الزبتھن وضع کے مکان میں دھندلی روشنیاں جھلملا رہی تھیں۔ یہ ہندستانی ہائی کمیشن کے فرسٹ سکریٹری کا مکان تھا۔ اس کے آگے پھر اندھیرا تھا۔ یہ کون دیوانی روح اپنی تنہائی سے گھبرا کر باہر نکل آئی ہے۔ انھوں نے سوال کیا۔ اس سے کہو یہ یہاں کیوں کھڑی ہے۔ ان لیمپوں کے نیچے گھاس کے ان راستوں پر۔ زمین کے ان پھولوں کے درمیان اسے کچھ نہ ملے گا۔ سنسان سیڑھیوں پر یہ کون لوگ نظر آرہے ہیں۔ ان سے کہو کہ واپس جائیں اور صبح کا انتظار کریں۔

ہمارے اور ان کے خیالوں کے بھٹکنے............؟

لیکن پھر گھنٹوں نے پکارا......... آؤ.......... آج کی رات تمہارے وجود کے گناہ کا کفارہ ادا کیا جائے گا۔ میں تمہارے خدا کی آواز ہوں۔ اور تمہاری ہر تباہی میں شریک ہوں۔ اور موت کا محافظ ہوں۔ اور اب پادریوں اور راہبوں کا جلوس آگے بڑھا جو اپنے اپنے ملکوں سے جلا وطن ہو کر اس وقت خداوندقدوس کی تقدیس کرتے تھے اور گرجا کی مرمریں سیڑھیوں پر سیاہ اسکارف سے سر ڈھانپے عورتیں اور بوڑھے اور جوان بڑے صبر سے بیٹھے تسبیحیں پھیر رہے تھے اور ہولی کیمیونین کے منتظر تھے۔

ایک راستہ یہیں پر آ کر ختم ہو جاتا ہے۔ پھر ایک دیوار ہے لیکن ریشمی پردوں میں سے چھن چھن کر روشنی ادھر بھی پہنچ رہی ہے۔ گو بہت سے سیاہ پوش مریض دیوانے فلسفی اور بیمار سیاست داں راستہ روکے کھڑے ہیں۔

ہمیں تمہاری موت عزیز ہے۔ کیونکہ تمہاری موت میں نجات ہے۔ اس کے گھنٹوں نے کہا:

ہماری ماں چٹانوں کی بہن۔ سمندر کے روشن ستارے ہمیں چپکا بیٹھنا سکھا۔ یہ ہمارا عہد نامہ ہے۔

یہ ہمارا پرانا عہدنامہ تھا۔ ان کے خیالات تباہ ہو چکے۔ اب ان کے پاس کیا باقی رہا ہے.............. آرگن کے مدھم اور لرزہ خیز سروں کے ساتھ قدم اٹھاتے ہوئے وہ سب

आज दफ़्तर से वापसी में डॉक्टर आफ़्ताब राय मिल गए हैं। मैं ने उन से पूछा, डॉक्टर साहब! मैं ने सुना था कि आप रिपब्लिक लेम्मी डोज़ा में सफ़ीर हैं, तुम ने ग़लत सुना था— उन्होंने रसान से मुस्कुरा कर कहा। मैं ने घबरा कर उस को देखा, तो क्या आप भी—मैं ने सवाल करना चाहा। "हां—मैं भी" इतना कह कर वह जल्दी से ख़ुदाहाफ़िज़ कहते हुए मजमा में ग़ायब हो गए और दूसरे लमहें स्टेशन की महीब अंडरग्राउंड ने उन को निगल लिया। उन के हाथो में किताबें थीं और वह किसी से बात करना न चाहते थे। न जाने वह कहां रहते हैं। इतना अरसा उन्हों ने कैसे गुज़ारा, वतन वापस जाने की इजाज़त उन्हें कब मिलेगी— क्या होगा- "

दूर गिरजाओं के घंटे बजने शुरू हो गए थे। वह सब बाहर सड़क पर आ गए। हमारी ग़लतियों का साया आगे आगे चलता है और रात हमारे तआकुब में है। उन्हों ने सोचा-लेकिन हम रात की वादी को तेज़ी से उबूर कर रहे हैं।

हमारे चारों तरफ़ यह लाखों करोड़ों इन्सानों का हुजूम यह लोग जो अपनी क़िस्मतों को रोते हैं लेकिन देखो। यह रास्ते यह झीलें, यह बात। हमारे मुंतज़िर हैं। सन्नाटे हैं, सिर्फ़ मौत के क़दमों की चाप थी। अजनबी मौत जो यकलख़्त हमारे सामने आ गई। लेकिन हम उसे छोड़ कर हंसते आगे को निकल आएंगे। सुनो हमारे पास यक़ीन है और कामिल ऐतमाद जिसे उस मोहब्बत ने तख़लीक़ किया है जो ग़द्दारी के नाम से याद की जाती है। यह ग़द्दारी महज़ यासमीन के फूलों की आरज़ू है। वह गिरजा की सम्त बढ़ते रहे।

सामने रास्ते की नीम तारीकी में एक अलज़ेबेथन वज़ा के मकान में धुंधली रौशनियां झिलमिला रही थीं। यह हिन्दुस्तानी हाई कमीशन के फ़र्स्ट सेक्रेट्री का मकान था। उस के आगे फिर अंधेरा था। यह कौन दीवानी रूह अपनी तन्हाई से घबरा कर बाहर निकल आई। उन्हों ने सवाल किया। उस से कहो यह यहां क्यों खड़ी है। उन लैम्पों के नीचे घास के उन रास्तों पर। ज़मीन के उन फूलों के दरमियांन उसे कुछ न मिलेगा। सुनसान सीढ़ियों पर यह कौन लोग नज़र आरहे हैं। उन से कहो के वापस जाऐं और सुबह का इन्तज़ार करें।

हमारे और उन के ख़्याल के भुतने—?

लेकिन घंटों ने पुकारा-आओ-आज की रात वजूद के गुनाह का कफ़्फ़ारा[1] अदा किया जाएगा। मैं तुम्हारे ख़ुदा की आवाज़ हूं। और तुम्हारी हर तबाही में शरीक हूं और मौत का मुहाफ़िज़ हूं। और अब पादरियों और राहिबों का जुलूस

1.प्रायश्चित

آہستہ آہستہ اپنے راستے پر واپس آئے۔

کنول رانی .... کسی نے اندھیرے میں یک لخت پہچان کر چپکے سے پکارا۔ یہاں آجاؤ۔

اور ہمارے ساتھ کھڑے ہو کر اس خوبصورت روشنی کو دیکھو جو آسمان پر پھیل رہی ہے اب کسی پچھتاوے، کسی افسوس کا وقت نہیں ہے۔

''پرانے عہدنامے منسوخ ہوئے۔'' کشوری نے آہستہ سے دہرایا۔'' ہم اس طرح زندہ رہیں گے۔ ہم یوں آپ کو نہ مرنے دیں گے۔ ہماری جلاوطنی ختم ہوگئی۔ ہمارے سامنے آج کی صبح ہے مستقبل .... ہے.......... ساری دنیا کی نئی تخلیق ہے۔''

لیکن کنول کماری!.................. تم اب بھی رو رہی ہو۔؟

◆◆◆

आगे बढ़ा जो अपने अपने मुल्कों से जिला वतन होकर उस वक़्त खुदा वन्द क़ुद्दूस की तक़दीस[1] करते थे। और गिरजा की मरमरीं सीढ़ियों पर सियाह स्कार्फ़ से सर ढांपे औरतें और बुढ़े और जवान बड़े सब्र से बैठे तस्बीहें फेर रहे थे। और होली कम्योनियन के मुंतज़िर थे।

एक रास्ता यहीं पर आकर ख़त्म हो जाता है। फिर एक दीवार है लेकिन रेशमी परदों में से छन छन कर रौशनी उधर भी पहुँच रही हैं। गोया बहुत से सियाह पोश मरीज़ दीवाने फलसफ़ी और बीमार सियासतदां रास्ता रोके खड़े हैं।

हमें तुम्हारी मौत अज़ीज़ है। क्यों कि तुम्हारी मौत में निजात है। उस के घंटों ने कहा।

हमारी मां चट्टानों की बहन समंदर के रौशन सितारे हमें चुपका बैठाना सिखा। यह हमारा अहद-नामा[2] है।

यह हमारा पुराना अहद नामा था। उन के ख़्यालात तबाह हो चुके। अब उन के पास क्या बाक़ी रहा है- ऑरगन के मद्धम और लर्ज़ा-खेज़[3] सुर के साथ क़दम उठाते हुए सब आहिस्ता आहिस्ता अपने रास्ते पर वापस आए।

कंवल रानी-किसी ने अंधेरे में यकलख़्त पहचान कर चुपके से पुकारा। यहां आ जाओं।

और हमारे साथ खड़े होकर इस खूबसूरत रौशनी को देखो जो आसमान पर फैल रही है। अब किसी पछतावे, किसी अफ़सोस का वक़्त नहीं है।

''पुराने अहदनामें मनसूख़[4] हुए'' किश्वरी ने आहिस्ता से दुहराया'' हम इस तरह ज़िन्दा रहेंगे। हम यूं आप को न मरने देंगे। हमारी जिलावतनी ख़त्म होगी। हमारे सामने आज की सुबह है मुस्तक़्बिल—है— सारी दुनिया की नई तख़लीक़ है''

लेकिन कंवल कुमारी!-तुम अब भी रो रही हो- ?

1. पवित्रता 2. प्रतिज्ञापत्र 3. कंपा 4. निरस्त

جوگندر پال

کھوڈو بابا کا مقبرہ

کھودو بابا اور شام اس جھونپڑ پٹی میں آگے پیچھے داخل ہوئے۔ شام تو آپ ہی آپ سایہ سایہ آگے بڑھ گئی اور کھودو بابا کو دیکھ کر ایک پلا ہوا کتا گویا یہ کہنے کے لیے بھونکا کہ میرے پیچھے پیچھے آؤ اور اس کے آگے آگے ہولیا اور چھوٹی چھوٹی جھونپڑیوں کے بیچوں بیچ کئی تنگ راستوں سے گزر کر اسے ایک نمایاں جھونپڑے کے دروازے پر لا کھڑا کیا۔ بابا نے شاید اپنے آپ سے کچھ کہنے یا جھونپڑے والے کو بلانے کے لیے صدا لگائی، حق، جس پر خفا ہو کر کتا بھونکنے لگا، واہوں!۔ واہو۔ چوہدری کو بلانا، نہ بلانا میرا کام ہے بابا!۔ وہوں!۔

''سن لیا ہے۔ بندھوں، سن لیا ہے'' رکھا چوہدری اپنی شلوار اونچی کرتے ہوئے جھونپڑے سے باہر نکلا اور ان کی طرف آتے آتے شلوار کے ازار بند میں ڈھیل محسوس کر کے اسے کسنے کے لیے رک گیا۔ ''کسے پکڑ لائے ہوں،'' اس کی ناک میں شاید چند فالتو سوراخ تھے، جن سے اس کی آواز لیک ہو ہو کر جابجا خون میں بھر جاتی تھی۔ ہر کسی کو باپ بناں کے لے آتے ہوں میں کنس کنس کو گھر دوں؟ بولوں!''

بندھو کتا بدک کر ذرا پیچھے ہٹ گیا اور کھودو بابا کی طرف سر اٹھا کے غرایا۔ ''بولو!'' مگر بابا خاموش کھڑا رکھے چوہدری کو گھورتا رہا۔

''ایسے گھور کے کیوں دیکھ رہے ہوں، باباں؟'' چوہدری گھبرا کر مونچھوں کو تاؤ دینے لگا'' میں کوئی اور نہیں، میں ہی ہوں۔''

''نہیں۔ کھوڈو'' کھودو بابا نے اپنی گھنی ڈاڑھی میں سے منہ کھولا، ''کھودو کو کیا معلوم، کھودو کون ہے؟''

जोगेन्द्र पाल

खोदू बाबा का मक़बरा

खोदू बाबा और शाम उस झोपड़पट्टी में आगे पीछे दाख़िल हुए। शाम तो आप ही आप साया साया आगे बढ़ गई और खोदू बाबा को देखकर एक पला हुआ कुत्ता गोया यह कहने के लिए भौंका कि मेरे पीछे पीछे आओ और उसके आगे आगे हो लिया और छोटी छोटी झोंपड़ियों के बीचों बीच कई तंग रास्तों से गुज़र कर उसे एक नुमायां झोपड़े के दरवाज़े पर ला खड़ा किया। बाबा ने शायद अपने आप से कुछ कहने या झोंपड़े वाले को बुलाने के लिए सदा[1] लगाई, हक़, जिस पर ख़फ़ा हो कर कुत्ता भौंकने लगा। वाहों! -- वाहू --- चौधरी को बुलाना, न बुलाना मेरा काम है। बाबा !--वाहूं -- !

"सुन लिया है बन्धू, सुन लिया है" रखा चौधरी अपनी शलवार ऊंची करते हुए झोंपड़े से बाहर निकला और उनकी तरफ़ आते आते शलवार के इज़ार बन्द में ढील महसूस करके उसे कसने के लिए रुक गया। "किसे पकड़ लाये हों?" उसको नाक में शायद चंद फ़ालतू सूराख़ थे जिन से उसकी आवाज़ लीक हो हो कर जा बजा ख़ून में भर जाती थी, "हर किसी को बाप बना के ले आते हों किंस किंस को घर दूं? बोलों!"

बन्धू कुत्ता बिदक कर ज़रा पीछे हट गया और खोदू बाबा की तरफ़ सर उठा कर गुर्राया। "बोलो!" मगर बाबा ख़ामोश खड़ा रखे चौधरी को घूरता रहा।

"ऐसे घूर के क्यों देख रहे हों बाबा?" चौधरी घबरा कर मूछों को ताव देने लगा, "मैं कोई और नहीं मैं ही हूं"।

"नहीं खोदू" खोदू बाबा ने अपनी घनी दाढ़ी में से मुंह खोला "खोदू को क्या मालूम खोदू कौन है?"

चौधरी को गुस्सा आने लगा "मेरा नाम खोदूं नहीं बाबा"

---

1. आवाज़

چوہدری کو غصہ آنے لگا۔ ''میرا نام کھودوں نہیں، باباں۔''

چوہدری ابھی اپنا غصہ اتار بھی نہ پایا تھا کہ بابا نے پھر اچانک صدا لگائی ''حق!'' اور ایک پتھر اٹھا کر اس کے پیروں کی طرف دے مارا۔

''ار۔رے!'' چوہدری پیچھے اچھل گیا اور پھر اپنے سامنے ایک کچلے ہوئے بچھو پر نظر پڑنے پر کھڑا رہ گیا۔ ''باپ رے!'' جسے وہ کوئی گداگر سمجھ رہا تھا وہی اب اسے کوئی ولی دِکھنے لگا۔ ''جھگی چاہیے، باباں؟ ضرور دوں گا۔ اوروں سے سنگل جھگی کی زمین کے پورے پنج اوپر پنج سینکڑے، پر تم پنج اوپر دون سینکڑے بھی دے دوں تو چلے گاں۔''

''میرے ہاتھوں ناحق ایک خون ہو گیا کھودو۔'' بابا کو اطمینان بھی تھا کہ چوہدری کا بچاؤ ہو گیا ہے اور افسوس بھی کہ بچھو کچلا گیا ہے۔

''میراں نام'' چوہدری نے بابا کو بتانا چاہا کہ اس کا نام کھودو نہیں ہے، مگر اس نے خود کو روک لیا۔'' بچھوں کوں مارنے کا دکھ کاہے کاں، باباں؟ جوں کاٹتاں ہے اسے مارناں ہی اچھاں ہے۔''

''بچھو بھی کہتے ہیں جو مارتا ہے اسے کاٹنا ہی اچھا ہے۔''

اسی اثنا میں بندھو کو نہ جانے کیا سوجھی کہ وہ بابا کے پیروں پر لوٹنے لگا۔

''ارے بھاگوں، کتے کی اولاد!'' رکھا چوہدری ایک ہاتھ اوپر کر کے اس کی طرف بڑھا۔'' جاؤں، اپنی چوکیداری کروں۔''

مگر کھودو بابا نے جھک کر پیار سے کتے کی پیٹھ تھپتھپائی، اور اپنا سر اوپر اٹھانے سے پہلے زمین سے مٹی کی مٹھی بھر کر اپنے سر میں ڈال لی۔

رکھا چوہدری پہلے تو اسے حیرت سے دیکھتا رہا۔ اور پھر یہ خیال آنے پر اس نے عقیدت سے اپنے دونوں ہاتھ سینے پر باندھ لیے کہ یہ تو واقعی کوئی کراماتی بابا ہے۔''باباں، تم کہاں پنج اوپر دون سینکڑوں کا بوجھ اٹھائے پھرتے ہوں گے؟ پر کوئی بانت نہیں'' وہ پھر اپنا ازار بند کسنے لگا۔ ''اندر آؤں اور مجھ سے یہ سارے پیسے وصول کر کے میرے ہی ہاتھ میں تھمادوں'' وہ کھی کھی ہنس رہا تھا۔ بانت یہ ہے کہ چوہدری مفت میں جان دے دے توں دے دے، پر جھگی نہیں دیتاں، آؤں، باباں، اندر آں کے براجوں۔''

चौधरी अभी अपना गुस्सा उतार भी न पाया था कि बाबा ने फिर अचानक सदा लगाई "हक़[1]"। और एक पत्थर उठा कर उसके पैरो की तरफ़ दे मारा।

"अर-रे!" चौधरी पीछे उछल गया और फिर अपने सामने एक कुचले हुए बिच्छू पर नज़र पड़ने पर खड़ा रह गया— "बाप रे!" जिसे वह कोई गदागर समझ रहा था वही अब उसे कोई वली दिखने लगा। "झुग्गी चाहिए, बाबां? ज़रूर दूंगा। औरो से सिंगल झुग्गी की ज़मीन के पूरे पंच ऊपर पंच सैंकड़े ,पर तुम पंच ऊपर दून सैंकड़े भी दे दों तो चलेगां।

"मेरे हाथों नाहक़ एक खून हो गया खोदू" बाबा को इत्मीनान भी था कि चौधरी का बचाव हो गया है और अफ़सोस भी कि बिच्छू कुचला गया है।

"मेरां नाम" चौधरी ने बाबा को बताना चाहा कि उस का नाम खोदू नहीं है, मगर उसने खुद को रोक लिया "बिच्छों कों मारने का दुख काहे कां, बाबां? जों काटतां है उसे मारनां ही अच्छां है।"

"बिच्छू भी कहते है, जो मारता है उसे काटना ही अच्छा है।"

इसी असना में बन्धू को न जाने क्या सूझी के बाबा के पैरों पर लोटने लगा।

"अरे भागों, कुत्ते की औलाद!" रखा चौधरी एक हाथ ऊपर करके उसकी तरफ़ बढ़ा "जाओं अपनी चौकीदारी करों"

मगर खोदू बाबा ने झुक कर प्यार से कुत्ते की पीठ थपथपाई और अपना सर ऊपर उठाने से पहले ज़मीन से मिट्टी की मुट्ठी भर कर अपने सर में डाल ली।

रखा चौधरी पहले तो उसे हैरत से देखता रहा, और फिर यह ख़्याल आने पर उसने अक़ीदत[2] से अपने दोनों हाथ सीने पर बाधं लिये कि यह तो वाक़ई कोई करामती बाबा हैं— "बाबां तुम कहां पंच ऊपर दून सैकड़ों का बोझ उठाये फिरते होंगे? "पर कोई बांत नहीं" वह फिर अपना इज़ारबंद कसने लगा "अंदर आओं और मुझसे यह सारे पैसे वसूल कर के मेरे ही हाथ में थमा दों" वह खी खी हंस रहा था, "बांत यह है कि चौधरी मुफ़्त में जान दे दे तों दे दे पर झुग्गी नहीं देतां— आओं, बाबा, अंदर आ के बिराजों"

चौधरी बदस्तूर बंधे हाथों अपने दरवाज़े की तरफ़ मुड़ कर बन्धु के मानिंद दुम निकाले खोदू बाबा के आगे आगे हो लिया, और खोदू बाबा उसके पीछे पीछे,

1. सत्य 2. श्रद्धा

چوہدری بدستور بندھے ہاتھوں اپنے دروازے کی طرف مڑکر بندھو کے مانند دم نکالے کھودو بابا کے آگے آگے ہولیا، اور کھودو بابا اس کے پیچھے پیچھے، اور اس کی پشت پر بندھو اپنی پچھلی ٹانگوں پر کھڑے ہوکر اگلی کو اپنے مالک کے مانند سینے پر باندھنے کا جتن کر رہا تھا اور اپنی کوشش میں ناکام ہونے سے اپنے گلے سے کچھ ایسی یک حرفی بھونک پیدا کرتا تھا جیسے حق کی صدا لگا رہا ہو۔

جھونپڑے کے اندر پہنچ کر رکھے چوہدری نے اپنے ہاتھوں کشید کی ہوئی شراب سے بابا کی تواضع کرنا چاہی۔ اس نے سوچا کہ پہنچا ہوا فقیر ہے۔ چوتھے یا پانچویں آسمان کا باسی تو ہوگا ہی۔ آنکھیں اور اوپر چڑھ جائیں گی تو آپ ہی آپ ساتویں آسمان میں جا پہنچے گا اور مجھ سے پوچھے گا حق! مانگو، کھودوں، کیا مانگتے ہوں؟ وہ جی ہی جی میں کھودو بابا سے مانگنے لگا ....اور کیا مانگنے کا ں ہے باباں ؟ رام چرن کی جوروں روز میری جلیبیاں کھا کے بھی ہتھے نہیں چڑھ رہی۔ بس وہ رام ہوں جائے توں اپنا بول بالاں !......

مگر جب اس نے شراب کا گلاس کھودو بابا کے سامنے رکھا تو بابا نے "حق" کا نعرہ بلند کرکے اسے زمین پر پٹخ دیا اور ایسا کرتے ہوئے اس کا ہاتھ زخمی ہوگیا، اور پھر ہتھیلی کے خون کو ڈاڑھی سے صاف کرتے ہوئے وہ وہاں سے اٹھنے لگا تھا کہ چوہدری اس کے قدموں پر گر پڑا اور دل ہی دل میں رام چرن کی جوروں کو کوسنے لگا کہ وہ سیدھے بس میں آجائے تو اسے اس جوکھم میں پڑنے کی کیا ضرورت ہے۔

بابا کے قدموں پر گرے پڑے چوہدری ٹوٹے ہوئے گلاس کی کرچیاں اکٹھی کرنے لگا۔

"جو معاف نہیں کرتا کھودو"۔ کھودو بابا پھر آرام سے بیٹھ چکا تھا۔ "وہ بھی اسی گناہ کا سزاوار ہوتا ہے جسے وہ معاف نہیں کرتا"۔

چوہدری خوش ہوکر الماری سے جلیبیوں کا لفافہ نکال لایا جسے اس نے رام چرن کی جورو کے لیے رکھا ہوا تھا۔ "جلیبیاں کھاؤں بابا۔" وہ سوچ رہا تھا، وہ آپ توں سالی کوئی اچھا کام کرتی نہیں، میں ہی اس کے لیے تھوڑا ثواب کماں لوں۔

کھودو بابا نے جلیبیوں کا لفافہ ہاتھ سے ایک طرف کر دیا۔ "نہیں، کھودو، میٹھا کھانے

और उनकी पुश्त[1] पर बन्धू अपनी पिछली टांगो पर खड़े हो कर अगली को अपने मालिक के मानिंद[2] सीने पर बांधने का जतन कर रहा था और अपनी कोशिश में नाकाम होने पर गले से कुछ ऐसी यक हरफ़ी भौंक पैदा करता था जैसे हक़ की सदा लगा रहा हो।

झोंपड़े के अन्दर पहुंच कर रखे चौधरी ने अपने हाथों कशीद की हुई शराब से बाबा की तवाज़ो करना चाही। उसने सोचा कि पहुंचा हुआ फ़क़ीर है। चौथे या पांचवें आसमान का बासी तो होगा ही। आंखे और ऊपर चढ़ जाएंगी तो आप ही आप सातवें आसमान में जा पहुंचेगा। और मुझ से पूछेगा। हक़! मांगों खोदूं, क्या मांगते हों? वह जी ही जी में खोदू बाबा से मांगने लगा -- और क्या मांगने कां है बाबां? राम चरण की जोरू रोज़ मेरी जलेबियां खा के भी हत्थे नही चढ़ रही। बस राम हों जाए तों अपनां बोल बालां—! मगर जब उसने शराब का गिलास खोदू बाबा के सामने रखा तो बाबा ने "हक़" का नारा बुलन्द कर के उसे फ़र्श पर पटख़ दिया और ऐसा करते हुए उस का हाथ ज़ख़्मी हो गया और फिर हथेली के खून को दाढ़ी से साफ़ करते हुए वह वहां से उठने लगा था कि चौधरी उस के क़दमों पर गिर पड़ा और दिल ही दिल में रामचरण की जोरु को कोसने लगा कि वह सीधे सीधे बस में आ जाए तो उसे उस जोखम में पड़ने की क्या ज़रूरत है।

बाबा के क़दमों पर गिरे पड़े चौधरी टूटे हुए गिलास की किर्चियां इक्ट्ठी करने लगा "जो माफ़ नहीं करता,खोदू" खोदू बाबा फिर आराम से बैठ चुका था "वह भी उसी गुनाह का सज़ावार होता है जिसे वह माफ़ नहीं करता"।

चौधरी खुश हो कर अलमारी से जलेबियों का लिफ़ाफ़ा निकाल लाया जिसे उसने रामचरण की जोरु के लिए रखा हुआ था "जलेबियाँ खाओं बाबां" वह सोच रहा था वह आप तों साली कोई अच्छा काम करती नहीं मैं ही उसके लिए थोड़ा सवाब कमा लूं।

खोदू बाबा ने जलेबियों का लिफ़ाफ़ा हाथ से एक तरफ़ कर दिया। "नहीं खोदू, मीठा खाने वाला ख़्वाबे-ग़फ़लत[3] का शिकार हो जाता है।"

"ख़्वाबों ग़फ़लत! क्या खूब !" —चौधरी अपनी उंगलियां चूमते हुए

1. पीठ 2. जैसा 3. बेसुध नींद

والا خوابِ غفلت کا شکار ہو جاتا ہے۔"

"خوابیں غفلت ! کیاں خوب !....."چوہدری اپنی انگلیاں چومتے ہوئے گویا کھودو بابا کے الفاظ چوم رہا تھا۔

"اگر ہو سکے، کھودو، تو اللہ کے نام پر خشک روٹی کھلا دو۔"

چوہدری کے پاس بندھو کتے کے لیے دو تین روٹیاں رکھی تھیں، وہ اپنے آپ کو بتانے لگا، ایک دن میں نہیں دونگا تو بندھو کہیں اور سے مار لائے گا ......وہ کپڑے میں لپٹی ہوئی روٹیاں لایا اور انھیں بابا کے آگے رکھ کر پانی کا گلاس لانے کو اٹھا۔

"صرف ایک" بابا نے ایک روٹی نکال کر ہاتھ میں لے لی "کیا میں تمہارے بندھو کا حق تو نہیں مار رہا؟"

"تم تو جانی جان ہو بابا۔ تھوڑا اس رک جاؤں تو میں گھڑی بھر میں تازہ روٹیاں بنائے دتاں ہوں۔"

"نہیں تازہ بندھو کے لیے بنا لینا، کھودو۔"

کھودو بابا خدا کا شکر ادا کر کے منہ میں پہلا لقمہ ڈالنے لگا۔

"روٹی پر ذرا سا نمک ہی ڈال لوں، بابا۔"

"ہاں، کھودو، تھوڑا نمک تو ضرور دو۔" بابا پہلی بار ہنسا تو چوہدری کو لگا کہ اس کے جھونپڑے میں اجالا ہو گیا ہے۔ "تا کہ نمک حرامی کے خوف سے تمھارا احسان سدا یاد رہے۔"

"ناں، بابا، ایسا مت کہوں"۔ بابا کے سامنے نمک کی ڈبیا رکھتے ہوئے چوہدری کو اپنی شرمساری پر پیار آنے لگا تھا۔

بابا نے پانی کا گھونٹ بھرتے ہوئے اس کی طرف گھور کر دیکھا جیسے وہ اپنے پیچھے بھی بیٹھا ہو۔ چوہدری نے اپنے اطمینان کے لیے سر موڑ لیا۔

"کسے دیکھ رہے ہو کھودو؟"

"جسے تم دیکھ رہے ہو باباں، مگر میں تو یہاں ہوں۔"

"یہاں بھی کہاں ہو، کھودو؟" بابا شاید سرل نظر آنے کے لیے اپنی روٹی پر نمک

गोया खोदू बाबा के अलफाज़ चूम रहा था।

"अगर हो सके, खोदू, तो अल्लाह के नाम पर खुश्क रोटी खिला दो।"

चौधरी के पास बन्धू कुत्ते के लिए दो तीन रोटियां रखी थीं, वह अपने आप को बताने लगा एक दिन मैं नहीं दूंगा तो बन्धू कहीं और से मार लायेगा वह कपड़े में लिपटी हुई रोटियां निकाल लाया और उन्हें बाबा के आगे रख कर पानी का गिलास लाने को उठा।

"सिर्फ़ एक" बाबा ने एक रोटी निकाल कर हाथ में ले ली "क्या मैं तुम्हारे बन्धू का हक़ तो नहीं मार रहा ?"

"तुम तो जानी जान हों बाबा। थोड़ां रुक जाओं तो मैं घड़ी भर में ताज़ा रोटियां बनाये देतां हूं।"

"नहीं ताज़ा बन्धू के लिए बना लेना, खोदू"।

खोदू बाबा खुदा का शुक्र अदा करके मुँह में पहला लुक़्मा डालने लगा।

"रोटी पर ज़रा सां नमक ही डाल लों बाबां"

"हां, 'खोदू,' थोड़ा नमक तो ज़रूर दो" बाबा पहली बार हंसा तो चौधरी को लगा कि उस के झोंपड़े में उजाला हो गया है।"ताकि नमकहरामी के खौफ़ से तुम्हारा एहसान सदा[1] याद रहे"।

"नां 'बाबां', ऐसां मत कहों" बाबा के सामने नमक की डिबिया रखते हुए चौधरी को अपनी शर्मसारी पर प्यार आने लगा था।

बाबा ने पानी का घूंट भरते हुए उस की तरफ़ घूर कर देखा जैसे वह अपने पीछे भी बैठा हो। चौधरी ने घबरा कर अपने इत्मिनान के लिए सर मोड़ लिया।

"किसे देख रहे हो खोदू ?"

"जिसे तुम देख रहे हों बाबां, मगर मैं तो यहाँ हूं ?"

"यहां भी कहां हो खोदू ?" बाबा शायद सरल नज़र आने के लिए अपनी रोटी पर नमक छिड़कने लगा।

"बाबां की बाबां ही जाने।" खुद को समझा कर चौधरी बाबा से पूछने लगा।"बाबां एक बांत बतांओगे ? तुम मुझे खोदू क्यों बोलते हों।?"

"क्योंकि मैं भी खोदू हूं" अपना लुक़्मा हलक़ से उतार कर बाबा ने जवाब

1. सदैव

چھیڑ کنے لگا۔

''باباں کی باباں ہی جانے''۔ خود کو سمجھا کر چوہدری بابا سے پوچھنے لگا۔ ''بابا ایک بات بتاؤں گے؟ تم مجھے کھودو کیوں بولتے ہو؟''

''کیوں کہ میں بھی کھودو ہوں۔'' اپنا لقمہ حلق سے اتار کر بابا نے جواب دیا۔ ''اپنے نام کے سوا میرے پاس ہے ہی کیا، جو کسی کو دوں؟ سو جو ہے، سبھوں کو وہی دے دیتا ہوں، یہی ایک اپنا آپ۔''

چوہدری کا دل چاہا کہ بابا کو کھانے سے روک کر پہلے اس کی انگلیاں چوم لے ''بابا، ادھر کئی جھگیاں خالی ہیں جس پر بھی انگلی رکھ دوں، وہ تمہاری۔ ایک کی چھت توں بہت اونچی ہے، بہت ہوادار ہے۔''

نہیں مجھے سب سے اونچی چھت چاہیے، آسمان کی چھت کھودو''۔ بابا نے روٹی ختم کرکے ہاتھ ڈاڑھی سے پونچھ لیے۔ ''مجھے کوئی جھگی وگی نہیں چاہیے۔ تھوڑی سی کھلی جگہ دے سکتے ہوں تو ٹک جاؤں گا۔''

چوہدری نے ٹھان لی کہ جھگیوں سے تھوڑے فاصلے پر بابا کو وہ چبوترا دے دوں گا جہاں سے قبرستان شروع ہوتا ہے اس کی نیک نیتی میں خود اس سے بھی چوری چوری ایک کائیاں سی مسکراہٹ گھس آئی۔ اس طرح قبرستان کی زمین پر ہاتھ صاف کرنا بھی آسان ہو جائیں گا۔

حق!......تھوڑی دیر میں تھکے ماندے بابا کی آنکھیں منڈنے لگیں تو اس نے وہیں پر لیٹ جانا چاہا۔

''ٹھہرو، باباں۔ میں چدر بچھائے دیتا ہوں۔''

''نہیں، موت گھڑی بھر کی ہو، یا سدا کی، کچی مٹی پر ہی ہونی چاہیے حق۔''

کھودو بابا لیٹتے ہی خراٹے بھرنے لگا اور چوہدری اپنی جیب سے دن بھر کی کمائی نکال کر گننے لگا تا کہ اسے ٹھکانے لگا کر سوئے ......حق!......نامعلوم بابا کی مانند صدا لگا کر اس نے اپنے آپ سے کیا کہنا چاہا۔

दिया "अपने नाम के सिवा मेरे पास है ही क्या, जो किसी को दूं ? सो जो है, सभों को वही दे देता हूं, यही एक अपना आप"।

चौधरी का जी चाहा कि बाबा को खाने से रोक कर पहले उस की उंगलियां चूम लें "बाबा, इधर कई झुग्गियां खालीं हैं। जिस पर भी उंगली रख दो वह तुम्हारी। एक की छत तों बहुत ऊंची है, बहुत हवा दार है।"

"नहीं मुझे सबसे ऊंची छत चाहिए, आसमान की छत, खोदू" बाबा ने रोटी ख़त्म कर के हाथ दाढ़ी से पोंछ लिए "मुझे कोई झुग्गी वुग्गी नहीं चाहिए। थोड़ी सी खुली जगह दे सकते हो तो टिक जाऊंगा"।

चौधरी ने ठानली के झुग्गियों से थोड़े फ़ासले पर बाबा को वह चबूतरा दे दूंगा जहाँ से क़ब्रिस्तान शुरू होता है। उस की नेक नियती में खुदा उससे भी चोरी चोरी एक काइयां सी मुस्कुराहट घुस आई। इस तरह क़ब्रिस्तान की ज़मीन पर हाथ साफ करना भी आसान हों जाएंगा।

हक़! —थोड़ी देर में थके मादे बाबां की आँखें मुन्दने लगीं तो उस ने वहीं लेट जाना चाहा।

"ठहरो 'बाबा'। मैं चद्दर बिछाए देता हूं।"

"नहीं, मौत घड़ी भर की हो, या सदा की कच्ची मिट्टी पर ही होनी चाहिए। हक़!"

खोदू बाबा लेटते ही ख़र्राटे भरने लगा और चौधरी अपनी जेब से दिन भर की कमाई निकाल कर गिनने लगा ताकि इसे ठिकाने लगा कर सोए— हक़! —नामालूम बाबा की मानिन्द सदा लगा कर उसने अपने आप से क्या कहना चाहा।

(2)

रखे चौधरी ने अपनी झोंपड़ पट्टी के लोंगों को नमालूम क्या कहानियां घड़ कर सुनाईं कि अक़ीदत मंदो का हुजूम दुसरे ही रोज़ शाम को खोदू बाबा के चबूतरे पर जमा हो गया। बाबा अपने चबूतरे पर ईंटो के तकिए पर पीठ टिकाए नीम दराज़ पड़ा था, और ऐसे मालूम होता था जैसे कोई मुर्दा क़ब्र की घुटन की ताब ना लाकर बाहर खुले मैदान में आ गया हो, और अपने आस पास बैठे हुए हैरत ज़दा लोग उसे परछाइयों की मानिन्द देख रहे हों। उस ने अचानक 'हक़' का नारा लगाया जिसे सुन कर बहुतों ने अपने सर आसमान की तरफ़ उठा लिए,

(2)

رکھے چوہدری نے اپنے جھونپڑ پٹی کے لوگوں کو نامعلوم کیا کہانیاں گھڑ کر سنائیں کہ عقیدت مندوں کا ہجوم دوسرے ہی روز شام کو کھودو بابا کے چبوترے پر جمع ہو گیا۔ بابا اپنے چبوترے پر اینٹوں کے تکیے پر پیٹھ ٹکائے نیم دراز پڑا تھا، اور ایسے معلوم ہوتا تھا جیسے کوئی مردہ قبر کی گھٹن کی تاب نہ لا کر باہر کھلے میدان میں آ گیا ہو اور اپنے آس پاس بیٹھے حیرت زدہ لوگ اسے پرچھائیوں کے مانند دکھ رہے ہوں۔ اس نے اچانک 'حق' کا نعرہ لگایا جسے سن کر بہتوں نے اپنے سر آسمان کی طرف اٹھا لیے، مانو بابا کی آواز وہیں کہیں سے اتری ہو۔ بعضوں نے اس کے پہلو میں اپنے نذرانے رکھ دیے تھے جن پر اچٹتی ہوئی نگاہ دوڑاتے ہوئے اسے اخباری کاغذ سے سر نکالتی ہوئی ایک سوکھی روٹی دکھائی دی۔ اس نے آگے جھک کر روٹی اٹھا لی اور اسی دم کھانا شروع کر دیا، اور جتنی دیر میں ایک شخص دوڑ کر پانی کا جگ بھر لایا، اسی دوران اس نے روٹی پیٹ میں اتار لی۔

''حق!'' بابا کا منہ ابھی پانی سے بھرا ہوا تھا۔ اس کی آواز کے ساتھ ہی گویا کدال کی چوٹ پڑنے پر جنگل جھاڑیوں کی عقب سے قدرتی چشمے کی ایک دھار پھوٹ آئی۔

بابا کی ڈاڑھی مونچھوں میں جل تھل ہو گئی تو عقیدت مند اپنے پائچے اٹھا کر باہر نکل آئے اور بابا پھر قبرستان کی طرف پشت کر کے دوسرے نذرانوں پر جھک گیا اور پگڑی اٹھا کر ایک ننگے سر والے کو دے دی۔ لو۔ کھودو! اور چادر، ایک ننگے بدن والے کو، لو، کھودو۔ اور گوران شہد سے بھری ہوئی شیشی، ایک پھیکی شکل والی کو، اور جوتے ......اس نے ایک پھٹے پیروں والے بوڑھے کو بلایا۔ آؤ کھودو۔ یہ لو۔

اس پر بدھوا چمار اٹھ کر کھڑا ہوا'' پر ہمار تو تمار کھاتر گھرادن کھرچ کر دیا بابا۔ ایسا جادو کا جوتا بنے ہے کی ہر سائیکو پھٹ پڑے۔''

بڈھے نے جلدی سے جوتے چھین لیے کہ بدھوا کے کہنے پر کہیں بابا کی نیت نہ بدل جائے اور خوشی سے کانپنے لگا، ''بابا، میری بہو ہمیساں کہے تھے، بھکر کا ہے کو کرتے ہو بابو؟ مر جاؤ گے تو جوتے پہنا کے ہی بھیجوں گی''۔ معلوم ہوتا تھا جیسے بڈھا دیوانہ وار ناچنا چاہ رہا ہے۔

حالاں کہ مطلع بالکل صاف تھا، پھر بھی آسمان سے دو چار بوندیں ان کے گالوں پر

मानो बाबा की आवाज़ वहीं कहीं से उतरी हो। बाजों ने उस के पहलू में अपने नज़राने रख दिए थे जिन पर उचटती निगाह दौड़ाते हुए उसे अख़बारी कागज़ से सर निकालती हुई एक सूखी रोटी दिखाई दी। उसने आगे झुक कर रोटी उठा ली और उसी दम खाना शुरू कर दिया, और जितनी देर में एक शख़्स दौड़ कर पानी का जग भर लाया, उसी दौरान उस ने रोटी पेट में उतार ली।

"हक़"! बाबा का मुंह अभी पानी से भरा हुआ था। उस की आवाज़ के साथ ही गोया कुदाल की चोट पड़ने पर जंगली झाड़ियों के अक़ब[1] से क़ुदरती चश्मे की एक धार फूट आई।

बाबा की दाढ़ी मूंछों में जल थल हो गई, तो अक़ीदत मन्द अपने पांइचे उठा कर बाहर निकल आए और बाबा फिर क़ब्रिस्तान की तरफ़ पुश्त[2] कर के दूसरे नज़रानों पर झुक गया और पगड़ी उठा कर एक नंगे सर वाले को दे दी--- लो--- खोदू ! और चादर, एक नंगे बदन वाले को, लो खोदू-और गोरान शहद से भरी हुई शीशी, एक फीकी शक्ल वाली को, और जूते—उस ने एक फटे पैरों वाले बूढ़े को बुलाया। आओ खोदू, यह लो।

इस पर बुधवा चमार उठ खड़ा हुआ "पर हमार तो तुम्हार खातिर सधड़ा दिन खर्च कर दिया। बाबा ऐसा जादू का जूता बने है कि हर साईज को फिट पड़े"

बुड्ढे ने जल्दी से जूते पहन लिए कि बुधवा के कहने पर कहीं बाबा की नीयत न बदल जाए, और ख़ुशी से कांपने लगा। "बाबा, मेरी बहू हमीसां कहे थी फिक्र काहे को करते हो बापू ? मर जाओगे तो जूते पहना के ही भेजूंगी" मालूम होता था जैसे बुड्ढा दीवाना वार नाचना चाह रहा है।

हालांकि मतला[3] बिलकुल साफ था फिर भी आसमान से दो चार बूंदें उन के गालों पर आ गिरीं और उन्हें बड़ी फ़रहत महसूस हुई।

बुड्ढे के बाद बाबा ने चौधरी को बुलाया।

"यह लो" उस ने अपने चबूतरे की मुट्ठी भर मिट्टी रखे चौधरी को दी जो उस ने वैसे ही अपने सर में डाल ली जैसे बाबा ने डाली थी।

बाबा को एक लिफ़ाफ़ा और नज़र आ गया जिसमें लड्डू रखे थे। वो शायद

---

1. पीछे 2. पीठ 3. आसमान

آ گریں اور انھیں بڑی فرحت محسوس ہوئی۔

بڑھے کے بعد بابا نے چوہدری کو بلایا۔

''یہ لو۔'' اس نے اپنے چبوترے کی مٹھی بھر مٹی رکھے چوہدری کو دی جو اس نے ویسی ہی اپنے سر میں ڈال لی جیسے بابا نے ڈالی تھی۔

بابا کو ایک لفافہ اور نظر آ گیا جس میں لڈو رکھے تھے، وہ شاید سوچ رہا تھا، اس کا کیا کرے کہ مانو اپنی پشت سے اسے کسی کی آواز سنائی دی۔ ''ارے ہاں'' وہ پہلے کی طرح آگے پیچے کو دایاں بایاں بنا کے بیٹھ گیا'' یہ لو لڈو تم سب بانٹ کر کھالو۔'' اس نے لفافہ بائیں طرف چبوترے سے گرا دیا۔

''ادھر توں کوئی نہیں باباں'' چوہدری نے اس طرح جھانک کر کہا۔

''تم تو عقل کے اندھے ہو، کھودو۔ مٹی کو سر میں اچھی طرح مل کر دیکھو۔ وہ ایک بوڑھیا، دو جوان اور تین بچے کون بیٹھے ہیں؟''

''کہاں؟''

''اور تلو! جو قبروں سے نکل کر آتے ہیں وہ آنکھوں سے نہیں، سر سے دِکھتے ہیں۔''

شاید بھی کو اپنے سروں سے چھیوں مردے قبرستان کے کنارے بیٹھے دکھنے لگے تھے۔ چند تو ڈر گئے مگر کھودو بابا کے ہوتے ڈر کیسا؟ اس لیے وہ ڈرے ڈرے بھی بیٹھے رہے۔

بابا نے انھیں بتایا۔ '' تم سب بھی تو اتنے ہی زندہ ہو جتنے اپنے گمان میں۔ بولو، صحیح ہے یا غلط؟''

''پوراں صحیح، باباں، پوراں صحیح''

''مُردوں سے پیار کریں 'کھودو' تو اُن میں جان پڑ جاتی ہے۔'' ''ہاں بابا'' وہ چپکی شکل والی عورت بولی جسے گوراں شہد کی شیشی ملی تھی۔ ''انھوں تاجی حکیم موجھے بولے تھے 'مدھو چاٹو گی' بھلی لوک' تیں جی پڑو گی۔'' ادھر سے دو چار جوان ہمت کر کے ادھر قبرستان کی جانب جا بیٹھے۔

''شاباش! ہمیشہ اسی طرح مل جل کر رہو اور بانٹ کر کھاؤ''

सोच रहा था, इसका क्या करे कि मानो अपनी पुश्त से उसे किसी की आवाज़ सुनाई दी। ''अरे हां'' वह पहले की तरह आगे पीछे को दायां बायां बना के बैठ गया ''यहलो लड्डू तुम सब बांट कर खा लो। उसने लिफ़ाफ़ा बाएं तरफ़ चबूतरे से गिरा दिया।

'' इधर तो कोई नहीं बाबां''। चौधरी ने उस तरफ़ झांक कर कहा।

''तुम तो अक़्ल के अंधे हो, खोदू। मिट्टी को सर में अच्छी तरह मल कर देखो। वह एक बुढ़िया, दो जवान और तीन बच्चे कौन बैठे हैं ?''

''कहां ?''

''और मलो। जो क़ब्रों से निकल कर आते हैं वह आंखों से नहीं, सर से दिखते हैं''

शायद सभी को अपने सरों से छयों मुर्दे क़ब्रिस्तान के किनारे बैठे दिखने लगे थे। चंद तो डर गये मगर खोदू बाबा के होते हुए डर कैसा ? इस लिए वह डरे डरे भी बैठ रहे।

बाबा ने उन्हें बताया। ''तुम सब भी तो इतने ही जिंदा हो जितने अपने गुमान में— बोलो, सही है या ग़लत ?''

''पूरां सहीं, बाबां पूरां सहीं !''

''मुर्दों से प्यार करें, खोदू तो उन में जान पड़ जाती है''

''हां बाबा'' वह फीकी शक्ल वाली औरत बोली जिसे गोरान शहद की शीशी मिली थी—

''उन्हों ताजी हकीम मोड़े बोले थे। मधु चाटेगी। भली लोक, तीं जी पड़ेगी''।

इधर से दो चार जवान हिम्मत करके उधर क़ब्रिस्तान की जानिब जा बैठे।

''शाबास ! हमेशा इसी तरह मिल जुलकर रहो और बांट कर खाओ

जब अंधेरा होने लगा तो चौधरी ने एक आदमी को दौड़ाना चाहा कि लालटेन जलाकर ले आये।

''नहीं'' बाबा ने उसे टोक दिया। ''इन्सान के सिवा किसी और जानदार को भी बत्ती जलाते देखा है, खोदू ?'' बाबा ने आसमान की तरफ़ देखा। ''ऊपर देखो। बत्तियां ही बत्तियां रौशन हो रही हैं। अब तुम जाओ'' उस ने सभों से

جب اندھیرا ہونے لگا تو چوہدری نے ایک آدمی کو دوڑانا چاہا کہ لالٹین جلا کر لے آئے۔

''نہیں'' بابا نے اُسے ٹوک دیا'' انسان کے سوا کسی اور جاندار کو بھی بتی جلاتے دیکھا ہے 'کھودو' ؟'' بابا نے آسمان کی طرف دیکھا '' اوپر دیکھو۔ بتیاں ہی بتیاں روشن ہو رہی ہیں۔ اب تم جاؤ'' اس نے سبھوں سے مخاطب ہوکر کہا ''حق !حق !'' اُس نے اپنے آپ کو 'حوالے' کرنے کے لیے لیٹنے سے پہلے ہی آنکھیں موند لیں۔

رکھا چوہدری بھی سب کے پیچھے پیچھے اپنے جھونپڑے کی جانب ہولیا ہولے ہولے چلتے ہوئے اس نے بینڈ ماسٹر اور اُس کی بیوی کی طرف دیکھا جو اس کے آگے تھوڑے فاصلے پر ہاتھوں میں ہاتھ ڈالے چلے جا رہے تھے۔ وہ سوچنے لگا۔ اسی لیے تو سالاں باجہ بجاتاں ہے تو آواز آسمان تک جاں پہنچتی ہے اُسے پھر اپنی چرن داس کی جورو کا خیال آنے لگا۔ باباں نے ٹھیک کہاں ہے، بانٹ کر کھاؤ پر چرن داس کی جوروں کوئی کھانے پینے کی شے توں ہے نہیں' اور ہوں بھی' تو وہ تو قابوں میں ہی آنے میں نہیں آں رہی۔ چرن داس کو کھاؤں؟ وہ اپنے آپ کو سمجھانے لگا کہ اسے اپنے دل ہی سے نکال دے۔ پر سالی پہلے دل میں قدم رکھنے پر راضی ہو تو نکالوں بھی ...... اس کی آنکھوں میں بے بے بشیراں کی بیوہ بیٹی کا چہرہ گھومنے لگا۔ ...... کتنی سیدھی اور دین دار عورت ہے۔ میں کیوں نہ بے بے سے اس کا ہاتھ مانگ لوں ؟ دیکھا دیکھی میں روز ے نماز کی عادت ڈال کر سدھر جاؤں گا۔ چالیس کی ہے تو کیا ؟ میں بھی تو پورے پچاس کو پیچھے چھوڑ آیا ہوں۔ وہ بڑی سنجیدگی سے سوچ رہا تھا۔ پر ایک بانت ہے جھوٹ موٹ ہی سہی، بیوہ نے میرا دل جیتنا ہے تو وہ بھی چرن داس کی جوروں کی طرح بس ناں ناں کرتی رہے...... حق !......اس نے خوش ہوکر بے اختیار بول دیا۔

(3)

اگلے روز پھر کئی لوگ کھودو بابا کے چبوترے پر چلے آئے۔

''ری شیداں !'' ہرنی نے اپنی پڑوسن کو آگے جاتے ہوئے دیکھ کر اسے تیزی سے جا لیا۔'' تو بھی ادھل بابا کے مکیلے چل آئی تھی۔ کیا؟ تو مجھے بھی اپنے ساتھ لے لیا ہوتا۔''

मुख़ातिब हो कर कहा। "हक़! हक़"। उस ने अपने आप को 'हवाले' करने के लिए लेटने से पहले ही आंखें मूंद लीं।

रखा चौधरी भी सब के पीछे पीछे अपने झोंपड़े की जानिब हो लिया।

हौले हौले चलते हुए उस ने बैंड मास्टर और उस की बीबी की तरफ़ देखा जो उस के आगे थोड़े फ़ासले पर हाथों में हाथ डाले चले जा रहे थे। वह सोचने लगा। इसीलिए तो सालां बाजा बजातां है तो आवाज़ आसमान तक जां पहुंचती है— उसे फिर अपनी चरण दास की जोरू का ख़्याल आने लगा। बाबां ने ठीक कहां है, बांट कर खाओ। पर चरणदास की जोरूं कोई खाने पीने की शै[1] तों है नहीं, और हों भी, तो वह तो काबूं में ही आने में नहीं आं रही। चरणदास को खाओं?— वह अपने आप को समझाने लगा कि वह उसे अपने दिल से ही निकाल दे। पर साली पहले दिल में क़दम रखने पर राज़ी हों तो निकालूं भी— उस की आंखों में बेबे बशीरा की बेवा बेटी का चेहरा घूमने लगा—कितनी सीधी और दीनदार औरत है। मैं क्यों ना बेबे से उसी का हाथ मांग लूं? देखा देखी मैं भी रोज़े नमाज़ की आदत डाल कर सुधर जाऊंगा। चालीस की है तो क्या? मैं भी तो पूरे पचास कों पीछे छोड़ आया हूं। वह बड़ी सन्जीदगी से सोच रहा था। पर एक बांत है झूट मूट ही सही, बेवा ने मेरा दिल जीतना है तो वह भी चरणदास की जोरू की तरह बस नां नां करती रहे—हक़! —उस ने खुश होकर बे इख़्तियार बोल दिया।

(3)

अगले रोज़ फिर कई लोग खोदू बाबा के चबूतरे पर चले आए।

"रिशैदां!" हरनी ने अपनी पड़ोसन को आगे जाते हुए देख कर उसे तेज़ी से जा लिया "तू भी इथल बाबा के मकबले पल आई थी-क्या? तो मुझे भी अपने साथ ले लिया होता।"

"मुंह में खाक मकबरा क्यों? बाबे का चबूतरा कहो।" वह ज़रा रुक कर चबूतरे की तरफ़ देखने लगी। "दिखने में तो कोई मकबरा ही लगे है।"

"मैं तो कहूं, शैदां जे जो फकील होते है नां— क्या?—बड़े पहुंचे हुए लोग होते हैं। "हरनी का आदमी कहा करता, मेरी औरत बांतें क्या करती है

1. वस्तु

''منھ میں کھاک مکبرا کیوں ؟ باپے کا چبوترا کہو۔'' وہ ذرا رک کر چبوترے کی طرف دیکھنے لگی۔ ''دکھنے میں تو کوئی مکبرا ہی لگے ہے۔''

''میں تو کہوں، شیداں، جے جو پھکیل ہوتے ہے ناں ......کیا؟...... بڑے پہنچے ہوئے لوگ ہوتے ہیں۔'' ہرنی کا آدمی کہا کرتا، میری اورت باتیں کیا کرتی ہے کلکاریاں مار مار کر دل موہ لیتی ہے۔ مل کر بھی کپڑے جھاڑتے ہوئے اٹھ کھڑے ہوتے ہیں، اور ملنے کو جی چاہے تو جدھل بھی من آجائے ادھل ہی لیٹ جاتے ہیں اور آکھلی سانس بھلنے لگتے ہیں۔ کیا؟......''

کھودو بابا کے قریب پہنچ کر یہ لوگ چوکنے ہوکر ٹھہر گئے۔

ان گنت بھڑوں کی ایک چھت بابا کے سر پر چلی آرہی تھی۔ ''گھبراؤ مت کھودو کاٹتی نہیں''۔ وہ بڑے چین سے مسکرا رہا تھا۔ ''ہماری تمہاری طرح بھنبھنا کر خوش ہوتی ہیں۔''

تھوڑی دیر میں بھڑوں کی بھنبھناتی چھت باباکے سر سے بہت آگے اڑ گئی اور لوگ چبوترے کے ڈھلان کے نیچے براجمان ہوگئے، چند ادھر ہی اور چند چبوترے کی دوسری جانب قبرستان کے کنارے، جہاں کھودو بابا نے بعض مردوں کو بھی پہچان لیا ''ارے تم سب ادھر ہی کیوں گھسو بیٹھے ہو، کچھ ادھر ان لوگوں کے ساتھ جگہ بنالو۔''

بابا اور چوہدری کی آنکھیں بھی چار ہوگئیں۔ ''کیوں چوہدری، مزے میں ہو'' پھر اس کے جواب کا انتظار کیے بغیر وہ بولا؛ ''مزے میں کیا خاک ہوگے'' جو اتنی بڑی چھت کے نیچے اکیلے بسر کرتا ہے،اسے اور چارہ ہی کیا ہے؟ قبر میں کروٹیں لے لے کر جسم کو گھماتا پھراتا رہتا ہے۔''

''ہم تو اپنی قبروں میں ایسے سوئے ہوتے ہیں کہ ہمیں دنیا جہان کی خبر نہیں رہتی۔'' کوئی بولا ہی ہوگا جو بابا نے اس کی طرف تاکا۔ ''میں چوہدری کا کہہ رہا ہوں، تمہارے تو کروٹ بدلنے کی جگہ ہی نہیں ہوتی''۔

''میں نے فیصلاں کرلیا ہے بابا۔'' چوہدری کہنے لگا اگلے ماہ ہی اپنی شادی بنا لوں گا۔

''تم سے تو وہی شادی کرے گی چوہدری۔'' آج بے بے بشیراں بھی آئی ہوئی تھی

किलकारियां मार मार कर दिल मोह लेती है।"

मिल कर भी कपड़े झाड़ते हुए उठ खड़े होते हैं। और मिलने को जी चाहे तो जिधल भी मन आजाए उधल ही लेट जाते हैं और आखली सांस भलने लगते हैं क्या ?—

खोदू बाबा के क़रीब पहुँच कर यह लोग चौकन्ने होकर ठहर गए।

अनगिनत भिड़ों की एक उड़ती छत बाबा के सर पर चली आ रही थी "घबराओ नहीं, खोदू काटती नहीं"। वह बड़े चैन से मुस्कुरा रहा था। "हमारी तुम्हारी तरफ़ भिनभिना कर खुश होती हैं।"

थोड़ी देर में भिड़ों की भिनभिनाती छत बाबा के सर से बहुत आगे उड़ गई और लोग चबूतरे की ढलान के नीचे बिराजमान हो गए। चन्द इधर ही और चन्द चबूतरे की दूसरी जानिब क़ब्रिस्तान के किनारे, जहां खोदू बाबा ने बाज़ मुर्दों को भी पहचान लिया। "अरे तुम सब इधर ही क्यों घुसड़ बैठे हो, कुछ उधर उन लोगों के साथ जगह बना लो।"

बाबा और चौधरी की आंखें भी चार हो गईं। "क्यों चौधरी, मज़े में हो ?" फिर उस के जवाब का इंतिज़ार किए बग़ैर वह बोला "मज़े में क्या ख़ाक होगे जो इत्नी बड़ी छत के नीचे अकेले बसर करता है, उसे और चारा ही क्या है ? कब्र में करवटें ले ले कर जिस्म को घुमाता फिराता रहता है।"

"हम तो अपनी क़ब्रों में ऐसे सोए होते हैं कि हमें दुनियां जहां की ख़बर नहीं रहतीं"। कोई बोला ही होगा, जो बाबा ने उस तरफ़ ताका। "मैं चौधरी का कह रहा हूँ। तुम्हारे तो करवट बदलने की जगह ही नहीं होती"

"मैं ने फैसलां कर लियां है बाबा" चौधरी कह ने लगा "अगले माह ही अपनी शादी बनां लूगां।"

"तुम से तो वही शादी करेगी चौधरी," आज बेबे बशींरा भी आई हुई थी।

"जिस ने तुम्हारी नाक की धुनों में डूब मरना हो"। सब हंसने लगे।

चौधरी का माथा ठन्का कि कहीं यहां भी चिराग़ गुल ना मिले। उसने तह्य्या[1] कर लिया कि वह कल दिन निकलते ही बशीरां बेबे की झुग्गीं में गरम गरम जलेबियां लेकर पहुंच जाएगा। दो चार मीठी बातों में ही ढीली पड़ जाएगी।

1. संकल्प

''جس نے تمہاری ناک کی دھنوں میں ڈوب مرنا ہو''۔ سب ہنسنے لگے۔

چوہدری کا ماتھا ٹھنکا کہ کہیں یہاں بھی چراغ گل نہ ملے۔ اس نے تہیہ کر لیا کہ وہ کل دن نکلتے ہی بشیراں بے بے کی جھگی میں گرم گرم جلیبیاں لے کر پہنچ جائے گا۔ وہ چار میٹھی باتوں میں ہی ڈھیلی پڑ جائے گی۔ باقی رہ گئی اس کی بیوہ بیٹی ستارہ، تو وہ بیچاری تو گنو کی گنو ہے۔ اسے اس سے کیا کہ کوئی ناک سے بولتا ہے یا دائیں یا بائیں کان سے؟ شادی کے بعد وہ بے بے بشیراں کو بھی اپنے پاس ہی اٹھا لائے گا۔ بڑھیا اپنی جھگی میں اکیلی کیا کرے گی؟ یہاں گھر کا کام کاج بھی سنبھال لے گی۔ اور اس کی جھگی ......اس نے سوچا بڑے موقع کی جھگی ہے سامان سمیت بیچ دے گا جھگی کی قیمت کا اندازہ لگا کر وہ بے بے بشیراں کی بیوہ بیٹی کو بھی بھول گیا۔ پنچ اوپر پورے تیس سیکڑے۔ یا پھر پنچ اوپر اٹھارہ بیس سیکڑاں تو کدھر گئے ہی نہیں ...... اس کی آنکھیں اچانک کھودو بابا سے ٹکرا گئیں اور اسے لگا کہ بابا نے اس کے من کو ٹٹول لیا ہے اور اس نے فوراً ٹھان لی کہ بے بے بشیراں کی جھگی سے جو رقم وصول ہوگی، اس کی پائی پائی خرچ کر کے وہ اسی چبوترے پر بابا کی فرسٹ کلاس قبر بنا دے گا۔ بابا کی قبر کے سرہانے وہ سنگ مرمر لگوائے گا جس پر بابا کے نام اپنے شاعر دوست سورج نارائن زخمی سے پھڑکتے ہوئے شعر لکھوا کر کھدوائے گا......دل ہی دل میں ساری اسکیم تیار کر کے وہ مسکرانے لگا، اور اسے بدستور دیکھتے ہوئے بابا بھی، مانو انھوں نے بیک وقت ایک ہی سوچ سوچی ہو۔

کھودو بابا کے درشنوں کے لیے آج پنڈت مرلی دھر بھی آیا ہوا تھا۔ پنڈت نے تین جھگیوں پر قبضہ جما رکھا تھا، دو کو ایک بنا کے وہ اس میں اپدیش دینے کا کاروبار کرتا تھا اور تیسری میں اس نے رہائش اختیار کر رکھی تھی۔ اس کے پہلو میں سفید مونچھوں والا ایک گنجا شخص بیٹھا تھا جسے اس نے کبھی نہ دیکھا تھا۔ وہ ہنس کر اس سے پوچھنے لگا، کیوں، بڑے بھائی تم ادھر ہماری جھگیوں میں سے ہو، یا۔ اس نے قبرستان کی طرف اشارہ کیا۔ ادھر سے؟ سفید مونچھوں والے کے گلے میں کچھ ایسی عجیب و غریب خنداں آوازیں پیدا ہوئیں کہ پنڈت چونک کر اس سے پرے ہٹ گیا۔ کھودو بابا نے پنڈت کا سوال سن لیا تھا اور اس کی گھبراہٹ بھانپ لی تھی۔ اس نے پنڈت کی چوٹی اور تلک کی نسبت سے اسے پہچان

बाक़ी रह गई उस की बेवा बेटी सितारा, तो वह बेचारी तो गऊ की गऊ है। उसे इससे क्या कोई नाक से बोलता हैं या दांए या बाएं कान से? शादी के बाद वह बेबे बशीरां को भी अपने पास ही उठा लाएगा। बुढ़िया अकेली अपनी झुग्गी में क्या करेगी? यहां घर का काम काज भी सम्भाल लेगी। और उस की झुग्गी—उस ने सोचा, बड़े मौक़े की झुग्गी है। सामान समेत बेच देगा। झुग्गी की क़ीमत का अंदाजा लगा कर वह बेबे बशीरां की बेवा बेटी को भी भूल गया पन्च ऊपर पूरे तीस सैंकड़े। या फिर पन्च ऊपर अठारां बीस सैंकड़े तो किधर गए ही नहीं-उस की आँखें अचानक खोदू बाबा की आंखों से टकरा गई और उसे लगा के बाबा ने उस के मन को टटोल लिया है। और उस ने फ़ौरन ठानली के बेबे बशीरां की झुग्गी से जो रक़म वसूल होगी, उस की पाई पाई ख़र्च कर के वह उसी चबूतरे पर बाबा की फर्स्ट क्लास क़ब्र बना देगा। बाबा की क़ब्र के सिरहाने वह संगे मरमर लगवाएगा जिस पर बाबा के नाम अपने शायर दोस्त सूरज नारायण ज़ख्मी से फड़कते हुए शेर लिखवा कर खुदवाएगा-दिल ही दिल में सारी स्कीम तैयार कर के वह मुस्कुराने लगा, और उसे बदस्तूर देखते हुए बाबा भी, मानो उन्होंने बयक-वक़्त[1] एक ही सोच सोची हो।

खोदू बाबा के दर्शनों के लिए आज पन्डित मुरलीधर भी आया हुआ था। पन्डित ने तीन झुग्गियों पर क़ब्ज़ा जमा रखा था, दो को एक बना के वह उस में उपदेश देने का कारोबार करता था। और तीसरी में उस ने रिहाइश इख़्तियार कर रखी थी। उस के पहलू में सफ़ेद मूछों वाला एक गन्जा शख़्स बैठा था जिसे उस ने कभी ना देखा था। वह हंस कर उस से पूछने लगा, क्यों, बड़े भाई, तुम इधर हमारी झुग्गियों में से हो या—उस ने क़ब्रिस्तान की तरफ़ इशारा किया—उधर से?- सफेद मूछों वाले के गले में कुछ ऐसी अजीबोग़रीब ख़न्दां आवाज़ें पैदा हुई कि पन्डित चौंक कर उस से परे हट गया। खोदू बाबा ने पन्डित का सवाल सुन लिया था और उस की घबराहट भांपली थी। उस ने पन्डित की चोटी और तिलक की निसबत से उसे पहचान कर मुख़ातिब किया "पन्डित खोदू, ज्ञान मार्ग हमें दूसरों से दूर कर दे तो हमें अन्धविश्वास के मार्ग पर हो लेना चाहिए। है ना?"

"हां बाबा" बाबा का जलाल पन्डित के दिलोदिमाग़ में सरायत करने लगा

---

1. एक साथ

کر مخاطب کیا۔ ''پنڈت کھودو، گیان مارگ ہمیں دوسروں سے دور کر دے تو ہمیں اندھ وشواس کے مارگ پر ہولینا چاہیے ہے نا؟''

''ہاں، بابا۔'' بابا کا جلال پنڈت کے دل و دماغ میں سرایت کرنے لگا تھا۔ اس نے بابا پر ایمان لے آنے کے اعلان کی خاطر اپنی کس کر بندھی اتنی بڑی چوٹی ڈھیلی کر لی اور ہاتھ جوڑتے ہوئے کہا:

''تمہاری بات سن کر میرا جی خوش ہوگیا ہے۔''

''حق!۔'' کھودو بابا تن کر بیٹھ گیا ''مجھے کوئی مسخرہ سمجھتے ہو کھودو، میں تمھارا جی خوش کرنے کے لیے نہیں بول رہا۔ مجھے سمجھو اور محسوس کرو۔''

پنڈت کا چہرہ لٹک گیا۔

''جوڑے ہوئے ہاتھ کھول دو، پنڈت کھودو، اچھا بتاؤ'' وہ پوچھنے لگا، ''تمہاری سیدھی سادی ماں بڑی ہے جس نے تمھیں جنم دیا، یا اتنی بڑی چوٹی والے تم؟''

''میری ماں، دیالو''

''اسی طرح تمہاری پنڈتائی کا سارا بھرم بھی تمہاری سیدھی سادی بات سے ہے۔ لو، میں تمھیں ایک بڑی سرل کہانی سناتا ہوں، صرف یہ بتانے کے لیے کہ اجلی باتیں کتنی گہری ہوتی ہیں۔''

''واہوں!۔ وہوں۔ !'' چوہدری کا چوکیدار کتا تیز تیز دوڑتے ہوئے ادھر ہی آ رہا تھا ''ٹھہرو بابا، میں بھی بیٹھ جاؤں، پھر اپنی کہانی شروع کرنا۔''

''ہاں، آؤ، کھودو'' بیٹھ جاؤ اور دھیان سے سنو، تمہارے ہی ہم ذات کی کہانی ہے۔'' ان سب کی طرف نگاہ دوڑا کر بابا اپنی کہانی اکٹھی کرنے کے لے ذرا رک گیا۔ ''حق!۔ حق!۔ سنو، ایک بہت بڑے شہر میں ایک چھوٹا سا کتا تھا جو شہر کی سڑکوں پر مارا مارا پھرتا تھا۔''

''واہوں!۔'' بندھو بھونکنے لگا۔ ''میری ہی کہانی تمھیں کس نے سنائی، بابا؟''

''ارے چپ!'' پنڈت کو غصہ آنے لگا تو اس کے ہاتھ بے اختیار اپنی چوٹی کی گانٹھ کو کسنے کے لے اٹھ گئے ''سننا ہے تو آرام سے سن!''

था। उस ने बाबा पर ईमान ले आने के एलान की ख़ातिर अपनी कस कर बन्धी इतनी बड़ी चोटी ढीली कर ली और हाथ जोड़ते हुए कहा।

"तुम्हारी बात सुन कर मेरा जी ख़ुश हो गया है"।

"हक़!" खोदू बाबा तन कर बैठ गया "मुझे कोई मसख़रा समझते हो खोदू ? मैं तुम्हारा जी ख़ुश करने के लिए नहीं बोल रहा। मुझे समझो और महसूस करो।"

पन्डित का चहरा लटक गया।

"जोड़े हुए हाथ खोल दो, पंडित खोदू। अच्छा बताओ" वह पूछने लगा "तुम्हारी सीधी सादी मां बड़ी है जिस ने तुम्हें जन्म दिया, या इतनी बड़ी चोटी वाले तुम ?"

"मेरी मां, दयालु।"

"इसी तरह तुम्हारी पंडिताई का सारा भरम भी तुम्हारी सीधी सादी बात से मैं तुम्हें एक बड़ी सरल कहानी सुनाता हूं, सिर्फ़ यह बताने के लिए कि उथली बातें कितनी गहरी होती हैं।"

"वाहों !-वहों !-"चौधरी का चौकीदार कुत्ता तेज़ तेज़ दौड़ते हुए इधर ही आ रहा था "ठहरो बाबा, मैं भी बैठ जाऊं फिर अपनी कहानी शुरू करना"

"हां, आओ, खोदू बैठ जाओ और ध्यान से सुनो। तुम्हारे ही हम ज़ात की कहानी है" उन सब की तरफ़ निगाह दौड़ा कर बाबा अपनी कहानी इकट्ठी करने के लिए ज़रा रुक गया "हक़!-हक़!-सुनो एक बहुत बड़े शहर में एक छोटा सा कुत्ता था जो शहर की सड़कों पर मारा मारा फिरता था"।

"वाहों!" बंधू भौंकने लगा। "मेरी ही कहानी तुम्हें किस ने सुनाई, बाबा ?"

"अरे चुप!" पंडित को गुस्सा आने लगा तो उस के हाथ बे इख़्तियार अपनी चोटी की गांठ को कसने के लिए उठ गये "सुनना है तो आराम से सुन"

"हक़!" खोदू बाबा ने अपनी कहानी को थमते पाकर आगे धक्का दिया। "बे चारा बाज़ारी कुत्ता था, पालतू होता तो मालिक की फेंकी हुई गेंद ही को पकड़ा पकड़ा कर मक्खन, डबल रोटी और गोश्त खाता। यही नहीं जब कभी मालिक और मालकिन का झगड़ा हो जाता तो मालकिन से चूमा चाटी के लिए

''حق!!'' کھودو بابا نے اپنی کہانی کو تھمتے پا کر آگے دھکا دیا'' بے چارہ بازاری کتا تھا، پالتو ہوتا تو مالک کی پھینکی ہوئی گیند ہی کو پکڑا پکڑا کر مکھن، ڈبل روٹی اور گوشت کھاتا یہی نہیں، جب کبھی مالک اور مالکن کا جھگڑا ہو جاتا تو مالکن سے چوما چاٹی کے لیے اسے اس کے بستر میں جگہ بھی ملتی۔''

''واہوں!'' بندھو سے پھر نہ رہا گیا۔ ''تم بالکل درست کہہ رہے ہو بابا۔''

''ارے پھر؟'' پنڈت نے اب کے اپنی چوٹی کو اتنے زور سے کسا کہ بندھو کی چیخ نکل گئی۔

''جان پیاری ہے، بندھو، تو ٹوکو مت'' بے بے بشیراں بندھو پر ترس کھا کر بولی۔ ''پنڈت کی چوٹی سے تو ہمارے بڑے مولوی بھی بد کتے ہیں۔''

''حق!! آگے سنو۔ جس کا کوئی نام نہ ہو اس کے کئی نام ہوتے ہیں، یا پھر ایک یہی، کھودو۔ سو اس بازاری کتے کو جس نے جہاں جو بھی نام دے دیا۔ قصابوں کے بازار میں کھودو کو ڈلا کہتے تھے، یہاں وہ کبھی اس دکان کے سامنے اور کبھی اس کے سامنے کووں، چیلوں پر نگاہ رکھتا اور اس اختیاری کام کے عوض قصاب دکان بڑھانے سے پہلے اس کے آگے چند ہڈیاں اور فالتو چیتھڑے پھینک دیتے، مگر ایک دفعہ اسے محسوس ہوا کہ قصاب آنکھوں ہی آنکھوں میں اس کی گردن ناپ کر مسکرانے لگتے ہیں۔ تا کہ اس کا گوشت بھی بھیڑ کے گوشت میں ملا کر گاہکوں کو تھما دیں۔ بس پھر کیا تھا، اس نے خوف کے مارے ادھر جانا ہی چھوڑ دیا۔ حق!'' آگے کی کہانی جوڑنے سے پہلے کھودو بابا لحظہ بھر کے لیے ٹھہر گیا۔ ''پھر؟ پھر یہ ہوا کہ کوٹھیوں کے ایک علاقے میں اس کا معاملہ ایک پالتو کتیا سے مین بیٹھ گیا۔''

شیداں اور ہرنی اپنی حیرت و مسرت سے بے قابو ہو کر کانسی کی گھنٹیوں کے مانند بج اٹھیں۔

''یہ کتیا ہمارے کھودو کو بڑے پیار اور نخرے سے واہوں نام سے بلاتی تھی۔''

''واہوں!'' بندھو نے پھر ٹوکا۔ ''یہ بھی کوئی نام ہوا؟''

''بھائی میرے'' کھودو بابا نے اسے جواب دیا۔ ''کتیا کو انگریزی تھوڑا ہی آتی تھی

उसे उस के बिस्तर में जगह भी मिलती।"

"वाहूं!" बंधु से फिर न रहा गया। "तुम बिल्कुल दुरूस्त कह रहे हो बाबा।"

"अरे फिर ?" पंडित ने अब के अपनी चोटी को इतने ज़ोर से कसा के बंधू की चीख़ निकल गई।

"जान प्यारी है, बंधू, तो टोको मत" बेबे बशीरां बंधू पर तरस खाकर बोली। —"पंडित की चोटी से तो हमारे बड़े मौलवी भी बिदकते हैं।"

"हक़!" आगे सुनो-जिस का कोई नाम न हो उस के कई नाम होते हैं, या फिर एक यही, खोदू— सो इस बाज़ारी कुत्तो को जिस ने जहां जो भी नाम दे दिया। कसाबों के बाज़ार में खोदू को दुल्ला कहते थे। यहां वह कभी इस दुकान के सामने और कभी उस के सामने कव्वों चीलों पर निगाह रखता और इस इख़ितयारी काम के एवज़[1] क़साब दुकान बढ़ाने से पहले उस के आगे चंद हड्डियां और फ़ालतू चीथड़ें फेक देते, मगर एक दफ़ा उसे महसूस हुआ कि क़साब आंखों ही आखों में उस की गरदन नाप कर मुस्कुराने लगते हैं। ताकि इस का गोश्त भी भेड़ के गोश्त में मिलाकर ग्राहकों को थमा दें। बस फिर क्या था, उस ने ख़ौफ़ के मारे उधर जाना ही छोड़ दिया। "हक़!" आगे की कहानी जोड़ने से पहले खोदू बाबा लहज़ा भर के लिये ठहर गया! "फिर ?-फिर यह हुआ कि कोठियों के एक इलाक़े में उस का मामला एक पालतू कुत्तिया से ऐन बैठ गया।"

शैदां और हरनी अपनी हैरतोमुसर्रत से बे क़ाबू हो कर कांसी की घंटियों के मानिंद बज उठी।

"यह कुत्तिया हमारे खोदू को बड़ प्यार और नख़रे से वाहूं नाम से बुलाती थी।"

"वाहूं!-" बंधू ने फिर टोका-"यह भी कोई नाम हुआ।"

"भाई मेरे।" खोदू बाबा ने उसे जबाव दिया। "कुत्तिया को अंग्रेजी थोड़ा ही आती थी जो उसे टामी या टाइगर कह कर बुलाती। वह उसे सीधे सीधे अपनी असली ज़ुबान में ही मुख़ातिब करती थी। कपड़े के एक धार्मिक ब्यापारी की

1. बदले

جو اسے ٹامی یا ٹائیگر کہہ کر بلاتی۔ وہ اسے سیدھے سیدھے اپنی اصلی زبان میں ہی مخاطب کرتی تھی۔ کپڑے کے ایک دھارمک بیوپاری کی پالتو کتیا تھی اور اپنے مالک کی طرح صرف روٹی اور سبزی اور مچھلی کھاتی تھی۔ اور سادہ پانی پیتی تھی اور کوٹھی والوں کے ساتھ ہری کیرتن میں بھی شامل ہوجاتی تھی۔

''یہ سچ مچ بڑی انوکھی بات ہے بابا'' پنڈت نے پرسن ہو کر کہا۔

''آگے سنو۔ یہاں کھودو واہوں کے وارے نیارے تھے۔ شام ہوتے ہی وہ سب کی نظریں بچا کر کوٹھی کی دیوار پھاندتا اور دبے پاؤں اپنی محبوبہ کے پاس آپہنچتا۔ پھر نامعلوم انھیں کس کی نظر لگ گئی کہ کتیا بے سبب چل بسی۔''

''واہ!'' بندھو اب کتیا کے بارے میں گہرائی سے سوچنے لگا تھا۔ ''یہ کیسے ہوسکتا ہے؟۔کوئی سبب تو ہوگا ہی۔''

''سبب تو ہوگا، بہرحال مجھے اس کی خبر نہیں۔ کھودو اپنی محبوبہ کا دیا ہوا نام بھی کھوکر مہانگر کی سڑکیں ناپتا رہا۔ کچھ مل گیا تو کھا پی لیا، ورنہ اللہ اللہ کر کے جہاں پڑ گئے وہیں پڑے رہے۔''

اسی اثنا میں بندھو کو قبرستان میں ایک کتیا نظر آئی اور وہ سب کچھ چھوڑ کر اس کی جانب اچھل گیا۔ سبھوں کی نظریں بھی اس کے پیچھے پیچھے بھاگنے لگیں۔ مگر ابھی وہ اس کتیا کے قریب پہنچا ہی تھا کہ بھونک بھونک الٹے پاؤں دوڑ آیا۔

''واہوں! یہ تو اپنی چھبیلی ہے'' وہ حواس مجتمع کر کے بولا۔ ''وہی جسے مرے تین ماہ سے بھی اوپر ہولیے ہیں۔''

''اس میں ڈرنے کی کیا بات ہے؟'' بابا ہنسنے لگا ''کوئی ٹھکانہ نہ ملا ہوگا۔ اس لیے بے چاری واپس آگئی۔''

بندھو نے پھر قبرستان کی طرف نظر دوڑائی اور پہلے جھجک جھجک کر اور پھر تیز تیز دوبارہ اسی طرف ہولیا۔

''تمہاری کہانی، بابا۔''

''کہانی تو چل ہی رہی ہے۔ کھودو نے تین چار مہینے تو جیسے تیسے گزار لیے،

पालतू कुत्तिया थी और अपने मालिक की तरह सिर्फ़ रोटी और सब्ज़ी और मछली खाती थी। और सादा और साफ पानी पीती थी और कोठी वालों के साथ हरी कीर्तन में भी शामिल हो जाती थी।"

"यह सचमुच बड़ी अनोखी बात है बाबा।" पंडित ने प्रसन्न होकर कहा।

"आगे सुनो। यहां खोदू वाहूं के वारे न्यारे थे। शाम होते ही वह सब की नज़रें बचा कर कोठी की दीवार फांदता और दबे पावं अपनी महबूबा के पास आ पहुंचता। फिर ना मालूम उन्हें किस की नज़र लग गई कि कुत्तिया बे सबब चल बसी।"

"वाह!-"बंधू अब कुत्तिया के बारे में गहराई से सोचने लगा था— "यह कैसे हो सकता है?-कोई सबब तो होगा ही।"

"सबब तो होगा, बहरहाल मुझे इस की ख़बर नहीं। खोदू अपनी महबूबा का दिया हुआ नाम भी खोकर महानगर की सड़कें नापता रहा। कुछ मिल गया तो खा पी लिया, वरना अल्लाह अल्लाह करके जहां पड़ गये वहीं पड़े रहे।"

"इसी असना[1] में बंधू को क़ब्रिस्तान में एक कुत्तिया नज़र आई और वह सब कुछ छोड़ कर उस की जानिब उछल गया। सभों की नज़रें भी उस के पीछे पीछे भागने लगीं, मगर अभी वह उस कुत्तिया के क़रीब पहुंचा ही था कि भौंक भौंक उलटे पांव दौड़ा आया।

"वाहूं! - यह तो अपनी छबेली है" वह हवास[2] मुजतमा[3] करके बोला।" वही जिसे मरे तीन माह से भी ऊपर हो लिए हैं।"

"इस में डरने की क्या बात है?" बाबा हंसने लगा। "कोई ठिकाना न मिला होगा इसलिए बेचारी वापस आ गई।"

बंधू ने फिर क़ब्रिस्तान की तरफ़ नज़र दौड़ाई और पहले झिझक झिझक कर और फिर तेज़ तेज़ दोबारा उसी तरफ़ हो लिया।

"तुम्हारी कहानी, बाबा"।

"कहानी तो चल ही रही है— खोदू ने तीन चार महीने तो जैसे तैसे गुज़ार लिए, मगर खाए पीए बग़ैर चार टांगों को कैसे खड़ा रखता? सारे शहर में उसे एक नज़र देखने की भी किसी के पास फ़ुर्सत न थी। वह भी मुंह छुपा छुपा के

1. समय 2. होश व हवास ठीक करके 3. इकट्ठा करना

مگر کھائے پیے بغیر چار ٹانگوں کو کیسے کھڑا رکھتا؟ سارے شہر میں اسے ایک نظر دیکھنے کی بھی کسی کے پاس فرصت نہ تھی۔ وہ بھی منہ چھپا چھپا کے پھرتا تھا کیوں کہ بڑے شہروں میں آوارہ کتوں کو گولی سے اڑا دیا جاتا ہے۔"

"پھر؟"

"پھر وہی ہوا جو بہت پہلے ہو جانا چاہیے تھا۔ ایک دن واہوں۔"

"مگر اب تو کھودو کا کوئی نام نہ تھا"

"ہاں، اب وہ بس کھودو کا کھودو رہ گیا تھا، سو جب ایک دن وہ بازار میں گر کر ڈھیر ہو گیا تو کسی کو پتہ ہی نہ چلا کہ کون ڈھیر ہو گیا ہے، یا کوئی ڈھیر بھی ہوا ہے یا نہیں جس بھرے بازار میں وہ پڑا تھا وہاں دنوں پڑا رہا اور کسی کو نظر ہی نہ آیا۔ وہ کوئی ہوتا تو کسی کو نظر آتا"۔

"مگر بابا" بندھو اور چھبیلی۔ بس اتنی سی دیر میں ہی ایک دوسرے سے مانوس ہو چکے تھے اور سب سے ہٹ کر برلب قبرستان ٹانگوں میں ٹانگیں ڈالے بیٹھے تھے۔ "کتے بے چارے کیا انسان نہیں ہوتے؟"

"ہاں، بندھو، کوئی سمجھے تو ضرور ہوتے ہیں"۔ بابا کی بجائے پنڈت نے اسے جواب دیا۔

"مگر کوئی سمجھے، تب نا" وہی سفید مونچھوں والا پنڈت کے پڑوس سے گویا ہوا۔ "ہم انسان ہیں مگر ترستے رہتے ہیں کہ کوئی کتا سمجھ کر ہی پچکار لے۔"

اتنے میں ہی بابا پر نہ جانے کیا قلبی واردات بیتنے لگی کہ وہ یکبارگی سب سے غافل ہو کر آنکھیں بند کیے دھیمے دھیمے، حق، کا ورد کرنے لگے۔ حاضرین تھوڑی دیر تو اسے چپ چاپ دیکھتے رہے۔ پھر سب جانے کے لیے اٹھ کھڑے ہوئے۔

بندھو کو چھبیلی کے ساتھ ویسے ہی جڑا پا کر چودھری نے اسے گالی بک کر کہا۔ "ارے اٹھ، یہ تمھارے عشق کاں کاں ٹائم ہے یا چوکیداری کاں؟"

(4)

آج شام کو بھی عین اسی وقت بہت سے لوگ کھودو بابا کے چبوترے پر جمع ہو گئے۔

फिरता था। क्यों कि बड़े शहरों में आवारा कुत्तों को गोली से उड़ा दिया जाता है"।

"फिर ?"।

"फिर वही हुआ जो बहुत पहले हो जाना चाहिए था। एक दिन वाहों-"

" मगर अब तो खोदू का कोई नाम न था"।

"हां, वह बस खोदू का खोदू रह गया था, सो जब एक दिन वह बाज़ार में गिर कर ढेर हो गया तो किसी को पता ही न चला कि कौन ढेर हो गया है, या कोई ढेर भी हुआ है या नहीं। जिस भरे बाज़ार में वह पड़ा था वहां दिनों पड़ा रहा और किसी को नज़र ही न आया। वह कोई होता तो किसी को नज़र आता-"

"मगर बाबा।" बंधू और छबेली। बस इतनी सी देर में ही एक दूसरे से मानूस हो चुके थे और सबसे हट कर बर-लबे[1] क़ब्रिस्तान टांगों में टांगें डाले बैठे थे।" कुत्ते बेचारे क्या इन्सान नहीं होते?"-

"हां, बधूं, कोई समझे तो ज़रूर होते हैं"। बाबा की बजाए पंडित ने उसे जवाब दिया।

"मगर कोई समझे, तब न"। वही सफ़ेद मूछों वाला पंडित के पड़ोस से गोया हुआ "हम इन्सान हैं मगर तरसते रहते हैं कि कोई कुत्ता समझ कर ही पचुकार ले"।

इतने में ही बाबा पर न जाने क्या क़लबी[2] वारदात बीतने लगी कि वह यकबारगी सब से ग़ाफ़िल[3] हो कर आंखें बन्द किए धीमे धीमे, हक़, का विर्द करने लगे। हाज़रीन थोड़ी देर तो उसे चुप चाप देखते रहे। फिर सब जाने के लिए उठ खड़े हुए। बंधू को छबेली के साथ वैसे ही जुड़ा पाकर चौधरी ने उसे गाली बक कर कहा "अरे उठ, यह तुम्हारे इश्क कां टाइम है या चौंकीदारी कां ?"

(4)

आज शाम को भी ऐन उसी वक़्त बहुत से लोग खोदू बाबा के चबूतरे पर जमा होगए।

"तुम्हारी कल की कहानी तो अधूरी रह गई बाबा"। पंडित आज भी आया

---

1. कनारे 2. दिली 3. लापरवाह

''تمہاری کل کی کہانی تو ادھوری رہ گئی بابا۔'' پنڈت آج بھی آیا ہوا تھا۔

''کہانیاں ہوتی ہی ادھوری ہیں۔'' کھودو بابا نے کہا: ''کیوں کہ وہ ان لوگوں کی ہوتی ہیں جو یہ کہہ کے چلے جاتے ہیں، ابھی آتے ہیں، مگر وہ کبھی نہیں آتے، ہم ایک انہی کے انتظار میں ہوتے ہیں مگر کوئی اور ہی چلے آتے ہیں''

''میری سمجھ میں نہیں آتا، بابا۔'' سوال کرنے والا سبزی کی ریڑھی لگاتا تھا اور طبیعت کا کڑوا تھا، اس لیے کریلے کے نام سے پکارا جاتا تھا۔

''میری سبزی ایک دن پڑی رہ جائے تو بو چھوڑنے لگتی ہے۔ تمہارے واہوں کی لاش اتنے بھرے بازار میں پڑی رہی اور کسی کو بو تک نہ آئی؟''

'' بھرے بازاروں میں سینکڑوں بوئیں گھل مل رہی ہوتی ہیں کھودو، اس لیے کسے خبر، کون سی بو کہاں سے آرہی ہے؟'' بابا نے اپنی بات پوری کرتے ہوئے اچانک بندھو کو دیکھ لیا، جو سب سے الگ تھلگ قبرستان کی طرف منہ اٹھائے اداس سا بیٹھا تھا۔

''آج مرحومہ نہیں آئی؟''

''ہاں، بابا، پتہ نہیں، کیوں؟''

''کیا معلوم طبیعت بگڑ گئی ہو۔''

''بڑی عجیب باتیں کرتے ہو، بابا مرنے کے بعد سب روگ ووگ چھٹ جاتے ہیں۔''

''مرنے کے بعد کوئی جی سکتا ہے تو بیمار بھی کیوں نہیں ہوسکتا؟'' سب پر نظریں گھماتے ہوئے بابا کی آنکھوں میں ایک بڑی خوبصورت گندی سی لڑکی اُبھر آئی۔ وہ رک رک اسے دیکھنے لگا مگر لڑکی کو لگا کہ وہ اس کی بکری کو دیکھ رہا ہے، جو اس کی پشت پر اپنا خالی منہ ہلائے جارہی تھی۔ یہ میری بکری بالو ہے بابا۔ وہ اسے بتانے لگی۔ بڑی شریر ہے، میں اسے سنگ لے آئی ہوں۔ تمھیں سن کر کام کی بندی بن جائے گی۔ بابا اسے کوئی جواب دینا چاہتا تھا مگر ایک پوپلی بوڑھیا اس کے سامنے آ کھڑی ہوئی جس کا خشک دخاکی چہرہ بے شمار جھریوں سے اٹا ہوا تھا، مانو عمر رسیدہ زمین کا کوئی ٹکڑا قحط کے مارے جابجا لکیروں میں پھٹ گیا ہو۔

''موجھے سدا کا بکھار رہتا ہے۔''

हुआ था। "कहानियां होती ही अधूरी हैं" खोदू बाबा ने कहा।" क्योंकि वह उन लोगों की होती हैं जो यह कह कि चले जाते हैं, अभी आते हैं, मगर वह कभी नहीं आते, हम एक उन्हीं के इंतिज़ार में होते हैं मगर कोई और ही चले आते हैं।"

"मेरी समझ में नहीं आता, बाबा" सवाल करने वाला सब्ज़ी की रेढ़ी लगाता था और तबीयत का कड़वा था, इसलिए करेले के नाम से पुकारा जाता था।

"मेरी सब्ज़ी एक दिन पड़ी रह जाए तो बू छोड़ने लगती है। तुम्हारे वाहों की लाश इतने भरे बाजार में पड़ी रही और किसी को बू तक न आई?"

"भरे बाज़ारों में सैकड़ो बुएं घुल मिल रही होती हैं खोदू इस लिए किसे खबर, कौन सी बू कहां से आरही हैं?" बाबा ने अपनी बात पूरी करते हुए अचानक बंधू को देख लिया, जो सब से अलग थलग क़ब्रिस्तान की तरफ़ मुंह उठाए उदास सा बैठा था, "आज मरहूमा[1] नहीं आई?"

"हां, बाबा,पता नहीं, क्यों ?"

"क्या मालूम तबियत बिगड़ गई हो"

"बड़ी अजीब बातें करते हो बाबा। मरने के बाद सब रोग वोग छूट जाते हैं।"

"मरने के बाद कोई जी सकता है तो बीमार भी क्यों नहीं हो सकता?" सब पर नज़रें घुमाते हुए बाबा की आंखों में एक बड़ी खूबसूरत गन्दी सी लड़की भर आई। वह रुक कर उसे देखने लगा मगर लड़की को लगा कि वह उस बकरी को देख रहा है, जो उस की पुश्त पर अपना खाली मुंह हिलाए जा रही थी- यह मेरी बकरी बालू है बाबा- वह उसे बताने लगी। बड़ी शरीर है, मैं इसे संग ले आई हूं। तुम्हें सुनकर काम की बन्दी बन जाएगी— बाबा उसे कोई जवाब देना चाहता था मगर एक पोप्ली बुढ़िया उस के सामने आ खड़ी हुई, जिसका खुश्क व ख़ाकी चेहरा बेशुमार झुर्रियों से अटा हुआ था, मानो उमर-रसीदा[2] ज़मीन का कोई टुकड़ा क़हत[3] के मारे जाबजा लकीरों में फट गया हो।"

"मुझे सदा का बुखार रहता है"।

"कौन सा बुख़ार?" बाबा ने बुढ़िया से पूछा और फिर आप ही अपने आप को बताने लगे। अच्छा सदा का बुख़ार"।

---

1. स्वर्गीया 2.वयोवृद्ध 3. सूखा

''کون سا بخار؟'' بابا نے بوڑھیا سے پوچھا اور پھر آپ ہی اپنے آپ کو بتانے لگے۔ ''اچھا سدا کا بخار۔''

بوڑھیا اپنے پلو کی ایک گانٹھ کھول رہی تھی۔ ''کھیراتی دوا کھانے سے یہ گولیاں تو مل گئی ہیں پر ڈاکڈار بولتا ہے، اچھی کھوراک بھی کھاؤں۔'' پلو کی گانٹھ کھل گئی تو اس نے وہاں سے ایک پڑیا نکال کر اسے گولیاں دکھائیں۔

کنویں کا پانی گویا بابا کی آنکھوں میں انڈیل انڈیل کر قحط زدہ زمین کو سیراب کرنے لگا۔ ''تمھارا کوئی ہے ماں؟''

پنڈت نے بابا کو بتایا کہ بے چاری کا ایک اپنا آپ ہی اس کا اپنا ہے۔

''وہ بھی کہاں اس کا اپنا ہے کھودو۔''

بابا نے بکری والی چھوکری کو اپنے پاس آنے کا اشارہ کیا تو وہ اور اس کے پیچھے پیچھے اس کی بکری بھی دوڑ کر آ گئے۔

''میری ایک بات مانوں گی، کھودو؟''

''ہاں کھودو بابا، جو بھی کہو، مانوں گی، بس ایک جے نہ کہیو، بیاہ کر لیو۔''

''کیوں؟'' بابا نے دلچسپی لے کر پوچھا۔

''کیوں کیا؟ وہ مردوا مجھے بھی مجھ سے چھین لیو اور میری بکری بھی۔''

''نہیں، تم ہماری اس کھودو ماں کو ہر روز اپنی بکری کا دودھ پلایا کرو، پھر ہمارا خدا تمہارے لیے ایک خاص نواب دولہا بھیجے گا۔''

''تو پھر اپنے کھدا سے کہیو بابا، ایک ناہیں، دو نباب بھیج دیوے۔ ایک کھراب نکلا تو دوجا تو ہوگا۔ آؤ میا، ہر روج آ کر ایک پائیا کچا دودھ لے جایا کرو۔''

وہ پرے ہوئیں تو پنڈت بابا سے کہنے لگا۔'' بابا، تو پھر تمھارا وہ واہوں شہر کی پٹری پر پڑا رہ گیا؟''

''ہاں، مگر ایک دن اپنی بو کی تاب نہ لا کر مرے مرے اٹھ کھڑا ہوا اور شہر کے باہر کا رخ اختیار کیا تا کہ کہیں کچی زمین مل جائے تو گڑھا کھود کر اپنے اوپر مٹی ڈال کر پڑ جائے۔''

बुढ़िया अपने पल्लू की एक गांठ खोल रही थी। "ख़ैराती दवा खाने से यह गोलियां तो मिल गई हैं पर डाक्डर बोलता है, अच्छी खुराक भी खाओ"। पल्लू की गांठ खुल गई तो उस ने वहां से एक पुड़िया निकाल कर उसे गोलियां दिखाईं।

कुंऐ का पानी गोया बाबा की आंखों में उन्डेल उन्डेल कर क़हत-ज़दा[1] ज़मीन को सैराब करने लगा। "तुम्हारा कोई है मां ?"

पन्डित ने बाबा को बताया कि बेचारी का एक अपना आप ही उस का अपना है।

"वह भी कहां उस का अपना है खोदू ?"

बाबा ने बकरी वाली छोकरी को अपने पास आने का इशारा किया तो वह और उस के पीछे पीछे उस की बकरी भी दौड़ कर आ गए।

"मेरी एक बात मानोगी खोदू ?"

"हां खोदू बाबा, जो भी कहो, मानूगीं, बस एक जेना कहियो, बियाह कर लियो"।

"क्यों ?" बाबा ने दिलचस्पी ले कर पूछा।

"क्यों क्या ? वह मरदुआ मुझे भी मुझ से छीन लियो और मेरी बकरी भी"।

"नहीं, तुम हमारी उस खोदू मां को हर रोज़ अपनी बकरी का दूध पिलाया करो, फिर हमारा ख़ुदा तुम्हारे लिए एक ख़ास नवाब दूल्हा भेजेगा"।

"तो फिर अपने ख़ुदा से कहियो बाबा, एक नाहिं, दो नबाब भेज दे वे। एक खराब निकला तो दूजा तो होगा- आओ मैया, हर रोज आकर एक पायया कच्चा दूध ले जाया करो"।

वह परे हुई तो पंडित बाबा से कहने लगा। "बाबा, तो फिर तुम्हारा वह वाहूं शहर की पटरी पर पड़ा रह गया ?"

"हां, मगर एक दिन अपनी बू की ताब न लाकर मरे मरे उठ खड़ा हुआ और शहर के बाहर का रुख़ इख़तियार किया ताकि कहीं कच्ची ज़मीन मिल जाए तो गढ़ा खोद कर अपने ऊपर मिट्टी डाल कर पड़ जाए।"

बंधू कुछ याद आने पर खड़ा हो गया "बाबा, चौधरी के झोपड़े के पिछवाड़े तुम ही ने गढ़ा खोंदा था ?"

---

1. सूखा पीड़ित

بندھو کچھ یاد آنے پر کھڑا ہو گیا۔ ''بابا، چوہدری کے جھونپڑے کے پچھواڑے تم ہی نے گڑھا کھودا تھا؟''

''ہاں، کھودو، کیوں؟ اس رات جب میں وہیں سویا تھا۔ میری آنکھ بہت سویرے کھل گئی۔ باہر آ کے میری نظر جو پھاوڑے پر پڑی تو میں اپنی خواہش پر قابو نہ پا سکا۔ ایک آدمی اس میں بڑے آرام سے لیٹ سکتا ہے۔

''مگر کون آدمی بابا؟''

''کیوں، کوئی بھی تمھارا کھودو چوہدری ہی، میں نے سوچا، وقت آنے پر خواہ مخواہ بھٹکتا پھرے گا۔ اس نے مجھ پر اتنی مہربانی کی ہے، میں بھی کچھ کر دوں۔''

رکھا چوہدری گھبرا کر قہقہانے لگا۔

''کیا پھر واہوں شہر سے باہر نکلنے میں سپھل ہو گیا؟'' پنڈت نے بابا سے سوال کیا۔

''پہلے تو یہ ہوا کہ شہر سے باہر نکلنے کی کوشش میں وہ شہر کے اور اندر گھستا چلا گیا اور پھر ایک دن کہیں اندر ہی اندر سے برآمد ہو کر اس نے اپنے آپ کو اچانک شہر کے باہر پایا۔ مگر کیا فائدہ؟ وہ جہاں بھی پنجے رگڑ رگڑ کر زمین کی کھدائی شروع کرتا تھا وہیں زمین کا مالک اس پر لاٹھی لے کر چڑھ دوڑتا تھا'' بابا نے ذرا ٹھہر کر اپنے بیان کو جاری رکھا ''ساری زمین تو لوگوں نے اپنے نام بندھوالی ہے، کوئی ایک فٹ ٹکڑا بھی تو نہیں، جو خدا کے نام پر بچا رہ گیا ہو''

''خدا پر ایسی کون سی بپتا آن پڑی جو اس نے ساری زمین ان بے رحموں کو بیچ دی؟''

''پتہ نہیں کیا؟ پر کوئی ایسی ہی بپتا ہوگی، ورنہ آدمی نہیں، تو ایک چوتھائی ہی اپنے نام پڑی رہنے دیتا۔'' پتہ نہیں بابا کے دل میں یکبارگی کیا آئی، اس نے ہاتھوں کو کتے کی اگلی ٹانگوں کے مانند زمین پر ٹکا کر گھٹنوں کے بل چبوترے کا ایک چکر لگایا۔

''میں۔ں۔ں!۔''

''چپ'' اس خوبصورت چھوکری نے اپنی بکری کے منہ پر ہاتھ مار کر کہا۔ اسی لیے تمھیں ساتھ نہیں لاتی تھی۔''

''واہوں! واہوں!'' بندھو نے بابا کو مخاطب کر کے کہا: ''کیا ناٹک کر رہے ہو بابا؟

"हां, खोदू, क्यों ? उस रात जब मैं वहीं सोया था, मेरी आंख बहुत सवेरे खुल गई। बाहर आके मेरी नजर जो फावड़े पर पड़ी तों मैं अपनी ख़्वाहिश पर क़ाबू ना पा सका। एक आदमी उस में बड़े आराम से लेट सकता है"।

"मगर कौन आदमी, बाबा ?"

"क्यों, कोई भी तुम्हारा खोदू चौधरी ही। मैंने सोचा, वक़्त आने पर ख़्वामख़्वा भटकता फिरेगा। उसने मुझ पर इतनी मेहरबानी की है, मैं भी कुछ कर दूं"।

रखा चौधरी घबरा कर कहकहाने लगा।

"क्या फिर वाहूं शहर से बाहर निकलने में सफल हो गया?" पंडित ने बाबा से सवाल किया।

"पहले तो यह हुआ कि शहर से बाहर निकलने की कोशिश में वह शहर के और अंदर घुसता चला गया और फिर एक दिन कहीं अंदर हीं अंदर से बरामद हो कर उस ने अपने आप को अचानक शहर के बाहर पाया। मगर क्या फ़ायदा ? वह जहां भी पंजे रगड़ रगड़ कर ज़मीन की खुदाई शुरू करता था, वहीं ज़मीन का मालिक उस पर लाठी ले कर चढ़ दौड़ता था"। बाबा ने ज़रा ठहर कर अपने बयान को जारी रखा "सारी ज़मीन तो लोगों ने अपने नाम बन्धवाली है। कोई एक फ़ुट टुकड़ा भी तो नहीं, जो खुदा के नाम पर बचा रह गया हो"।

"खुदा पर ऐसी कौन सी बिपता आन पड़ी जो उस ने सारी ज़मीन इन बे रहमों को बेच दी ?"

"पता नहीं, क्या ? पर कोई ऐसी ही बिपता होगी, वरना आधी नहीं, तो एक चौथाई ही अपने नाम पड़ी रहने देता" पता नहीं बाबा के दिल में यकबारगी क्या आई, उस ने हाथों को कुत्ते की अगली टांगों के मानिन्द[1] ज़मीन पर टिका कर घुटनों के बल चबूतरे का एक चक्कर लगाया।

"मैं-एं-एं!"

"चुप!" उस खूबसूरत छोकरी ने अपनी बकरी के मुंह पर हाथ मार कर कहा" इसी लिए तुम्हें साथ नहीं लाती थी"।

"वाहूं!।" वाहूं! बंधू ने बाबा को मुख़ातिब कर के कहा "क्या नाटक कर रहे हो बाबा ? अपनी कहानी पूरी करो'

1. समान

اپنی کہانی پوری کرو۔"

"آگے کی کہانی یہ ہے۔" بابا انھیں بتانے لگا کہ وہ سگ زادہ بھاگ بھاگ کر کسی نئی بستی میں آپہنچتا اور پھر وہاں سے بھی پٹ کر ایک اور بستی میں، اور پھر اپنی ماہ و سال کی بھاگا بھاگ میں اسے یاد ہی نہ رہا کہ وہ مر چکا ہے اور بھولے بھولے ہی زندہ ہے۔" بابا کی آواز اس کے باطن کے سیلاب میں ماند پڑنے لگی تھی۔" مگر بھٹکتے بھٹکتے جہاں کہیں اسے کچی مٹی پر چین سے بیٹھنا میسر آجاتا اس کی باچھیں کھل جاتیں اور وہ اپنے پنجوں سے بے اختیار زمین چھیلنے لگتا۔ لاعلم سا کہ وہ ایسا کیوں کرتا ہے، بابا نے اپنا ایک ہاتھ ایک چھوٹے سے گڑھے میں ٹکالیا اور چبوترے پر کئی چھوٹے چھوٹے گڑھوں پر آنکھیں گاڑلیں جو شاید اسی نے اپنے ناخنوں سے مٹی چھیل چھیل کر بنا لیے تھے۔

"ارے بابا، میں بتاؤں؟" ایک آوارہ نوجوان اپنا منہ بند نہ رکھ سکا۔"وہ سگ زادے تم ہی ہو۔"

"بابا تیں کو سگ جادہ دِکھتا ہے کا؟"

"دکھوں کا پہاڑ سامنے ہو تو سگ زادہ بھی آدمی دکھنے لگتا ہے"

"واہوں!۔ وہوں!۔ و۔!"

"میں۔ یں۔ ں۔!"

"حق! حق حق! حق۔"

(5)

آج صبح کے وقت کوراں تائی نے چبوترے پر کھودو بابا کے لیے روٹی لانا تھی۔ وہ پَو پھٹتے ہی دسوں گھروں کی جھاڑ پھونک کے لیے اپنی جھگی سے نکل پڑتی تھی اور وہیں کسی گھر میں گالیاں اور روٹیاں پھوڑ پھوڑ کر پیٹ بھر لیتی اور اپنا سارا کام ختم کر کے شام کو جھگی میں لوٹتی اور مٹی کا دیا جلا کر اس طرح کھاٹ پر پڑجاتی جیسے اپنا انتم سنسکار کر کے لمبی تان رہی ہو۔

وہ کل بابا سے کہہ گئی تھی' میں کام پر نکلنے سے پہلوں روٹی دے جاؤں گی' جبھی بھوک لگے چکھ لینا"

"आगे की कहानी यह है" बाबा उन्हें बताने लगा "कि वह सग-ज़ादा भाग भाग कर किसी नई बसती में आ पहुंचता और फिर वहां से भी पिट कर एक और बसती में, और फिर अपनी माहो साल की भागा भाग में उसे याद ही न रहा कि वह मर चुका है और भूल भूले ही ज़िन्द है"। बाबा की आवाज़ उसके बातिन[1] के सैलाब में मांद पड़ने लगी थी "मगर भटकते भटकते जहां कहीं उसे कच्ची मिट्टी पर चैन से बैठना मयस्सर आ जाता उस की बाछें खिल जातीं और वह अपने पंजों से बेइख़्तियार ज़मीन छीलने लगता। लाइल्म[2] सा, कि वह ऐसा क्यों करता है।" बाबा ने अपना एक हाथ एक छोटे से गढ़े में टिका लिया और चबूतरे पर कई छोटे छोटे गढ़ों पर आंखें गाड़ लीं जो शायद उसी ने अपने नाखुनों से मिट्टी छील छील कर बना लिए थे।

"अरे बाबा, मैं बताऊं?" एक आवारा नौजवान अपना मुंह बन्द न रख सका "वह सग ज़ादे तुम ही हो"।

"बाबा तैं को सग-ज़ादा दिखता है का ?"

"दुखों का पहाड़ सामने हो तो सग ज़ादा भी आदमी दिखने लगता है"।

"वाहूं!-वाहूं!-व-"

"मैं-एं -एं -एं!"

"हक़!-हक़- !-हक़!"।

(5)

आज सुबह के वक़्त कोरां ताई ने चबूतरे पर खोदू बाबा के लिए रोटी लाना थी। वह पौ फटते ही दसों घरों की झाड़ फूंक के लिए अपनी झुग्गी से निकल पड़ती थी और वहीं किसी घर में गालियां और रोटियां फोड़ फोड़ कर पेट भर लेती और अपना सारा काम ख़त्म कर के शाम को झुग्गी में लौटती और मिट्टी का दीया जला कर इस तरह खाट पर पड़ जाती जैसे अपना अंतिम संस्कार कर के लम्बी तान रही हों।

वह कल बाबा से कह गई थी "मैं काम पर निकलने से पहले रोटी दे जाऊंगीं, जभी भूख लगे चख लेना"।

खोदू बाबा सोच रहा था कि ताई के आने में इतनी देर क्यों होली है। क्या वह आप ही उस की झुग्गी में जाकर पता करे ? इसी असना में उसे बंधू दौड़ दौड़

1. भीतर 2. अज्ञानी

کھوڈو بابا سوچ رہا تھا کہ تائی کے آنے میں اِتنی دیر کیوں ہولی ہے۔ کیا وہ آپ ہی اُس کی جھگی میں جا کر پتہ کرے؟ اسی اثنا میں اُسے بندھو دوڑ دوڑ کر چبوترے کی طرف آتا ہوا دکھائی دیا۔ وہ اپنے مُنہ میں اخبار کے کاغذ میں لپٹی ایک روٹی دابے ہوئے تھا جسے اُس نے بابا کے سامنے ڈال دیا اور سانس لے کر بولا۔ ''بابا، تائی کو خون کی اُلٹی آئی ہے۔ میں یوں ہی اُس کی جھگی میں جا نکلا تو کہنے لگی، بابا کے لیے روٹی تو میں نے پکالی ہے مگر مجھ میں چلنے کی ہمت نہیں۔ تم ہی جا کے دے آؤ اور اللہ کے نیک بندے کو میری رام رام بھی کہہ آؤ۔''

''اللہ اُس پر رحم کرے'' کھوڈو بابا نے تائی کے لیے دُعا مانگی اور روٹی ہاتھ میں لے لی۔ تائی نے روٹی پر سلیقے سے چٹنی بھی بکھیر رکھی تھی ''حق!''

''وا ہوں بڑی اچھی عورت ہے بابا اور بڑی دُکھی'' بندھو کو خواہش ہوئی کہ زور زور سے بھونکتا چلا جائے اگر اُس کے دُکھ دُور نہیں کر سکتے بابا تو تمھارا اتنا بڑا فقیر ہونے کا کیا فائدہ''

''فائدہ صرف سیدھے اور عام لوگوں سے پہنچتا ہے۔'' کھوڈو بابا نے روٹی گول کر کے دانتوں سے لقمہ بھر کاٹی اور کھانے لگا'' فقیر کمینے کو تو اپنی فکر لگی رہتی ہے مورکھ کھوڈو''۔

''واہوں دیکھ یا تو صرف مورکھ کہو یا صرف کھوڈو''۔

''دونوں کا مطلب ایک ہی ہے مورکھ بابا ہنس دیا کھوڈو تائی کا خیال رکھا کرؤ''۔

''میں تو سب کا خیال رکھتا ہوں پر کس کس کا رکھوں ہر ایک کی جان لگی ہوئی ہے۔''

بندھو بابا کو جھوپڑ پٹی کے دیگر افراد کے بارے میں بھی بتانے لگا۔ وہ بڈھا جسے تم نے بدھو چمار کا جوتا دیا تھا کل رات سے آخری ہچکیاں بھر رہا ہے اور جوتا ڈال کے لیٹا ہوا ہے اور اپنے بیٹے سے بار بار کہہ رہا ہے ''مجھے جوتوں سمیت وداع کرنا ورنہ بھوت بن کر لوٹ آؤں گا۔ بابا'' بندھو نے شاید پہلے ہی سے بابا سے یہ سوال پوچھنے کا اِرادہ کر رکھا تھا۔ ''کیا تمھیں رات کے وقت اکیلے اِس سنسان قبرستان میں ڈر نہیں لگتا؟''

''کس کا ڈر؟''

''بھوتوں کا بابا اور کس کا؟''

कर चबूतरे की तरफ़ आते हुए दिखाई दिया। वह अपने मुंह में अख़बार के कागज़ में लिपटी एक रोटी दाबे हुए था जिसे उस ने बाबा के सामने डाल दिया और सांस लेकर बोला' ' बाबा, ताई को ख़ून की उलटी आई है। मैं यों हीं उस की झुग्गी में जा निकला कहने लगी, बाबा के लिए रोटी तो मैंने पका ली है मगर मुझ में चलने की हिम्मत नहीं। तुम ही जाके दे आओं और अल्लाह के नेक बन्दे को मेरी राम राम भी कह आओ''।

''अल्लाह उस पर रहम करे!'' खोदू बाबा ने ताई के लिए दुआ मांगी और रोटी हाथ में ले ली। ताई ने रोटी पर बड़े सलीक़े से चटनी भी बिखेर रखी थी। ''हक! ''

''वाहूं! बड़ी अचछी औरत है बाबा और बड़ी दुखी'' बंधू को ख़्वाहिश हुई कि जोर ज़ोर से भौंकता चला जाए अगर तुम उसके दुख दूर नहीं कर सकते बाबा, तो तुम्हारे इतना बड़ा फ़क़ीर होने का क्या फ़ायदा ?''

''फ़ायदा सिर्फ़ सीधे और आम लोगों से पहुचंता है।'' खोदू बाबा ने रोटी गोल कर के दांतों से लुक़मा भर काटी और खाने लगा ''फ़क़ीर कमीने को तो अपनी फ़िक्र लगी रहती है, मूर्ख खोदू''

''वाहूं!। देखो, या सिर्फ़ मूर्ख कहो या सिर्फ़ खोदू'' दोनो का मतलब एक ही है मूर्ख ''बाबा हंस दिया'' ''खोदू ताई का ख्याल रखा करों''।

''मैं तो सब का ख़्याल रखता हूं, पर किस किस का रखूं? हर एक की जान टगीं हुई है।''

बंधू बाबा को झोंपड़ पट्टी के दीगर अफ़राद[1] के बारे में भी बताने लगा। ''वह बुड्ढा जिसे तुमने बुद्दू चमार का जूता दिया था, कल रात से आख़री हिचकियां भर रहा है और जूता डाल के लेटा हुआ है और अपने बेटे से बार बार कह रहा है, मुझे जूतों समेत विदा करना, वरना भूत बन के लौट आऊगां— बाबा'' बंधू ने शायद पहले ही से बाबा से यह सवाल पूछने का इरादा कर रहा था ''क्या तुम्हें रात के वक़्त अकेले इस सुन सान क़ब्रिस्तान में डर नहीं लगता ?''

''किस का डर ?''

''भूतों का बाबा, और किस का ?''

''भूतों से तो तुम भी नहीं डरते, खोदू''

---

1. फ़र्द (व्यक्ति) का बहुवचन

"بھوتوں سے تو تم بھی نہیں ڈرتے کھوڈو۔"

"نہیں بابا میں تو بہت ڈرتا ہوں۔"

"تو پھر۔"

بندھو نے بابا کی آنکھوں میں دیکھا اور اپنے آپ کو روکنے کی کوشش کے باوجود بھونکنے لگا۔

"تم مورکھ کے مورکھ ہو کھودو۔"

"نہیں بابا تم بھوت نہیں ہو اور اگر ہو بھی تو تم سے ڈر کیسا، تم اپنے بابا ہو، جانتے ہو کیا، بابا؟" اچانک یاد آنے پر وہ بابا کو بتانے لگا۔ کل اچت سیٹھ ...... وہ سب سے غریب ہے، اس لیے عبدل چچا اسے مذاق میں اچت سیٹھ کہا کرتا ہے۔ اس نے اپنی جھگی عبدل چچا سے ہی کرائے پر لے رکھی تھی اور کبھی کرایہ ادا نہیں کرتا۔ اچت سیٹھ بھی کل شام کو تمھاری باتیں سننے کے لیے آیا ہوا تھا۔ یہاں سے لوٹ کر اس نے اپنی جھگی کے دروازے پر دیسی شراب کا پورا ادھا غٹ غٹ خالی کر دیا اور مجھے زبردستی اپنے ساتھ بٹھا لیا اور بتانے لگا، سنو کھودو بابا جس سگ زادے کی کہانی سنا رہا تھا۔ جانتے ہو وہ کون ہے؟ میں ...... میں ہی وہ سگ زادہ ہوں۔ دیکھو میری طرف بابا، اس نے بھی اپنے دونوں ہاتھ زمین پر ٹکا لیے، اور اتنا اچھا بھونکنے لگا کہ اس کی آواز سے آواز ملانے پر مجھے صرف وہی سنائی دیا۔ وہ بھی کوئی کتا ہوتا ہے بابا۔ جو سنائی نہ دے" بندھو شاید اپنی شرمندگی دور کرنے کے لیے زور زور سے بھونکنے لگا، جس پر بابا نے اسے متنبہ کیا کہ آہستہ بولے،" اچھا 'لو' آہستہ بولتا ہوں۔ اچت سیٹھ کا کہنا ہے کہ ہم سبھی اپنے اپنے بھوت ہیں' جو موت کے بعد اپنی بو کی تاب نہ لا کر چار ٹانگوں پر کھڑے ہو جاتے ہیں۔ تم یقین نہیں کرو گے بابا، اس نے تو ذہن پر زور ڈال کر مجھے اپنی موت کی تاریخ بھی بتا دی۔ بڑا دُکھی آدمی ہے۔ اپنا دُکھ بھولنے کے لیے شراب پیتا رہتا ہے مگر پی کر اُسے اپنے دکھ اور یاد آنے لگتے ہیں،،۔ کتے کی واہوں غم دغصہ" سے پھر اُونچی ہونے لگی۔ "پچھلے سال اُس کی بیوی۔ اُس بیماری کو کیا کہتے ہیں۔ آتشک سوزاک سے مر گئی تھی۔ کل شراب کے نشے میں وحشت ہو کر وہ مجھے بتا رہا تھا، میں اپنے بیوی کو کیسے روؤں؟ میں تو اُس سے بھی چار سال پہلے اُسی دن مر گیا تھا جب ایک

"नहीं, बाबा, मैं तो बहुत डरता हूं"

"तो फिर-"

बंधू ने बाबा की आखों में देखा और अपने आप को रोकने की कोशिश के बावजूद भौंकने लगा।

"तुम मूर्ख के मूर्ख हो खोदू"।

"नहीं, बाबा, तुम भूत नहीं हो, और अगर हो भी, तो तुम से डर कैसा, तुम अपने बाबा हो, जानते हो, क्या, बाबा?" अचानक याद आने पर वह बाबा को बताने लगा। "कल उच्चित सेठ-वह सबसे ग़रीब है, इस लिए अब्दुल चाचा उसे मज़ाक़ में उच्चित सेठ कहा करता है। उसने अपनी झुग्गी अब्दुल चाचा से ही किराए पर ले रखी है और कभी किराया अदा नहीं करता। उच्चित सेठ भी कल शाम को तुम्हारी बातें सुनने के लिए आया हुआ था। यहां से लौट कर उसने अपनी झुग्गी के दरवाज़े पर देसी शराब का पूरा अद्धा गट गट ख़ाली कर दिया। और मुझे ज़बरदस्ती अपने साथ बिठा लिया और बताने लगा, सुनो, खोदू बाबा जिस सग ज़ादे की कहानी सुना रहा था। जानते हो, वह कौन है? मैं-मैं ही वह सग ज़ादा हूं। देखो मेरी तरफ़- बाबा, उसने भी तुम्हारी तरह अपने दोनों हाथ ज़मीन पर टिका लिए, और इतना अच्छा भौंकने लगा कि उसकी आवाज़ में आवाज़ मिलाने पर मुझे सिर्फ़ वही सुनाई दिया। वह भी कोई कुत्ता होता है बाबा जो सुनाई न दे" बंधू शायद अपनी शर्मिन्दगी दूर करने कि लिए ज़ोर ज़ोर से भौंकने लगा, जिस पर बाबा ने उसे मुतनब्बे[1] किया कि आहिस्ता बोले" अच्छा लो, आहिस्ता बोलता हूं। उच्चित सेठ का कहना है कि हम सभी अपने अपने भूत हैं। जो मौत के बाद अपनी बू की ताब न ला कर चार टांगों पर खड़े हो जाते हैं। तुम यक़ीन नहीं करोगे बाबा, उस ने तो ज़हन पर ज़ोर डाल डाल कर मुझे अपनी मौत की तारीख़ भी बता दी। बड़ा दुखी आदमी है। अपना दुख भूलने के लिए शराब पीता रहता है मगर पी कर उसे अपने दुख और याद आने लगते हैं" कुत्ते की वाहों वाहों ग़गोग़ुस्सा से फिर ऊंची होने लगी "पिछले साल उस की बीवी-उस बीमारी को क्या कहते हैं-आतशिके सोज़ाक से मर गई थी। कल शराब के नशे में धुत हो कर वह मुझे बता रहा था, मैं अपनी बीवी को कैसे रोकूं? मैं तो उस से भी चार साल पहले उसी दिन मर गया था जब एक टूरिस्ट ने मुझे

1. ख़बरदार

ٹورسٹ نے مجھے ایک خوب صورت والی عورت لانے کو کہا تھا اور میں سمجھا بجھا کر اپنی بیوی کو ہی بنا سنوار کے لے گیا تھا۔ گھر میں پیسے ہوں گے تو اور کیا چاہیے؟ وہ رونے لگا، بابا، اور پوچھنے لگا، کیا میں تمھیں اپنا بھوت معلوم نہیں ہوتا؟ میں نے اُس کی طرف آنکھیں جھپکا جھپکا کر دیکھا۔ کبھی وہ سارے کا سارا صاف نظر آ جاتا تھا، اور کبھی اُس کے سارے چہرے پر صرف ناک، یا صرف مُنہ، یا صرف آنکھیں۔ میں تو وہاں سے بھاگ کھڑا ہوا'' اپنی بدحواسی پر حاوی ہونے کے لیے بندھوں نے دو چار بار تیز تیز بے مطلب بھونکا۔ ''ارے !تم نے روٹی کھانے سے ہاتھ کیوں روک رکھا ہے؟'' وہ بابا سے پوچھنے لگا۔ ''ایک تو تم پیٹ بھر کر کھاتے نہیں، دوسرے جتنا کھاتے ہو، وہ بھی اتنا سا، جتنی میں دکھاوے کی چوکیداری کرتا ہوں۔ میں تمھیں سچ سچ بتاؤں؟ رکھے چوہدری کی دو روٹیوں سے میرا پیٹ نہیں بھرتا۔ میں ہر جھگی سے کچھ نہ کچھ چُرا کر کھانے کی تاک میں لگا رہتا ہوں اور اب تو مجھے چھبیلی کے لیے بھی ہاتھ پیر مارنے پڑیں گے۔ یہ چھبیلی دو دن سے کہاں غائب ہے بابا ؟ میرا تو خیال ہے اُس کے مرنے ورنے کی خبر جھوٹی تھی۔ وہ اپنے کسی یار کے ساتھ رفو چکر ہوگئی ہوگی۔ اُس سے لڑ جھگڑ کر آئی ہوگی۔ اور اب غصہ ٹھنڈا پڑنے پر واپس اُسی کے پاس چلی گئی ہے مجھے تو وہ اپنی عزّت آبرو کے پردے کے لیے برتتی ہے'، اور بس۔ اُس سے تو اچھا ہے کہ مر بھی گئی تھی تو مری پڑی رہتی۔ ہہ ہا۔ واہوں !'' اپنے غصے کا اظہار کرتے ہوئے بندھوا یکا ایکی ہنسنے لگا۔

''اس میں ہنسنے کا کیا مقام ہے کھودو؟''

''ہے، بابا، ہے! مجھے رام چرن کی جورو کا خیال آ گیا ہے''۔ بندھوا کھُل کر ہنسنے کے لیے ذرا رُک گیا۔ ''کل رات رام چرن کی جورو دودھ والے جانگلو کے ساتھ چمپت ہوگئی۔ رکھے چوہدری کی اُس پر نظر تھی بابا۔ آج صبح میں چوہدری کے یہاں گیا تو وہ بے وجہ مجھ پر گالیاں اور پتھر برسانے لگا۔ مجھے بھی تاؤ آ گیا اور میں نے بھی جی کھول کر سنائیں۔ پھر وہ ٹھنڈا ہو کے مجھ سے معافی مانگنے لگا، اور پوچھنے لگا، کیا میں جانگلو سے بھی گیا گزرا ہوں، بندھو؟ سچ سچ بتاؤ؟ اب میں اُسے کیا بتاتا؟ آج وہ نئے کپڑے پہن کے اور جلیبیوں کی ٹوکری بھروا کے بے بے بشیراں کے پاس گیا ہے۔''

''ہہ ہہ ہاہہ!'' کھودو بابا بھی کھِلکھلا کر ہنس پڑا۔

एक खूब ठस्से वाली औरत लाने को कहा था और मैं समझा बुझा कर अपनी बीवी को ही बना संवार के ले गया था। घर में पैसे होंगे तो और क्या चाहिए ?- वह रोने लगा, बाबा, और पूछने लगा,क्या मैं तुम्हें अपना भूत मालूम नहीं होता ? मैं ने उस की तरफ़ आंखें झपका झपका कर देखा। कभी वह सारे का सारा साफ़ नज़र आ जाता था, और कभी उस के सारे चेहरे पर सिर्फ़ नाक, या सिर्फ़ मुंह, या सिर्फ़ आंखें-मैं तो वहां से भाग खड़ा हुआ''। अपनी बदहवासी पर हावी होने के लिए बंधू ने दो चार बार तेज़ तेज़ बेमतलब भौंका ''अरे! तुमने रोटी खाने से हाथ क्यों रोक रखा है ?'' वह बाबा से पूछने लगा ''एक तो तुम पेट भर कर खाते नहीं, दूसरे जितना खाते हो वह भी इतना सा, जितनी मैं दिखावे की चौकीदारी करता हूं। मैं तुम्हें सच सच बताऊं। रखे चौधरी की दो रोटियों से मेरा पेट नहीं भरता। मैं हर झुग्गी से कुछ न कुछ चुरा कर खाने की ताक में लगा रहता हूं और अब तो मुझे छबेली के लिए भी हाथ पैर मारने पड़ेंगे। यह छबेली दो दिन से कहां गायब है बाबा ? मेरा तो ख़्याल है उस के मरने वरने की खबर झूठी थी। वह अपने किसी यार के साथ रफ़ू चक्कर हो गई होगी। उस से लड़ झगड़ कर आई होगी। और अब गुस्सा ठन्डा पड़ने पर वापस उसी के पास चली गई है मुझे तो वह अपनी इज़्ज़त आबरू के परदे के लिए बरतती है। और बस, इस से तो अच्छा है कि मर भी गई थी तो मरी पड़ी रहती। हाहा। ''वाहूं।'' अपने गुस्से का इज़हार करते हुए बंधू एका एकी हंसने लगा।

''इस में हंसने का क्या मक़ाम हैं खोदू ?''

''है, बाबा , है! मुझे राम चरण की जोरू का ख़्याल आ गया है'' बंधू और खुल कर हंसने के लिए ज़रा रुक गया ''कल रात राम चरण की जोरू दूध वाले जांगलू के साथ चम्पत हो गई। रखे चौधरी की उस पर नज़र थी बाबा, आज सुबह मैं चौधरी के यहां गया तो वह बेवजह मुझ पर गालियां और पत्थर बरसाने लगा। मुझे भी ताव आ गया और मैने भी जी खोल कर सुनाई। फिर वह ठन्डा हो के मुझ से माफ़ी मांगने लगा और पूछने लगा, क्या मैं जांगलू से भी गया गुज़रा हूं, बंधू सच सच बताओ। अब मैं उसे क्या बताता ? आज वह नए कपड़े पहन के और जलेबियों की टोकरी भरवा के बेबे बशीरां के पास गया है''।

''हहा हहा हा!'' खोदू बाबा भी खिलखिला कर हंस पड़ा।

"ہمیشہ اسی طرح خوب ہنسا کرو بابا"۔ بندھو شادمانی میں تیز تیز دُم ہلانے لگا اس طرح مجھے بہت اچھے لگ رہے ہو۔

بندھو نے دیکھا کہ اُن کی سیدھ میں ہی کیکر کے نیچے ایک کالا ناگ بھی بابا کو دیکھ دیکھ کر آدھا اپنے بل کے اندر اور آدھا باہر خوشی سے بے اختیار بل اور پھنکار رہا ہے۔

"اُسے دیکھ کر تمھارا دم کیوں خشک ہو گیا؟ وہ بھی اپنا یار غار ہے کھودو"۔

روٹی کا آخری لقمہ منہ میں ٹھونس کر بابا کھڑا ہو گیا" آ و تائی کو دیکھ آتے ہیں، وہیں پانی بھی پی لیں گے"

خوفزدہ بندھو بابا کو کوئی جواب دیے بغیر فوراً اُمڑ گیا اور بابا کے آگے دوڑنے لگا۔

"آہستہ، کھودو!" بابا اُس کی سرزنش کرنے لگا" میرے ساتھ ساتھ چلو"۔

"اس کے باوجود چل پھر رہے ہو— حق!"

بندھو نے سرموڑ کر کیکر کے درخت سے فاصلے کا جائزہ لیا اور کچھ یاد آنے پر کھڑا ہو گیا۔" ہماری جھونپڑپٹی میں ایک بڑی نیک کرسٹانی عورت ہے بابا، روزی مدر شام کو اُس کے دھندے کا ٹائم ہوتا ہے، اس لیے وہ کل دن میں کسی وقت تم سے ملنے آئے گی"۔

"کیا دھندا کرتی ہے؟"

"جسم بیچنے کا"

آگے آگے دوڑنے کی نیت سے بندھو نے سرموڑا تو بابا نے اُسے پھر تنبیہ کی۔

"آہستہ!"

"مجھ سے آہستہ نہیں چلا جاتا، بابا" بندھو نے دوڑ لگانے سے پہلے جواب دیا۔" تم آہستہ آہستہ آؤ۔ میں جا کے تائی کو بتاتا ہوں۔"

(6)

دوسرے روز روزی مدر بابا کے چبوترے پر آئی تو آتے ہی اس نے اپنے تھیلے سے دو سیب نکال کر بابا کو پیش کیے جنھیں ہاتھوں میں لے کر بابا نے لوٹا دیا۔

"یہاں سے جاتے جاتے یہ سیب کھودو تائی کو دے دینا۔"

"کھودو تائی کون؟" مدر نے ہنس کر پوچھا" اچھا اچھا! اپنا تائی کوراں۔ کوئی لفڑا نہیں

"हमेशा इसी तरह खूब हंसा करो बाबा।" बंधू शादमानी ' में तेज़ तेज़ दुम हिलाने लगा।"इस तरह मुझे बहुत अच्छे लग रहे हो"

बंधू ने देखा कि उन की सीध में ही कीकर के नीचे एक काला नाग भी बाबा को देख देख कर आधा अपने बिल के अन्दर और आधा बाहर ख़ुशी से बे-इख़्तियार हिल और फुंकार रहा है।"उसे देख कर तुम्हारा दम क्यो ख़ुश्क हो गया है? वह भी अपना यार ग़ार है खोदू" रोटी का आखरी लुक़मा मुंह में ठूंस कर बाबा खड़ा हो गया "आओ ताई को देख आते हैं, वहीं पानी भी पी लेंगे"।

ख़ौफ़ ज़दा बंधू बाबा को कोई जवाब दिए बग़ैर फ़ौरन मुड़ गया और बाबा के आगे दौड़ने लगा।

"आहिस्ता, खोदू!" बाबा उस की सरज़निश[1] करने लगा" मेरे साथ साथ चलो।"

"तुम्हारे उस यार ग़ार को देख कर वाक़ई मेरा दम निकल गया"।

"इस के बावजूद चल फिर रहे हो–हक़!"

बंधू ने सर मोड़ कर कीकर के दरख़्त से फ़ासले का जाएज़ा लिया और कुछ याद आने पर खड़ा हो गया।"हमारी झोंपड़ पट्टी में एक बड़ी नेक क्रिसटानी औरत है बाबा, रोज़ी मदर, शाम को उस के धन्धे का टाइम होता है, इस लिए वह कल दिन में किसी वक़्त तुमसे मिलने आएगी"

"क्या धन्धा करती है?"

"जिस्म बेचने का"

आगे आगे दौड़ने की नीयत से बंधू ने सर मोड़ा तो बाबा ने उसे फिर तंबीह[2] की।

"आहिस्ता!"

"मुझ से आहिस्ता नहीं चला जाता, बाबा" बंधू ने दौड़ लगाने से पहले उसे जवाब दिया।"तुम आहिस्ता आहिस्ता आओ। मैं जाके ताई को बताता हूं"

(6)

दूसरे रोज़ रोज़ी मदर बाबा के चबूतरे पर आई तो आते ही उस ने अपने थैले से दो सेब निकाल कर बाबा को पेश किए जिन्हें हाथों में ले कर बाबा ने लौटा दिया।"यहां से जाते जाते यह सेब खोदू ताई को दे देना "

---

1. डांटना 2. ख़बरदार

ہم دے دیتا۔" پھر اس نے تھیلے سے ولائتی شراب کی ایک بوتل نکالی "یہ تائی کوراں نہیں لے گا۔"

"حق!" بابا کا چہرہ غصے سے جلالی ہونے لگا۔

مدر نے جلدی سے شراب کی بوتل کو واپس تھیلے میں ڈال لیا اور ڈر جانے کے باوجود آواز میں خفگی بھر کر بولی، "کیا تم سمجھتا ہے بابا کہ ہم کو اپنے الٹے سیدھے دھندے اچھا لگتا ہے؟ پر ہم یہ دھندا نہ کرے تو اور کیا کرے؟ تم کھدا کا آدمی ہے بابا تم سے کیا پردہ؟" وہ بے جھجک بولنے لگی تھی۔ "تم سوچو میری اُمر میں گراہک کو سونپا جاتا ہے یا گاڈ آل مائٹی کو؟ بولو بابا! کبھی کوئی کڑک جوان گراہک پھنس جاتا ہے تو میں اس کے باجوؤں میں اپنا بیٹا یاد کر کے رونے لگتا ہے"۔ اس کے لہجہ میں ملتجیانہ اصرار تھا۔ "جب میں کھد آپ ہی اپنے آپ سے نفرت کرتا ہے تو تم کاہے کو کرتا ہے بابا؟"

مدر کے بے تامل اعتراف سے بابا ڈھیلا پڑ چکا تھا۔ "بولو تمھیں مجھ سے کیا چاہیے؟"

"اور کیا چاہیے؟ ہم نے پتہ چلا ہے تمھارے بلانے پر مرے ہوئے لوگ واپس آجاتے ہیں۔" مدر کی آنکھیں چھلکنے لگیں۔

"ہم کا وکی بیٹا شراب پی پی کر کھدا کا پیارا ہو گیا تھا۔ ہمیں ہمارا وکی سے بس ایک بار ملا دو۔"

کھودو بابا کو محسوس ہوا کہ اس کے سینے میں بھی مدر کا دل ہی دھڑکنے لگا ہے "ملا دوں گا۔ حق!...... ضرور ملا دوں گا۔"

مدر ڈانواں ڈول ہونے لگی کہ بابا انھیں کیوں کر ملائے گا۔ "ہمارے وکی کا مرے پورا ایک برس ہو گیا ہے بابا۔"

"تو کیا ہوا مدر؟ غریب آدمی کے مرنے سے اس کی جان تھوڑا ہی چھوٹ جاتی ہے۔"

(7)

آج شام کو تو جھونپڑ پٹی کے تقریباً سبھی لوگ بابا کے چبوترے پر اُمنڈ آئے تھے اور نہ صرف قبرستان کی اس جانب بلکہ اُس جانب بھی قبرستان کا سارا کنارہ گھیر کر بیٹھ گئے تھے۔ کیا معلوم، قبرستان کے مردے بیچارے کہاں اپنی جگہ بنا کر بیٹھے تھے۔؟

کھودو بابا پہلے روز کی مانند چبوترے کے کنارے جوڑی ہوئی اینٹوں پر اپنی پیٹھ

"खोदू ताई कौन? "मदर ने हंस कर पूछा" अच्चा अच्चा! अपना ताई कोरां। कोई लफड़ा नहीं, हम दे देता "फिर उसने थैले से विलायती शराब की एक बोतल निकाली" "यह ताई कोरां नहीं लेगा"

"हक़!" बाबा का चेहरा गुस्से से जलाली होने लगा।

मदर ने जल्दी से शराब की बोतल को वापस थैले में डाल लिया और डर जाने के बावजूद आवाज़ में ख़फ़गी[1] भरके बोली क्या तुम समझता है बाबा, कि हम को अपने उल्टे सीधे धन्धे अच्चा लगता है? पर हम यह धन्धे न करे तो और क्या करे? तुम खुदा का आदमी है बाबा, तुम से क्या परदा?" वह बे झिझक बोलने लगती है "तुम सोचो मेरी उमर में जिस्म ग्राहक को सौंपा जाता हैं या गॉड आल माईटी को? बोलो, बाबा! कभी कोई कड़क जवान ग्राहक फंस जाता है तो मैं उस के बाजुओं में अपना बेटा याद कर के रोने लगता है"। उस के लहजे में मुलतजियाना[2] इसरार[3] था। "जब मैं खुद आप ही अपने आप से नफरत करता है तो तुम काहे को करता है बाबा?

"मदर के बेताम्मुल[4] ऐतराफ़[5] से बाबा ढीला पड़ चुका था "बोलो, मुझ से तुम्हें क्या चाहिए?"

"और क्या चाहिए? हमें पता चला है तुम्हारे बुलाने पर मरे हुए लोग वापस चला आता है।" मदर की आंखें छलकने लगीं।

"हम का विक्की बेटा शराब पी पी कर खुदा का प्यारा हो गया था। हमें हमारा विक्की से बस एक बार मिला दो"

खोदू बाबा को महसूस हुआ कि उस के सीने में भी मदर का दिल ही धड़कने लगा है। "मिला दूंगा"। हक़!- ज़रूर मिला दूंगा।

मदर डावां डोल होने लगी कि बाबा उन्हें क्यों कर मिलाएगा "हमारे विक्की का मरे पूरा एक बरस बीत गया है बाबा"

"तो क्या हुआ, मदर? ग़रीब आदमी के मरने से उस की जान थोड़ा ही छूट जाती है।"

(7)

आज शाम को तो झोंपड़ पट्टी के तक़रीबन सभी लोग बाबा के चबूतरे पर उमड़ आए थे और न सिर्फ़ क़ब्रिस्तान की इस जानिब बल्कि उस जानिब भी

1.नाराज़गी 2.प्रार्थना वाला अंदाज़ 3.ज़िद 4.बे झिझक 5. स्वीकृति

ٹکائے نیم دراز بے جنبش پڑا تھا اور اپنی پھٹی پھٹی آنکھوں کو آکاش میں کھبائے ایسے لگ رہا تھا جیسے اپنی قبر سے نکل کر وہیں اپنی مٹی پر ڈھیر ہو کے اپنی تلاش میں آسماں میں پہنچا ہوا ہے۔

سبھی لوگ بابا کے گن گا رہے تھے اور ان کے کان کھڑے تھے کہ اور گھڑی دو گھڑی میں جونہی اس کی صدائے حق سنائی دے گی، وہ اسی وقت ہمہ تن گوش اس کی طرف متوجہ ہو جائیں گے۔

پنڈت نے تو اسے اس طرح ڈوبا پا کر عقیدت مندی سے اپنی چوٹی کی ساری گانٹھیں کھول لیں۔ "میں نے بڑے بڑے فقیر اور مہاتما دیکھے ہیں چوہدری۔"

وہ رکھے چوہدری کے بغل میں بیٹھا تھا۔ "پر اپنا بابا کھودو تو دور...... بہت دور تک پہنچا ہوا ہے۔"

"تبھی اسے واپسی میں دیر ہو رہی ہے" رکھے چوہدری کو الجھن ہو رہی تھی کہ کھودو بابا اب آکاش سے پلٹ کیوں نہیں آتا۔

"سنو" پنڈت نے چوہدری کو ٹھوکا دیا۔ "کوئی ہنسا ہے"

"تو کیاں ہوا ں پنڈت ہنسنے والا کیا تم سے پاٹھ پوجاں کرائے بغیر نہیں ہنس سکتاں؟"

"نہیں چوہدری"۔ پنڈت نے اپنی بات پر زور دینے کے لیے آواز کو دبا کر کہا۔ "میرا مطلب ادھر والوں سے نہیں...... سنو، پھر کوئی ہنسا ہے۔ ادھر والوں سے !" اس نے قبرستان کی طرف اشارہ کیا۔

"تو کیا ہواں؟" چوہدری نے بابا کا لہجہ اختیار کر کے کہا۔ "کوئی ادھر کا ہو یا اُدھر کا، خدا کی ساری مخلوق برابر ہے۔"

"لو بابا نے ہلنا تو شروع کر دیا ہے۔"

چوہدری نے فوراً بابا کی طرف دیکھا۔ "وہ تو مکھی ہے جوں باباں کے منہ پر مل رہی ہے۔"

وہ مکھی اڑانے کے لیے اپنی جگہ سے اٹھ کر بابا کے پاس آیا۔ "اوں مورکھوں۔" سب چونک کر اس کی طرف دیکھنے لگے۔ "باباں یہاں کہاں ہے؟"

क़ब्रिस्तान का सारा किनारा घेर कर बैठ गए थे। क्या मालूम क़ब्रिस्तान के मुर्दे बेचारे कहां अपनी जगह बनाकर बैठे थे?

खोदू बाबा पहले रोज़ के मानिन्द चबूतरे के सिरहाने जोड़ी हुई, ईंटें पर अपनी पीठ टिकाए नीम दराज़ बे-जुम्बिश पड़ा था और अपनी फटी फटी आंखों को आकाश में खुबाए ऐसे लग रहा था जैसे अपनी क़ब्र से निकल कर वहीं अपनी मिट्टी पर ढेर हो के अपनी तलाश में आसमान में पहुंचा हुआ है।

सभी लोग बाबा के गुन गा रहे थे और उन के कान खड़े थे कि और घड़ी दो घड़ी में जू हीं उस की सदाए हक़ सुनाई देगी वह उसी वक़्त हमा-तन-गोश[1] उसकी तरफ़ मोतवज्जा हो जाएंगे।

पंडित मुरली धर ने तो उसे इस तरह डूबे हुए पाकर अक़ीदत मन्दी से अपनी चोटी की सारी गांठें खोल लीं "मैंने बड़े बड़े फ़क़ीर और महात्मा देखे हैं चौधरी।"

वह रखे चौधरी की बग़ल में बैठा था "पर अपना बाबा खोदू तो दूर- बहुत दूर तक पहुंचा हुआ है।"

"तभी उसे वापसी में देर हो रही है" रखे चौधरी को उलझन हो रही थी कि खोदू बाबा अब आकाश से पलट क्यों नहीं आता।

"सुनो" पंडित ने चौधरी को ठहोका दिया "कोई हंसा है।"

"तों क्यां हुआं पंडित? हंसने वाला क्या तुम से पाठ पूजां कराए बग़ैर नहीं हंस सकतां?"

"नहीं चैधरी" पंडित ने अपनी बात ज़ोर देने के लिए आवाज़ को दबा कर कहा "मेरा मतलब इधर वालो से नहीं—सुनो, फिर कोई हंसा है उधर वालों से!" उसने क़ब्रिस्तान की तरफ़ इशारा किया।

"तो क्या हुआं?" चौधरी ने बाबा का लहजा इख़्तियार करके कहा। "कोई इधर कां हों या उधर कां, ख़ुदा की सारी मख़लूक़[2] बराबर है।"

"लो, बाबा ने हिलना तो शुरू कर दिया है"।

चौधरी ने फ़ौरन बाबा की तरफ़ देखा "वह तो मक्खी हैं जों बाबा के मुंह पर हिल रहीं हैं" वह मक्खी उड़ाने के लिए अपनी जगह से उठ कर बाबा के पास आया "ओं मुर्खों" सब चौंक कर उस की तरफ़ देखने लगे। "बाबा यहां कहा हैं?"

---

1. चुप साध कर 2. प्रजा

''ہمارے سامنے کون پڑا ہے؟'' پنڈت نے پوچھا۔

''بابا توں کوچ کر چکاں ہے۔''

''واہوں! وہوں!'' بندھو بھی بھونک بھونک کر چوہدری کے پاس آ کھڑا ہوا۔ ''وہوں!''

''گھبراؤ نہیں۔'' سب سراسیمہ ہو کر اٹھنے لگے تو پنڈت انھیں سمجھانے لگا۔ ''جہاں بھی گیا ہے، وہاں سے اور تھوڑی دیر میں لوٹ آئے گا۔'' اسے پھر لگا جیسے کئی مردوں نے قہقہہ لگایا ہے اور وہ بوکھلا کر بول اٹھا۔

''دھیان سے دیکھو، چوہدری، بابا کہیں چل تو نہیں بسا؟''

''ہاں، شیداں'' ہرنی اپنی پڑوسن کو بتا رہی تھی۔ ''پیل پھکیل ادھل نہیں ہوتے جدّھل ہوتے ہیں۔ کیا؟ کیا پتہ کھدا کے بندے بدن سے نکل کر کدھل پہنچے ہوتے ہیں۔'' اوروں کو بھی اپنی طرف متوجہ پا کر وہ اپنی بات میں بہتی چلی گئی۔ ''میں اپنا مکابلہ بابا سے نہیں کل لئی۔ کہاں بابا اول کہاں میں مہاموکھ۔ کیا؟ میں نے کئی بال ماسوس کیا ہے، میلی جان تو اِدھل چوہدلی کی جھونپڑ پٹی میں اٹکی ہوتی ہے۔ اول میں اپنی ماں کے آنگن میں آڈی ٹپا کھیل لئی ہوتی ہوں۔ کیا؟۔ اب بتاؤ، میں ہوتی کدِھل ہوں، مجھے اپنی تلب ہونے لگے تو کھد کو کہاں ڈھونڈوں؟''

''وہوں!'' بندھو سب کی طرف منہ لٹکا کر بھونک رہا تھا۔ ''آرام سے بیٹھے رہے۔ واہوں!''

''میں تو کہوں ہرنی'' ۔شیداں بول رہی تھی۔ ''بابا جب گھومتے پھرتے ادھر آن نکلا تھا، اس وکھت کیا پتہ وہ اسی تراں کدھر پڑا ہوگا؟''

''واہوں!'' بندھو ان سب کو مخاطب کرنے کے لیے کھودو بابا کے پہلو میں چبوترے پر آ کھڑا ہوا تھا۔ ''پہلے تو بابا اپنے ٹھکانے کی کھوج میں گھومتا پھرتا تھا۔ واہوں!۔ اب اسے کہاں جانا ہے وہوں!۔ وہ اب سدا کے لیے یہیں بس گیا ہے۔ واہوں! واہوں!''

◆◆◆

''हमारे सामने कौन पड़ा हैं'' पंडित ने पूछा

''बाबां तों कूच कर चुकां है''।

''वाहूं! वाहूं!'' बंधू भी भौंक भौंक कर चौधरी के पास आ खड़ा हुआ! ''वाहू''!

''घबराओ नहीं'' सब सरासीमां[1] होकर उठने लगे तो पंडित उन्हें समझाने लगा। ''जहां भी गया है, वहां से और थोड़ी देर में लौट आएगा।'' उसे फिर लगा जैसे कई मुर्दों ने क़हक़हा लगाया है और वह बौखला कर बोल उठा।

''ध्यान से देखो, चौधरी, बाबा कहीं चल तो नहीं बसा?''

''हां, शैदां'' हरनी अपनी पड़ोसन को बता रही थी। ''पील फक्कील उधल नहीं होते जिधल होते हैं-क्या?। क्या पता खुदा के बन्दे बदन से निकल कर किधल पहुचे होते हैं।'' औरों को भी अपनी तरफ़ मोतावज्जा पाकर वह अपनी बात में बहती चली गई ''मैं अपना मुकाबला बाबा से नहीं कल लई। कहां बाबा औल कहां मैं महा मूलख- क्या? मेंने कई बाल मासूस किया है, मेली जान तो इधल चौहदली की झोपड पट्टी में अटकी होती है। औल मैं अपनी मां के आंगन में आड़ी टिप्पा खेल लई होती हूं। क्या? अब बताओ मैं हौती किधल हूं? मुझे अपनी तलब होने लगे तो खुद को कहां ढूंढूं?''

''वाहूं!-'' बंधू सब की तरफ़ मुंह लटका कर भौंक रहा था ''आराम से बैठे रहो वाहूं!''

''मैं तो कहों हरनी'' शयदां बोल रहीं थी ''बाबा जब घूमते फिरते इधर आन निकला था, उस वखत क्या पता वह इसी तरां किभर पड़ा होगा?''

''वाहूं!'' बंधू उन सब को मुख़ातिब करने के लिए खोदू बाबा के पहलू में चबूतरे पर आ खड़ा हुआ था। ''पहले तो बाबा अपने ठिकाने की खोज में घूमता फिरता था- वाहूं!- अब उसे कहां जाना हैं। वाहूं!- वह अब सदा के लिए यहीं बस गया है-

''वाहूं! वाहूं।''

---
1. डरते हुए

اقبال مجید

ایک حلفیہ بیان

میں مقدس کتابوں پر ہاتھ رکھ کر قسم کھاتا ہوں جو کچھ میں نے دیکھا ہے وہ سچ سچ بیان کروں گا۔

اس سچائی میں آپ کو شریک کر لوں گا جو صرف سچ ہے اور سچ کے سوا کچھ نہیں۔

یہ ایک رات کی بات ہے۔

یہ ایک اندھیری سنسان برسات کی رات کی بات ہے۔

یہ ایک ایسی رات کی بات ہے جب میں اکیلا اپنے بستر پر لیٹا تھا اور دیوار پر ٹیوب لائٹ جل رہی تھی۔ کمرے کا دروازہ بند تھا. روشن دان کھلا تھا۔ بارش کا موسم تھا۔ ٹیوب لائٹ پر بہت سے چھوٹے چھوٹے کیڑے رینگ رہے تھے یقیناً یہ برساتی کیڑے تھے۔ تب ہی میرے سر کے اوپر سے مسہری اور کمرے کی چھت کے درمیان فضا میں بھنبھناہٹ کی آواز کے ساتھ کسی قدر بڑے کیڑے کے اڑنے کی آواز آئی اور پھر مسہری کے برابر فرش پر پٹ سے کسی کے گرنے کی آواز۔ یہ آواز اتنی واضح تھی کہ میرا دھیان اس کی طرف چلا گیا۔

کیا گرا تھا۔؟ آپ ضرور سوال کریں گے؟

اگر میں چاہوں تو اس سوال کا جواب دینے سے پہلے آپ کو دوسری باتوں میں کافی دیر الجھائے رکھ سکتا ہوں لیکن آپ خود پہلے سے بہت الجھے ہوئے ہیں اور وقت کم ہے اور صبر و تحمل سے آپ سب ہی گھبراتے ہیں اور فوراً اصل معاملات تک پہنچنے کی آپ میں ظالمانہ حد تک عادت پڑ چکی ہے اور یہ کہ آپ کو جزئیات سے نہیں اصل سے دلچسپی زیادہ ہے اور یہ بھی کہ سچائی کو آپ دوٹوک ہی پسند کرتے ہیں اس لیے.....

इक़बाल मजीद

एक हलफ़िया बयान

मैं मुक़द्दस किताबों पर हाथ रखकर क़सम खाता हूँ कि जो कुछ मैंने देखा है वह सच सच बयान करूँगा

उस सच्चाई में आपको शरीक कर लूंगा जो सिर्फ़ सच है और सच के सिवा कुछ नहीं।

यह एक रात की बात है।

यह एक अंधेरी सुनसान बरसात की रात की बात है।

यह एक ऐसी रात की बात है जब मैं अकेला अपने बिस्तर पर लेटा था और दीवार पर ट्यूबलाइट जल रही थी। कमरे का दरवाज़ा बन्द था । रौशनदान खुला था बारिश का मौसम था ट्यूबलाइट पर बहुत से छोटे छोटे कीड़े रेंग रहे थे। यक़ीनन यह बरसाती कीड़े थे। तब ही मेरे सर के ऊपर से मसहरी और कमरे की छत के दरमियान फ़िज़ा में भंभनाहट की आवाज़ के साथ किसी क़दर बड़े कीड़े के उड़ने की आवाज़ आई और फिर मसहरी के बराबर फ़र्श पर पट से किसी के गिरने की आवाज़—— यह आवाज़ इतनी वाज़ेह[1] थी कि मेरा ध्यान उसकी तरफ़ चला गया।

क्या गिरा था ...... ? आप ज़रूर यह सवाल करेंगें।

अगर मैं चाहूं तो इस सवाल का जवाब देने से पहले आप को दूसरी बातों में काफ़ी देर उलझाये रख सकता हूँ लेकिन आप खुद पहले से बहुत उलझे हुए हैं। और वक़्त कम है और सब्रोतहम्मुल से आप सब ही घबराते है और फ़ौरन असल मामलात तक पहुंचने की आप में ज़ालिमाना हद तक आदत पड़ चुकी है और यह कि आप को जुज़यात[2] से नहीं असल से दिलचस्पी ज़्यादा है और यह भी कि सच्चाई को आप दो टोक ही पसन्द करते हैं।

1. साफ़ 2. छोटी छोटी बातें

......اس لیے میں تمام تہذیبوں اور قوموں اور انسانی برادریوں کے تمام تر خداؤں کو حاضر و ناظر جان کر قسم کھاتا ہوں اور پھر کہتا ہوں کہ میں نے جو کچھ دیکھا ہے وہ آپ کو صحیح اور ٹھیک ٹھیک بتادوں گا۔

یہ ایک رات کی بات ہے۔

یہ ایک اندھیری سنسان برسات کی رات کی بات ہے۔

یہ ایک ایسی رات کی بات ہے جب میں فرش پر کسی چیز کے گرنے کی آواز سن کر اس کی طرف مخاطب ہوگیا تھا۔ میں نے دیکھا مسہری کے قریب بس مشکل سے ایک میٹر دور ایک کالے رنگ کا بدہیئت' بدشکل' بدرد' بدقماش' بدنظر' بدطینت کیڑا پیٹھ کے بل الٹا پڑا ہوا تھا۔ اس کیڑے کے موٹے' بھدے اور گول گول سے چھوٹے سے جسم پر غالباً دو پر بھی تھے چھوٹے سے باریک دو پر۔ ان پروں کی لمبائی اس کے ڈیل ڈول کو دیکھتے ہوئے بہت ہی چھوٹی تھی۔ اس کی کئی ٹانگیں تھیں' چار بھی ہوسکتی تھیں یا چھ بھی انھیں گنا اس لیے نہیں جا سکتا تھا کہ وہ انھیں برابر چلائے جارہا تھا۔ پیٹھ کے بل فرش پر پڑا ہوا وہ برابر اپنے پیر چلائے جارہا تھا۔ میں اسے چپ چاپ مسہری پر لیٹے لیٹے دیکھتا رہا۔

چکنا فرش

کیڑے کی پیٹھ بھی شاید چکنی تھی۔

☆

کیا آپ جانتے ہیں کہ پھر کیا ہوا؟۔

آپ میں سے بہت سے نہیں بھی جانتے ہوں گے۔

ٹانگیں بے حد باریک' بھدا جسم اور اس پر جسم کا خاصا وزن' بس وہ ٹانگیں چلائے جارہا تھا۔ دو منٹ' پانچ منٹ' دس منٹ' وہ مستقل اپنے کو پلٹنے کی کوشش میں لگا ہوا تھا۔

دراصل یہ ایک کوشش کی بات ہے۔

یہ ایک لگاتار' ایک ہی جگہ پڑ کر چکنے فرش سے بے نیاز ہوکر کی جانے والی کوشش کی بات ہے۔

इस लिए……

…… इस लिए मैं तमाम तहज़ीबों और क़ौमों और इन्सानी बिरादरियों के तमाम तर ख़ुदाओं को हाज़िरो नाज़िर जान कर क़सम खाता हूँ और फिर कहता हूँ कि मैंने जो कुछ देखा है वह आप को सही और ठीक ठीक बता दूंगा।

यह एक रात की बात है।

यह एक अंधेरी सुनसान बरसात की रात की बात है ।

यह एक ऐसी रात की बात है जब मैं फ़र्श पर किसी चीज़ के गिरने की आवाज़ सुन कर उस की तरफ़ मुख़ातिब हो गया था। मैने देखा मसहरी के क़रीब बस मुश्किल से एक मीटर दूर एक काले रंग का बदहैयत,(1) बदशकल,(2) बद्‌रू,(3) बदक़ुमाश,(4) बद्‌नज़र, बद्‌तीनत(5) कीड़ा पीठ के बल उलटा पड़ा हुआ था। उस कीड़े के मोटे भद्‌दे और गोल गोल से छोटे से जिस्म पर ग़ालेबन दो पर भी थे छोटे से बारीक दो पर उन परों की लम्बाई उसके डील डोल को देखते हुए बहुत ही छोटी थी उस की कई टाँगे थी चार भी हो सकती थीं या छः भी उन्हें गिना इस लिए नहीं जा सकता था कि वह उन्हे बराबर चलाया जा रहा था। पीठ के बल फ़र्श पर पड़ा हुआ वह बराबर अपने पैर चलाये जा रहा था। मैं उसे चुप–चाप मसहरी पर लेटे लेटे देखता रहा । चिकना फ़र्श

कीड़े की पीठ भी शायद चिकनी थी।

☆

क्या आप जानते है कि फिर क्या हुआ ?

आप में से बहुत से नहीं भी जानते होंगे।

टाँगे बेहद बारीक भद्‌दा जिस्म और उस पर जिस्म का ख़ासा वज़न, बस वह टाँगे चलाये जा रहा था। दो मिनट, पाँच मिनट, दस मिनट, वह मुस्तक़िल अपने को पलटने की कोशिश में लगा हुआ था।

दरअसल एक कोशिश की बात है।

यह एक लगातार, एक ही जगह पड़ कर चिकने फ़र्श से बेनियाज़ हो कर की जाने वाली कोशिश की बात है ।

यह एक अंधेरी बेमानी रात में एक बेमक़सद कोशिश की बात है।

---

1. कु आकार 2. बुरी शक्ल 3. बुरे चेहरे वाला 4. बुरी किस्म 5. बुरी आदत

یہ ایک اندھیری بے معنی رات میں ایک بے مقصد کوشش کی بات ہے۔
جب پیٹھ چکنی ہو۔
فرش چکنا ہو
پر چھوٹے ہوں
ٹانگیں باریک ہوں
اور ان کی دسترس میں فضا تو ہوز مین نہ ہو۔
اس کے بعد پھر ایک عجیب بات ہوئی۔
کیا بات ہوئی۔؟ آپ سوال ضرور کریں گے۔

اگر میں چاہوں تو آپ کے اس سوال کو پس پشت ڈال کر آپ کو بہت دیر تک دیگر معاملات میں الجھا سکتا ہوں کیونکہ اب مجھے ایسا لگ رہا ہے جیسے آپ کی دلچسپی اس کیڑے میں کچھ بڑھ گئی ہے۔ کیونکہ اس طرح کے کیڑے آپ نے بھی ضرور دیکھے ہوں گے جو ایک بار پیٹھ کے بل الٹ جائیں تو پھر سیدھے نہیں ہو پاتے اس لیے...

اس لیے میں انسان کے خون میں دوڑتے ہوئے ایسے تمام سرچشموں کی قسم کھا کر کہتا ہوں جو اس میں تجسس، استعجاب، حیرت اور رمز کشائی کے لحات جگاتے ہیں اور میں ان آسمانی طاقتوں کو حاضر وناظر جان کر اپنا بیان آگے بڑھاتا ہوں جو طاقتیں ہر ذی روح میں جبر برداشت کرنے کی صلاحیتیں بخشتی ہیں جو اسے وسوسوں اور اندیشوں کی کالی برسات جیسی راتوں میں چپکا پڑا رہنے پر مجبور کردیتی ہیں۔ میں نے دیکھا کہ وہ کیڑا برابر، رکے بغیر اپنی ٹانگیں فضا میں اچھال رہا تھا۔ اپنے پروں کو بھی نیچے سے نکالنے کی کوشش کررہا تھا۔ مجھے اس کی یہ کوشش دیکھتے ہوئے اب لگ بھگ ایک گھنٹہ ہو چکا تھا۔ سب کچھ بھول کر میں اسے دیکھ رہا تھا کہ یکا یک مجھے خیال آیا

یہ حرام زادہ بد عقل اور بد روح ہے۔
یہ کمینہ اپنے آس پاس کی دنیا سے اب بھی واقف نہیں۔
یہ ذلیل یہ بھی نہیں جانتا کہ یہ اس کمرے میں اکیلا نہیں ہے۔

जब पीठ चिकनी हो।

फ़र्श चिकना हो।

पर छोटे हों

टाँगें बारीक हों

और उन की दस्तरस[1] में फ़िज़ा तो हो ज़मीन न हो।

उस के बाद फिर एक अजीब बात हुई।

क्या बात हुई .... ? आप सवाल ज़रूर करेंगे।

अगर मैं चाहूँ तो आप के इस सवाल को पसे पुश्त[2] डाल कर आप को बहुत देर तक दीगर मामलात में उलझा सकता हूँ। क्यों कि अब मुझे ऐसा लग रहा है जैसे आप की दिलचस्पी इस कीड़े में कुछ बढ़ गई है । क्यों कि इस तरह के कीड़े आप ने भी ज़रूर देखे होंगे जो एक बार पीठ के बल उलट जाएँ तो फिर सीधे नहीं हो पाते इस लिए ....

इस लिए मैं इन्सान के ख़ून में दौड़ते हुए ऐसे तमाम सर चश्मों की क़सम खा कर कहता हूँ जो उस में तजस्सुस,[3] इसतेजाब,[4] हैरत और रम्ज़कुशाई के लम्हात जगाते हैं और मैं उन आसमानी ताक़तों को हाज़िरो नाज़िर जान कर अपना बयान आगे बढ़ाता हूँ जो ताक़तें हर ज़ी रूह में जबर बरदाश्त करने की सलाहियतें बख़्शी हैं जो उसे वसवसों और अंदेशों की काली बरसात जैसी रातों में चिपका पड़ा रहने पर मजबूर कर देती है। मैंने देखा कि वह कीड़ा बराबर, रुके बग़ैर अपनी टाँगे फ़िज़ा में उछाल रहा था। अपने परों को भी नीचे से निकालने की कोशिश कर रहा था। मुझे उस की यह कोशिश देखते हुए अब लगभग एक घंटा हो चुका था। सब कुछ भूलकर मैं उसे देख रहा था कि यकायक मुझे ख़्याल आया।

यह हरामज़ादा बद अक़्ल और बदरूह[5] है

यह कमीना अपने आस पास की दुनिया से अब भी वाक़िफ़ नहीं।

यह ज़लील यह भी नहीं जानता कि यह इस कमरे में अकेला नहीं है।

---

1. पहुँच में 2. पीठ 3. जिज्ञासा 4. हैरत 5. बुरी आत्मा

اگر اس خبیث کو یہ احساس ہوجائے کہ یہ غیر محفوظ ہے اور جتنی جلد ممکن ہو اس کو موجودہ صورت حال سے چھٹکارا پالینا چاہیے تو شاید یہ کچھ اور تدبیر کرے' شاید اپنے کو سیدھا الٹ لینے کے لیے کچھ اور جتن کرے'شاید یہ خوف زدہ ہوکر اپنی کوششوں کو اس قدر تیز کردے کہ اس کے سیدھے ہوجانے کا کوئی راستہ نکل آئے۔ لیکن یہ تب ہی ممکن تھا جب وہ خائف ہوجائے اس کو یہ احساس ہوجائے کہ وہاں اس کے قریب یا آس پاس کچھ اور بھی ہے۔ کوئی ایسی چیز جس سے اس کو نقصان پہنچ سکتا ہے۔

یہ سوچ کر میں مسہری پر سے اترا۔ اس کے قریب گیا۔ اپنا داہنا پیر اس کے پاس لایا۔ اور پھر اس کے قریب ہی زمین پر پیر کو دو ایک بار تھپتھپایا۔ تب ہی ایک عجیب بات ہوئی۔

میرا خیال ہے کہ وہ بات مجھے آپ کو بغیر کسی بکواس کے بتا دینا چاہیے اس لیے......

.....اس لیے میں دنیا کے تمام کمزور ونحیف لا چار اور نادار انسانوں کی قسم کھا کر اور انھیں حاظر وناظر جان کر کہتا ہوں کہ میں نے اپنی آنکھوں سے جو کچھ دیکھا ہے وہ سچ سچ بتاؤں گا۔ میرا سچ نہیں بلکہ آپ کا بھی سچ ہوگا۔ کیونکہ اب جو کچھ میں آپ کو بتانے جارہا ہوں وہ مجھے پوری امید ہے کہ آپ نے بھی دیکھا ہے اس لیے...

اس لیے میں ان سارے تجربوں' محسوسات اور انسانی رویوں کی قسم کھا کر کہتا ہوں جو میرے ہی نہیں بلکہ آپ کے بھی تجربے' محسوسات اور رویے ہیں کہ میرے پیر کی دھمک کی آواز سے اس کیڑے پر ایک عجیب اثر ہوا۔ وہ یکا یک جیسے بے سدھ ہوگیا۔ اس کی ٹانگیں چلنا بند ہوگئیں اور وہ بالکل بے حرکت اس طرح بن گیا جیسے اس میں جان ہی نہ ہو۔

دراصل یہ ایک بے سدھ اور اپنے کو مردہ ظاہر کردینے والے کیڑے کی بات ہے۔

کسی باہری خوف کے تحت اپنے کو پرسکوت' پر امن اور Ineffective ظاہر کر دینے والے ایک وجود کی بات ہے۔

وہ بات جو ایک برسات کی رات سے شروع ہوئی۔

جو ایک اندھیری سنسان رات میں ایک الٹے پڑے ہوئے کیڑے کی کہانی بن گئی۔

अगर इस ख़बीस[1] को यह एहसास हो जाए कि यह ग़ैर महफ़ूज़ है और जितनी जल्द मुमकिन हो उस को मौजूदा सूरते हाल से छुटकारा पा लेना चाहिए तो शायद यह कुछ और तदबीर करे, शायद अपने को सीधा उलट लेने के लिए कुछ और जतन करे, शायद यह खौफ़ज़दा हो कर अपनी कोशिशों को इस क़दर तेज़ कर दे कि उस कि सीधे हो जाने का कोई रास्ता निकल आए। लेकिन यह तब ही मुमकिन था जब वह ख़ाएफ़ हो जाए, उस को यह एहसास हो जाए कि वहां उस के करीब या आस पास कुछ और भी है। कोई ऐसी चीज़ जिस से उस को नुक़सान पहुंच सकता है।

यह सोच कर में मसहरी पर से उतरा। उस के क़रीब गया। अपना दाहिना पैर उस के पास लाया।

और फिर उस के क़रीब ही ज़मीन पर पैर को दो एक बार थपथपाया। तभी ही एक अजीब बात हुई।

मेरा ख़्याल है कि वह बात मुझे आप को बग़ैर किसी बकवास के बता देना चाहिए इस लिए ....

................इस लिए मैं दुनिया के तमाम कमज़ोरोनहीफ़[2] लाचार और नादार इंसानों की क़सम खा कर और उन्हें हाज़िरो नाज़िर जान कर कहता हूँ कि मैं ने अपनी आँखों से जो कुछ देखा वह सच सच बताऊंगा। मेरा सच नहीं बल्कि आप का भी सच होगा। क्योंकि अब जो कुछ मैं आप को बताने जा रहा हूँ वह मुझे पूरी उम्मीद है कि आप ने भी देखा है।

इस लिए.........

इस लिए मैं उन सारे तर्जुबों, महसूसात और इन्सानी रवैयों की कसम खा कर कहता हूँ जो मेरे ही नहीं बल्कि आप के भी तजुर्बे, महसूसात और रवैये हैं कि मेरे पैर की धमक की आवाज़ से उस कीड़े पर एक अजीब असर हुआ। वह यकायक जैसे बे सुध हो गया। उस की टाँगे चलना बन्द हो गई और वह बिलकुल बे हरकत इस तरह बन गया जैसे उस में जान ही न हो।

दरअसल यह एक बे सुध और अपने को मुर्दा ज़ाहिर कर देने वाले कीड़े की बात है।

---

1. भूत-प्रेत   2. कमज़ोर

جو اس کیڑے کو ذرا سے باہری خوف کے سبب مردہ بن کر پڑے رہنے کا ناٹک سکھا گئی اس لیے....

......اس لیے میں تاریخ کے ان سارے معزول' شکست خوردہ' ہزیمت یافتہ' بدنصیب' پٹے اور ہارے ہوئے ظلِ سبحانیوں' عالیجاہوں' راجوں مہاراجوں' شمشیر زنوں اور فوجی جرنیلوں کی قبروں اور سادھیوں پر ہاتھ رکھ کر قسم کھاتا ہوں کہ اس برساتی کیڑے کا وہ ناٹک دیکھ کر مجھے بہت غصہ آیا اور میں نے اس کو ایک ٹھوکر ماردی' ٹھوکر سے وہ تقریباً چند فٹ دور پھسلتا چلا گیا۔ ایسا لگ رہا تھا جیسے سوڈے کی بوتل کا ڈھکّن ہو، اسی طرح بیجان، بے حرکت وہ پڑا رہا۔ جیسے سمجھانا چاہ رہا ہو۔

''یار تم کس چکر میں ہو میں بھی کوڑا کرکٹ ہوں۔ اپنا کام کرو یار اپنا کام۔''

وہ بے حس وحرکت پڑا تھا۔ اب کمرے کی دیوار اس سے ایک آدھ فٹ ہی دور تھی میں پھر اس کے قریب گیا۔ پیر سے اس کو پھر ادھر ادھر کیا وہ ہر بار اس طرح بے حس وحرکت چپ چاپ ٹھوکر سے ادھر ادھر ہوتا رہا آخر کو میں مسہری پر آکر لیٹ رہا۔

تقریباً ایک گھنٹے بعد مجھے پھر اس کا خیال آیا دیکھا تو پھر جلدی جلدی وہ اپنی ٹانگیں چلا رہا تھا۔

میں نے پھر اس کو باہری خطرے سے پیر تھپتھپا کر آگاہ کیا۔ وہ پھر مردہ بن گیا۔

ایک گھنٹے بعد پھر وہ پیر چلا رہا تھا۔

میں نے پھر اس کو احساس دلایا باہر خطرہ ہے'وہ دم سادھ گیا۔

تو ہوا یہ کہ یا تو اس کے پیر بہت تیز چلتے تھے یا ساکت ہو جاتے تھے۔ پیٹھ جہاں تھی وہیں تھی اور اس لیے....

......اس لیے میں دنیا کے ان سارے اداکاروں' اسکالروں' نقالوں' بازیگروں' بہروپیوں' بھانڈوں اور کرتب بازوں کے بین الاقوامی تماشوں' اداکاریوں اور کھیلوں کی قسم کھا کر کہتا ہوں کہ میں نے جو کچھ اپنی آنکھوں سے دیکھا ہے اور وہی کچھ آپ بھی دیکھتے ہیں اور محسوس کرتے ہیں لیکن اسے بیان نہیں کر پاتے میں' اس کو بیان کردوں گا اور ایک لفظ جھوٹ نہیں بولوں گا۔

किसी बाहरी ख़ौफ़ के तहत अपने को पुर सुकूत,[1] पुरअमन और ज़ाहिर कर देने वाले एक वजूद की बात है।

वह बात जो एक बरसात की रात से शुरू हुई।

जो एक अंधेरी सुनसान रात में एक उलटे पड़े हुए कीड़े की कहानी बन गई।

जो उस कीड़े को ज़रा से बाहरी ख़ौफ़ के सबब मुर्दा बन कर पड़े रहने का नाटक सिखा गई इसलिए...... ।

.... इस लिए मैं तारीख़ के उन सारे माज़ूल,[2] शिक्सत-ख़ुर्दा,[3] हज़ीमत-याफ़ता,[4] बदनसीब, पिटे और हारे हुए ज़िल्ले-सुबहानियों,[5] आलिजाहों,[6] राजों महाराजों, शमशीरज़नों[7] और फ़ौजी जरनेलों की क़ब्रों और समाधियों पर हाथ रख कर क़सम खाता हूँ कि उस बरसाती कीड़े का वह नाटक देख कर मुझे बहुत ग़ुस्सा आया और मैं ने उस को एक ठोकर मार दी, ठोकर से वह तक़रीबन चन्द फ़ुट दूर फिसलता चला गया। ऐसा लग रहा था जैसे सोडे की बोतल का ढक्कन हो, उसी तरह बेजान, बेहरकत वह पड़ा रहा। जैसे समझाना चाह रहा हो।

"यार तुम किस चक्कर में——— मैं भी कूड़ा करकट हूँ------- अपना काम करो यार अपना काम———"

वह बे-हिसो हरकत[8] पड़ा था । अब कमरे की दीवार उस से एक आध फ़ुट ही दूर थी। मैं फिर उस के क़रीब गया। पैर से उस को फिर इधर उधर किया। वह हर बार इस तरह बे हिसो हरकत चुप चाप ठोकर से इधर उधर होता रहा। आख़िर को मैं मसहरी पर आकर लेट रहा।

तक़रीबन एक घंटे बाद मुझे फिर उसका ख़्याल आया। देखा तो फिर जल्दी जल्दी वह अपनी टाँगे चला रहा था।

मैं ने फिर उस को बाहरी ख़तरे से पैर थपथपा कर आगाह किया। वह फिर मुर्दा बन गया।

एक घंटे बाद वह फिर पैर चला रहा था।

---

1. शान्त 2. पराजित 3. पराजित हुए 4. गिरे हुए 5. आकाओं 6. रूतबे वालों 7. तलवार चलाने वालों 8. बेसुध

صبح جب میری آنکھ کھلی، وہ کیڑا مجھ کو اسی جگہ ملا۔ اس کے پیر اسی طرح فضا میں تیزی کے ساتھ چل رہے تھے وہ اسی طرح پیٹھ کے بل پڑا ہوا تھا۔ پھر اس کے بعد ایک عجیب بات ہوگئی۔

کیا بات ہوئی؟۔ میرے خیال میں اب آپ یہ سوال کریں گے کیونکہ ایسی حالت میں کوئی عجیب بات نہیں ہوسکتی۔

کیونکہ یہ ساری بات ایک اندھیری بے معنی رات میں ایک ایسی بے حصول کوشش کی بات ہے جب کہ پیٹھ چکنی ہو، فرش چکنا ہو، پر چھوٹے ہوں، ٹانگیں باریک ہوں اور ان کی دسترس میں زمین نہ ہو اس لیے ....اس لیے میں یونان کی عظیم المیہ داستانوں کی قسم کھا کر کہتا ہوں کہ جن میں ظالم بھی اتنا ہی لائق احترام ہے کہ جتنا مظلوم کیونکہ ٹریجڈی وہی ہے جس میں کسی کے لیے کوئی راہ فرار نہ ہو۔ جہاں پیٹھ بھی بے قصور ہو اور فرش بھی، اس لیے میں ان ساری حکایتوں کی قسم کھا کر کہتا ہوں کہ جن میں انسان اپنے درد اور اپنی محرومیوں اور ناکامیوں کو سینے سے لگائے تڑپتا رہا اس لیے کہ میلو ڈراما کی گنجائش نہ تھی کیونکہ فرار کی کوئی راہ نہ تھی اس لیے میں صرف اتنا ہی آپ کو بتاؤں گا کہ جو سچ ہے اور سچ کے سوا کچھ نہیں۔

मैं ने फिर उस को एहसास दिलाया बाहर ख़तरा है , वह दम साध गया तो हुआ यह कि या तो उस के पैर बहुत तेज़ चलते थे या साकित[1] हो जाते थे पीठ जहाँ थी वही थी और इस लिए............

.... इस लिए मैं दुनिया के उन सारे अदाकारों, स्कालरों, नक़्क़ालों, बाजीगरों, बहरूपियों, भांढों, नटों और करतब बाजों के बैनुलअक्वामी,[2] तमाशों अदाकारियों और खेलों की क़सम खा कर कहता हूँ कि मैं ने जो कुछ अपनी आँखों से देखा है और वही कुछ आप भी देखते है और महसूस करते है लेकिन उसे बयान नहीं कर पाते है, मैं उस को बयान कर दूंगा और एक लफ़्ज़ झूट नहीं बोलूंगा।

सुबह जब मेरी आंख खुली, वह कीड़ा मुझ को उसी जगह मिला। उस के पैर उसी तरह फ़िज़ा में तेज़ी के साथ चल रहे थे। वह उसी तरह पीठ के बल पड़ा हुआ था। फिर उस के बाद एक अजीब बात होगई।

क्या बात हुई ?--- मेरे ख़्याल में अब आप यह सवाल करेंगे क्योंकि ऐसी हालत में कोई अजीब बात नहीं हो सकती। क्योंकि यह सारी बात एक अंधेरी बे माने रात में एक ऐसी बेहुसूल कोशिश की बात है जब कि पीठ चिकनी हो, फ़र्श चिकना हो, पर छोटे हों, टागें बारीक हों और उनकी दस्तरस में ज़मीन न हो इस लिए---इसलिए मैं यूनान की अज़ीम अलमिया[3] दास्तानों की क़सम खा कर कहता हूं कि जिन में ज़ालिम भी उतना ही लायक़े एहतराम है कि जितना मज़लूम क्योंकि ट्रैजिडी वही है जिसमें किसी के लिए कोई राहे फ़रार न हो। जहां पीठ भी बेक़ुसूर हो और फ़र्श भी इस लिए मैं उन सारी हिकायतों की क़सम खा कर कहता हूं कि क़सम खाता हूं कि जिन में इंसान अपने दर्द और अपनी महरूमियों और नाकामियों को सीने से लगाये तड़पता रहा इस लिए कि मैलोड्रामा कि गुंजाईश न थी क्योंकि फ़रार की कोई राह न थी। इसलिए मैं सिर्फ़ इतना ही आपको बताऊंगा कि जो सच है और सच के सिवा कुछ नहीं।

1. गतिहीन 2. अंतर्राष्ट्रीय 3. दुख दायी

سریندر پرکاش

بجوکا

پریم چند کی کہانی کا ہوری اتنا بوڑھا ہو چکا تھا کہ اس کی پلکوں اور بھوؤں تک کے بال سفید ہوگئے تھے کمر میں خم پڑ گیا تھا اور ہاتھوں کی نسیں سانولے کھردرے گوشت میں سے ابھر آئی تھیں۔

اس اثنا میں اس کے ہاں دو بیٹے پیدا ہوئے تھے' جوان نہیں رہے ایک گنگا میں نہا رہا تھا کہ ڈوب گیا اور دوسرا پولیس مقابلہ میں مارا گیا۔ پولیس کے ساتھ اس کا مقابلہ کیوں ہوا اس میں کچھ ایسی بتانے کی بات نہیں۔ جب بھی کوئی آدمی اپنے وجود سے واقف ہوتا ہے اور اپنے اردگرد پھیلی ہوئی بے چینی محسوس کرنے لگتا ہے تو اس کا پولیس کے ساتھ مقابلہ ہو جانا قدرتی ہو جاتا ہے' بس ایسا ہی کچھ اس کے ساتھ بھی ہوا تھا۔ اور بوڑھے ہوری کے ہاتھ ہل کے ہتھے تھامے ہوئے ایک بارڈھیلے پڑے' اور پھر ان کی گرفت اپنے آپ مضبوط ہوگئی۔ اس نے بیلوں کو ہانک لگائی اور ہل سے زمین کا سینہ چیرتا ہوا آگے بڑھ گیا۔

ان دونوں بیٹوں کی بیویاں تھیں اور آگے ان کے پانچ بچے تین گنگا میں ڈوبنے والے کے اور دو پولیس مقابلہ میں مارے جانے والے کے۔ اب ان سب کی پرورش کا بار ہوری پر آن پڑا تھا۔ اور اس کے بوڑھے جسم میں خون زور سے گردش کرنے لگا تھا۔

اس دن آسمان سورج نکلنے سے پہلے کچھ زیادہ ہی سرخ تھا اور ہوری کے آنگن کے کنویں کے گرد پانچوں بچے ننگے دھڑنگ بیٹھے نہا رہے تھے۔ اس کی بڑی بہو کنویں سے پانی نکال کر ان پر باری باری انڈیلتی جارہی تھی اور وہ اچھلتے ہوئے اپنا پنڈا ملتے پانی اچھال رہے تھے۔ چھوٹی بہو بڑی بڑی روٹیاں بنا کر چنگیری میں ڈال رہی تھی اور ہوری

सुरेन्द्र प्रकाश

बिजूका

प्रेम चंद की कहानी का होरी इतना बूढ़ा हो चुका था कि उस की पलकों और भवों तक के बाल सफ़ेद हो गए थे, कमर में ख़म[1] पड़ गया था और हाथों की नसें सांवले खुरदुरे गोश्त में से उभर आई थीं।

इस असना[2] में उसके हां दो बेटे पैदा हुए थे, जो अब नहीं रहे। एक गंगा में नहा रहा था कि डूब गया और दूसरा पुलिस मुक़ाबला में मारा गया। पुलिस के साथ उसका मुक़ाबला क्यों हुआ इस में कुछ ऐसी बताने की बात नहीं। जब भी कोई आदमी अपने वजूद से वाक़िफ़ होता है और अपने इर्द गिर्द फैली हुई बेचैनी महसूस करने लगता है तो उसका पुलिस के साथ मुक़ाबला हो जाना क़ुदरती हो जाता है, बस ऐसा ही कुछ उसके साथ भी हुआ था- और बूढ़े होरी के हाथ हल के हत्थे को थामे हुए एक बार ढीले पड़े, और फिर उनकी गिरफ़्त अपने आप मज़बूत हो गई, उसने बैलों को हांक लगाई और हल से ज़मीन का सीना चीरता हुआ आगे बढ़ गया।

उन दोनों बेटों की बीवियां थीं और आगे उनके पांच बच्चे। तीन गंगा में डूबने वाले के और दो पुलिस मुक़ाबले में मारे जाने वाले के। अब उन सब की परवरिश का बार होरी पर आन पड़ा था, और उसके बूढ़े जिस्म में ख़ून ज़ोर से गर्दिश करने लगा था।

उस दिन आसमान सूरज निकलने से पहले कुछ ज़्यादा ही सुर्ख़ था और होरी के आंगन के कुंऐं के गिर्द पांचों बच्चे नंग धड़ंग बैठे नहा रहे थे। उसकी बड़ी बहू कुंऐं से पानी निकाल कर उनपर बारी बारी उन्डेलती जा रही थी, और वह उछलते हुए अपना पिण्डा मलते पानी उछाल रहे थे- छोटी बहू बड़ी बड़ी

1. बल 2. मुद्दत

اندر کپڑے بدل کر پگڑی باندھ رہا تھا پگڑی باندھ کر اس نے طاقچے میں رکھے آئینہ میں اپنا چہرہ دیکھا۔ سارے چہرے پر لکیریں پھیل گئی تھیں۔ اس نے قریب ہی لٹکی ہوئی ہنومان جی کی چھوٹی سی تصویر کے سامنے آنکھیں بند کر کے دونوں ہاتھ جوڑ کر سر جھکایا اور پھر دروازے میں سے گزر کر باہر آنگن میں آ گیا۔

''سب تیار ہیں؟'' اس نے قدرے اونچی آواز میں پوچھا۔

'' ہاں باپو۔'' سب بچے ایک ساتھ بول اٹھے۔ بہوؤں نے اپنے سروں پر پلّو درست کیے اور ان کے ہاتھ تیزی سے چلنے لگے۔ ہوری نے دیکھا ابھی کوئی بھی تیار نہیں تھا۔ سب جھوٹ بول رہے تھے۔ اس نے سوچا یہ جھوٹ ہماری زندگی کے لیے کتنا ضروری ہے۔ اگر بھگوان نے جھوٹ جیسی نعمت نہ دی ہوتی تو لوگ دھڑا دھڑ مرنے لگ جاتے۔ ان کے پاس جینے کا کوئی بہانہ نہ رہ جاتا۔ ہم پہلے جھوٹ بولتے ہیں اور پھر اسے سچ ثابت کرنے کی کوشش میں دیر تک زندہ رہتے ہیں۔

ہوری کے پوتے پوتیاں اور بہوئیں۔ ابھی ابھی بولے ہوئے جھوٹ کو سچ ثابت کرنے میں پوری تن دہی سے جٹ گئیں۔ جب تک ہوری ایک کونے میں پڑے کٹائی کی اوزار نکالے۔ وہ سچ مچ تیار ہو چکے تھے۔

ان کا کھیت لہلہا اٹھا تھا۔ فصل پک گئی تھی اور آج کٹائی کا دن تھا ایسے لگ رہا تھا جیسے کوئی تہوار ہو۔ سب بڑے چاؤ سے جلد از جلد کھیت میں پہنچنے کی کوشش میں تھے کہ انھوں نے دیکھا سورج کی سنہری کرنوں نے سارے گھر کو اپنے جادو میں جکڑ لیا ہے۔

ہوری نے انگوچھا کندھے پر رکھتے ہوئے سوچا کتنا اچھا سے پہنچا ہے۔ نہ اہلمد کی دھونس نہ بنئے کا کھٹکا' نہ انگریز کی زور زبردستی اور نہ زمیندار کا حصہ۔ اس کی نظروں کے سامنے ہرے ہرے خوشے جھوم اٹھے۔

'' چلو باپو'' اس کے بڑے پوتے نے اس کی انگلی پکڑ لی' باقی بچے اس کی ٹانگوں کے ساتھ لپٹ گئے۔ بڑی بہو نے کوٹھری کا دروازہ بند کیا اور چھوٹی بہو نے روٹیوں کی پوٹلی سر پر رکھی۔

रोटियां बना कर चंगेरी में डाल रही थी और होरी अन्दर कपड़े बदल कर पगड़ी बांध रहा था। पगड़ी बांध कर उसने ताक्चे में रखे आईने में अपना चेहरा देखा, सारे चेहरे पर लकीरें फैल गई थीं। उसने क़रीब ही लटकी हुई हनूमान जी की छोटी सी तसवीर के सामने आंखें बन्द कर के दोनों हाथ जोड़ कर सर झुकाया और फिर दरवाज़े में से गुज़र कर बाहर आंगन में आ गया।

"सब तैयार हैं?" उसने क़दरे ऊंची आवाज़ में पूछा।

"हां बापू-" सब बच्चे एक साथ बोल उठे, बहुओं ने अपने सरों पर पल्लू दुरुस्त किए और उनके हाथ तेज़ी से चलने लगे, होरी ने देखा अभी कोई भी तैयार नहीं था- सब झूट बोल रहे थे- उसने सोचा यह झूट हमारी ज़िन्दगी के लिये कितना ज़रूरी है। अगर भगवान ने झूट जैसी नेमत न दी होती तो लोग धड़ा धड़ मरने लग जाते, उनके पास जीने का कोई बहाना न रह जाता। हम पहले झूट बोलते हैं और फिर उसे सच साबित करने की कोशिश में देर तक ज़िन्दा रहते हैं।

होरी के पोते पोतियां और बहुएं- अभी अभी बोले हुए झूट को सच साबित करने में पूरी तुनदही[1] से जुट गईं। जब तक होरी एक कोने में पड़े कटाई के औज़ार निकाले- और वह सचमुच तैयार हो चुके थे।

उनका खेत लहलहा उठा था, फ़सल पक गई थी और आज कटाई का दिन था। ऐसे लग रहा था जैसे कोई त्योहार हो। सब बड़े चाव से जल्द अज़ जल्द खेत में पहुंचने की कोशिश में थे कि उन्होंने देखा सूरज की सुनहरी किरनों ने सारे घर को अपने जादू में जकड़ लिया है।

होरी ने अंगोछा कंधे पर रखते हुए सोचा, कितना अच्छा समय पहुंचा है, न अहलमद की धौंस न बनिये का खटका, न अंग्रेज़ की ज़ोर ज़बरदस्ती और न ज़मीनदार का हिस्सा- उसकी नज़रों के सामने हरे हरे ख़ोशे[2] झूम उठे।

"चलो बापू" उसके बड़े पोते ने उसकी उंगली पकड़ ली, बाक़ी बच्चे उसकी टांगों के साथ लिपट गए। बड़ी बहू ने कोठरी का दरवाज़ा बन्द किया और छोटी बहू ने रोटियों की पोटली सर पर रखी।

बीर बजरंगी का नाम लेकर सब बाहर की चारदीवारी वाले दरवाज़े में से निकल कर गली में आ गए और फिर दायें तरफ़ मुड़ कर अपने खेत की तरफ़

---

1. एकाग्रता 2. बालियां

بیر بجرنگی کا نام لے کر سب باہر کی چار دیواری والے دروازے سے نکل کر گلی میں آگئے اور پھر دائیں طرف مڑکر اپنے کھیت کی طرف بڑھنے لگے۔

گاؤں کی گلیوں گلیاروں میں چہل پہل شروع ہو چکی تھی۔ لوگ کھیتوں کو آجا رہے تھے۔ سب کے دلوں میں مسرت کے آثار پھوٹتے محسوس ہو رہے تھے سب کی آنکھیں پکی فصلیں دیکھ کر چمک رہی تھیں۔ ہوری کو لگا جیسے زندگی کل سے آج ذرا مختلف ہے۔ اس نے پلٹ کر اپنے پیچھے آتے ہوئے بچوں کی طرف دیکھا۔ وہ بالکل ویسے ہی لگ رہے تھے جیسے کسان کے بچے ہوتے ہیں۔ سانولے مریل سے۔ جو جیپ گاڑی کے پہیوں کی آواز اور موسم کی آہٹ سے ڈر جاتے ہیں۔ بہویں ویسی ہی تھیں جیسی کہ غریب کسان کی بیوہ عورتیں ہوتی ہیں۔ چہرے گھونگھٹوں میں چھپے ہوئے اور لباس کی ایک ایک سلوٹ میں غربت جوؤں کی طرح چھپی بیٹھی۔

وہ سر جھکا کر پھر آگے بڑھنے لگا۔ گاؤں کے آخری مکان سے گزر کر آگے کھلے کھیت تھے۔ قریب ہی رہٹ خاموش کھڑا تھا' نیم کے درخت کے نیچے ایک کتا بے فکری سے سویا ہوا تھا اور طویلے میں کچھ گائیں' بھینسیں اور بیل چارہ کھا کر پھنکار رہے تھے۔ سامنے دور دور تک لہلہاتے ہوئے سنہری کھیت تھے۔ ان سب کھیتوں کے بعد' ذرا دور جب یہ سب کھیت ختم ہو جائیں گے اور پھر چھوٹا سا نالہ پار کرکے الگ تھلگ ہوری کا کھیت تھا جس میں جھونا پک کر انگڑائیاں لے رہا تھا۔

وہ سب پگڈنڈیوں پر چلتے ہوئے دور سے ایسے لگ رہے تھے جیسے رنگ برنگے کیڑے سوکھی گھاس پر رینگ رہے ہوں۔ وہ سب اپنے کھیت کی طرف جا رہے تھے جس کے آگے تھل تھا۔ دور دور تک پھیلا ہوا' جس میں کہیں ہریالی نظر نہ آتی تھی۔ بس تھوڑی بے جان مٹی تھی۔ جس میں پاؤں رکھتے ہی دھنس جاتا تھا۔ اور مٹی یوں بھر بھری ہوگئی تھی جیسے اس کے دونوں بیٹیوں کی ہڈیاں چتا میں جل کر پھول بن گئی تھیں اور پھر ہاتھ لگاتے ہی ریت کی طرح بکھر جاتی تھیں۔ وہ تھل دھیرے دھیرے بڑھ رہا تھا۔ ہوری کو یاد آیا پچھلے پچاس برسوں میں وہ دو ہاتھ آگے بڑھ آیا تھا۔ ہوری چاہتا تھا جب تک بچے جوان

बढ़ने लगे।

गांव की गलियों गालियारों में चहल पहल शुरू हो चुकी थी। लोग खेतों को आ जा रहे थे। सब के दिलों में मुसर्रत के अनार फूटते महसूस हो रहे थे। सब की आंखें पकी फ़सलें देख कर चमक रही थी। होरी को लगा जैसे ज़िन्दगी कल से आज ज़रा मुख़्तलिफ़ है। उसने पलट कर अपने पीछे आते हुऐ बच्चों की तरफ़ देखा। वह बिल्कुल वैसे ही लग रहे थे जैसे किसान के बच्चे होते हैं। सांवले मरियल से-जो जीप गाड़ी के पहियों की आवाज़ और मौसम की आहट से डर जाते हैं बहुऐं वैसी ही थीं जैसी ग़रीब किसान की बेवा औरतें होती हैं। चेहरे घूंघटों से छिपे हुये और लिबास की एक एक सिलवट में गुरबत जुओं की तरह छिपी बैठीं।

वह सर झुकाकर फिर आगे बढ़ने लगा। गांव के आख़िरी मकान से गुज़र कर आगे खुले खेत थे। क़रीब ही रहट ख़ामोश खड़ा था। नीम के दरख़्त के नीचे एक कुत्ता बे फ़िक्री से सोया हुआ था। और तवेले में कुछ गायें भैंसें और बैल चारा खा कर फुंकार रहे थे। सामने दूर तक लहलहाते हुए सुनहरी खेत थे। इन सब खेतों के बाद ज़रा दूर जब यह सब खेत ख़त्म हो जायेंगे और फिर छोटा सा नाला पार कर के अलग थलग होरी का खेत था। जिस में झौना पक कर अंगड़ाईयां ले रहा था।

वह सब पगडंडियों पर चलते हुए दूर से ऐसे लग रहे थे जैसे रंग बिरंगे कीड़े सूखी घास पे रेंग रहे हों-वह सब अपने खेत की तरफ़ जा रहे थे जिस के आगे थल था। दूर दूर तक फैला हुआ जिस में कहीं हरयाली नज़र न आती थी। बस थोड़ी बे जान मिट्टी थी। जिस में पांव रखते ही धंस जाता था। और मिट्टी यों भुरभुरी हो गयी जैसे उस के दोनों बेटों की हड्डियां चिता में जल कर फूल बन गई थी। और फिर हाथ लगाते ही रेत की तरह बिखर जाती थीं। वह थल धीरे धीरे बढ़ रहा था। होरी को याद आया पिछले पचास बरसों में वह दो हाथ आगे बढ़ आया था। होरी चाहता था जब तक बच्चे जवान हों वह थल उस के खेत तक न पहुचे और तब वह खुद किसी थल का हिस्सा बन चुका होगा। पगडन्डियों का न ख़त्म होने वाला सिलसिला और उस पर पूरी और उस के ख़ानदान के लोगों के हरकत करते हुये नंगे पांव।

ہوں وہ تھل اس کے کھیت تک نہ پہنچے اور تب وہ خود کسی تھل کا حصہ بن چکا ہوگا۔

پگڈنڈیوں کا نہ ختم ہونے والا سلسلہ اور اس پر ہوری اور اس کے خاندان کے لوگوں کے حرکت کرتے ہوئے ننگے پاؤں........

سورج آسمان کی مشرقی کھڑکی میں سے جھانک رہا تھا۔

چلتے چلتے ان کے پاؤں مٹی سے اٹ گئے تھے۔ کئی ارد گرد کے کھیتوں میں لوگ کٹائی کرنے میں مصروف تھے۔ وہ آتے جاتے کو رام رام کہتے اور پھر کسی انجانے جوش اور ولولے کے ساتھ ٹہنیوں کو درانتی سے کاٹ کر ایک طرف رکھ دیتے۔

انھوں نے باری باری نالہ پار کیا۔ نالے میں پانی نام کو بھی نہ تھا۔ اندر کی ریت ملی مٹی خشک ہو چکی تھی اور اس پر عجیب وغریب نقش ونگار بنے تھے۔ وہ پانی کے پاؤں کے نشان تھے۔ اور سامنے لہلہاتا ہوا کھیت نظر آرہا تھا۔ سب کا دل بلّیوں اچھلنے لگا۔ فصل کٹے گی تو ان کا آنگن پھوس سے بھر جائے گا اور کوٹھری اناج سے۔ پھر کھٹیا پر بیٹھ کر بھات کھانے میں مزہ آئے گا۔ کیا ڈکاریں آئیں گی پیٹ بھر جانے کے بعد ان سب نے ایک ہی بار سوچا۔

اچانک ہوری کے قدم رک گئے۔ وہ سب بھی رک گئے۔ ہوری کھیت کی طرف حیرانی سے دیکھ رہا تھا۔ وہ سب کبھی ہوری کو اور کبھی کھیت کو دیکھ رہے تھے کہ اچانک ہوری کے جسم میں جیسے بجلی کی سی لہر پیدا ہوئی۔ اس نے چند قدم آگے بڑھ کر بڑے جوش سے آواز لگائی۔

''اب کون ہے ...... رے ....؟''

اور پھر سب نے دیکھا کہ ان کے کھیت میں پکی ہوئی فصل میں کچھ بے چینی کے آثار تھے۔ اب وہ سب ہوری کے پیچھے تیز تیز قدم آگے بڑھانے لگے ہوری پھر چلایا۔

''اب کون ہے رے۔ بولتا کیوں نہیں۔ کون فصل کاٹ رہا ہے میری؟''

مگر کھیت میں سے کوئی جواب نہ ملا۔ اب وہ قریب آچکے تھے اور کھیت کے دوسرے کونے پر درانتی چلنے کی سراپ سراپ آواز بالکل صاف سنائی دے رہی تھی۔ سب قدرے

सूरज आसमान की मशरक़ी खिड़की में से झांक रहा था।

चलते चलते उन के पांव मिट्टी से अट गये थे कई इर्द गिर्द के खेतों में लोग कटाई करने में मसरूफ़ थे। वह आते जाते को राम ग्म कहते और फिर किसी अनजाने जोश और वलवले के साथ टहनियों को दरांती से काट कर एक तरफ़ रख देते।

उन्होंने बारी बारी नाला पार किया। नाले में पानी नाम बहने को भी नहीं था--अन्दर की रेत मिली मिट्टी खुश्क हो चुकी थी। और उसपर अजीबो ग़रीब नक्शो निगार बने थे। वह पानी के पांव के निशान थे-- और सामने लहलहाता हुआ खेत नज़र आ रहा था। सब का दिल बल्लियों उछलने लगा, फ़सल कटेगी तो उनका आंगन फूस से भर जायेगा और कोठरी अनाज से, फिर खटिया पर बैठ कर भात खाने का मज़ा आयेगा। क्या डकारें आएंगीं पेट भर जाने के बाद। उन सब ने एक ही बार सोचा।

अचानक होरी के क़दम रुक गये। वह सब भी रुक गए। होरी खेत की तरफ़ हैरानी से देख रहा था। वह सब कभी होरी को और कभी खेत को देख रहे थे कि अचानक होरी के जिस्म में जैसे बिजली की सी लहर पैदा हुई। उसने चंद क़दम आगे बढ़कर बड़े जोश से आवाज़ लगाई।

''अबे कौन है .... ए ....ए?''

और फिर सबने देखा कि उनके खेत में पकी हुई फ़सल में कुछ बेचैनी के आसार थे-- अब वह सब होरी के पीछे तेज़ तेज़ क़दम आगे बढ़ाने लगे। होरी फिर चिल्लाया।

''अबे कौन है रे...... बोलता क्यों नहीं...... कौन फसल काट रहा है मेरी?''

मगर खेत में से कोई जवाब न मिला। अब वह क़रीब आ चुके थे और खेत के दूसरे कोने पर दरांती चलने की सराप सराप आवाज़ बिल्कुल साफ़ सुनाई दे रही थी। सब क़दरे सहम गए। फिर होरी ने हिम्मत से ललकारा।

''कौन है हराम का जना ...... बोलता क्यों नहीं?'' और अपने हाथ में पकड़ी दरांती सूंत ली।

अचानक खेत के परले हिस्से में से एक ठांचा सा उभरा और जैसे

سہم گئے۔ پھر ہوری نے ہمت سے للکارا۔

"کون ہے حرام کا جنا۔ بولتا کیوں نہیں؟" اور اپنے ہاتھ میں پکڑی درانتی سونت لی۔

اچانک کھیت کے پرلے حصے میں سے ایک ڈھانچا سا ابھرا اور جیسے مسکرا کر انھیں دیکھنے لگا ہو۔ پھر اس کی آواز سنائی دی۔

"میں ہوں ہوری کا کا۔ بجو کا!" اس نے اپنے ہاتھ میں پکڑی درانتی فضا میں ہلاتے ہوئے جواب دیا۔

سب کی مارے خوف کی گھٹی گھٹی چیخ نکل گئی۔ ان کے رنگ زرد پڑ گئے اور ہوری کے ہونٹوں پر گویا سفید پپڑی سی جم گئی۔ کچھ دیر کے لیے وہ سب سکتے میں آگئے اور بالکل خاموش کھڑے رہے۔ وہ کچھ دیر کتنی تھی؟ ایک پل' ایک صدی یا پھر ایک یگ' اس کا ان میں سے کسی کو اندازہ نہ ہوا۔ جب تک کہ انھوں نے ہوری کی غصہ سے کانپتی ہوئی آواز نہ سنی انھیں اپنی زندگی کا احساس نہ ہوا۔

"تم ...... بجو کا .... تم. ارے تم کو میں نے کھیت کی نگرانی کے لیے بنایا تھا۔ بانس کی پھانکوں سے اور تم کو اس انگریز شکاری کے کپڑے پہنائے تھے جس کے ساتھ شکار میں میرا باپ ہانکا لگاتا تھا اور وہ جاتے ہوئے خوش ہو کر اپنے پھٹے ہوئے خاکی کپڑے میرے باپ کو دے گیا تھا۔ تیرا چہرا میرے گھر کی بیکار ہانڈی سے بنا تھا اور اس پر اسی انگریز شکاری کا ٹوپا رکھ دیا تھا۔ ارے تو بے جان پتلا میری فصل کاٹ رہا ہے؟"

ہوری کہتا ہوا آگے بڑھ رہا تھا اور بجو کا بدستور ان کی طرف دیکھتا ہوا مسکرا رہا تھا۔ جیسے اس پر ہوری کی کسی بات کا اثر نہ ہوا ہو۔ جیسے ہی وہ قریب پہنچے انھوں نے دیکھا۔ فصل ایک چوتھائی کے قریب کٹ چکی ہے۔ اور بجو کا اس کے قریب درانتی ہاتھ میں لیے کھڑا مسکرا رہا ہے۔ وہ سب حیران ہوئے کہ اس کے پاس درانتی کہاں سے آگئی وہ کئی مہینوں سے اسے دیکھ رہے تھے۔ بے جان بجو کا دونوں ہاتھوں سے خالی کھڑا رہتا تھا۔ مگر آج ...... وہ آدمی لگ رہا تھا۔ گوشت پوست کا ان جیسا آدمی یہ منظر دیکھ کر ہوری تو جیسے پاگل ہو اٹھا۔ اس نے آگے بڑھ کر اسے ایک زوردار دھکا دیا۔ مگر بجو کا تو اپنی جگہ سے بالکل نہ ہلا۔ البتہ ہوری اپنے ہی زور کی مار کھا کر دور جا گرا۔ سب لوگ چیختے ہوئے ہوری

मुस्कुराकर उन्हें देखने लगा हो...... फिर उसकी आवाज़ सुनाई दी।

"मैं हूं होरी काका— बिजूका!" उसने अपने हाथ में पकड़ी दरांती फ़िज़ा में हिलाते हुए जवाब दिया।

सब की मारे ख़ौफ़ कि घुटी घुटी चीख़ निकल गई। उनके रंग ज़र्द पड़ गए और होरी के होंठों पर गोया सफ़ेद पपड़ी सी जम गई। कुछ देर के लिये वह सब सकते में आ गये और बिल्कुल ख़ामोश खड़े रहे...... वह कुछ देर कितनी थी? एक पल, एक सदी या फिर एक युग...... उसका उनमें से किसी को अन्दाज़ा ना हुआ। जब तक कि उन्होंने होरी की गुस्से से कांपती हुई आवाज़ न सुनी उन्हें अपनी ज़िन्दगी का एहसास न हुआ।

"तुम ...... बिजूका ...... तुम। अरे तुम को मैंने खेत की निगरानी के लिये बनाया था ...... बांस की फांकों से और तुम को उस अंग्रेज़ शिकारी के कपड़े पहनाए थे जिसके साथ शिकार में मेरा बाप हांका लगाता था और वह जाते हुए ख़ुश हो कर अपने फटे हुए ख़ाकी कपड़े मेरे बाप को दे गया था। तेरा चेहरा मेरे घर की बेकार हांडी से बना था और उस पर उसी अंग्रेज़ शिकारी का टोपा रख दिया था। अरे तू बेजान पुतला मेरी फ़सल काट रहा है?"

होरी कहता हुआ आगे बढ़ रहा था और बिजूका बदस्तूर उनकी तरफ़ देखता हुआ मुस्कुरा रहा था...... जैसे उसपर होरी की किसी बात का असर न हुआ हो। जैसे वह क़रीब पहुंचे उन्होंने देखा...... फ़सल एक चौथाई के क़रीब कट चुकी है। और बिजूका उसके क़रीब दरांती हाथ में लिये खड़ा मुस्कुरा रहा है। वह सब हैरान हुए कि उसके पास दरांती कहां से आ गई, ... वह कई महीनों से उसे देख रहे थे। बेजान बिजूका दोनों हाथों से ख़ाली खड़ा रहता था...... मगर ...... आज वह आदमी लग रहा था ...... गोश्त पोश्त का उन जैसा आदमी ...... यह मंज़र देख कर होरी तो जैसे पागल हो उठा। उसने आगे बढ़ कर उसे एक ज़ोरदार धक्का दिया ...... मगर बिजूका तो अपनी जगह से बिल्कुल न हिला। अलबत्ता होरी अपने ही ज़ोर की मार खाकर दूर जा गिरा...... सब लोग चीख़ते हुए होरी की तरफ़ बढ़े। वह अपनी कमर पर हाथ रखे उठने की कोशिश कर रहा था— सब ने उसे सहारा दिया। और उसने ख़ौफ़ज़दा[1] होकर बिजूका की तरफ़ देखते हुए

1. भयभीत

کی طرف بڑھے۔ وہ اپنی کمر پر ہاتھ رکھے اٹھنے کی کوشش کر رہا تھا۔سب نے اسے سہارا دیا۔ اور اس نے خوفزدہ ہوکر بجوکا کی طرف دیکھتے ہوئے کہا۔''تو مجھ سے بھی طاقت ور ہو چکا ہے بجو کا ! مجھ سے .... جس نے تمھیں اپنے ہاتھوں سے بنایا۔ اپنی فصل کی حفاظت کے واسطے''

بجو کا حسب معمول مسکرا رہا تھا۔ پھر بولا'' تم خواہ مخواہ خفا ہو رہے ہو ہوری کا کا میں نے تو صرف اپنے حصے کی فصل کاٹی ہے۔ایک چوتھائی۔''

'' لیکن تم کو کیا حق ہے میرے بچوں کا حصہ لینے کا۔تم کون ہو تے ہو''

'' میرا حق ہے ہوری کا کا۔ کیوں کہ میں ہوں۔ اور میں نے اس کھیت کی حفاظت کی ہے''۔

'' لیکن میں نے تو تمھیں بے جان سمجھ کر یہاں کھڑا کیا تھا۔ اور بے جان چیز کا کوئی حق نہیں۔ یہ تمھارے ہاتھ میں درانتی کہاں سے آگئی ؟''

بجو کا نے ایک زور دار قہقہہ لگایا۔'' تم بڑے بھولے ہو ہوری کا کا۔ خود ہی مجھ سے باتیں کرر ہے ہو اور پھر مجھ کو بے جان سمجھتے ہو۔''

'' لیکن تم کو یہ درانتی اور زندگی کس نے دی۔؟ میں نے تو نہیں دی تھی''۔

'' یہ مجھے آپ سے مل گئی۔ جس دن تم نے مجھے بنانے کے لیے بانس کی پھانکیں چیری تھیں' انگریز شکاری کے پھٹے پرانے کپڑے لائے تھے گھر کی بیکار ہانڈی پر میری آنکھیں' ناک' کان اور منہ بنایا تھا۔ اس دن ان سب چیزوں میں زندگی کلبلا رہی تھی اور ان سب سے مل کر میں بنا اور میں فصل پکنے تک یہاں کھڑا رہا اور ایک درانتی میرے سارے وجود میں آہستہ آہستہ نکلتی رہی۔ اور جب فصل پک گئی وہ درانتی میرے ہاتھ میں تھی لیکن میں نے تمھاری امانت میں خیانت نہیں کی۔ میں آج کے دن کا انتظار کرتا رہا۔ اور آج جب تم اپنی فصل کاٹنے آئے ہو۔ میں نے اپنا حصہ کاٹ لیا' اس میں بگڑنے کی کیا بات ہے''۔ بجوکا نے آہستہ آہستہ سب سے کہا تا کہ ان سب کو اس کی بات اچھی طرح سمجھ میں آجائے۔

कहा ...... "तू मुझ से भी ताक़तवर हो चुका है बिजूका! मुझ से ...... जिसने तुम्हें अपने हाथों से बनाया ...... अपनी फ़सल की हिफ़ाज़त के वास्ते"।

बिजूका हस्बे मामूल मुस्कुरा रहा था, फिर बोला, "तुम ख़्वाह मख़्वाह ख़फ़ा हो रहे हो होरी काका, मैं ने तो सिर्फ़ अपने हिस्से की फसल काटी है, एक चौथाई ......"

"लेकिन तुम को क्या हक़ है मेरे बच्चों का हिस्सा लेने का। तुम कौन होते हो"।

'मेरा हक़ है होरी काका— क्यों कि मैं हूं ...... और मैंने इस खेत की हिफ़ाज़त की है"।

"लेकिन मैंने तुम्हें बेजान समझ कर यहां खड़ा किया था और बेजान चीज़ का कोई हक़ नहीं ...... यह तुम्हारे हाथ में दरांती कहां से आगई ?"।

बिजूका ने एक ज़ोरदार क़हक़हा लगाया "तुम बड़े भोले हो होरी काका, ख़ुद ही मुझ से बातें कर रहे हो और फिर मुझ को बेजान समझते हो ......"

"लेकिन तुमको यह दरांती और ज़िन्दगी किसने दी ...... ? मैंने तो नहीं दी थी।"

"यह मुझे आप से आप मिल गई ...... जिस दिन तुमने मुझे बनाने के लिये बांस की फांकें चीरी थीं, अंग्रेज़ शिकारी के फटे पुराने कपड़े लाए थे। घर की बेकार हांडी पर मेरी आंखें, नाक, कान और मुंह बनाया था ...... उस दिन उन सब चीज़ों में ज़िन्दगी कुलबुला रही थी और उन सब से मिलकर मैं बना और मैं फ़सल पकने तक यहां खड़ा रहा और एक दरांती मेरे सारे वजूद में आहिस्ता आहिस्ता निकलती रही। और जब फ़सल पक गई वह दरांती मेरे हाथ में थी लेकिन मैंने तुम्हारी अमानत में ख़यानत नहीं की...... मैं आज के दिन का इन्तज़ार करता रहा। और आज जब तुम अपनी फ़सल काटने आए हो—"मैंने अपना हिस्सा काट लिया, इसमें बिगड़ने की क्या बात है" । बिजूका ने आहिस्ता आहिस्ता सबसे कहा ...... ताकि उन सब को उसकी बात अच्छी तरह समझ में आ जाए।

"नहीं ऐसा नहीं हो सकता। यह सब साज़िश है। मैं तुम्हें ज़िन्दा नहीं मानता, यह सब छलावा है। मैं पंचायत से इसका फ़ैसला कराऊंगा। तुम दरांती

"نہیں ایسا نہیں ہوسکتا۔ یہ سب سازش ہے۔ میں تمھیں زندہ نہیں مانتا' یہ سب چھلاوا ہے۔ میں پنچایت سے اس کا فیصلہ کراؤں گا۔ تم درانتی پھینک دو۔ میں تمھیں ایک تنکا بھی لے جانے نہیں دوں گا" ہوری چیخا اور بجوکا نے مسکراتے ہوئے درانتی پھینک دی۔

گاؤں کی چوپال پر پنچایت لگی۔ پنچ اور سرپنچ سب موجود تھے۔ ہوری اپنے پوتے پوتیوں کے ساتھ بیچ میں بیٹھا تھا۔ اس کا چہرہ مارے غم کے مرجھایا ہوا تھا۔ اس کی دونوں بہوئیں دوسری عورتوں کے ساتھ کھڑی تھیں اور بجوکا کا انتظار تھا۔ آج پنچایت کو اپنا فیصلہ سنانا تھا۔ مقدمہ کے دونوں فریق اپنا اپنا بیان دے چکے تھے۔

آخر دور سے بجوکا خراماں خراماں آتا ہوا دکھائی دیا۔ سب کی نظریں اس کی طرف اٹھ گئیں۔ وہ ویسے ہی مسکراتا ہوا آرہا تھا۔ جیسے ہی وہ چوپال میں داخل ہوا سب غیر ارادی طور پر اٹھ کھڑے ہوئے اور ان کے سر تعظیماً جھک گئے۔ ہوری یہ تماشا دیکھ کر تڑپ اٹھا۔ اسے لگا جیسے بجوکا نے سارے گاؤں کے لوگوں کا ضمیر خرید لیا ہے۔ پنچایت کا انصاف خرید لیا ہے۔ وہ تیز پانی میں بے بس آدمی کی طرح ہاتھ پاؤں مارتا محسوس کرنے لگا۔

آخر سرپنچ نے اپنا فیصلہ سنایا۔ ہوری کا سارا وجود کانپنے لگا۔ اس نے پنچایت کے فیصلہ کو قبول کرتے ہوئے فصل کا چوتھائی حصہ بجوکا کو دینا منظور کرلیا اور پھر کھڑا ہوکر اپنے پوتوں سے کہنے لگا۔

"سنو—یہ شاید ہماری زندگی کی آخری فصل ہے۔ ابھی تھل کھیت سے کچھ دوری پر ہے۔ میں تمھیں نصیحت کرتا ہوں اپنی فصل کی حفاظت کے لیے پھر کبھی بجوکا نہ بنانا۔ اگلے برس جب ہل چلیں گے۔ بیج بویا جائے گا اور بارش کا امرت کھیت سے کونپلوں کو جنم دے گا تو مجھے ایک بانس پر باندھ کر کھیت میں کھڑا کردینا۔ بجوکا کی جگہ پر میں تب تک تمھاری فصلوں کی حفاظت کروں گا' جب تک تھل آگے بڑھ کر کھیت کی مٹی کو نگل نہیں لے گا۔ اور تمھارے کھیتوں کی مٹی بھربھری نہیں ہو جائے گی۔ مجھے وہاں سے ہٹانا نہیں۔ وہیں رہنے دینا تاکہ جب لوگ دیکھیں تو انھیں یاد آئے کہ بجوکا نہیں بنانا۔ کہ بجوکا بے جان نہیں ہوتا۔

फैंक दो। मैं तुम्हें एक तिनका भी ले जाने नहीं दूंगा......" होरी चीख़ा और बिजूका ने मुस्कुराते हुए दरांती फेंक दी।

गांव की चौपाल पर पंचायत लगी। पंच और सरपंच सब मौजूद थे। होरी अपने पोते पोतियों के साथ बीच में बैठा था। उसका चेहरा मारे ग़म के मुरझाया हुआ था। उस की दोनों बहुऐं दूसरी औरतों के साथ खड़ी थीं। और बिजूका का इन्तिज़ार था। आज पंचायत को अपना फ़ैसला सुनाना था। मुक़द्दमें के दोनों फरीक़[1] अपना अपना ब्यान दे चुके थे।

आख़िर दूर से बिजूका ख़रामा ख़रामा आता हुआ दिखाई दिया। सब की नज़रें उस की तरफ़ उठ गईं। वह वैसे ही मुस्कुराता हुआ आ रहा था। जैसे ही वह चौपाल में दाख़िल हुआ सब ग़ैर-इरादी[2] तौर पर उठ खड़े हुऐ। और उन के सर ताज़ीमन झुक गए। होरी यह तमाशा देखकर तड़प उठा। उसे लगा जैसे बिजूका ने सारे गांव के लोगों का ज़मीर ख़रीद लिया है। पंचायत का इंसाफ़ ख़रीद लिया है। वह तेज़ पानी में बे बस आदमी की तरह हाथ पैर मारता महसूस करने लगा।

आख़िर सरपंच ने अपना फ़ैसला सुनाया। होरी का सारा वजूद कांपने लगा। उसने पंचायत के फ़ैसला को क़बूल करते हुए फसल का चौथाई हिस्सा बिजूका को देना मन्ज़ूर कर लिया और फिर खड़ा होकर अपने पोतों से कहने लगा।

"सुनो! यह शायद हमारी ज़िन्दगी की आख़री फ़सल है। अभी थल खेत से कुछ दूरी पर है। मैं तुम्हें नसीहत करता हूं अपनी फ़सल की हिफ़ाज़त के लिए फिर कभी बिजूका न बनाना। अगले बरस जब हल चलेंगे----- बीज बोया जाएगा और बारिश का अमृत खेत से कोंपलों को जन्म देगा तो मुझे एक बांस पर बांधकर खेत में खड़ा कर देना। बिजूका की जगह पर मैं तब तक तुम्हारी फसलों की हिफ़ाज़त करूंगा जब तक थल आगे बढ़कर खेत की मिट्टी को निगल नहीं लेगा। और तुम्हारे खेतों की मिट्टी भुर भुरी नहीं होजाएगी। मुझे वहां से हटाना नहीं-- वहीं रहने देना। ताकि जब लोग देखें तो उन्हें याद आए कि बिजूका नहीं बनाना----- कि बिजूका बेजान नहीं होता आप से आप उसे ज़िन्दगी मिल जाती है और उस का वजूद उसे दरांती थमा देता है। और उस का फ़सल की एक चौथाई पर हक़ हो जाता है।"

---

1. पक्ष 2. बिना इरादे के

آپ سے آپ اسے زندگی مل جاتی ہے اور اس کا وجود اسے درانتی تھما دیتا ہے۔ اور اس کا فصل کی ایک چوتھائی پر حق ہو جاتا ہے"

ہوری نے کہا اور پھر آہستہ آہستہ اپنے کھیت کی طرف بڑھا اس کے پوتے اور پوتیاں اس کے پیچھے تھے اور پھر اس کی بہوئیں۔ اور ان کے پیچھے گاؤں کے دوسرے لوگ سر جھکائے ہوئے چل رہے تھے۔

کھیت کے قریب پہنچ کر ہوری گرا اور ختم ہو گیا اس کے پوتے پوتیوں نے اسے ایک بانس سے باندھنا شروع کیا۔ اور باقی کے سب لوگ یہ تماشہ دیکھتے رہے۔ بجوکا نے اپنے سر پر رکھا شکاری ٹوپا اتار کر سینے کے ساتھ لگالیا اور اپنا سر جھکا دیا۔

होरी ने कहा और फिर आहिस्ता आहिस्ता अपने खेत की तरफ़ बढ़ा। उस के पोते और पोतियां उसके पीछे थे और फिर उसकी बहुऐं। और उनके पीछे गांव के दूसरे लोग सर झुकाए हुऐ चल रहे थे।

खेत के क़रीब पहुंचकर होरी गिरा और ख़त्म हो गया। उस के पोते पोतियों ने उसे एक बांस से बांधना शुरू किया— और बाक़ी के सब लोग यह तमाशा देखते रहे— बिजूका ने अपने सर पर रखा शिकारी टोपा उतारकर सीने के साथ लगा लिया और अपना सर झुका दिया।

بلراج مینرا

وہ

جب اس کی آنکھ کھلی وہ وقت سے بے خبر تھا۔
اس نے دایاں ہاتھ بڑھا کر بیڈ ٹیبل سے سگریٹ کا پیکٹ اٹھایا اور سگریٹ نکال کر لبوں میں تھام لیا۔
سگریٹ کا پیکٹ پھینک کر اس نے پھر ہاتھ بڑھایا اور ماچس تلاش کی۔
ماچس خالی تھی۔
اس نے خالی ماچس کمرے میں اچھال دی۔
خالی ماچس چھت سے ٹکرائی اور فرش پر آن پڑی۔
اس نے ٹیبل لیمپ روشن کیا۔
بیڈ ٹیبل پر چار پانچ ماچس الٹی سیدھی پڑی ہوئی تھیں۔
اس نے باری باری سب کو دیکھا۔
سب خالی تھیں۔
اس نے لحاف اتار پھینکا اور کمرے کی بتی روشن کی
دو بج رہے تھے۔
فرش برف ہو رہا تھا۔
ابھی دو بجے ہیں، میں وقت سے بے خبر تھا۔ میں سمجھ رہا تھا۔ صبح ہونے کو ہے۔
آج یہ بے وقت نیند کیسے کھل گئی؟
ایک بار آنکھ کھل جائے پھر آنکھ نہیں لگتی۔
اس نے کمرہ چھان مارا
کتابوں کی الماری، ویسٹ پیپر باسکٹ، پتلون کی جیبیں، جیکٹ کی جیبیں۔ ماچس

बलराज मैनरा

वह

जब उसकी आंख खुली वह वक़्त से बेख़बर था।

उसने दायां हाथ बढ़ाकर बेड टेबुल से सिगरेट का पैकेट उठाया और सिगरेट निकाल कर लबों[1] में थाम लिया।

सिगरेट का पैकेट फैंककर उसने फिर हाथ बढ़ाया और माचिस तलाश की ।

माचिस ख़ाली थी।

उसने ख़ाली माचिस कमरे में उछाल दी।

ख़ाली माचिस छत में टकराई और फर्श पर आन पड़ी।

उसने टेबुल लैम्प रौशन किया।

बेड टेबुल पर चार पांच माचिस उल्टी सीधी पड़ी हुई थीं।

उसने बारी बारी सबको देखा।

सब ख़ाली थीं।

उसने लिहाफ़ उतार फैंका और कमरे की बत्ती रौशन की।

दो बज रहे थे।

फ़र्श बर्फ़ हो रहा था।

अभी दो बजे हैं, मैं वक़्त से बेख़बर था, मैं समझ रहा था सुबह होने को है आज यह बे वक़्त नींद कैसे खुल गई।

एक बार आंख खुल जाये फिर आंख नहीं लगती।

उसने कमरा छान मारा।

किताबों की अलमारी, वेस्ट पेपर बास्किट, पतलून की जेबें, जैकेट की जेबें, माचिस कहीं ना मिली।

---

1. होंठों

کہیں نہ ملی۔

کمرے کی بری حالت ہوگئی تھی۔

کتابیں الٹی سیدھی پڑی ہوئی تھیں، کپڑے ادھر ادھر بکھرے پڑے تھے——ٹرنک کھلا ہوا تھا۔

کوئی آجائے اس سمے؟

رات کے دو بجے .... کمرے کی یہ حالت؟

سگریٹ اس کے لبوں میں کانپ رہا تھا۔

سلگتے سگریٹ اور دھڑکتے دل میں کتنی مماثلت ہے۔

ماچس کہاں ملے گی؟

ماچس نہ ملی تو کہیں.....

تو کہیں.....

کہیں میرا دھڑکتا دل خاموش نہ ہوجائے؟

آج یہ بے وقت نیند کیسے کھل گئی؟

میں وقت سے بے خبر تھا..... ایک بار آنکھ کھل جائے، پھر آنکھ نہیں لگتی۔

ماچس کہاں ملے گی؟

اس نے چادر کندھوں پر ڈال لی اور کمرے سے باہر آگیا۔

دسمبر کی سرد رات تھی۔ سیاہی کی حکومت اور خاموشی کا پہرہ۔

کسی ایک طرف قدم اٹھانے سے پہلے وہ چند لمحے سڑک کے وسط میں کھڑا رہا۔

جب اس نے قدم اٹھائے وہ راستے سے بے خبر تھا۔

رات کالی تھی۔ رات خاموش تھی۔ اور دور دور تاحدِ نظر کوئی دکھائی نہیں دے رہا تھا۔

لیمپ پوسٹوں کی مدھم روشنی رات کی سیاہی اور خاموشی کو گہرا کر رہی تھی اور چوراہے پر اس کے قدم رک گئے۔

یہاں تیز روشنی تھی کہ دودھیا ٹیوبیں چمک رہی تھیں لیکن خاموشی جوں کی توں تھی کہ ساری دکانیں بند تھیں۔

कमरे की बुरी हालत हो गई थी।

किताबें उलटी सीधी पड़ी हुई थीं, कपड़े इधर उधर बिखरे पड़े थे, ट्रंक खुला हुआ था।

कोई आ जाये इस समय ?

रात के दो बजे-कमरे की यह हालत ?

सिगरेट उसके लबों में कांप रहा था।

सुलगते सिगरेट और धड़कते दिल में कितनी मुमासलत[1] है।

माचिस कहां मिलेगी ?

माचिस न मिली तो कहीं ....

तो कहीं ....

कहीं मेरा धड़कता दिल खामोश न हो जाये ?

आज यह बे वक़्त नींद कैसे खुल गई ?

मैं वक़्त से बेख़बर था .... एक बार आंख खुल जाये, फिर आंख नहीं लगती।

माचिस कहां मिलेगी ?

उसने चादर कंधों पर डाल ली और कमरे से बाहर आ गया।

दिसम्बर की सर्द रात थी, सियाही की हुकूमत और ख़ामोशी का पहरा।

किसी एक तरफ़ क़दम उठाने से पहले वह चंद लम्हे सड़क के वस्त[2] में खड़ा रहा। जब उसने क़दम उठाये वह रास्ते से बेख़बर था।

रात काली थी, रात ख़ामोश थी और दूर दूर ता हद्दे नज़र कोई दिखाई नहीं दे रहा था। लैम्प पोस्टों की मद्धम रौशनी रात की सियाही और ख़ामोशी को गहरा कर रही थी और चौराहे पर उसके क़दम रुक गये।

यहां तेज़ रौशनी थी कि दूधिया ट्यूबें चमक रही थीं लेकिन ख़ामोशी ज्यूं की त्यूं थी कि सारी दुकानें बन्द थीं।

उसने हलवाई की दुकान की जानिब क़दम बढ़ाये।

मुमिकन है भट्टी में कोई कोयला मिल जाये, दहकता कोयला, दम-ब-लब[3] कोयला!

---

1. समानता 2. मध्य 3. जान बुझने के क़रीब

اس نے حلوائی کی دوکان کی جانب قدم بڑھائے۔
ممکن ہے بھٹی میں کوئی کوئلہ مل جائے، دہکتا کوئلہ، دم بہ لب کوئلہ!
حلوائی کی دوکان کے چبوترے پر کوئی لحاف میں گٹھری بنا سو رہا تھا۔
وہ بھٹی میں جھانکا ہی تھا کہ چبوترے پر بنی گٹھری کھل گئی۔
کون ہے؟ کیا کر رہے ہو؟
میں بھٹی میں سلگتا ہوا کوئلہ ڈھونڈ رہا ہوں
پاگل ہو گیا؟ بھٹی ٹھنڈی پڑی ہے
تو پھر؟
پھر کیا؟ گھر جاؤ
ماچس ہے آپ کے پاس؟
ماچس؟
ہاں! مجھے سگریٹ سلگانا ہے۔
تم پاگل ہو! جاؤ میری نیند خراب مت کرو، جاؤ!
تو ماچس نہیں ہے آپ کے پاس؟
ماچس سیٹھ کے پاس ہوتی ہے وہ آئے گا اور بھٹی گرم ہوگی، جاؤ تم۔
وہ پھر سڑک پر آ گیا۔
سگریٹ اس کے لبوں میں کانپ رہا تھا۔
اس نے قدم بڑھائے۔
چوراہا پیچھے رہ گیا۔ تیز روشنی پیچھے رہ گئی۔ کیا کیا کچھ نہ پیچھے رہ گیا۔
اس کے قدم تیزی سے بڑھ رہے تھے۔
لیمپ پوسٹ، لیمپ پوسٹ، لیمپ پوسٹ، ان گنت لیمپ پوسٹ پیچھے رہ گئے
.... دھیمی روشنیوں والے لیمپ پوسٹ جورات کی سیاہی اور خاموشی کو گہرا کرتے ہیں۔
یکا یک اس کے قدم رک گئے۔

हलवाई की दुकान के चबूतरे पर कोई लिहाफ़ में गठरी बना सो रहा था।

वह भट्टी में झांका ही था कि चबूतरे पर बनी गठरी खुल गई।

कौन है? क्या कर रहे हो?

मैं भट्टी में सुलगता हुआ कोयला ढूंढ रहा हूं।

पागल हो क्या? भट्टी ठंडी पड़ी है।

तो फिर?

फिर क्या? घर जाओ।

माचिस है आपके पास?

माचिस?

हां! मुझे सिगरेट सुलगाना है।

तुम पागल हो! जाओ। मेरी नींद ख़राब मत करो, जाओ!

तो माचिस नहीं है आपके पास?

माचिस सेठ के पास होती है वह आएगा और भट्टी गरम होगी। जाओ तुम।

वह फिर सड़क पर आ गया।

सिगरेट उसके लबों में कांप रहा था।

उसने क़दम बढ़ाए।

चौराहा पीछे रह गया, तेज़ रौशनी पीछे रह गई। क्या क्या कुछ न पीछे रह गया।

उसके क़दम तेज़ी से बढ़ रहे थे।

लैम्प पोस्ट, लैम्प पोस्ट, लैम्प पोस्ट, अनगिनत लैम्प पोस्ट पीछे रह गए- धीमी रौशनियों वाले लैम्प पोस्ट जो रात की सियाही और ख़ामोशी को गहरा करते हैं।

यकायक उसके क़दम रुक गए।

सामने से कोई आ रहा था।

वह उसके क़रीब पहुंच कर रुक गया।

माचिस है आप के पास?

माचिस?

मुझे सिगरेट सुलगाना है।

سامنے سے کوئی آ رہا تھا۔
وہ اس کے قریب پہنچ کر رک گیا۔
ماچس ہے آپ کے پاس؟
ماچس؟
مجھے سگریٹ سلگانا ہے۔
نہیں میرے پاس ماچس نہیں ہے میں اس علت سے بچا ہوا ہوں۔
میں سمجھا
کیا سمجھے؟
شاید آپ کے پاس ماچس ہو؟
میرے پاس ماچس نہیں ہے۔ میں اس علت سے بچا ہوا ہوں اور اپنے گھر جا رہا ہوں۔ ....تم بھی اپنے گھر جاؤ۔
اس نے قدم بڑھائے
سگریٹ اس کے لبوں میں کانپ رہا تھا۔
وہ دھیمے دھیمے قدم بڑھا رہا تھا کہ تھک گیا۔
وقت سے بے خبر، اس کے تھکے تھکے قدم اٹھ رہے تھے۔
لیمپ پوسٹ آتا، مدھم روشنی پھیلی ہوئی دکھائی دیتی اور پھر سیاہی۔
پھر لیمپ پوسٹ، مدھم روشنی اور پھر سیاہی۔
وہ لبوں میں سگریٹ تھامے، دھیمے دھیمے قدم اٹھا رہا تھا۔
اس کی دور، اندر پھیپھڑوں تک دھواں کھینچنے کی طلب شدید ہوگئی تھی۔
اس کا بدن ٹوٹ رہا تھا۔
شب خوابی کا لباس اور چادر میں اسے سردی لگ رہی تھی۔
وہ کانپ رہا تھا اور کانپتے قدموں سے دھیمے دھیمے بڑھ رہا تھا۔ وقت سے بے خبر، لیمپ پوسٹوں سے بے خبر ایک بار پھر اس کے قدم رک گئے۔
اس کی نظروں کے سامنے خطرے کا نشان تھا۔

नहीं मेरे पास माचिस नहीं है, मैं इस इल्लत[1] से बचा हुआ हूं।

मैं समझा।

क्या समझे ?

शायद आपके पास माचिस हो ?

मेरे पास माचिस नहीं है, मैं इस इल्लत से बचा हुआ हूं और अपने घर जा रहा हूं .... तुम भी अपने घर जाओ।

उसने क़दम बढ़ाए।

सिगरेट उसके लबों में कांप रहा था।

वह धीमे धीमे क़दम बढ़ा रहा था कि थक गया।

वक़्त से बेख़बर, उसके थके थके क़दम उठ रहे थे।

लैम्प पोस्ट आता, मद्धम रौशनी फैली हुई दिखाई देती और फिर सियाही।

फिर लैम्प पोस्ट , मद्धम रौशनी और फिर सयाही।

वह लबों में सिगरेट थामे, धीमे धीमे क़दम उठा रहा था।

उसकी दूर, अन्दर फेफड़ों तक धुआं खींचने की तलब शदीद हो गई थी।

उसका बदन टूट रहा था।

शब-ख़्वाबी का लिबास[2] और चादर में उसे सर्दी लग रही थी।

वह कांप रहा था और कांपते क़दमों से धीमे धीमे बढ़ रहा था, वक़्त से बेख़बर, लैम्प पोस्टों से बेख़बर।

एक बार फिर उसके क़दम रुक गए।

उसकी नज़रों के सामने ख़तरे का निशान था।

सामने पुल था, मरम्मत तलब पुल।

हादसों की रोक थाम के लिये सुर्ख़ कपड़े से लिपटी हुई लालटेन सड़क के बीचों बीच एक तख़्ते के साथ लटक रही थी।

उसने लालटेन की बत्ती से सिगरेट सुलगाने के लिये क़दम बढ़ाए ही थे कि

कौन है ?

वह ख़ामोश रहा

सियाही की एक अन्जानी तह खोल कर सिपाही उस की तरफ़ लपका।

---

1. बुरी लत 2. सोने के कपड़े

سامنے پُل تھا۔ مرمت طلب پل
حادثوں کی روک تھام کے لیے سرخ کپڑے سے لپٹی ہوئی لالٹین سڑک کے بیچوں بیچ ایک تختے کے ساتھ لٹک رہی تھی۔
اس نے لالٹین کی بتی سے سگریٹ سلگانے کے لیے قدم بڑھائے ہی تھے کہ کون ہے؟
وہ خاموش رہا۔
سیاہی کی ایک انجانی تہہ کھول کر سپاہی اس کی طرف لپکا۔
کیا کر رہے تھے؟
کچھ نہیں۔
میں کہتا ہوں کیا کر رہے تھے؟
آپ کے پاس ماچس ہے؟
میں پوچھتا ہوں کیا کر رہے تھے اور تم کہتے ہو، ماچس ہے.....کون ہو تم؟
مجھے سگریٹ سلگانا ہے آپ کے پاس ماچس ہو تو ......
تم یہاں کچھ کر رہے تھے؟
میں لالٹین کی بتی سے سگریٹ سلگانا چاہتا تھا۔ ......آپ کے پاس ماچس ہو تو ..... تم کون ہو؟ کہاں رہتے ہو؟
میں ....
کہاں رہتے ہو؟
ماڈل ٹاؤن۔
اور تمھیں ماچس چاہیے..... ماڈل ٹاؤن میں رہتے ہو..... ماڈل ٹاؤن کہاں ہے؟......
اس نے گھوم کر اشارہ کیا۔
دور، دور تا حد نظر، سیاہی پھیلی ہوئی تھی۔
چلو میرے ساتھ تھانے تک ..... ماڈل ٹاؤن........؟ ماڈل ٹاؤن یہاں سے دس

क्या कर रहे थे ?

कुछ नहीं।

मैं कहता हूं क्या कर रहे थे ?

आपके पास माचिस है ?

मैं कहता हूं क्या कर रहे थे और तुम कहते हो, माचिस है ....

कौन हो तुम ?

मुझे सिगरेट सुलगाना है आप के पास माचिस हो तो......

तुम यहां कुछ कर रहे थे।

मैं लालटेन की बत्ती से सिगरेट सुलगाना चाहता था......

आपके पास माचिस हो तो......

कहां रहते हो ?

तुम कौन हो,

माडल टाउन।

और तुम्हें माचिस चाहिये .... माडल टाउन में रहते हो .... माडल टाउन कहां है ?

उसने घूम कर इशारा किया।

दूर, दूर, ता हद्दे नज़र , सियाही फैली हुई थी।

चलो मेरे साथ थाने तक .... माडल टाउन .... ? माडल टाउन यहां से दस मील के फ़ासले पर है .... माचिस चाहिये ना! थाने में मिल जायेगी।

सिपाही ने उसका बाज़ू थाम लिया।

वह सिपाही के साथ चल पड़ा।

थाना उसी सड़क पर था जो ख़त्म होने को न आती थी।

वह सिपाही के साथ थाने के एक कमरे में दाख़िल हुआ।

कमरे में कई आदमी एक बड़ी मेज़ के गिर्द बैठे हुए थे।

सिगरेट पी रहे थे।

मेज़ पर सिगरेट के कई पैकेट और कई माचिसें पड़ी हुई थी।

साहब! यह शख़्स पुल के पास खड़ा था। कहता है माडल टाउन में रहता हूं

میل کے فاصلے پر ہے۔...... ماچس چاہیے نا! تھانے میں مل جائے گی۔

سپاہی نے اس کا بازو تھام لیا۔

وہ سپاہی کے ساتھ چل پڑا۔

تھانہ اسی سڑک پر تھا جو ختم ہونے کو نہ آتی تھی۔

وہ سپاہی کے ساتھ تھانے کے ایک کمرے میں داخل ہوا۔

کمرے میں کئی آدمی ایک بڑی میز کے گرد بیٹھے ہوئے تھے۔

سگریٹ پی رہے تھے۔

میز پر سگریٹ کے کئی پیکٹ اور کئی ماچسیں پڑی ہوئی تھیں۔

صاحب! یہ شخص پل کے پاس کھڑا تھا کہتا ہے ماڈل ٹاؤن میں رہتا ہوں اور ماچس کی رٹ لگائے ہوئے ہے۔

کیوں بے؟

اگر آپ اجازت دیں تو آپ کی ماچس استعمال کرلوں.......... مجھے اپنا سگریٹ سلگانا ہے۔

کہاں رہتے ہو؟

ماڈل ٹاؤن! کیا آپ کی ماچس لے سکتا ہوں؟

کون ہو تم؟

میں اجنبی ہوں! کیا میں ماچس..........

ماڈل ٹاؤن میں کب سے رہتے ہو؟

تین ماہ سے! ماچس......

ماچس.......... ماچس کا بچہ...... اجنبی...... جاؤ اپنے گھر...... ورنہ بند کردوں گا۔......... ماچس......

جب وہ تھانے سے باہر آیا وہ بری طرح تھک چکا تھا۔

اس نے اس نہ ختم ہونے والی سڑک پر دھیمے دھیمے چلنا شروع کردیا۔

اس کی ناک سوں سوں کرنے لگی تھی اور اس کا بدن ٹوٹنے لگا تھا۔

और माचिस की रट लगाए हुए है।

क्यों बे ?

अगर आप इजाज़त दें तो आप की माचिस इस्तेमाल कर लूं...... ...... मुझे अपना सिगरेट सुलगाना है।

कहां रहते हो ?

माडल टाउन ! क्या आपकी माचिस ले सकता हूं ?

कौन हो तुम ?

मैं अजनबी हूं ! क्या मैं माचिस ....

माडल टाउन में कब से रहते हो ?

तीन माह से माचिस ....

माचिस .... माचिस का बच्चा .... अजनबी .... जाओ अपने घर .... वरना बन्द कर दूंगा .... माचिस ....

जब वह थाने से बाहर आया वह बुरी तरह थक चुका था।

उसने उस न ख़त्म होने वाली सड़क पर धीमे धीमे चलना शुरू कर दिया।

उस की नाक सूं सूं करने लगी थी और उसका बदन टूटने लगा था।

सिगरेट पीना एक इल्लत है।

मैं ने यह इल्लत क्यों पाल रखी है

माचिस कहां मिलेगी।

न मिली तो।

वह वक़्त से बे ख़बर था, लैम्प पोस्टों से बे ख़बर था, सड़क से बे ख़बर था। अपने बदन से बे ख़बर था।

वह गिरता पड़ता बढ़ रहा था।

उसके लग़ज़िश ज़दह[1] क़दमों में नशे की कैफ़ियत थी।

पौ फटी और वह दम भर को रुका।

दम भर को रुका और सम्भला।

सम्भला और उसने क़दम बढ़ाना ही चाहा कि ......

सामने से कोई आ रहा था और उसके क़दम लग़ज़िश खा रहे थे।

---

1. कांपते हुए

سگریٹ پینا ایک علت ہے۔
میں نے یہ علت کیوں پال رکھی ہے۔
ماچس کہاں ملے گی؟
نہ ملی تو!
وہ وقت سے بے خبر تھا، لیمپ پوسٹوں سے بے خبر تھا، سڑک سے بے خبر تھا۔ اپنے بدن سے بے خبر تھا۔
وہ گرتا پڑتا بڑھ رہا تھا۔
اس کے لغزش زدہ قدموں میں نشے کی کیفیت تھی۔
پو پھٹی اور وہ دم بھر کو رکا۔
دم بھر کو رکا اور سنبھلا۔
سنبھلا اور اس نے قدم بڑھانا ہی چاہا کہ
سامنے سے کوئی آرہا تھا اور اس کے قدم لغزش کھا رہے تھے۔
وہ اس کے قریب آکر رکا۔
اس کے لبوں میں سگریٹ کانپ رہا تھا۔
آپ کے پاس ماچس ہے؟
ماچس؟
آپ کے پاس ماچس نہیں ہے؟
ماچس کے لیے تو میں......
وہ اس کی بات سنے بنا ہی آگے بڑھ گیا۔
آگے، جدھر سے وہ خود آیا تھا۔
اس نے قدم بڑھایا۔
آگے جدھر سے وہ آیا تھا۔

◆ ◆ ◆

वह उसके क़रीब आकर रुका।

उसके लबों में सिगरेट कांप रहा था।

आपके पास माचिस है ?

माचिस ?

आपके पास माचिस नहीं है ?

माचिस के लिये तो मैं …………

वह उस की बात सुने बिना ही आगे बढ़ गया।

आगे ? जिधर से वह खुद आया था।

उसने क़दम बढ़ाया

आगे, जिधर से वह आया था।

غیاث احمد گدی

بابا لوگ

"بابا لوگ سب کمرے میں آجاؤ۔ اَم تم کو کہانی سنائے گا۔!"

پھر بابا لوگ یہ سنتے ہی کمرے میں آگئے۔ اور بڈھے انکل کے مونڈھے کو یوں گھیر لیا، جیسے اکسمس کی ننھی ننھی موم بتیاں ہوں جو بڑے سے کیک کے چاروں طرف ایستادہ کردی گئی ہوں۔

بڈھے انکل نے ایک بار نگاہ اٹھا کر ساتوں بچوں کا جائزہ لیا۔ پھر جیب سے ادھ جلا سگار نکالا۔ سگار کو جلانے سے پہلے قریب کھڑے ہوئے سب سے چھوٹے بچے کو گود میں اٹھا لیا۔ اور اس کے سرخ پھولے ہوئے گالوں کو چومتے ہوئے بولا:

"ہلو ڈولی ڈارلنگ تم کیسا ما پھک ہے؟"

"اچھا ما پھک ہے، ام کو کہانی سناؤ، ابی ......ورنہ ام مارے گا! سنائے گا؟"

"ضرور سنائے گا۔" بڈھے انکل نے آہستہ سے بچے کو گود سے اتار دیا۔ لبوں سے لگے ہوئے سگار کو جیب میں رکھ لیا۔ پھر اس کے ہونٹوں پر مسکراہٹ آگئی اور اس کا بجھا بجھا چہرہ چمک اٹھا۔ جیسے ایکا ایکی چاند پر سے بدلی ہٹ گئی ہو۔

"بابا، تم لوگ ام کو ایک بات بتائے گا۔ پھر کہانی سنائے گا"

"بتائے گا، بتائے گا۔" بابا لوگ نے ایک زبان ہوکر کہا۔

"تو بولو یہ دنیا اتنی بیوٹی فل کیوں ہے؟"

بچے، جن سے کئی بار یہ سوال دہرایا گیا ہے وہ حسب دستور ایک زبان ہوکر چاند کی طرف اشارہ کرنے لگے۔ "مون سے ....!"

"ویری گڈ، مون ایسا چمکتا ہے جیسے ......" بڈھا انکل ایک لمحہ کے لیے رک گیا۔ ایک نظر اس نے سب بچوں پر ڈالی۔ پھر سب سے خوبصورت بچی کے سر پر ہاتھ پھیر تے

गयास अहमद गद्दी

बाबा लोग

बाबा लोग सब कमरे में आ जाओ......अम तुम को कहानी सुनाए गा- !

फिर बाबा लोग यह सुनते ही कमरे में आ गए। और बुड्ढे अंकल के मूढ़ें को यों घेर लिया, जैसे एक्समस की नन्हीं नन्हीं मोम बत्तियां हों जो बड़े से केक के चारों तरफ़ इस्तादा[1] कर दी गई हों।

बुडढे अंकल ने एक बार निगाह उठा कर सातों बच्चों का जाइज़ा लिया। फिर जेब से अध जला सिगार निकाला। सिगार को जलाने से पहले क़रीब खड़े हुए सब से छोटे बच्चे को गोद में उठा लिया। और उस के सुर्ख़ फूले हुए गालों को चूमते हुए बोला।

"हैलो डौली डार्लिगं तुम कैसा माफिक है—?"

"अच्छा माफिक है, अम को कहानी सुनाओ, अबी......वरना अम मारेगा!"

"सुनाएगा?"

"ज़रूर सुनाएगा-" बुडढे अंकल ने आहिस्ता से बच्चे को गोद से उतार दिया। लबों से लगे हुए सिगार को जेब में रख लिया। फिर उस के होठों पर मुस्कुराहट आ गई और उस का बुझा बुझा चेहरा चमक उठा। जैसे एका एकी चांद पर से बदली हट गई हो।

"बाबा, तुम लोग अम को एक बात बताएगा, फिर कहानी सुनाएगा।"

"बताएगा, बताएगा, बाबा लोग ने एक ज़बान हो कर कहा।"

"तो बोलो यह दुनियां इतनी ब्यूटी फुल क्यों है?"

बच्चे जिनसे कई बार यह सवाल दोहराया गया है वह हस्बे-दस्तूर[2] एक

---

1. खड़ी 2. नियम के अनुसार

ہوئے بولا۔" جیسے اپنا بے بی ڈولی۔" پھر اس نے چاند کی طرف نظریں گاڑ دیں۔" جیسے اپنا بے بی مارگیٹ......!"

سب بچوں نے مل کر تالیاں بجادیں۔ جس کو سن کر بڈھا انکل جو دور آسمان کے پھیلاؤ میں چمکنے والے چاند پر کمندیں ڈال رہا تھا۔ اپنی جگہ واپس آ گیا۔

"بڈھا انکل، کہانی مانگتا............کہانی مانگتا....." بابا لوگ تالیاں بجا بجا کر شور کر رہے تھے۔

پھر کہانی شروع ہوگئی۔

"...... جب کنگ باہر سے شراب پی کر آتا تو خوب شور کرتا، کوئین کو گالیاں بولتا، اس کو خوب مارتا، نوچتا، کتا ماپھک، اور بولتا، ام بے بی مانگتا، سن مانگتا...... کوئین کچھ نہیں بولتا۔ وہ بہوت روتا، دھیرے دھیرے روتا، ایسا ماپھک جیسے ٹائم پاس ہوتا۔ کوئین روتا۔ اس ٹائم اس کا ایک خانساماں ہوتا۔ بابا لوگ خانساماں جانتا۔ امارا ماپھک خانساماں......"

پھر بابا لوگ جو سینکڑوں بار دہرائی ہوئی کہانی کو سنتے سنتے اکتا چکے تھے شور کرنے لگے، "نہیں مانگتا۔ یہ کہانی نہیں مانگتا...... یہ اولڈ کہانی نہیں مانگتا...... نیو لاؤ، نیو......"

اس وقت بڈھے انکل کی آنکھوں میں آنسو آ گئے۔" کدر سے لائے گا کدر سے نیو لائے گا۔ بابا لوگ۔"

وہ برسوں کا بھوکا بیل ماضی کے چٹیل میدان میں حسب دستور منہ مارنے لگا۔ شاید کوئی پودا مل جائے...... شاید کوئی ہریالی نظر آ جائے۔ اپنا تو سب کچھ لٹ گیا۔ ایک چھوٹا سا پودا تھا۔ اس کے آس پاس کتنا بڑا بڑا کانٹا والا تار لگا دیا ہے۔ دنیا والا، تم کو کیسے بولے گا۔ کیسے بتائے گا......!

"اے بڈھا! تم آپ سے آپ کیا بکتا ہے؟" بڈھا انکل ہڑبڑا کر اٹھ کھڑا ہوا۔ گویا سلگتا ہوا سگار اس کے کپڑوں پر گر گیا ہو۔!

"نہیں بے بی کچھ نہیں بکتا۔" وہ ادھر ادھر دیکھتے ہوئے مسکرایا۔" ابی بابا لوگ تھا، کہانی سنتا تھا......"

اس کی تیوریاں چڑھ گئیں۔" ام تم کو بہوت بولا۔ تم بابا لوگ کو مت کھراب کرو۔

जबान हो कर चांद की तरफ़ इशारा करने लगे। "मून से...... !"

"वैरी गुड, मून ऐसा चमकता है जैसे—बुड्ढा अंकल एक लम्हे के लिए रुक गया। एक नज़र उस ने सब बच्चों पर डाली। फिर सब से ख़ूबसूरत बच्ची के सर पर हाथ फेरते हुए बोला। जैसे अपना बेबी डौली—" फिर उस ने चांद की तरफ़ नज़रें गाड़दी— जैसे अपना बेबी मारग्रेट...... !

सब बच्चों ने मिल कर तालियां बजा दी। जिस को सुन कर बुड्ढा अंकल जो दूर आसमान के फैलाव में चमकने वाले चांद पर कमन्दें डाल रहा था, अपनी जगह वापस आ गया। बुडढा अंकल, कहानी मांगता...... कहानी मांगता...... बाबा लोग तालियां बजा बजा कर शोर कर रहे थे।

फिर कहानी शुरू हो गई।

"...... जब किंग बाहर से शराब पीकर आता तो ख़ूब शोर करता, क्वीन को गालियां बोलता, उस को ख़ूब मारता, नोचता, कुत्ता माफ़िक। और बोलता, अम बेबी मांगता, सन मांगता ..... क्वीन कुछ नहीं बोलता। वह बहुत रोता। धीरे धीरे रोता ऐसा माफ़िक़ जैसे टाइम पास होता। क्वीन रोता। उस टाइम उसका एक खानसामा होता। बाबा लोग खान सामा जानता। अमारा माफ़िक खान सामा......"

फिर बाबा लोग जो सैकड़ों बार दुहराई हुई कहानी सुनते सुनते उकता चुके थे शोर करने लगे। "नहीं मांगता। यह कहानी नहीं मांगता ......" यह ओल्ड कहानी नहीं मांगता ...... न्यू लाओ न्यू......"

उस वक़्त बुडढे अंकल की आंखों में आंसू आ गए। "किधर से लाएगा किधर से न्यू लाएगा, बाबा लोग।"

वह बरसों का भूखा बैल माज़ी[1] के चटियल मैदान में हस्बे-दस्तूर मुंह मारने लगा। शायद कोई पौधा मिल जाए ...... शायद कोई हरियाली नज़र आ जाए। अपना तो सब कुछ लुट गया। एक छोटा सा पौधा था। उस के आस पास कितना बड़ा बड़ा कांटा वाला तार लगा दिया है। दुनिया वाला, तुम को कैसे बोलेगा। कैसे बताएगा........ !

"ऐ बुड्ढा! तुम आप से आप क्या बकता है?" बुड्ढा अंकल हड़बड़ा कर उठ खड़ा हुआ। गोया[2] सुलगता हुआ सिगार उस के कपड़ों पर गिर गया हो!

---

1. अतीत 2. अर्थात

بڈھا تم سنتا کیوں نہیں؟''

''اب نہیں کھراب کرے گا۔ بی بی اسکیوز می، بے بی.....'' اس کا ہاتھ آپ سے آپ گردن اور سر کو سہلانے لگا۔ ''اب کبھی نہیں کہانی سنائے گا.....''

مارگریٹ منہ ہی منہ میں بڑبڑاتی اپنے نئے دوست جارج کی بانہوں سے لگی آگے بڑھی، بڈھے انکل کی آنکھوں میں آنسو آگئے۔ اس نے ہمت کر کے مارگریٹ کو دیکھا۔

''پر بے بی ایک بات سنے گا؟''

''کیا بولنا مانگتا؟''

بڈھا انکل ہنسنے لگا۔ ''بے بی، جب تم چھوٹا تھا، بہوت کہانی سنتا تھا..... اپنا ڈولی ماپھک.....!''

''شیٹ اپ، یونان سنس.....''

پھر وہ چپ چاپ اپنے میلے چیکٹ واسکٹ کی جیب میں ادھ جلے سگار کو ٹٹولتا اپنے کمرے میں چلا گیا۔ وہ اپنی چھوٹی سی چار پائی کے جھلنگ میں دھنس گیا..... ڈوبتا چلا گیا۔ وقت کتنی تیزی سے بھاگتا ہے، جیسے ..... جیسے بابالوگ کی گیند۔ بے بی کس طرح اس کی گود میں بیٹھ کر اپنے ننھے ننھے ہاتھوں سے اس کی مونچھ کو پکڑ کر کھینچتی تھی۔ انکل کہانی مانگتا..... کہانی سناؤ ام کو.....!

مگر اب بے بی کہانی نہیں مانگتا۔ اس پودے کے تنے موٹے ہوگئے ہیں۔ قد لمبا ہوگیا ہے۔ پہلے وہ کہانیوں کے جھولے میں جھولنے کے لیے کیسے مچلا کرتی تھی۔ مگر اب خود چاہتی ہے کہ کوئی اس کے تنے میں رسیوں کا جھولا لگا کر لمبی لمبی پینگ کھائے..... اور کہیں وہ تنا ٹوٹ گیا تو؟ خم کھا گیا تو؟ ..... بے وقوف بچی، پھر زندگی کا بارگراں تو کیسے اٹھا سکے گی؟؟؟ بول ..... بول..... نادان مارگریٹ؟

مارگریٹ کے کمرے سے قہقہے کی آواز آرہی تھی ..... رات تاریک ہے، گھر میں صائب نہیں، میم صائب نہیں..... اور بے بی کمرے میں ایک نوجوان کے ساتھ..... اس نے عقیدت سے سینے پر صلیب بنائی۔ ''یسوع مسیح! میرے ننھے پودے کو اس بادسموم سے بچاؤ!''

"नहीं बेबी कुछ नहीं बकता–" वह इधर उधर देखते हुए मुस्कुराया– – – अबी बाबा लोग था, कहानी सुनता था......"

उस की त्योंरियां चढ़ गई। "अम तुम को बहुत बोला। तुम बाबा लोग को मत खराब करो, बुड्ढा तुम सुनता क्यों नहीं।

अब नहीं खराब करेगा बेबी एस्कीयूजमी बेबी ......उस का हाथ आप से आप गरदन और सर को सहलाने लगा। "अब कभी नहीं कहानी सुनाएगा......"

मारग्रेट मुंह ही मुंह में बड़बड़ाती अपने नए दोस्त जार्ज की बाहों से लगी आगे बढ़ी। बुड्ढे अंकल की आखों में आंसू आ गए। उसने हिम्मत करके मारग्रेट को देखा।

"पर बेबी एक बात सुनेगा?"

"क्या बोलना मांगता?"

बुड्ढा अंकल हंसने लगा "बेबी जब तुम छोटा था, बहुत कहानी सुनता था......अपना डौली माफीक......

"शटअप, यू नान सेन्स......"

फिर वह चुप चाप अपने मैले चीकट वास्कट की जेब में अधजले सिगार को टटोलता अपने कमरे में चला गया। वह अपनी छोटी सी चारपाई के झूलंग में धंस गया......डूबता चला गया। वक़्त कितनी तेजी से भागता है, जैसे...... जैसे बाबा लोग की गेंद। बेबी किस तरह उस की गोद में बैठ कर अपने नन्हें नन्हें हाथों से उसकी मूंछ को पकड़कर खींचती थी। अंकल कहानी मांगता......कहानी सुनाओ अम को......

मगर अब बेबी कहानी नहीं मांगता। इस पौधे के तने मोटे हो गए हैं। क़द लम्बा हो गया है। पहले वह कहानियों के झूले में झूलने के लिए कैसे मचला करती थी मगर अब खुद ही चाहती है कि कोई उसके तने में रस्सियों का झूला लगा कर लंबी लंबी पेंग खाए......और कहीं वह तना टूट गया तो? ख़म खा गया तो? ......बेवकूफ बच्ची, फिर जिंदगी का बारेगिरां[1] तू कैसे उठा सकेगी??? बोल...... बोल...... नादान मारग्रेट?

मारग्रेट के कमरे से क़हक़हे की आवाज आ रही थी...... रात तारीक है, घर

1. भारी बोझ

اس نے پلٹ کر دیکھا۔ بے بی کے کمرے میں جلتی بجھتی روشنیوں میں دو سائے آپس میں خلط ملط ہو رہے ہیں۔ پھر وہ اٹھ بیٹھا۔ پیروں میں فل بوٹ پہنا، کھونٹی سے پرانی، تیل سے داغ دار فلیٹ اٹھا کر آہستہ سے سر پر رکھ لی۔ برآمدہ طے کرتے ہوئے سیدھا بے بی کے کمرے کے پاس رک گیا۔

''بے بی، مارگریٹ بے بی! دروازہ کھولو۔''

کمرے میں اچانک ابتری پھیل گئی......

''کیا ہے بڈھا، کیا مانگتا......؟''

''بے بی صائب آتا۔ ابھی ادھر میں ام جیپ کا لائیٹ دیکھا......''

دونوں جلدی جلدی ڈرائنگ روم میں آبیٹھے۔ بے بی نے اپنے الجھے ہوئے بالوں کو جلدی جلدی درست کرلیا۔ پھر دونوں نے اپنے اپنے سامنے میز پر تاش کی پتیاں یوں پھیلالیں، گویا کھیل گھنٹوں سے ہو رہا ہے۔

بڈھا انکل نے دوبارہ صلیب بنائی۔ یسوع مسیح! بے بی کو بچاؤ......من ہی من میں اس نے شکریہ ادا کیا۔ اور برآمدے میں سرکنڈے کی کرسی میں دھنس گیا۔

وہ جو ایک پتھر سا تھا آپ ہی آپ کھسک گیا۔ پھر جب کافی دیر ہوگئی اور صاحب نہیں آیا تو ڈرائنگ روم سے بے بی پاؤں پٹکتی ہوئی باہر آئی۔ اور بڈھا انکل کو کرسی پر اونگھتا ہوا دیکھ کر اس نے سینکڑوں گالیاں دیں......''یو بلاڈی فل، تم جھوٹ بولتا۔ الو۔ گدھا، تم کدر کو جیپ دیکھا؟ تم کو نیا میم صائب ٹھیک گالی دیتا۔ دھکا مارتا...... الو......''

''دیکھا، بائی گاڈ، بے بی! ابی ادر میں لائیٹ دیکھا۔ ام سے بھول ہوا۔ وہ دوسرا جیپ ہوگا۔''

مارگریٹ گالیاں بکتی پھر ڈرائنگ روم میں چلی گئی۔ حسرت سے بڈھے انکل نے ایک لمبا سانس لیا۔ ''یسوع مسیح! بے بی کو بچاؤ۔ اپنا بے بی بہوت چھوٹا ہے۔ کچھ نہیں جانتا۔ بائی گاڈ وہ ہنڈریڈ تک گننا نہیں جانتا۔ وہ بہوت مشکل میں پھنسنے جاتا۔ اس کا ہلپ کرو یسوع مسیح اس کا ہلپ کرو......'' وہ رونے لگا۔ سسک سسک کر رونے لگا۔ پھر وہ چپ ہوگیا، اور حسب عادت بیٹھا بیٹھا اونگھنے لگا۔

में साएब, नहीं मेम साएब नहीं...... और बेबी कमरे में एक नौजवान के साथ..... उसने अक़ीदत[1] से सीने पर सलीब बनाई। "यसू मसीह! मेरे नन्हे पौधे को इस बादे-समूम[2] से बचाओ।"

उसने पलट कर देखा। बेबी के कमरे में जलती बुझती रौशनियों में दो साए आपस में ख़िल्त-मिल्त[3] हो रहे हैं। फिर वह उठ बैठा पैरों में फ़ुल बुट पहना, खूंटी से पुरानी, तेल से दाग़ दार फ़्लेट उठाकर आहिस्ता से सर पर रखली, बरामदा तै करते हुए सीधा बेबी के कमरे के पास रुक गया।

"बेबी मारग्रेट बेबी। दरवाजा खोलो।"

कमरे में अचानक अबतरी फैल गई......

"क्या है बुड्ढा क्या मांगता......"

"बेबी साएब आता। अभी इधर में अम जीप का लाइट देखा......"

दोनों जल्दी जल्दी ड्रांइग रूम में आ बैठे। बेबी ने अपने उल्झे हुए बालों को जल्दी जल्दी दुरूस्त कर लिया। फिर दोनों ने अपने अपने सामने मेज़ पर ताश की पत्तीयां यूं फैला लीं, गोया खेल घन्टों से हो रहा है।

बुड्ढा अंकल ने दुबारा सलीब बनाई। यसू मसीह! बेबी को बचाओ ......मन ही मन में उस ने शुक्रिया अदा किया। और बरामदे में सरकंडे की कुर्सी में धंस गया।

वह जो एक पत्थर सा था आप ही आप खिसक गया। फिर जब काफ़ी देर हो गई और साहब नहीं आया तो ड्राइंग रूम से बेबी पांव पटकती हुई बाहर आई। और बुड्ढ़ा अंकल को कुर्सी पर उंघता हुआ देखकर उस ने सैकड़ों गालियां दीं...... यू बिलाडी फूल, तुम झूठ बोलता। उल्लू। गधा तुम किधर को जीप देखा? तुम को नया मेम साहब ठीक गाली देता, धक्का मारता......उल्लू......"

"देखा, बाई गॉड, बेबी! अबी इदर में लाइट देखा। अम से भूल हुआ। वह दूसरा जीप होगा।

मारग्रेट गालियां बकती फिर ड्राइंग रूम में चली गई। हसरत से बुड्ढे अंकल ने एक लम्बा सांस लिया। यसूमसीह ! बेबी को बचाओ अपना बेबी बहुत छोटा है। कुछ नहीं जानता। बाइ गॉड वह हन्ड्रेड तक गिनना नहीं जानता। वह

1. गहरा विश्वास 2. लूह 3. मिल जाना

وقت بوند بوند کر کے گرتا ہے اور خشک زمین پر گر کر کیسا سوکھ جاتا ہے بس دیکھتے دیکھتے نظروں سے اوجھل ہو جاتا ہے۔ فرش پر صرف اس کا نشان رہ جاتا ہے۔ جس سے سوندھی سوندھی خوشبو نکلتی ہے...... نکلتی ہی رہتی ہے۔ کبھی بند نہیں ہوتی۔ اور اب بڈھے انکل کی بے مصرف زندگی میں بجز اس بو کے سونگھتے رہنے کے اور کچھ نہیں رہ گیا ہے۔ کچھ کام نہیں۔ کمینوں کی طرح نئی میم صاحب کی گالیاں سن کر بھی روٹی کا خشک ٹکڑا گلے سے اتارتے ہوئے اس کے حلق میں کچھ نہیں پھنستا وہ مزے سے گردن جھکائے کھاتا رہتا ہے۔ پہلے جب ابھی چراغ گل نہیں ہوا تھا وہ بھڑک اٹھتا اور پرانے فل بوٹ کو گھسیٹتا دہلیز کو بھی عبور کر جاتا۔ مگر صاحب پھر اسے واپس بلا لیتا۔ صاحب نہیں، اس کے اندر سے ایک جانی پہچانی، مگر وقت کی بوند میں جذب ہوتی آواز اس کے پیروں سے چمٹ جاتی۔ پھر اس وقت اس کا دل دھک دھک کرنے لگتا۔ وہ سوندھی سوندھی بو اس کے نتھنے سے ہوتی ہوئی سارے اعصاب پر چھاتی۔ اور اب اس کی بے مصرف، بے کار زندگی میں بجز اس بو کو سونگھتے رہنے کے رہ ہی کیا گیا ہے۔ مارگریٹ بے بی تم بھی تو ایک قطرہ ہو، جس میں تمہاری ماں کی خوشبو رچی ہوئی ہے۔

''میں اس خوشبو کے بغیر کیسے زندہ رہ سکتا ہوں بے بی؟ کیسے زندہ رہ سکتا ہوں......؟''

باہر ایک ہچکولے کے ساتھ جیپ کے رکنے کی آواز سنائی دی۔ بڈھے انکل نے ہڑبڑا کر آنکھیں کھول دیں۔ ابھی کچھ پاتے پاتے اس نے کھو دیا۔ پھر اس کے کانوں میں جوتے کی آواز آئی۔ وہ چونک کر کھڑا ہوا۔ کیچ بھری ہوئی آنکھوں کے کنارے آنسوؤں سے نم ہو رہے تھے۔ اس نے ہاتھ اٹھا کر آستین سے آنکھیں پونچھ لیں۔

برآمدے کو عبور کر کے نئی میم صاحب اس کے سامنے آگئی۔ ''یو بڈھا، تم ادر میں کیا کرتا؟'' اس نے نفرت سے بڈھے انکل کو گھورا۔ ''کیا چوری کرنا مانگتا؟''

''نو میم صائب ایسا مافک نہیں۔ ادر بے بی ہے نا......'' وہ رک گیا۔ کیا وہ سچ کہہ دے؟ نہیں! نئی میم صائب ابھی بے بی کو بہوت گالیاں دے گی۔ بہوت جھگڑا کرے گی۔ سوتیلی ماں ہے نا! بہوت تکلیف دے گی...... اس کا دل لرز گیا۔

बहुत मुश्किल में फंसने जाता। उस का हैल्प करो। यसू मसीह उस का हैल्प करो······" वह रोने लगा। सिसक सिसक कर रोने लगा। फिर वह चुप हो गया। और हसबे-आदत[1] बैठा बैठा ऊंघने लगा।

वक्त बूंद बूंद कर के गिरता है और खुश्क ज़मीन पर गिर कर कैसा सूख जाता है। बस देखते देखते नज़रों से ओझल हो जाता है। फ़र्श पर सिर्फ़ उस का निशान रह जाता है। जिस से सोंधी सोंधी खुश्बू निकलती है······निकलती ही रहती है। कभी बंद नहीं होती। और अब बुड्ढे अंकल की बेमसरफ़ ज़िन्दगी में बजुज़ उस बू के सूंघते रहने के और कुछ नहीं रह गया है। कुछ काम नहीं। कमीनों की तरह नई मेम साहब की गालियां सुन कर भी रोटी का खुश्क टुकड़ा गले से उतारते हु ए उस के हलक़ में कुछ नहीं फंसता वह मज़े से गर्दन झुकाए खाता रहता है। पहले जब अभी चराग़ गुल नहीं हुआ था वह भड़क उठता और पुराने फुलबूट को घसीटता दहलीज़ को भी उबूर[2] कर जाता। मगर साहब फिर उसे वापस बुला लेता। साहब नहीं, उस के अंदर से एक जानी पहचानी, मगर वक़्त की बूंद में जज़्ब होती आवाज़ उस के पैरों से चिमट जाती। फिर उस वक़्त उस का दिल धक धक करने लगता। वह सोधी सोंधी बू उस के नथने से होती हुई सारे आसाब[3] पर छा जाती। और अब उस की बेमसरफ,[4] बेकार ज़िन्दगी में बजूज़ उस बू को सूंघते रहने के रह ही क्या गया है। मारग्रेट बेबी तुम भी तो एक क़तरा हो जिस में तुम्हारी मां की खुश्बू रची हुई है।

"मै इस खुश्बू के बग़ैर कैसे ज़िन्दा रह सकता हूं बेबी? कैसे जिन्दा रह सकता हूं······?"

बाहर एक हिचकोले के साथ जीप के रुकने की आवाज़ सुनाई दी। बुड्ढे अंकल ने हड़बड़ाकर आंखें खोल दी। अभी कुछ पाते पाते उस ने खो दिया फिर उस के कानों में जूते की आवाज़ आई। वह चौंक कर उठ खड़ा हुआ। कीच भरी हुई आंखों के किनारे आंसूओं से नम हो रहे थे। उसने हाथ उठा कर आस्तीन से आंखें पोंछ ली।

बरामदे को उबूर करके नई मेम साब उसके सामने आ गई। "यू बुड्ढे तुम इदर में क्या करता?" उसने नफ़रत से बुड्ढा अंकल को घूरा, "क्या चोरी करना

1. आदत के अनुसार 2. पार करना 3. होश व हवास 4. बेकार

"بے بی ہے تو تم کیا کرتا بڈھا؟ نئی میم صاحب نے چھترا اتار کر اپنے ہاتھ پر رکھتے ہوئے پوچھا۔

"کچھ نہیں، وہ اپنے فرینڈ کے ساتھ رمی کھیلتا....." اور وہ گردن جھکائے وہاں سے ٹل گیا۔

پھر ایک دن بڈھے کی نگرانی اور ڈھٹائی سے تنگ آ کر بے بی نے شکایت کر دی۔
"پپا ڈارلنگ! اس کمینے کتے کو باہر نکال دو۔ وہ مجھے بہوت ڈسٹرب کرتا۔ مفت کی روٹیاں توڑتا ہے....."

پپا پائپ میں تمباکو بھرتے ہوئے مسکرائے۔ پھر بے بی کے کندھے پر ہاتھ پھیرتے ہوئے پیار سے بولے۔ "نہیں بے بی! تم ایسا ماپھک نہ کہا کرو۔ وہ بڈھا بہوت اچھا آدمی ہے۔ وہ اماری تمہاری خدمت کرتے اس عمر کو پہنچا ہے۔ وہ بہوت نیک ہے....." اور کہتے کہتے پپا اپنے آپ میں گم ہو گئے۔ "تم نہیں جانتیں، بے بی ڈارلنگ! جب تم ابی نہیں آئی تھیں۔ اور میں شراب کے نشے میں تماری ماں کو محض اس لیے زد و کوب کرتا کہ وہ مجھے ایک بچہ دینے سے مجبور تھی، تو بڈھا تماری مدر کے سامنے کھڑا ہو جاتا اور پھر بید پورا اس کے جسم پر ٹوٹ جاتا، وہ اف تک نہیں کرتا۔ صرف اس کے چہرے پر تکلیف کے باعث لکیریں بنتیں، بگڑتیں اور آنکھوں سے پانی جھر جھر بہتا۔ وہ چپ چاپ سہہ جاتا پھر بے بی تم آئیں اور تمہاری مدر اسی رات مر گئی۔ تو وہ کیسا رویا کیسا تڑپا تھا میں وہ منظر کبھی نہیں بھول سکتا....."

"مگر پپا وہ کم بخت میرے آگے پیچھے سائے کی طرح لگا رہتا ہے۔ گویا میں اس کی قید میں ہوں.....!"

"نو، بے بی وہ تجھے بہوت چاہتا، بہوت چاہتا ..... بالکل اپنا بے بی سمجھتا ہے۔" پپا ہنس دیے۔ "بے بی جب تم بہوت چھوٹی تھیں، جب بھی وہ اسی طرح تمہارے پیچھے سائے کی طرح لگا رہتا تھا۔ جب تم بہوت روتیں اور آیا تم پر غصہ ہوتی تو وہ چڑ کر اس سے چھین لیتا..... آیا جب تمھیں دودھ پلا رہی ہوتی تو وہ کہیں سے چھپ کر دیکھ رہا ہوتا۔ میں نے ایک دن پوچھا۔ ایسا ماپھک کیوں؟ بولا، آیا بے بی کا دودھ پینا مانگتا..... پپا قہقہہ لگا کر

मांगता?"

"नो मेम साइब ऐसा माफिक नहीं, इदर बेबी है न......" वह रुक गया। क्या वह सच कहदे? नहीं! नई मेम साएब अभी बेबी को बहुत गालियां देगी बहुत झगड़ा करेगी। सौतेली मां है न। बहुत तकलीफ़ देगी......उस का दिल लरज़ गया।

"बेबी है तो तुम क्या करता बुड्ढा?" नई मेम साएब ने चेस्टर उतार कर अपने हाथ पर रखते हुए पूछा।

"कुछ नहीं, वह अपने फ्रेंड के साथ रम्मी खेलता......" और वह गरदन झुकाए वहां से टल गया।

फिर एक दिन बुड्ढे की निगरानी और ढिटाई से तंग आकर बेबी ने शिकायत कर दी। "पप्पा डार्लिंग, इस कमीने कुत्ते को बाहर निकाल दो। वह मुझे बहुत डिस्टर्ब करता। मुफ़्त की रोटियां तोड़ता है......"

पप्पा पाइप में तम्बाकू भरते हुए मुसकुराए। फिर बेबी के कंधे पर हाथ फेरते हुए प्यार से बोले। "नहीं बेबी तुम ऐसा माफिक़ न कहा करो। वह बुड्ढा बहुत अच्छा आदमी है। वह अमारी तुम्हारी खिदमत करते इस उमर को पहुंचा है वह बहुत नेक है......" और कहते कहते पप्पा अपने आप में गुम हो गए। "तुम नहीं जानती, बेबी डार्लिंग! जब तुम अभी नहीं आई थीं। और मैं शराब के नशे में तुम्हारी मां को महज इसलिए ज़दो-कोब[1] करता कि वह मुझे एक बच्चा देने से मजबूर थीं, तो बुड्ढा तुम्हारी मदर के सामने खड़ा हो जाता और फिर बेद पूरा उस के जिस्म पर टूट जाता, वह उफ़ तक न करता। सिर्फ़ उस के चेहरे पर तकलीफ़ के बाअस लकीरें बनती बिगड़ती और आंखों से पानी झर झर बहता। वह चुप चाप सह जाता फिर बेबी तुम आईं और तुम्हारी मदर उसी रात मर गई। तो वह कैसा रोया कैसा तड़पा था मैं वह मंज़र कभी नहीं भूल सकता......"

"मगर पप्पा वह कम्बख़्त मेरे आगे पीछे साए की तरह लगा रहता है। गोया मैं उस की क़ैद में हूं......!"

"नो बेबी वह तुझे बहुत चाहता, बहुत चाहता है..... बिल्कुल अपना बेबी समझता है।" पप्पा हंस दिए। "बेबी जब तुम बहुत छोटी थीं जब भी वह इसी

1. मार पीट

ہنس پڑے۔ پھر جب وہ عید کے روز نماز پڑھنے جاتا تو جانے سے قبل تمھیں اپنے ہاتھوں سے نہلاتا، بہوت اچھا اچھا کپڑا پہنا تا...... نماز سے واپس آتا تو کوئی نہ کوئی تحفہ ضرور لاتا۔ اور تمھیں گود میں اٹھا کر پیار کرتے وقت پتہ نہیں کیوں پھوٹ پھوٹ کر رونے لگتا۔ اور اس وقت تک روتا اور تمھیں پیار کرتا جب تماری اسٹیپ مدر آکر اسے گالیاں نہ دیتی۔ ایک روز میں نے اس سے رونے کا سبب پوچھا۔ تو بڈھا بجھے ہوئے لہجے میں بولا۔ امارا بھی ایسا ماپھک ایک بے بی ہے۔ ایک دم اپنا بے بی ماپھک...... مگر میں جانتا ہوں اس کا کوئی بچہ نہیں تھا۔ وہ چودہ سال کی عمر سے تو میرے پاس ہے......"

"مگر پپا، وہ تو بچپن کی بات ہے۔ اب اگر وہ میرے جسم کو چھولے تو میں جب تک تین بار نہاؤں نہیں مجھے چین نہیں آئے گا۔"

"نو بے بی، ایسا نہیں بولنا چاہیے۔"

"نو پپا، آپ اس بلاڈی کو ڈانٹ دیجیے۔ وہ میرے معاملات میں دخل نہ دے۔!"

"اچھا اچھا میں اسے منع کردوں گا۔ تم غصہ نہ کرو۔ مگر بے بی، اس دن بڈھا تمھیں واقعی کہیں لے کر چلا جاتا اور واپس نہ آتا تو جانتی ہو آج تم اس کی بچی کہلاتیں......" پپا ہنسنے لگے۔ "بے بی یہ بڈھا ایک دن تمھیں لے کے کہیں بھاگ گیا تھا......"

"ہائے پپا؟" اس نے کچھ نہ سمجھتے ہوئے تعجب سے کہا۔

"ہاں بے بی، جب تم بہوت چھوٹی تھیں تماری نئی ماں آئی تو اس نے پیسے کی بچت کے خیال سے تماری آیا کو ہٹا دیا۔ اور خود تماری دیکھ بھال کرنے لگی۔ مگر ......، پپا نے دروازے کی سمت دیکھتے ہوئے آہستہ سے کہا۔ مگر اسٹیپ مدر اپنی ماں کہاں ہوسکتی ہے۔ وہ تمھیں بہوت تکلیف دینے لگی۔ تم دودھ کے لیے چلاتی رہتیں اور وہ ڈریسنگ ٹیبل سے نہ اٹھتیں، تمارے کپڑے پیشاب سے تر رہتے اور تم اس میں پڑی رہتیں...... شاید یہی سب دیکھ کر بڈھا انکل نے ایک روز مجھ سے شکایت کی۔ میں نے نئی میم صاحب کی شکایت سن کر اسے ایک طمانچہ رسید کیا، اور کمرے سے باہر نکال دیا۔ جس کے بعد دو دنوں تک وہ خاموش رہا۔ مگر ایک دن پتہ نہیں کیوں تمھیں اٹھا کر کہیں لے گیا......"

"پھر میں کیسے لائی گئی پپا......؟" بے بی دلچسپی محسوس کرنے لگی۔

तरह तुम्हारे पीछे साए की तरह लगा रहता था। जब तुम बहुत रोती और आया तुम पर गुस्सा होती तो वह चिढ़ कर उससे छीन लेता......आया जब तुम्हें दूध पिला रही होती तो वह कही से छुप कर देख रहा होता। मैने एक दिन पूछा ऐसा माफिक क्यों? बोला, आया बेबी का दूध पीना मांगता......पप्पा क़हक़हा लगा कर हंस पड़े, फिर जब ईद के रोज़ नमाज़ पढ़ने जाता तो जाने से क़बल तुम्हें अपने हाथों से नहलाता, बहुत अच्छा अच्छा कपड़ा पहनाता...... नमाज़ से वापस आता तो कोई न कोई तोहफ़ा ज़रूर लाता। और तुम्हें गोद में उठाकर प्यार करते वक़्त पता नहीं क्यों फूट फूट कर रोने लगता। और उस वक़्त तक रोता और तुम्हें प्यार करता जब तुम्हारी स्टेप मदर आकर उसे गालियां न देती। एक रोज़ मैं ने उससे रोने का सबब पूछा। तो बुड्ढा बुझे हुए लहजे में बोला। अमारा भी ऐसा माफिक़ एक बेबी है। एक दम अपना बेबी माफिक़...... मगर मैं जानता हूं उस का कोई बच्चा नहीं था। वह चौदह साल की उम्र से तो मेरे पास है......"

मगर पप्पा वह तो बचपन की बात है, अब अगर वह मेरे जिस्म को छू ले तो मैं जब तक तीन बार नहांऊ नहीं मुझे चैन नहीं आएगा।

"नो बेबी ऐसा नहीं बोलना चाहिए।"

"नो पप्पा, आप इस बलाडी को डांट दीजिए, वह मेरे मामलात में दख़ल न दे।

"अच्छा अच्छा मैं उसे मना कर दूंगा। तुम गुस्सा न करो। मगर बेबी उस दिन बुड्ढा तुम्हें वाक़ई कहीं ले कर चला जाता और वापस न आता तो जानती हो आज तुम उस की बच्ची कहलातीं......पप्पा हंसने लगे, बेबी यह बुड्ढा एक दिन तुम्हें लेकर कहीं भाग गया था......"

हाय पप्पा? उसने कुछ न समझते हुए ताज्जुब से कहा।

हां बेबी, जब तुम बहुत छोटी थी, तुम्हारी नई मां आई तो उसने पैसे की बचत के ख़्याल से तुम्हारी आया को हटा दिया। और ख़ुद तुम्हारी देख भाल करने लगी मगर......पप्पा ने दरवाज़े की सम्त देखते हुए आहिस्ता से कहा, मगर स्टेप मदर अपनी मां कहां हो सकती है। वह तुम्हें बहुत तकलीफ़ देने लगी। तुम दूध के लिए चिल्लाती रहती और वह ड्रेसिंग टेबल से नहीं उठती। तुम्हारे कपड़े पेशाब से तर रहते और तुम उस में पड़ी रहती......शायद यही सब देख कर बुड्ढा अंकल ने

''وہ آپ ہی آ گیا۔ دن بھر ام لوگ بہوت پریشان رہے۔ لوکیلٹی کا چپہ چپہ چھان مارا، مگر پتہ نہ چلا۔ پورے شہر میں تلاش کیا۔ تھانے میں رپورٹ دی۔ لیکن شام ہوتے ہی دیکھا وہ تمھیں گود میں لیے حسب دستور ٹھہر ٹھہر کر چلتا ہوا آ گیا۔ ام لوگ دنگ رہ گئے اس کی ڈھٹائی پر۔ تمھیں بیڈ پر ڈال کر وہ کونے سے موٹا بید لے آیا اور قمیض اتار کر میرے پیروں پر جھک گیا......''

''پھر آپ نے بہوت پیٹا ہوگا اسے؟'' بے بی اندرونی طور پر قدرے خوش ہوئی۔

''نہیں بے بی، میں نے ایسا نہیں کیا۔ اسے کچھ نہ بول سکا۔ زبان ہی نہ کھلی۔ جیسے تمھاری ممی میرا ہاتھ روک رہی ہو۔ اس گھر میں یہ بڈھا ہی تو اس کا ہمدرد تھا نا۔ اس نے ضرور میرا ہاتھ روک لیا ہوگا......''

مگر پپا، یہ بڈھا تو خراب......''

نہیں بے بی ایسا نہیں۔ وہ بہوت اچھا آدمی ہے۔ ضرور اچھا آدمی ہے یسوع مسیح اس پر مہربان ہے۔ تماری اسٹیپ مدر اس کے ساتھ کتا جیسا بی ہیو کرتا ہے۔ مگر تم ایسا مت کرو۔ وہ بہوت اچھا بڈھا......''

تیسرے دن صبح جب پرانے چرچ کی منہدم دیواروں کی اوٹ سے ابھی زرد سورج ابھر رہا تھا۔ اور زرد پیاری دھوپ کیاریوں کے ننھے ننھے پودوں کو دھیرے دھیرے چوم رہی تھیں، بڈھا انکل مرغیوں کے بڑے سے پنجڑے کے قریب بیٹھا انھیں دانہ کھلا رہا تھا۔ صاحب نے اسے ٹوکا۔

''بڈھا انکل کیا کرتا اور میں؟''

وہ اٹھ کھڑا ہوا۔ سر سے فلیٹ اتار کر ایک ذرا گردن جھکا کر گڈ مارننگ کیا۔ اور میں اپنا مرغی لوگ کو دانہ کھلاتا صائب —— اپنا کالا والا مرغی بیمار مالم پڑتا، اس کو لہسن دیتا۔ یہ مرغی بہوت اچھا ہے، صائب، بائی گاڈ بہوت اچھا والا......!''

''بڈھا انکل، تم بھی بہوت اچھا والا ہے۔ بائی گاڈ بہوت اچھا والا۔'' صاحب کھلکھلا کر ہنس پڑا۔ ''پر انکل اپنا بے بی تمارا شکایت کرتا، تم اس کو ڈسٹرب کرتا۔ ایسا مت کرو۔''

''پر صائب، ام بھی ایک بات بولنا مانگتا......'' وہ اچانک بات کاٹ کر کہنے لگا۔

एक रोज़ मुझसे शिकायत की। मैंने नई मेम साहब की शिकायत सुन कर उस के एक तमाचा रसीद किया, और कमरे से बाहर निकाल दिया। जिस के बाद दो दिनों तक वह ख़ामोश रहा। मगर एक दिन पता नहीं क्यों तुम्हें उठा कर कहीं ले गया......"

"फिर मैं कैसे लायी गई पप्पा, ?" बेबी दिलचस्पी महसूस करने लगी।

"वह आप ही आ गया। दिन भर अम लोग बहुत परेशान रहे। लोकेल्टी का चप्पा चप्पा छान मारा, मगर पता न चला। पूरे शहर में तलाश किया। थाने में रपट दी— लेकिन शाम होते ही देखा वह तुम्हें गोद में लिए हसबे-दस्तूर ठहर ठहर कर चलता हुआ आ गया। अम लोग दंग रह गए उसकी ढिटाई पर। तुम्हें बेड पर डाल कर वह कोने से मोटा बेद ले आया और क़मीज उतार कर मेरे पैरों पर झुक गया......"

"फिर आप ने बहुत पीटा होगा उसे ?" बेबी अन्दरूनी तौर पर क़दरे-खुश हुई।

"नहीं बेबी मैं ने ऐसा नहीं किया...... उसे कुछ न बोल सका। जुबान ही न खुली। जैसे तुम्हारी मम्मी मेरा हाथ रोक रही हो इस घर में यह बुड्ढा ही तो उसका हमदर्द था न। उसने ज़रूर मेरा हाथ रोक लिया होगा....."

"मगर पप्पा यह बुड्ढा तो ख़राब......"

"नहीं बेबी ऐसा नहीं। वह बहुत अच्छा आदमी है। ज़रूर अच्छा आदमी है। यसु मसीह उस पर मेहरबान है। तुम्हारी स्टेप मदर उस के साथ कुत्ता जैसा बीहेव करता। मगर तुम ऐसा मत करो। वह बहुत अच्छा बुड्ढा......"

तीसरे दिन सुबह जब पुराने चर्च की मुनहदिम[1] दीवारों की ओट से अभी ज़र्द सूरज उभर रहा था। और ज़र्द प्यारी धूप क्यारियों के नन्हे नन्हे पौधों को धीरे धीरे चूम रही थीं, बुड्ढा अंकल मुर्ग़ियों के बड़े पिंजड़े के क़रीब बैठा उन्हें दाना खिला रहा था। साहब ने उसे टोका।

"बुड्ढा अंकल क्या करता उदर में ?"

वह उठ खड़ा हुआ। सर से फ़्लैट उतार कर एक जरा गर्दन झुका कर गुड मार्निंग किया। इदर में अपना मुर्गीलोग को दाना खिलाता साएब— अपना काला वाला मुर्गी बीमार मालूम पड़ता, उस को लहसन देता। यह मुर्गी बहुत अच्छा है, साएब। बाई गॉड बहुत अच्छा वाला है...... ।"

---

1. टूटी हुई

''سنے گا صائب؟''

''ضرور سنے گا بڈھا انکل ...... بولو''

''صائب...... اپنا بے بی...... مارگریٹ بے بی............ اور وہ جارج...... وہ جارج کو جانتا صائب، اپنا بے بی کا فرینڈ ہوتا......''

''ہاں ہاں جانتا، تم بولو کیا اس کے بارے میں بولنا مانگتا؟''

بڈھا انکل کچھ دیر خاموش زمین کو تکتا رہا۔ پھر بولا۔ ''صائب وہ جارج اچھا نہیں وہ اپنا لوکیلٹی کا ایک بے بی کو......وہ بہوت خراب صائب ام جانتا......''

صاحب کی تیوریاں چڑھ گئیں، ''تم کیا بولنا مانگتا......انکل...... ویری بیڈ...... تم سرونٹ، سرونٹ ماپھک رہے گا۔ امارا گھر کا بات میں کچھ نہیں بولے گا...... اپنا بے بی اچھا...... اپنا جارج اچھا......تم جھوٹ بولتا...... ایسا ماپھک نہیں بولے گا کبھی......''

برسوں بعد آج صاحب کے منہ سے سخت الفاظ سن کر اس کا دل بھر گیا۔ اسنے ایک بار نظر اٹھا کر صاحب کو دیکھا جو سامنے کھڑا عجیب نظروں سے اسے دیکھ رہا تھا۔

''امارا بات سمجھا—؟''

''سمجھا صائب، اب کبھی نہیں بولے گا...... اسکیوز می صائب۔''

وہ پھر جھک کر مرغیوں کے جال دار ڈربے میں دانہ پھینکنے لگا۔ ''اپنا بے بی اچھا...... اپنا جارج اچھا...... اپنا کتا بھی اچھا۔ فقط یہ بڈھا نہیں اچھا۔ بڈھا بہوت خراب...... یسوع مسیح، یہ دنیا کیسا ماپھک ہے...... کیسا ماپھک ہے......''

بڑی موہری والی خاکی پتلون، ملگجی قمیص، پرانے بوٹ اور چھوٹے چھوٹے سیاہ بالوں سے بھرے سر پر تیل اور سڑک کی دھول سے داغ دار فلیٹ...... صبح کو اس نے کھانے کے بعد ڈریس کیا اور دس بجے ۔ سے قبل وہ صاحب کے سامنے کھڑا ہو گیا۔

''گڈ مارننگ صائب......!''

''اوہ، گڈ مارننگ بڈھا انکل! آج مارننگ کو ڈریس کیا، کدر جانا مانگتا؟''

''صائب آج جمعہ ہوتا۔ آج ام شہر جانا مانگتا۔ ادر میں مسجد میں نماز پڑھنا مانگتا...... خدا سے دعا کرنا......''

صاحب نے آہستہ سے اس کے کندھے پر ہاتھ رکھ دیا۔ ''مگر انکل، آج تم کیوں جانا

"बुड्ढा अंकल, तुम भी बहुत अच्छा वाला है। बाई गॉड बहुत अच्छा वाला," साहब खिलखिला कर हंस पड़ा। "पर बुड्ढा अंकल अपना बेबी तुमारा शिकायत करता। तुम उस को डिसटर्ब करता। ऐसा मत करो ।

"पर साएब, अम भी एक बात बोलना मांगता......" वह अचानक बात काट कर कहने लगा, सुनेगा साएब ?"

"ज़रूर सुनेगा बुड्ढा अंकल......बोलो,"

"साएब अपना बेबी......मारग्रेट बेबी......और वह जार्ज...... वह जार्ज को जानता साएब, अपना बेबी का फ्रेंड होता......"

हां हां जानता, तुम बोलो क्या उसके बारे में बोलना मांगता ?

बुड्ढा अंकल कुछ देर ख़ामोश ज़मीन को तकता रहा। फिर बोला।

साएब,वह जार्ज अच्छा नहीं। वह अपना लोकेल्टी का एक बेबी को......वह बहुत खराब "साएब अम जानता......"

साहब की त्यौरियां चढ़ गई, तुम क्या बोलना मांगता...... अंकल...... वेरी बेड......तुम सरवेंट, सरवेंट माफ़िक़ रहेगा। अमारा घर का बात में कुछ नहीं बोलेगा...... अपना बेबी अच्छा......अपना जार्ज अच्छा......तुम झूठ बोलता......ऐसा माफिक नहीं बोलेगा कभी......

बरसों बाद आज साहब के मुंह से सख़्त अल्फ़ाज़ सुन कर उसका दिल भर गया। उसने एक बार नज़र उठा कर साहब को देखा जो सामने खड़ा अजीब नज़रों से उसे देख रहा था।

"अमारा बात समझा— ?"

"समझा साएब अब कभी नहीं बोलेगा......एसक्यूज मी साएब।"

वह फिर झुक कर मुर्गियों को जालदार डरबे में दाना फेंकने लगा। अपना बेबी अच्छा......अपना जार्ज अच्छा......अपना कुत्ता भी अच्छा। फकत यह बुड्ढा नहीं अच्छा। बुड्ढा बहुत खराब......यसुमसीह, यह दुनिया कैसा माफिक है......कैसा माफिक है......

बड़ी मोहरी वाली ख़ाकी पतलून, मलगजी[1] क़मीज, पुराने बूट और छोटे छोटे स्याह बालों से भरे सर पर तेल और सड़क की धूल से दाग़दार फ़्लेटे...... सुबह को उस ने खाने के बाद ड्रेस किया और दस बजे से क़ब्ल वह साहब के सामने खड़ा हो गया।

---

1. गन्दी

مانگتا۔ اور شہر میں دنگا ہوتا۔ ہندو مسلمان کا جھگڑا ہوتا۔ اور میں تم کو کوئی ماردیا تو۔ کیا تم نہیں جانتا؟''

''نو صائب ام جانا مانگتا۔ اور مسجد میں دعا مانگنا مانگتا۔ اور میں ام کو کوئی نہیں مارتا۔ یسوع مسیح امارہلپ کرتا'' اس نے انگلیوں سے صلیب بنائی صائب ! ام کو آرڈر دو۔ ام جلدی جائے گا......؟''

''تم نہیں مانے گا بڈھا انکل، جائے گا۔'' صاحب مسکرانے لگا،''تو جاؤ پر ہوشیاری سے اپنے آپ کو بچا کر......''

پھر بڈھے انکل نے صاحب کو جھک کر سلام کیا۔ اور حسب دستور علاقے کے ہر راہ گیر کو گڈ مارننگ کرتا، جب چرچ کے سامنے پہنچا تو اسنے آہستہ سے جھک کر سر سے فلیٹ اتارلی۔ سینے پر صلیب بنائی۔''یسوع مسیح اپنا بے بی کا ہلپ کرو۔ اپنا بے بی کچھ نہیں جانتا۔ وہ بائی گاڈ ہنڈریڈ تک گنتا بھی نہیں جانتا۔ یسوع مسیح ام جانتا، وہ لڑکا ویری بیڈ...... اس نے ہک صاحب کی لڑکی کو خراب کیا...... بے بی کا ضرور ہلپ کرو...... یسوع مسیح امارا بھی ہلپ کرو۔ ام مسجد جاتا۔ اپنا گاڈ کے پاس بے بی کے واسطے دعا کرنے۔ اور میں ہندو لوگ مسلمان کو مارتا۔ امارا ہلپ کرو۔ ام کو کوئی نہیں ماریگا......'' پھر اس نے انگلیوں سے کندھے اور سینے میں صلیب بنائی اور آگے بڑھ گیا۔

واپسی پر وہ بہت خوش تھا۔ اس نے نماز پڑھنے کے بعد دعا مانگ لی تھی۔ اور اب اسے یقین ہو چلا تھا کہ بے بی جارج کے جال سے بہت جلد صحیح سلامت بچ نکلے گی۔ خدانے اس کی آواز ضرور سنی ہوگی۔ اسکو یقین تھا اس لیے بڈھا انکل آج بہت خوش تھا۔ سہ پہر کو جب وہ شہر سے واپس آیا تو چپ چاپ اپنے کمرے میں چلا گیا۔ وہاں سے سگار لیا، ماچس لی، اور اپنا پرانا مونڈھا لیے باہر لان پر آ گیا۔ اور ادھر ادھر دیکھ کر حسب دستور منہ میں انگلی دے کر سیٹی بجائی۔ جس کو سن کر آس پاس کے کوارٹروں کے صحن اور باغیچوں میں کھیلنے والے چھوٹے چھوٹے بچے دوڑے آئے اور بڈھے، انکل کے قریب گھاس پر بیٹھ گئے۔ پھر زور زور سے تالیاں بجانے لگے۔''بڈھا انکل کہانی سناؤ۔ بڈھا انکل کہانی سناؤ......''

''پہلے ایک بات بولے گا، پھر کہانی سنائے گا۔ اچھا بولو یہ دنیا اتنا بیوٹی فل

"गुड मॉर्निंग साएब...... ।"

"ओह, गुड मॉर्निंग बुड्ढा अंकल! आज मॉर्निंग को ड्रेस किया, किदर जाना मांगता?"

"साएब आज जुमा होता, आज अम शहर जाना मांगता। उदर में मस्जिद में नमाज़ पढ़ना मांगता......खुदा से दुआ करना......"

साहब ने आहिस्ता से उसके कंधे पर हाथ रख दिया। मगर अंकल, आज तुम क्या जाना मांगता। उदर शहर में दंगा होता। हिन्दू मुसलमान का झगड़ा होता। उदर में तुम को कोई मार दिया तो— क्या तुम नहीं जानता?

"नो साएब अम जाना मांगता। उदर मस्जिद में दुआ मांगना मांगता, उदर में अम को कोई नहीं मारता यसु मसीह अमारा हेल्प करता," उसने उंगलियों से सलीब बनाई "साएब! अमको आर्डर दो। अम जल्दी जाएगा...... ?"

"तुम नहीं मानेगा बुड्ढा अंकल, जाएगा।" साहब मुसकुराने लगा। "तो जाओ पर होशियारी से अपने आप को बचा कर......–"

फिर बुड्ढे अंकल ने साहब को झुक कर सलाम किया। और हस्बे–दस्तूर इलाक़े के हर राह गीर को गुड मॉर्निंग करता। जब चर्च के सामने पहुंचा तो उस ने आहिस्ता से झुक कर सर से फ़्लैट उतार ली। सीने पर सलीब बनाई...... यसू मसीह अपना बेबी का हेल्प करो। अपना बेबी कुछ नहीं जानता। वह बाई गाड हन्ड्रेड तक गिनना भी नहीं जानता। यसू मसीह अम जानता, वह लड़का
वेरीबैड......उस ने हक़ साहब की लड़की को ख़राब किया......बेबी का ज़रूर हेल्प करो......यसू मसीह अमारा भी हेल्प करो। अम मस्जिद में जाता। अपना गॉड के पास बेबी के वासते दुआ करने। उदर में हिन्दू लोग मुसलमान को मारता, अमारा हेल्प करो, अमको कोई नहीं मारेगा...... फिर उस ने उंगलियों से कंधे और सीने में सलीब बनाई और आगे बढ़ गया।

वापसी पर वह बहुत खुश था। उस ने नमाज़ पढ़ने के बाद दुआ मांग ली थी। और अब उसे यक़ीन हो चला था कि बेबी जार्ज के जाल से बहुत जल्द सही सलामत बच निकलेगी। खुदा ने उस की आवाज़ ज़रूर सुनी होगी। उस को यकीन था इस लिए बुड्ढा अंकल आज बहुत खुश था। सहपहर को जब वह शहर से वापस आया तो चुप चाप अपने कमरे में चला गया। वहां से सिगार लिया, माचिस ली और अपना पुराना मूंढा लिए बाहर लान पर आ गया। और इधर उधर देख कर हसबे–दस्तूर मुंह में उंगली देकर सीटी बजाई, जिस को सुन कर आस पास के क्वाटरों के सहन और बागीचों जिस में खेलने वाले छोटे छोटे बच्चे दौड़े आए। और बुड्ढा अंकल के करीब घास पर बैठ गए। फिर ज़ोर ज़ोर से तालियां बजाने लगे। बुड्ढा अंकल कहानी सुनाओं अंकल कहानी सुनाओं......"

کیوں ہے؟''

بچوں نے کوئی جواب نہیں دیا۔ سبھوں نے ایک بار آسمان کی طرف دیکھا۔ پھر ایک دوسرے کا منہ دیکھنے لگے۔

''بابالوگ بولو۔'' بڈھا انکل نے حیرت سے گھورا۔'' بولتا کیوں نہیں؟''

''پر بڈھا انکل مون کدر ہے......؟'' بابا لوگ نے یکبارگی کہا۔ جسے سن کر بڈھا انکل بے تحاشہ ہنسنے لگا۔

''ٹھیک بولتا۔ ابھی مون کدر ہے......'' پھر اس نے چھوٹی چھوٹی آنکھوں کو دھوپ سے بچانے کے لیے ہاتھ سے سایہ کر کے بے بی کے کمرے کی طرف دیکھا۔ جس کی کھڑکی بند تھی۔

''ابھی مون نہیں ہے۔ پر بابا لوگ ابھی مون آئے گا......'' اور یہ کہتے کہتے ایکا ایکی کچھ سوچ کر وہ اداس ہوگیا۔''اپنا مون پر گرہن لگنا مانگتا ہے......''

''کیا لگنا مانگتا ہے بڈھا انکل؟''حیرت سے بچوں نے اس کی طرف دیکھا

''گرہن!'' وہ چونک اٹھا؟ ''بابا لوگ گرہن نہیں جانتا......؟''

''نہیں جانتا۔''

بڈھا انکل یہ جواب سن کر مسکرانے لگا۔''تو آؤ بابا لوگ آج گرہن اور مون کا کہانی سنائے گا۔''

خاموش چپ چپ، جیسے ہک صاحب کا بڑا سا خونخوار کتا گردن جھکائے زمین سونگھتا ہوا گزرتا ہے۔ کسی کو کچھ نہیں بولتا۔ وقت بھی کسی سے بولے بغیر پہلو بچا کر نکل جاتا ہے۔ اور جب کبھی کوئی اس کے سامنے آجاتا ہے۔ ہک صاحب کے خونخوار کتے کی طرح اس پر جھپٹ پڑتا ہے۔ لہولہان کر دیتا ہے۔ اب کوئی اپنا زخم لیے لاکھ چیختا چلاتا رہے یہ خونخوار کتا پلٹ کر دیکھتا تک نہیں۔ چپ چاپ گزر جاتا ہے

لیکن بے بی تو چیخ نہیں سکتی۔ چلا بھی نہیں سکتی۔ وہ اپنا گہرا زخم کسی کو دکھانے سے بھی مجبور ہوگی......بے بی...... مائی ڈارلنگ بے بی! تم ٹھہر جاؤ......ایسا سرپٹ نہ بھاگو۔ یوں آنکھ بند کر کے دوڑنے سے سڑک پر اوندھے منہ گر بھی سکتی ہو۔ پھر یہ بوڑھا

"पहले एक बात बोलेगा, फिर कहानी सुनाएगा, अच्छा बोलो यह दुनिया इतना ब्यूटी फुल क्यों है?"

बच्चों ने कोई जवाब नहीं दिया। सभों ने एक बार आसमान की तरफ़ देखा फिर एक दूसरे का मुंह देखने लगे।

"बाबा लोग बोलो-" बुड्ढा अंकल ने हैरत से घूरा, "बोलता क्यों नहीं?"

"पर बुड्ढा अंकल मून किदर है...... ?" बाबा लोग ने यक्बारगी[1] कहा। जिसे सुन कर बुड्ढा अंकल बेतहाशा हंसने लगा।

"ठीक बोलता। अभी मून किदर है......" फिर उस ने छोटी छोटी आंखों को धूप से बचाने के लिए हाथ से साया कर के बेबी के कमरे की तरफ़ देखा। जिस की खिड़की बंद थी।

"अभी मून नहीं है। पर बाबा लोग अभी मून आएगा......" और यह कहते कहते एका एकी कुछ सोच कर वह उदास हो गया।" अपना मून पर ग्रहण लगना मांगता है......"

"क्या लगना मांगता है बूड्ढा अंकल—?" हैरत से बच्चों ने उस की तरफ़ देखा।

"ग्रहण-!" वह चौंक उठा। "बाबा लोग ग्रहण नहीं जानता...... ?"

"नहीं जानता"

बुड्ढा अंकल यह जवाब सुन कर मुसकुराने लगा, "तो आओ बाबा लोग आज ग्रहण और मून का कहानी सुनाएगा।"

खामोश चुप चुप, जैसे हक़ साहब का बड़ा सा खूंखार कुत्ता गर्दन झुकाए ज़मीन सूंघता हुआ गुज़रता है, किसी को कुछ नहीं बोलता। वक़्त भी किसी से बोले बग़ैर पहलू बचाकर निकल जाता है। और जब कभी कोई उस के सामने आ जाता है। हक़ साहब के खूंखार कुत्ते की तरह उस पर झपट पड़ता है। लहूलहान कर देता है। अब कोई अपना ज़ख्म लिए लाख चीखता चिल्लाता रहे यह खूंखार कुत्ता पलट कर देखता तक नहीं चुप चाप गुज़र जाता है लेकिन बेबी तो चीख़ नहीं सकती। चिल्ला भी नहीं सकती। वह अपना गहरा ज़ख्म किसी को दिखाने से भी मजबूर होगी। बेबी......माइ डार्लिंग बेबी! तुम ठहर जाओ......ऐसा सरपट न भागो। यूं आंखे बंद कर के दौड़ने से सड़क पर औंधे मुंह गिर भी सकती हो। फिर यह बूढ़ा खूंखार कुत्ता तुम्हें कभी नहीं छोड़ेगा। ऐसा ज़ख्मी करेगा बेबी कि तुम शायद उठ कर चलने के क़ाबिल भी न रह सकोगी। फिर मैं बुड्ढा तुमारा बुड्ढा अंकल पूरे क्रिश्चन लोकेलटी का बुड्ढा अंकल जो तुमारे सुडौल और

1. अचानक

خونخوار کتا تمھیں کبھی نہیں چھوڑے گا۔ ایسا زخمی کرے گا بے بی کہ تم شاید اٹھ کر چلنے کے قابل بھی نہ رہ سکو گی۔ پھر میں بڈھا۔ تمھارا بڈھا انکل، پورے کرسچن لوکیلٹی کا بڈھا انکل جو تمارے سڈول اور خوبصورت جسم میں تماری ماں کی سوندھی مہک پاتا ہے، کیسے زندہ رہ سکے گا؟ ٹھہر جاؤ بے بی..... ٹھہر جاؤ بے بی..... ٹھہر جاؤ......

مگر بے بی نہیں ٹھہری..... بے بی چلی گئی۔ رات تاریک تر ہوگئی تھی۔ لوکیلٹی کے شیشوں کی کھڑکیوں سے چھن چھن کر آنے والی بلوروشنی بجھ چکی تھی۔ پھر باغ کے وسیع ویرانوں میں جھینگروں کی آواز گہرے سناٹے کو مسلسل نوچ رہی تھی۔ جیسے گھپ اندھیرے میں جگنو لگا تار ٹمٹمائے جا رہا ہو۔ گویا اکیلے میں دل دھڑکے ہی چلا جارہا ہو۔ دھک دھک..... دھک دھک..... دھک دھک......

بڈھے انکل نے بجھے ہوئے سگار کو دانتوں سے نوچ کر ہولے سے تھوک دیا اور بے تاب سا ہو کر دھیرے سے دل پر ہاتھ رکھ لیا۔ یہ دل ..... یہ دل کیسا دھک دھک کرتا ہے، کیسا دھڑکتا ہے۔ گویا اپنی اکیلی محبت کے پیچھے بوڑھے خونخوار کتے کو منہ پھاڑے دیکھ لیا ہو۔ ٹھہر جاؤ..... ٹھہر جاؤ..... تمہارے پیچھے وقت کا بوڑھا کتا سرپٹ بھاگ رہا ہے۔ دور سنسان سڑک پر کانپتے ہوئے سائے نے دوبارہ سیٹی بجائی۔ جسے سن کر بے بی کے کمرے کی کھڑکی کھلی۔ اور ایک دوسرا سایہ دھپ سے بڈھے انکل کی چھاتی پر گرا۔ اور وہ اپنی جگہ سے اٹھ بھی نہ سکا۔ اس کے منہ سے آواز تک نہ نکل پائی۔ کوئی دل کے ویرانے میں کراہتا رہا۔ بے بی ٹھہر جاؤ ٹھہر جاؤ..... بے بی..... ٹھہر جاؤ..... مگر بے بی نکل گئی، بگٹٹ، جیسے کوئی اسے کھینچے لیے جا رہا ہو۔

پھر رات جو جھاگ کی طرح پورے ماحول پر چھا گئی تھی۔ دھیرے دھیرے نیچے بیٹھنے لگی۔ تب بہت دیر بعد صحن کے ایک گوشے میں اپنے پرانے مونڈھے پر بیٹھے ہوئے بڈھا انکل کے کان میں الجھتی سلجھتی سانسوں کے درمیان کسی کی بے حد دھیمی چال سنائی دی۔ وہ ہڑبڑا کر اٹھ کھڑا ہوا۔ کہیں چوٹ تو نہیں آئی بے بی۔ تمھیں کہیں زخم تو نہیں لگا..... ڈارلنگ.....؟

دھیمے سے بڈھے انکل کے موٹے اور کرخت لبوں سے آواز نکلی۔ جسے سن کر بے بی

खूबसूरत जिस्म में तुम्हारी मां की सोंधी महक पाता है कैसे जिन्दा रह सकेगा? ठहर जाओ बेबी······ठहर जाओ बेबी······ठहर जाओ ······

मगर बेबी नहीं ठहरी······बेबी चली गई। रात तारीक तर हो गई थी। लोकेलटी के शीशो की खिड़कियों से छन छन कर आने वाली ब्लू रौशनी बुझ चुकी थीं फिर बाग़ के वसी वीरानों में झिंगुरों की आवाज़ गहरे सन्नाट्टे को मुसलसल नोच रही थी। जैसे धुप अंधेरे में जुगनू लगातार टिमटिमाए जा रहा हो। गोया अकेले में दिल धड़के ही चला जा रहा हो। धक धक······धक धक······धक धक······ बुड्ढे अंकल ने बुझे हुए सिगार को दांतों से नोच कर हौले से थूक दिया। और बेताब सा हो कर धीरे से दिल पर हाथ रख लिया। यह दिल ······यह दिल कैसा धक धक करता है, कैसा धड़कता है। गोया अपनी अकेली मोहब्बत के पीछे बूढ़े खूंखार कुत्ते को मुंह फाड़े देख लिया हो ठहर जाओ······ठहर जाओ तुमारे पीछे वक़्त का बूढ़ा कुत्ता सरपट भाग रहा है·· ···दूर सुनसान सड़क पर कांपते हुए साए ने दुबारा सीटी बजाई.... जिसे सुन कर बेबी के कमरे की खिड़की खुली। और एक दूसरा साया धप से बुड्ढे अंकल की छाती पर गिरा। और वह अपनी जगह से उठ भी न सका। उस के मुंह से आवाज़ तक न निकल पाई कोई दिल के वीराने में कराहता रहा······बेबी ठहर जाओ ठहर जाओ······बेबी······ठहर जाओ······ मगर बेबी निकल गई बगटुट , जैसे कोई उसे खींचे लिए जा रहा हो।

फिर रात जो झाग की तरह पूरे माहौल पर छा गई थी धीरे धीरे नीचे बैठने लगी तब बहुत देर बाद सेहन के एक गोशे में अपने पुराने मुंढे पर बैठे हुए बुड्ढे अंकल के कान में उलझती सुलझती सांसों के दरमियान किसी की बेहद धीमी चाल सुनाई दी। वह हड़बड़ा कर उठ खड़ा हुआ।" कहीं चोट तो नहीं आई बेबी। तुम्हें कहीं ज़ख्म तो नहीं लगा······डार्लिंग······ ?"

धीमे से बुड्ढे अंकल के मोटे और करख़्त[1] लबों[2] से आवाज़ निकली। जिसे सुन कर बेबी जो धीरे धीरे खिड़की पर चढ़ने की कोशिश में बार बार फिसल कर ज़मीन पर आ रही थी, थम कर खड़ी हो गई एक साअत के लिए बेबी के जिस्म में एक सर्द सी लहर दौड़ गई, मगर वह संभल गई। आख़िर बुड्ढा ही तो है मुफ्त की रोटियां तोड़ने वाला बीमार कुत्ता······उस ने आहिस्ता से मगर सख़्त लहजे में कहा। "तुम इदर में क्या करता सूअर?"

मिट्टी का एक लोथा आख़िर उस उबलते हुए सोते के मुंह पर पड़ा। कुछ नहीं करता बेबी कुछ नहीं······!

---

1. सख़्त 2. होंठ

جو دھیرے دھیرے کھڑکی پر چڑھنے کی کوشش میں بار بار پھسل کر زمین پر آ رہی تھی، تھم کر کھڑی ہو گئی۔ ایک ساعت کے لیے بے بی کے جسم میں ایک سرد سی لہر دوڑ گئی۔ مگر وہ سنبھل گئی۔ آخر بڈھا ہی تو ہے۔ مفت کی روٹیاں توڑنے والا بیمار کتا...... اس نے آہستہ سے مگر سخت لہجے میں کہا۔ ''تم ادر میں کیا کرتا سور؟''

مٹی کا ایک لوتھا آخر اس ابلتے ہوئے سوتے کے منہ پر پڑا۔ ''کچھ نہیں کرتا بے بی، کچھ نہیں......!''

''اچھا اچھا ادر آؤ، امارا ہلپ کرو۔''

''تمارا ہلپ یسوع مسیح کرے گا بے بی......'' بڈھا انکل اس کے قریب آ کھڑا ہوا۔

اوہ بڈھا! تم ایسا ما فک بات کرتا۔ امار ہیلپ کرو اُم اوپر جانا مانگتا۔

اوہ بڈھے انکل نے کچھ نہیں کہا۔ ایک روتی بلکتی ہوئی نظر سے اس نے بے بی کی طرف دیکھا۔ اور آہستہ سے کھڑکی کے نیچے بیٹھ گیا۔ بے بی جلدی سے جوتے سمیت اپنے دونوں پاؤں اس کے کندھے پر رکھ کر کھڑکی کے نیچے کود گئی۔

یہ پاؤں...... یہ پھول سے پاؤں...... کتنے بھاری لگے آج، جیسے وہ منوں مٹی کے نیچے دھنس رہا ہو۔ وہ کپڑے جھاڑ کر اٹھ کھڑا ہوا۔ بے بی پانچ کا ایک نوٹ اس کے ہاتھوں میں تھماتی ہوئی مسکرائی۔ ''پپا سچ کہتا، تم بہوت اچھا بڈھا۔ بہوت وفادار......''

''پر بے بی ایک بات بولنا مانگتا۔''

''کیا؟ بولو......'' اس کے تیور چڑھ گئے۔

بڈھے انکل کی آنکھوں میں آنسو آ گئے۔ اس نے انگلیوں میں کانپتے ہوئے نوٹ کو کھڑکی پر آہستہ سے رکھ دیا۔ ایک بار بے بی کو نظر اٹھا کر دیکھا اور چپ چاپ وہاں سے ہٹ گیا۔ ''کچھ نہیں بولنا مانگتا...... کچھ نہیں......''

بے بی کی آنکھیں پھٹی کی پھٹی رہ گئیں۔ بڈھا آخر کیا چاہتا ہے۔ نہ معلوم کب سے برآمدے میں شاید اسی کے انتظار میں بیٹھا ہوا ہے۔ اس نے روپیہ نہیں لیا وہ کچھ بولتا بولتا بھی رہ گیا۔ وہ آخر کیا کہنا چاہتا ہے؟ پہلی بار اس کے دل میں بڈھے انکل کے لیے کچھ نرمی سی محسوس ہوئی۔ پپا کہتے ہیں بڈھا انکل بہوت اچھا آدمی ہے...... بڈھا نہیں ہوتا تو وہ شاید کھڑکی پر چڑھ بھی نہیں سکتی۔ لیکن بڈھا کیا بولنا چاہتا ہے......؟

"अच्छा अच्छा इदर आओ, अमारा हैल्प करो।"

"तुमारा हैल्प यसू मसीह करेगा बेबी...... बुड्ढा अंकल उस के क़रीब आ खड़ा हुआ।

ओह बुड्ढा! तुम ऐसा माफिक बात करता। अमारा हैल्प करो अम ऊपर जाना मांगता।

बुड्ढे अंकल ने कुछ नहीं कहा। एक रोती बिलकती हुई नज़र से उस ने बेबी की तरफ़ देखा। और आहिस्ता से खिड़की के नीचे बैठ गया। बेबी जल्दी से जूते समेत अपने दोनों पांव उस के कंधे पर रख कर खिड़की के नीचे कूद गई।

यह पांव...... यह फूल से पांव......कितने भारी लगे आज जैसे वह मनो मिट्टी के नीचे धंस रहा हो। वह कपड़े झाड़ कर उठ खड़ा हुआ। बेबी पांच का एक नोट उस के हाथों में थमाती हुई मुसकुराई, पप्पा सच कहता, तुम बहुत अच्छा बुड्ढा। बहुत वफ़ादार......"

"पर बेबी एक बात बोलना मांगता ।"

"क्या ? बोलो......उस के तेवर चढ़ गए।"

बुड्ढे अंकल की आंखों में आंसू आ गए। उस ने उंगलियां में कांपते हुए नोट को खिड़की पर आहिस्ता से रख दिया। एक बार बेबी को नज़र उठा कर देखा और चुप चाप वहां से हट गया। कुछ नहीं बोलना मांगता कुछ नहीं" बेबी की आंखें फटी की फटी रह गई बुड्ढा। आख़िर क्या चाहता है। न मालूम कब से बरामदे में शायद उसी के इंतिज़ार में बैठा हुआ है। उस ने रूपया नहीं लिया वह कुछ बोलता बोलता भी रह गया। वह आख़िर क्या कहना चाहता है। पहली बार उसके दिल में बुड्ढे अंकल के लिए कुछ नर्मी सी महसूस हुई— पप्पा कहते हैं बुड्ढा अंकल बहुत अच्छा आदमी है...... बुड्ढा नहीं होता तो शायद वह खिड़की पर चढ़ भी नहीं सकती......

"लेकिन बुड्ढा क्या बोलना चाहता है।"

"बुड्ढा तुम कमरे में है...... ?" दूसरे रोज़ शाम को मारग्रेट बुड्ढे अंकल के दरवाज़े पर खड़ी थी।

आफ्ताब कहीं डूब गया— धुंधलका फैल रहा था। आस पास की चीज़ें रफ़्ता रफ़्ता आंखों से ओझल होना शुरू हो गई थीं। कमरा काफ़ी तारीक था। बुड्ढे अंकल ने सुबह से बाहर क़दम नहीं निकाला था। वह औंधा मुंह बिस्तर पर यूं पड़ा हुआ था, गोया उस के जिस्म पर भारी बोझ रख दिया गया हो। उसकी

''بڈھا تم کمرے میں ہے......؟'' دوسرے روز شام کو مارگریٹ بڈھے انکل کے دروازے پر کھڑی تھی۔

آفتاب کہیں ڈوب گیا۔ دھند لکا پھیل رہا تھا۔ آس پاس کی چیزیں رفتہ رفتہ آنکھوں سے اوجھل ہونا شروع ہوگئی تھیں۔ کمرہ کافی تاریک تھا۔ بڈے انکل نے صبح سے باہر قدم نہیں نکالا تھا۔ وہ اوندھا منہ بستر پر یوں پڑا ہوا تھا، گویا اس کے جسم پر بھاری بوجھ رکھ دیا گیا ہو۔ اس کی آنکھیں جل رہی تھیں اور دل دھڑ کتے دھڑ کتے تھم ساجا تا تھا۔ پھر اس نے محسوس کیا گویا اسے بہت دور سے پکار رہا ہو۔ جیسے بے بی کے پیر کو بوڑھے کتے نے جبڑوں میں دبالیا ہو۔ اور وہ بے چاری چیخ بھی نہ سکتی ہو...... کسی کو پکار بھی نہ سکتی ہو...... بڈھا تم کدر ہے...... بڈھا تم کدر ہے......

''بڈھا تم کدر......؟''

وہ ہڑبڑا کر اٹھ بیٹھا۔ سامنے کھڑی بے بی اس سے کچھ پوچھ رہی تھی۔ ''کون بے بی......تم ام کو مانگتا بے بی...... وہ ......وہ...... ہک صاحب کا کتا تم کو کدر میں کاٹا......؟ بولو ام اس کو جان سے مارڈالے گا کدر......''

مارگریٹ ہنس پڑی۔ ''کدر میں کتا کاٹا...... یو بڈھا پاگل تم کو کون بولا۔ ام کو ہک صاحب کا کتا کاٹا......'' وہ اندر چلی آئی ہوش سنبھالنے کے بعد غالباً پہلی بار بے بی اس کے کمرے میں آئی تھی۔ بڈھا انکل بے تابی سے اٹھ کھڑا ہوا۔ اس نے اپنے فلیٹ سے مونڈھے کو صاف کیا۔ سوئچ دبا کر بتی جلائی۔ ''بے بی تم ادر میں بیٹھو...... بے بی، کل رات ام یسوع مسیح کو بولا۔ بے بی کو ایک بار بھیج دو۔ تم پھر ابھی ایوننگ کو یسوع مسیح نے تم کو امارا پاس ٹاک کرنے کو بھیج دیا......!''

بے بی اکتا گئی...... کمرے میں چاروں طرف ایک عجیب سی بدبو پھیل رہی تھی۔ اس نے جیب سے رومال نکال کر ناک پر رکھ لیا۔ ''بڈھا تم بہوت بات کرتا۔ تھوڑا بولو۔ کل رات میں تم کچھ بولنا مانگتا......؟''

''ہاں بے بی، کل رات میں ام کچھ بولنا مانگتا بے بی اپنا لوکیلٹی کا لمبا سڑک دیکھا۔ اس پر کتنا جیپ جاتا، کار جاتا۔ صائب لوگ اور میم صائب لوگ واک کرتا۔ پر بے بی اپنا

आंखें जल रही थीं। और दिल धड़कते धड़कते थम सा जाता था। फिर उसने महसूस किया गोया उसे बहुत दूर से पुकार रहा हो। जैसे बेबी के पैर को बूढ़े कुत्ते ने जबड़ों में दबा लिया हो, और वह बेचारी चीख़ भी न सकती हो...... किसी को पुकार भी न सकती हो...... बुड्ढा तुम किदर है...... बुड्ढा तुम किदर है......

"बुड्ढा तुम किदर...... ?" वह हड़ बड़ा कर उठ बैठा— सामने खड़ी बेबी उस से कुछ पूछ रही थी— कौन बेबी...... तुम अम को मांगता बेबी...... वह...... वह हक़ साहब का कुत्ता तुम को किदर में काटा...... ? बोलो अम उस को जान से मार डालेगा किदर......

मारग्रेट हंस पड़ी। "किदर में कुत्ता काटा...... यू बुड्ढा पागल तुम को कौन बोला अम को हक़ साहब का कुत्ता काटा...... वह अंदर चली आई होश सम्भालने के बाद ग़ालेबन[1] पहली बार बेबी उस के कमरे में आई थी। बुड्ढा अंकल बेताबी से उठ खड़ा हुआ। उसने अपने फ्लैट से मून्ढे को साफ़ किया। स्वीच दबा कर बत्ती जलाई "बेबी तुम इदर में बैठो...... बेबी, कल रात अम यसु मसीह को बोला। बेबी को एक बार भेज दो। तुम फिर अभी इवनींग को यसू मसीह ने तुम को अमारा पास टॉक करने को भेज दिया...... ।

बेबी उकता गई......कमरे में चारों तरफ़ एक अजीब सी बदबू फैल रही थी। उस ने जेब से रूमाल निकाल कर नाक पर रख लिया— बुड्ढा तुम बहुत बात करता। थोड़ा बोलो। कल रात में तुम कुछ बोलना मांगता...... ?

"हां बेबी कल रात में अम को कुछ बोलना मांगता......बेबी अपना लोकेलिटी का लम्बा सड़क देखा। इस पर कितना जीप जाता, कार जाता— साएब लोग और मेम साएब लोग वाक करता...... पर बेबी अपना दिल कोई लोकेलिटी का सड़क नहीं उस पर से कोई जाता तो बहुत तकलीफ़ होता...... बहुत तकलीफ़ उस की आंख से आंसू बहने लगे ......बाई गॉड बेबी बोलता, बहुत तकलीफ़ होता...... ।"

"बुड्ढा अंकल, तुम को फ़ीवर है। तुम आराम करो। अमारा टाइम बरबाद मत करो, अम जाता......"

"नहीं बेबी...... ठहरो ज़रा......ठहरो...... बाइ गॉड अम झूठ नहीं बोलता। यसु मसीह जानता जब जार्ज......जार्ज अपना दिल पर से गुज़रता तो अम को

1. सम्भवत:

دل کوئی لوکیلٹی کا سڑک نہیں۔اس پر سے کوئی جاتا تو بہوت تکلیف ہوتا۔ بہوت تکلیف...... اس کی آنکھوں سے آنسو بہنے لگے...... بائی گاڈ بے بی بولتا، بہوت تکلیف ہوتا......!''

''بڈھا انکل، تم کو فیور ہے۔تم آرام کرو۔ امارا ٹائم برباد مت کرو۔ ام جاتا......''

''نہیں بے بی ......ٹھہرو ذرا......ٹھہرو...... بائی گاڈ ام جھوٹ نہیں بولتا۔ یسوع مسیح جانتا جب جارج...... جارج اپنا دل پر سے گزرتا تو ام کو بہوت تکلیف ہوتا۔ ایسا ماپھک۔'' اس نے سینے پر زور سے گھونسہ مارتے ہوئے کہا۔

مارگریٹ سمجھ گئی۔''بڈھا کمینہ......'' دفعتاً وہ چراغ جو کل رات پچھلی پہر بڈھا انکل کے نوٹ واپس کرتے وقت جل اٹھا تھا۔ اچانک بھڑک کر بجھ گیا......''بڈھا کمینہ! تم امارا پرسنل بات میں کیوں ٹانگ اڑاتا ہے...... کتا ام تمارا آنکھ پھوڑ دے گا......سور......'' وہ اٹھ کھڑی ہوئی۔

''نہیں سچ بولتا بے بی! جارج اچھا نہیں، بہوت خراب، ام جانتا اپنا رابرٹ صاحب کی بے بی کو خراب کیا......وہ کتا......سور...... بے بی اس کا ساتھ چھوڑ دو...... وہ کتا......''

تڑپ کر مارگریٹ نے ایک بھرپور طمانچہ اس کے گال پر جڑ دیا۔''کمینہ!''

بڈھا انکل تھپڑ کی تاب نہ لاکر فرش پر گر گیا۔''سچ بولتا، بائی گاڈ بے بی سچ......''

مارگریٹ نے زور سے ایک لات رسید کی اور گالیاں دیتی کمرے سے نکل گئی۔ پھر بڈھے انکل نے جو دن بھر بخار میں سلگ رہا تھا۔ یوں محسوس کیا کہ دیوار پر لگا ہوا بلب دھیرے دھیرے مدھم ہوکر بجھ گیا۔ اور وہ خود فرش کے نیچے ڈوبتا چلا گیا...... ڈوبتا چلا گیا ...... پھر بہت دیر بعد وہ فرش کی اتھاہ گہرائیوں سے ابھرا تو اس وقت آدھی سے زیادہ رات گزر چکی تھی۔ سرد ہوا کے تیز جھونکے باہر درختوں کے پتوں سے الجھ کر گزر رہے تھے اور وہ اکیلا کمرہ میں پسینے میں شرابور فرش پر پڑا تھا۔ اس کے گال پر سے ابھی تک وہ جلتا ہوا توا چپٹا ہوا تھا۔ اس نے آہستہ سے اس پر ہاتھ پھیرا......''بے بی تم ام کو مارا...... بے بی تم ام کو تھپڑ مارا ایسا ماپھک مارا......'' بڈھا انکل کی آواز رندھ گئی۔ اس کی آنکھوں سے آنسوؤں کا تار بندھ گیا۔ پھر وہ پھوٹ پھوٹ کر یوں رونے لگا جیسے بے بی کی ماں آج پھر مرگئی ہو۔ جیسے پرانی میم صاحب جو دل کے کسی گوشے میں پڑی کراہ رہی تھی آج پھر مرگئی ہو۔

बहुत तकलीफ़ होता। ऐसा माफिक़, उसने सीने पर ज़ोर से घूंसा मारते हुए कहा।

मारग्रेट समझ गई— "बुड्ढा कमीना...... दफ़अतन वह चराग़ जो कल रात पिछली पहर बुड्ढा अंकल के नोट वापस करते वक़्त जल उठा था, अचानक भड़क कर बुझ गया......बुड्ढा कमीना, तुम अमारा पर्सनल बात में टांग क्यों अड़ाता है। कुत्ता अम तुम्हारा आंख फोड़ देगा......सूअर"......वह उठ खड़ी हुई।

"नहीं सच बोलता बेबी। जार्ज अच्छा नहीं, बहुत ख़राब, अम जानता अपना राबर्ट साएब की बेबी को ख़राब किया...... वह कुत्ता...... सुअर...... बेबी उसका साथ छोड़ दो......वह कुत्ता......"

तड़प कर मारग्रेट ने एक भरपूर तमाचा उस के गाल पर जड़ दिया...... "कमीना......"

बुड्ढा अंकल थप्पड़ की ताब न लाकर फ़र्श पर गिर गया। "सच बोलता, बाई गॉड बेबी सच......"

मारग्रेट ने ज़ोर से एक लात रसीद की और गालियां देती कमरे से निकल गई,

फिर बुड्ढे अंकल ने जो दिन भर बुख़ार में सुलग रहा था, यूं महसूस किया कि दीवार पर लगा हुआ बल्ब धीरे धीरे मद्धम हो कर बुझ गया। और वह ख़ुद फ़र्श के नीचे डूबता चला गया......डूबता चला गया...... फिर बहुत देर बाद वह फ़र्श की अथाह गहराईयों से उभरा तो उस वक़्त आधी से ज़्यादा रात गुज़र चुकी थी। सर्द हवा के तेज़ झोंके बाहर दरख़्तों के पत्तों से उलझ उलझ कर गुज़र रहे थे। और वह अकेला कमरे में पसीने में शराबोर[1] फ़र्श पर पड़ा था। उस के गाल पर से अभी तक वह जलता हुआ तवा चिमटा हुआ था। उस ने आहिस्ता से उस पर हाथ फेरा...... बेबी तुम अम को मारा...... बेबी अम को थप्पड़ मारा ऐसा माफ़िक़ मारा...... बुड्ढ अंकल की आवाज़ रूंध गई। उस की आंखों से आसुंओं का तार बंध गया। फिर वह फूट फूट यूं कर रोने लगा। जैसे बेबी की मां आज फिर मर गई हो। जैसी पुरानी मेम साहब जो दिल के किसी गोशे[2] में पड़ी कराह रही थी आज फिर मर गई हो। बेबी तुम अम को मारा। अपना बुड्ढा अंकल को मारा...... कमरे में उस की सिसकियां भटकी हुइ रूह की तरह फिर रहीं थीं...... वह उसी हालत में उठा...... लकड़ी के बड़े से सन्दूक़ में से फटे पुराने कपड़े, पुरानी बेकार फुल बुट और टुटे हुए चमड़े के बेल्ट के नीचे से एक

---

1. डूबा हुआ 2. कोने

بے بی تم ام کو مارا...... اپنا بڈھا انکل کو مارا...... کمرے میں اس کی سسکیاں بھٹکی ہوئی روح کی طرح پھر رہی تھی۔ ......وہ اسی حالت میں اٹھا۔ لکڑی کے بڑے سے صندوق میں سے پھٹے پرانے کپڑے، پرانی بے کارفل بوٹ اور ٹوٹے ہوئے چمڑے کے بیلٹ کے نیچے سے ایک میلے کپڑے کی پوٹلی نکالی۔ پھر کانپتے ہوئے ہاتھوں سے اس نے پوٹلی کھولی۔ اس میں ریشم کے دو پینٹ، چھوٹے چھوٹے فراک، ایک پلاسٹک کا تڑا مڑا جھنجھنا اور دو تین ربڑ کی شہد والی چوسنی نکال کر باہر پھیلادیں۔ اور ایک ایک چیز کو اٹھا کر آنکھوں سے لگاتا جاتا اور چھوٹ [illegible] تا جاتا......"بے بی تم ام کو مارا...... بے بی ڈارلنگ تم اپنا...... بڈھا انکل کو مارا......تھپڑ مارا......"

تھوڑی دیر بعد آپ ہی آپ چپ ہوگیا۔ پوٹلی کو اسی طرح باندھ کر صندوق میں رکھا۔ پھر اس نے میلی قمیص کی آستین سے اپنی آنکھیں پونچھیں۔ فلیٹ کو جھاڑ کر سر پر رکھ لیا۔ طاق سے ماچس اور ایک بہت پرانے ڈبے سے اگربتی نکالی اور دھیرے سے یوں اٹھ کھڑا ہوا جیسے وہ سارا بوجھ جو بہت دیر سے اس کے شانے پر پڑا تھا زمین کے سپرد کر کے سبکدوش ہوگیا ہو...... یسوع مسیح ! بے بی نے ام کو مارا اس کو معاف کرو، بے بی اپنا...... بڈھا انکل کو مارا، اس کو اسکیوز کرو۔ یسوع مسیح وہ کچھ نہیں جانتا، ایک دم سے بے بی ہے......

اس کے کانپتے ہوئے قدم آپ ہی آپ علاقے کے بیچ در بیچ گلیوں کو عبور کرتے ہوئے آدھی رات کے سناٹے میں ڈوبے ہوئے قبرستان میں لے آئے۔ پھر وہ ایک جگہ رک گیا۔ اور ایک بہت پرانی قبر کی ٹوٹی پھوٹی دیوار کے پیچھے بیٹھ کر اگربتی جلائی۔ پھر اپنے گال پر ہاتھ پھیرنے لگا......"میم صائب سچ بولتا ......اپنا بے بی آج امارا گال پر مارا...... بائی گاڈ مارا......" پھر وہ رونے لگا۔ "ام اس دنیا میں نہیں رہنا مانگتا......میم صائب اب اس دنیا میں ام نہیں رہنا مانگتا۔ ام تمارا پاس آئے گا......تم ام کو اپنا پاس بلا لو...... بے بی بولتا، امارا پرسنل بات میں ٹانگ مت اڑاؤ۔ اور ام کو سور بولتا، کتا بولتا۔ یسوع مسیح اس کا ہلپ کرے......وہ اب بہوت بڑا ہوگیا میم صائب...... اب اس کو امارا ضرورت نہیں ذرا بھی ضرورت نہیں...... اب ام اس کا پرسنل بات میں ٹانگ نہیں اڑائے گا...... اب اپنا بے بی بہوت بڑا ہوگیا...... اب کبھی نہیں ڈسٹرب کرے گا۔ بائی گاڈ کبھی نہیں ڈسٹرب کرے گا......"

मैले कपड़े की पोटली निकाली। फिर कांपते हुए हाथों से उसने पोटली खोली। उस में रेशम के दो पैंट छोटे छोटे फ्राक़ एक पलसिटक का तुड़ामुड़ा झुनझुना और दो तीन रबड़ की शहद वाली चुसनी निकाल कर बाहर फैला दीं। और एक एक चीज़ को उठा कर आंखो से लगाता जाता और फूट फूट कर रोता जाता...... बेबी तुम अम को मारा......बेबी डार्लिंग तुम अपना......बुड्ढा अंकल को मारा......थप्पड़ मारा......

थोरी देर बाद आप ही आप चुप हो गया। पोटली को उसी तरह बांध कर संदूक़ में रखा। फिर उस ने मैली क़मीज़ की आसतीन से अपनी आंखें पोछीं। फ़्लैट को झाड़ कर सर पर रख लिया। ताक़ से माचिस और एक बहुत पुराने डब्बे से अगर बत्ती निकाली और धीरे से यूं उठ खड़ा हुआ जैसे वह सारा बोझ जो बहुत देर से उसके शाने पर पड़ा था ज़मीन के सुपुर्द कर के सुबुकदोश[1] हो गया हो...... "यसू मसीह! बेबी ने अम को मारा उस को माफ़ करो, बेबी अपना...... बुड्ढा अंकल को मारा उसको एस्क्यूज़ करो। यसू मसीह वह कुछ नहीं जानता, एक दम से बेबी है......"

उस के कांपते हुए क़दम आप ही आप इलाक़े के पेच दर पेच गलियो को उबूर करते हुए आधी रात के सन्नाटे में डूबे हुए क़ब्रिस्तान में ले आए। फिर वह एक जगह रुक गया। और एक बहुत पुरानी क़ब्र की टूटी फूटी दीवार के पीछे बैठ कर अगर बत्ती जलाई। फिर अपने गाल पर हाथ फेरने लगा......"मेम साएब सच बोलता......अपना बेबी आज अमारा गाल पर मारा......बाई गॉड मारा......" फिर वह रोने लगा। अम इस दुनिया में नहीं रहना मांगता...... मेम साएब अब इस दुनिया में अम नहीं रहना मांगता। अम तुमारा पास आएगा......तुम अम को अपना पास बुला लो ......बेबी बोलता, अमारा पर्सनल बात में टांग मत अड़ाओ। और अम को सुअर बोलता। कुत्ता बोलता यसू मसीह उसका हेल्प करे......वह अब बहुत बड़ा हो गया मेम साएब...... अब उस को अमारा ज़रूरत नहीं ज़रा भी ज़रूरत नहीं......अब अम उस का पर्सनल बात में टांग नहीं अड़ाएगा...... अब अपना बेबी बहुत बड़ा हो गया...... अब कभी नहीं डिसटर्ब करेगा......बाइ गॉड कभी नहीं डिसटर्ब करेगा......"

फिर बहुत देर हो गई। और रात की सर्द हवा उस की हड्डियों में घुस कर सीटियां सी बजाने लगी। तो बुड्ढे अंकल ने खड़े हो कर दोनो हाथ उठा कर दुआ

1. मुक्त होना

پھر بہت دیر ہوگئی۔ اور رات کی سرد ہوا اس کی ہڈیوں میں گھس کر سیٹیاں سی بجانے لگی۔ تو بڈھے انکل نے کھڑے ہوکر دونوں ہاتھ اٹھا کر دعا پڑھی۔ پھر انگلیوں سے سینے پر صلیب بنائی اور سردی سے کانپتے ہوئے ہاتھوں سے اپنے آنسو خشک کرتا اور منہ ہی منہ میں بد بداتا گھر واپس آگیا۔ اب کبھی نہیں ڈسٹرب کرے گا۔ اپنا بے بی بہوت بڑا ہوگیا۔ اس کو امارا کوئی ضرورت نہیں اب کبھی نہیں کچھ بولے گا...... یسوع مسیح !اس کا ہلپ کرو......''

سات دنوں تک سیاہ آندھیاں اور جھکڑ چلتے رہے۔ تیز اور سرد آندھیاں ..... سات دنوں تک وہ بخار کی شدت میں تڑپتا رہا۔ اور خداوند یسوع مسیح سے دعا کرتا کہ آندھیوں کی زد میں جلتا ہوا چراغ بجھ جائے۔ مگر چراغ نہیں بجھا......سات دن تک اس چراغ کی ڈوبتی ابھرتی لوتھرتھراتی رہی......تھرتھراتی رہی......

اور اب کئی مہینے ہو گئے۔ وہ دن بھر چپ چاپ کمرے میں اوندھے منہ بستر پر پڑا رہتا۔ آنکھیں کھولے اور دیوار کو تکتا رہتا۔ وہ اب ہر صبح نہا دھوکر صاحب اور میم صاحب کو گڈ مارننگ کہنے نہیں جاتا۔ بلکہ ہفتے دو ہفتے میں ایک آدھ بار جاتا اور ضرورت کی چیزوں کے لیے پیسے لے کر گردن جھکائے واپس چلا آتا۔ حتیٰ کہ خواہش ہونے پر بھی خلاف معمول بے بی کے کمرے کی طرف آنکھ اٹھا کر بھی نہیں دیکھتا، علاقے کے لوگوں کو تعجب ہوتا کہ اب بڈھا انکل، ٹھہر ٹھہر کر چلنے والا، ڈھیلے ڈھالے پتلون اور میلے فلیٹ پہنے ہوئے بڈھا انکل جو راستہ طے کرتے وقت ہر آنے جانے والے صاحب کو گڈ مارننگ اور گڈ ایوننگ کہنے سے نہ چوکتا تھا، اب یوں گردن جھکائے ہوئے سامنے سے گزر جاتا ہے گویا وہ یہاں کا رہنے والا ہی نہ ہو۔ بعض لوگ بڈھا انکل کہہ کر پکار بھی لیتے تو آہستہ سے گردن اٹھا کر مسکرا دیتا۔ اور پھر ٹھہر ٹھہر کر چلتا ہوا اپنے کمرے میں آجاتا...... صاحب کو تشویش ہوئی۔

''بڈھا انکل تمارا طبیعت اچھا نہیں رہتا؟''

''نہیں صائب، اچھا رہتا ہے۔ ام سرونٹ ہے، سرونٹ ما پھک رہتا۔!''

پھر جس دن اس کے سامنے سے نئی میم صاحب گزر گئی اور اس نے اپنی جگہ سے اٹھ کر سلام کرنے کی بجائے گردن جھکا کے حسب دستور جوتے سے میل اتارتا رہا تو نئی میم

पढ़ी। फिर उंगलियों से सीने पर सलीब बनाई और सर्दी से कांपते हुए हाथों से अपने आंसू खुश्क करता और मुंह ही मुंह में बुद बुदाता घर वापस आ गया— अब कभी नहीं डिसटर्ब करेगा......अपना बेबी बहुत बड़ा हो गया। उस को अमारा कोई ज़रूरत नहीं। अब कभी नहीं कुछ बोलेगा...... यसू मसीह! उसका हेल्प करो।"

सात दिनो तक स्याह आंधियां और झक्कड़ चलते रहे तेज और सर्द आंधियां...... सात दिनों तक वह बुख़ार की शिद्दत(1) में तड़पता रहा। और खुदा वंद यसू से दुआ करता कि आंधियां की ज़द में जलता हुआ चिराग़ बुझ जाए। मगर चिराग़ नहीं बुझा......सात दिन तक उस चिराग की डूबती उभरती लौ थरथराती रही......थरथराती रही।

और अब कई महीने हो गए। वह दिन भर चुप चाप कमरे में औंधे मुंह बिस्तर पर पड़ा रहता। आखें खोले और दीवार को तकता रहता। वह अब हर सुबह नहा धो कर साहेब और मेम साहेब को गुड मॉर्निंग कहने नहीं जाता। बल्कि हफ़्ते दो हफ़्ते में एक आध बार जाता और ज़रूरत की चीज़ों के लिए पैसे लेकर गर्दन झुकाए वापस चला आता हत्ता(2) कि ख़्वाहिश होने पर भी ख़िलाफ़े मामूल बेबी के कमरे की तरफ़ आंख उठा कर भी नहीं देखता इलाक़े के लोगों को ताज्जुब होता कि अब बुड्ढा अंकल, ठहर ठहर कर चलने वाला, ढीले ढाले पतलून और मैले फ्लैट पहने हुए बुड्ढा अंकल जो रास्ता तै करते वक़्त हर आने जाने वाले साहब को गुड मॉर्निंग और गुड इवनिंग कहने से न चूकता था, अब यूं गर्दन झुकाए हुए सामने से गुज़र जाता है गोया वह यहा का रहने वाला ही न हो। बाज़ लोग बुड्ढा अंकल कह कर उसे पुकार भी लेते तो आहिस्ता से गर्दन उठा कर मुस्कुरा देता। और फिर ठहर ठहर कर चलता हुआ अपने कमरे में आ जाता...... साहब को तशवीश(3) हुई।

"बुड्ढा अंकल तुमारा तबियत अच्छा नहीं रहता ?"

"नहीं साहब, अच्छा रहता है। अम सरवेंट है, सरवेंट माफ़िक़ रहता।"

फिर जिस दिन उसके सामने से नई मेम साहब गुज़र गई और उस ने अपनी जगह से उठ कर सलाम करने की बजाए गर्दन झुका कर हस्बे-दस्तूर जूते से मैल उतारता रहा तो नई मेम साहब बिगड़ गई।

यूं ब्लाड़ी, बुड्ढा तुम अम को अब सलाम भी नहीं बोलता। तुम कुत्ता......

---

1. तेज़ी 2. यहां तक कि 3. डर, शक

صاحب بگڑ گئیں۔

"یو بلاڈی بڈھا، توام کو اب سلام بھی نہیں بولتا۔ بڈھا تم کتا...... سور...... بالکل سور......"

بڈھا انکل آہستہ سے اٹھ کھڑا ہوا" سچ بولتا میم صائب ام کتا، ام سور......" اس نے سر سے فلیٹ اتار لی اور جھک کر سلام کیا۔" یہ سور تم کو سلام بولتا میم صائب، ام سے بھول ہوا...... ام کو اسکیوز کرو۔" یہ کہتا ہوا وہ اپنے کمرے میں چلا گیا۔ لیکن اس کی بے بسی بڑھتی گئی...... بڑھتی گئی...... بڑھتی گئی۔ تہہ در تہہ گویا سمینٹ کا پلاسٹر چڑھایا جار ہاہو۔ اور اس پلاسٹر کے اندر سے بڈھے انکل کی کیچ بھری آنکھیں ٹکرٹکر تک رہی تھیں۔ بے حس، بے اثر...... سرد اور بے جان آنکھیں...... اس کی بے حسی بڑھتی گئی...... بڑھتی گئی...... اور اچانک اس رات تڑخ گئی جس رات ڈرائنگ روم سے بے بی کی چیخوں کی آواز مسلسل آتی رہی۔ اور اس کے احساس پر نشتر چبھوتی رہی۔ اس رات وہ تڑپ اٹھا۔ وہ بے تابانہ اٹھ کر دہلیز تک گیا۔ پھر کچھ یاد کر کے واپس آگیا۔ نہیں سرونٹ کو نہیں بولنا چاہیے۔ نہیں یہ ان کا پرسنل بات ہے، اس میں دخل نہیں دینا چاہیے...... مگر بے بی؟ بے بی چھ سالہ بچوں کی طرح چیخ رہی تھی۔ اور گڑگڑا کر پپا اور ممی سے معافی مانگ رہی تھی۔" نو پپا...... نو پپا...... اسکیوز می...... پپا پپا......"

بڈھا انکل کے قدم رک گئے...... پپا پپا...... گویا بے بی بہت دور سے انیس برس کی دوری سے اسے پکار رہی ہے...... نو پپا، نو پپا...... اسکیوز می، اسکیوز می...... پپا پپا...... مائی پپا...... بڈھا انکل کے لب ہولے ہولے کانپنے لگے...... دھواں کی طرح پیچ کھائی ہوئی ایک الجھتی ہوئی آواز اس کے دل کی گہرائیوں سے ابھر کر اس کے حلق میں پھنس پھنس جاتی تھی...... اس کے لب ہل رہے تھے۔

"پپا...... مائی پپا......" گویا بک صاحب کا کتا، بے بی کی نازک ٹانگ کو اپنے جبڑے میں دبائے ہوئے ہے۔ اور وہ زور سے اسے پکار رہی ہو۔

پھر وہ اچانک پلٹ پڑا...... بے بی...... ای ای...... ام آتا ہے بے بی...... مائی بے بی......" برسوں کی دبائی ہوئی آواز اس کے حلق سے یوں نکلی گویا آتش فشاں کا دہانہ پھٹ

सूअर...... बिल्कुल सूअर......"

बुड्ढा अंकल आहिस्ता से उठ खड़ा हुआ। "सच बोलता मेम साएब अम कुत्ता अम सूअर......" उस ने सर से फ्लैट उतार ली और झुक कर सलाम किया। "ये सुअर तुम को सलाम बोलता मेम साएब, अम से भूल हुआ...... अम को एसक्यूज करो।" यह कहता हुआ वह अपने कमरे में चला गया। लेकिन उसकी बेहिसी बढ़ती गई......बढ़ती गई। तह दर तह गोया सीमेंट का पलास्टर चढ़ाया जा रहा हो। और उस पलास्टर के अंदर से बुड्ढे अंकल की कीच भरी आंखें टुकुर टुकुर तक रही थीं। बेहिस बेअसर......सर्द और बेजान आंखें......उसकी बेहिसी बढ़ती गई...... बढ़ती गई...... और अचानक उस रात तड़ख गई जिस रात ड्राईंग रूम से बेबी की चीख़ों की आवाज़ मुसलसल आती रही। और उस के एहसास पर नश्तर चूभोती रही, उस रात वह तड़प उठा। वह बेताबाना उठ कर दहलीज़ तक गया। फिर कुछ याद कर के वापस आ गया। "नहीं, सरवेंट को नहीं बोलना चाहिए। नहीं यह उनका पर्सनल बात है, इस में दखल नहीं देना चाहिए...... मगर बेबी? बेबी छः साला बच्चों की तरह चीख़ रही थी। और गिड़गिड़ा कर पप्पा और मम्मी से मांफी मांग रही थी। "नो पप्पा, नो पप्पा एसक्यूजमी...... पप्पा पप्पा......

बुड्ढा अंकल के क़दम रुक गए...... पप्पा......गोया बेबी बहुत दूर से उन्नीस बरस की दूरी से उसे पुकार रही है...... नो पप्पा ,नो पप्पा......एसक्यूज मी, एसक्यूज मी......पप्पा......माई पप्पा ......बुड्ढा अंकल के लब हौले हौले कांपने लगे......धुआं की तरह पेंच खाई हुई एक उलझती हुई आवाज़ उस के दिल की गहराइयों से उभर कर उस के हलक़ में फंस फंस जाती थीं......उस के लब हिल रहे थे।

"पप्पा ......माई पप्पा......" गोया हक़ साहब का कुत्ता, बेबी की नाज़ुक टांग को अपने जबड़े में दबाए हुए है। और वह ज़ोर से उसे पुकार रही हो।

फिर वह अचानक पलट पड़ा...... "बेबी......अई अई......अम आता है बेबी......माई बेबी" ......बरसों की दबाई हुई आवाज़ उसके हलक़ से यूं निकली गोया आतिश-फ़िशां[1] का दहाना फट पड़ा हो। वह लपकता हुआ ड्राइंग रूम के दरवाज़े पर आकर रुक गया। फिर दौड़ता हुआ साहब के सामने झुक कर खड़ा हो गया। "नहीं साएब। नहीं साएब। बेबी कुछ नहीं जानता......अम बोला

---

1. ज्वालामुखी

پڑا ہو۔ وہ لپکتا ہوا ڈرائنگ روم کے دروازے پر آ کر رک گیا۔ پھر دوڑتا ہوا صاحب کے سامنے جھک کر کھڑا ہو گیا۔ ''نہیں صائب! نہیں صائب!! بے بی کچھ نہیں جانتا...... ام بولا وہ جارج کتا...... وہ جارج سور......''

صاحب نے بید دور پھینک دی ''بڈھا، تم جاؤ ابھی...... فوراً جاؤ...... ابھی ام نہیں مانگتا......''

''جاتا صائب...... ابھی جاتا'' بے بی اس کے سامنے اوندھے منہ فرش پر پڑی سسک رہی تھی۔ اس میں رونے تک کی سکت نہیں تھی۔ بڈھا انکل نے پیار سے اس کی پشت پر ہاتھ پھیرا...... جاتا ہے صائب، پر بے بی کو اب نہیں مارو صائب۔ بے بی کچھ نہیں جانتا...... یسوع مسیح جانتا اپنا بے بی ایکدم اچھا والا......''

ام بولتا سور تم روم سے باہر جاؤ...... فوراً نکل جاؤ''

''ابھی جاتا صائب ......ابھی جاتا......'' اس نے پھر ایک بار بے بی کے جسم پر ہاتھ پھیرا...... پھر وہ ایک ساعت کے لیے کھو گیا۔ بھٹکتا ہوا بہت دور تک نکل گیا...... جہاں افق اور زمین آپس میں مل جاتے ہیں۔ اور بجز ایک موٹے کچے بید سے کچلے ہوئے جسم کی ہر چیز نظروں سے اوجھل ہو جاتی ہے۔ پھر بڈھا انکل نے چونک کر اپنی ہتھیلی کو دیکھا۔ اور آہستہ سے بڑے آہستہ سے جیسے گلاب کی پنکھڑیوں سے شبنم چن رہا ہو، ہتھیلی کو اپنے ہونٹوں سے لگاتا ہوا باہر نکل گیا۔ پھر اپنے بستر پر گر کے رات بھر یوں تڑپتا رہا گویا صاحب نے بے بی کو نہیں پرانی میم صائب کو مارا ہو گویا اس کے دل کے نازک ترین حصے پر مسلسل بید کی بارش کر دی ہو...... '' نہیں صائب...... نہیں صائب......اب نہیں ......اب نہیں......!''

دوسرے دن صاحب دوپہر میں خود بڈھا انکل کے کمرے میں آیا، اور رات کے سلوک کے لیے معافی مانگی۔ ام کو معاف کردو بڈھا انکل تم سچ بولتا جارج سور...... وہ بالکل سور...... ام اس کو شوٹ کر دے گا...... وہ کتا یہاں سے بھاگ گیا۔ پر اپنا بے بی کا کیا کرے گا......؟ اس کا میرج کا بات کلکتہ میں ایک لڑکا کے ساتھ پکا کیا۔ لڑکا بہت اچھا...... وہ چار سو روپے پاتا اور ولسن صائب کا وائف کا انٹی ہوتا۔ اس کو کیس معلوم ہو جانے سے

वह जार्ज कुत्ता वह जार्ज सूअर······"

साहब ने बेद दूर फेंक दी— "बुड्ढा तुम जाओ अभी······ फ़ौरन जाओ······ अभी अम नहीं मांगता······"

"जाता साहब······ अभी जाता······" बेबी उस के सामने औंधे मुंह फर्श पर सिसक रही थी। उस में रोने तक की सकत नहीं थी। बुड्ढा अंकल ने प्यार से उस की पुश्त पर हाथ फेरा······जाता है साएब, पर बेबी को अब नहीं मारो साएब। बेबी कुछ नहीं जानता······ यसू मसीह जानता अपना बेबी एक दम अच्छा वाला······"

"अम बोलता सूअर तुम रूम से बाहर जाओ······फ़ौरन निकल जाओ······"

"अभी जाता साएब······अभी जाता······" उस ने फिर एक बार बेबी के जिस्म पर हाथ फेरा। फिर वह एक साअत के लिए खो गया। भटकता हुआ बहुत दूर निकल गया······ जहां उफ़क़ और ज़मीन आपस में मिल जाते हैं। और बजुज़ एक मोटे कच्चे बेद से कुचले हुए जिस्म की हर चीज़ नज़रों से ओझल हो जाती है। फिर बुड्ढा अंकल ने चौंक कर अपनी हथेली को देखा। और आहिस्ता से बड़े आहिस्ता से जैसे गुलाब की पंखड़ियों से शबनम चुन रहा हो, हथेली को अपने होठों से लगाता हुआ बाहर निकल गया। फिर अपने बिस्तर पर गिर के रात भर यूं तड़पता रहा गोया साहब ने बेबी को नहीं पुरानी मेम साहब को मारा हो गोया उस के दिल के नाज़ुक तरीन हिस्से पर मुसलसल बेद की बारिश कर दी हो······"नहीं साएब······नहीं साएब,······अब नहीं······अब नहीं!"

दूसरे दिन साहब दोपहर में खुद बुड्ढा अंकल के कमरे में आया। और रात के सुलुक के लिए माफ़ी मांगी। "अम को माफ़ कर दो बुड्ढा अंकल······तुम सच बोलता जार्ज सूअर······वह बिल्कुल सूअर······अम उस को शूट कर देगा······ वह कुत्ता यहां से भाग गया। पर अपना बेबी का क्या करेगा······? उस का मैरेज का बात कलकत्ता में एक लड़के के साथ पक्का किया। लड़का बहुत अच्छा है······ वह चार सौ रूपये पाता······ और विटसन साहब का वाइफ़ का आन्टी होता। उस को केस मालूम हो जाने से हमारा इज़्ज़त मिट्टी में मिल जाता······ वह लड़का इदर में एक महीना बाद आना मांगता······ पर बेबी······बेबी······ वह रोने लगा······ बेबी ने हमारा मुंह पर कैसा माफ़िक थप्पड़ मारा। बोलो······कैसा माफ़िक थप्पड़ मारा······" वह सिसक सिसक कर रोने

امارا عزت مٹی میں مل جاتا...... وہ لڑکا ایک مہینہ بعد ادر میں آنا مانگتا۔ ...... پر بے بی ...... بے بی...... وہ رونے لگا...... بے بی نے امارا منہ پر کیسا مافک تھپڑ مارا۔ بولو کیسا مافک تھپڑ مارا'' وہ سسک سسک کررونے لگا۔ بڈھا انکل کی آنکھوں سے بھی جھر جھر آنسو گرنے لگے۔

پھر اسکے بعد وہ قہر کی رات بھی آئی۔ جب فسادات کی وجہ سے سارے شہر میں کرفیو نافذ تھا۔ اور نادان بے بی ایک ناجائز بچے کو جنم دے رہی تھی۔ اور فطرت کی طرف سے شاید یہ سب سے بڑی سزا تھی کہ میز پر وہ تار بھی پڑا ہوا تھا۔ جس میں بے بی کے ہونے والے شوہر نے کلکتہ سے اپنی آمد کی اطلاع دی تھی!

بڈھا انکل نے دوسری بار محسوس کیا کہ آج کی رات اس بے مصرف دنیا کی آخری رات ہے۔ اور کل کے بعد شاید کوئی زندہ باقی نہ بچے گا۔ پھر اس نے نظر اٹھا کر آسمان کی طرف دیکھا۔ جہاں چمکتا ہوا خوبصورت چاند کبھی بادل میں ڈوب جاتا کبھی ابھر آتا...... بڈھا انکل کے دل میں آیا کہ وہ آس پاس کے بنگلوں میں سوئے ہوئے بچوں کو جھنجھوڑ کر اٹھائے اور ایک ایک سے پوچھے کہ دنیا اتنا بیوٹی فل کیوں ہے؟ اور جب بچے مون کی طرف اشارہ کردیں تو ان سے یہ بھی پوچھ ڈالے کہ بابا لوگ اگر آج مون کو گرہن لگ گیا تو......؟

''بابا لوگ بولو......؟''

''بابا لوگ...... بابا......لو......''

''کیا بولتا بڈھا انکل؟''

''کچھ نہیں صائب...... کچھ نہیں......'' وہ اٹھ کھڑا ہوا...... ام بابا لوگ سے پوچھتا اپنا مون وہ بادل میں ڈوب گیا تو پھر کیا ہوگا۔ ام اس اندھیرا دنیا میں بابا لوگ کو کدر سے کنگ کا کہانی سنائے گا۔ کیسا مافک کہانی سنائے گا صائب......؟''

''ابھی ایسا مافک مت بولو انکل...... ابھی کچھ نہیں بولو...... ابھی آسنسول سے صاحب کا فون آیا۔ وہ بولا۔ ادر میں راہسن صاحب کلکتہ سے آیا۔ ادر میں کرفیو ہے۔ وہ کل مورننگ کو آئے گا...... کل مورننگ ......تم امارا ایک کام کرو بڈھا انکل ......ام تمارا بہوت تھینکس بولے گا...... بائی گاڈ اپنا بے بی کے لائف کے واسطے ایک کام کرو...... کرے

लगा। बुड्ढा अंकल की आंखों से भी झर झर आंसू गिरने लगे।

फिर उस के बाद वह क़हर की रात भी आई। जब फ़सादात की वजह से सारे शहर में कर्फ़्यू नाफ़िज़[1] था। और नादान बेबी एक नाजाइज़ बच्चे को जन्म दे रही थी। और फ़ितरत की तरफ़ से शायद यह सब से बड़ी सज़ा थी कि मेज़ पर वह तार भी पड़ा हुआ था जिस में बेबी के होने वाले शौहर ने कलकत्ता से अपनी आमद[2] की इत्तेला[3] दी थी—!

बूड्ढा अंकल ने दूसरी बार महसूस किया के आज की रात इस बे मसरफ़[4] दुनिया की आख़री रात है। और कल के बाद शायद कोई ज़िन्दा बाक़ी न बचेगा। फिर उस ने नज़र उठा कर आसमान की तरफ़ देखा। जहाँ चमकता हुआ ख़ूबसूरत चांद कभी बादल में डूब जाता कभी उभर आता ...... बुड्ढा अंकल के दिल में आया कि वह आस पास के बंगलों में सोए हुए बच्चों को झिन झोड़ कर उठाए और एक एक से पूछे कि दुनिया इतना ब्यटी फूल क्यों है? और जब बच्चे मून की तरफ़ इशारा कर दें तो उन से यह भी पूछ डाले कि बाबा लोग अगर आज मून को ग्रहण लग गया तो...... ?

"बाबा लोग, बोलो...... ?"

"बाबा लोग......बाबा......लो......

"क्या बोलता बुड्ढा अंकल?"

"कुछ नहीं साएब...... कुछ नहीं......" वह उठ खड़ा हुआ। अम बाबा लोग से पूछता अपना मून वह बादल में डूब गया तो फिर क्या होगा। अम इस अंधेरा दुनिया में बाबा लोग को किदर से किंग का कहानी सुनाएगा। कैसा माफ़िक़ कहानी सुनाएगा साहिब...... ?"

"अभी ऐसा माफ़िक़ मत बोलो अंकल......अभी कुछ नहीं बोलो......अभी आसनसोल से साहब का फोन आया। वह बोला। उदर मैं राबसन साहब कलकत्ता से आया। इदर में कर्फ़्यू है। वह कल मार्निंग को आएगा...... कल मार्निंग...... तुम अमारा एक काम करो बुड्ढा अंकल ......अम तुमारा बहुत थैंक्स बोलेगा......बाई गॉड अपना बेबी के लाइफ़ के वास्ते एक काम करो...... करेगा अंकल?"

"करेगा साएब...... अपना बेबी के वास्ते अपना लाइफ़ दे देगा बोलो साएब...... ज़रूर करेगा...... "

---

1. लागू 2. आने 3. ख़बर 4. निरर्थक

گا انکل؟"

کرے گا صائب...... اپنا بے بی کے واسطے اپنا لائف دے دے گا بولو صائب...... ضرور کرے گا......"

"امارا ساتھ اوپر آؤ......" صاحب نے عجیب نظروں سے ایک بار بڈھا انکل کا جائزہ لیا اور اوپر چلا گیا۔ "اور آؤ بڈھا انکل......"

بڈھا انکل سیڑھیاں چڑھتا ہوا اوپر پہنچ گیا۔

پھر جب اس نے صاحب کے حکم کے مطابق گندے خون آلود چیتھڑے میں لپٹے ہوئے مردہ بچے کو میز سے اٹھا کر اپنے سینے سے لگایا تو ایسا لگا جیسے ایک بھاری بوجھ اس کے ہاتھوں میں آپڑا ہو۔ پھر یکا یک اس کا دل بڑے زور سے دھڑکا۔ اور دھڑک کر اچانک رک گیا۔ گویا اس نے مارگریٹ کے جسم کو نوچ کر یہ لوتھڑا الگ کر لیا ہو۔ انیس برس قبل جب اس نے بے بی کے گرم جسم کو اپنے بازوؤں پر لیا تھا تو اس کے سارے جسم میں ایک گرم لہر دوڑ گئی تھی۔ اس کی گردن فخر سے تن گئی تھی۔ پھر اس نے یوں محسوس کیا تھا جیسے ساری دنیا اس کے توانا بازوؤں میں آلیٹی ہو...... ایک گلاب کے پھول کی طرح ہلکی ہو کر، خوبصورت ہو کر مگر آج یہ بوجھ کتنا بھاری ہے...... آج کی دنیا کتنا گراں بار ہوگئی ہے...... انیس برس میں اس پھول کی طرح نرم و نازک دنیا کا وزن کتنا بڑھ گیا ہے...... اس نے آہستہ سے لوتھڑے کو میز پر رکھ دیا۔ "نہیں صائب! ام اتنا بھاری نہیں اٹھا سکے گا...... اپنے پاس اتنا طاقت نہیں...... نہیں اٹھا سکے گا!"

پھر صاحب جو بڈھا انکل کو حیرت سے تک رہا تھا، بدحواس ہوگیا۔ اور اس نے لپک کر بے اختیارانہ طور پر اس کے پاؤں پکڑ لیے۔" مارننگ میں رابسن صاحب آتا......" وہ بہت دیر تک بڈھا انکل کے پاؤں پکڑے اسے اونچ نیچ سمجھاتا رہا...... "اپنا بے بی...... اپنا بے بی کتنا ماپھک مرجائے گا...... اپنا بے بی......"

"اپنا بے بی......"

"اپنا بے بی ...... کتنا ماپھک مرجائے گا...... کتنا ماپھک مرجائے گا۔ کتنا ماپھک" جیسے پرانی میم صاحب بہت دور سے گھگھیا رہی ہو۔ "اپنا بے بی...... اپنا بے بی کتنا

"अमारा साथ ऊपर आ ओ......" साएब ने अजीब नज़रों से एक बार बुड्ढा अंकल का जाएज़ा लिया और ऊपर चला गया। इदर आओ बुड्ढा अंकल......"

बुड्ढा अंकल सीढ़ियां चढ़ता हुआ ऊपर पहुंच गया।

फिर जब उसने साहब के हुक्म के मुताबिक़ गंदे खून आलूद चिथड़े में लिपटे हुए मुर्दा बच्चे को मेज़ से उठा कर अपने सीने से लगाया तो ऐसा लगा जैसे एक भारी बोझ उसके हाथों में आ पड़ा हो। फिर यका यक उस का दिल बड़े ज़ोर से धड़का। और धड़क कर अचानक रुक गया। गोया उसने मारग्रेट के जिस्म को नोच कर यह लोथड़ा अलग कर लिया हो। उन्नीस बरस क़बल जब उसने बेबी के गर्म जिस्म को अपने बाजुओं पर लिया था तो उसके सारे जिस्म में एक गर्म लहर दौड़ गई थी। उस की गर्दन फख्र से तन गई थी। फिर उस ने यूं महसूस किया था कि जैसे सारी दुनिया उस के तवाना[1] बाजुओं में आ लेटी हो ...... एक गुलाब के फूल की तरह हलकी हो कर, खूबसूरत हो कर...... मगर आज यह बोझ कितना भारी है......आज की दुनिया कितना गिरां बार हो गई है...... उन्नीस बरस में इस फूल की तरह नर्मोनाज़ुक दुनिया का वज़न कितना बढ़ गया है...... उसने आहिस्ता से लोथड़े को मेज़ पर रख दिया। नहीं साएब! अम इतना भारी नहीं उठा सकेगा...... अपने पास इतना ताक़त नहीं ......नहीं उठा सकेगा।

फिर साएब जो बुड्ढा अंकल को हैरत से तक रहा था, बद हवास हो गया। और उसने लपक कर बेइख़तियाराना[2] तौर पर उस के पांव पकड़ लिए। "मार्निंग में राबसन साहब आता......" वह बहुत देर तक बुड्ढा अंकल के पांव पकड़े उसे ऊंच नीच समझाता रहा...... "अपना बेबी, अपना बेबी कुत्ता माफिक मर जाएगा अपना बेबी......अपना बेबी......"

"अपना बेबी......"

"अपना बेबी...... कुत्ता माफिक मर जाएगा......कुत्ता माफिक मर जाएगा कुत्ता माफिक।"

जैसे पुरानी मेम साहब बहुत दूर से घिघया रही हो। "अपना बेबी ...... अपना बेबी कुत्ता माफिक मर जाएगा......"

उसने हड़बड़ा कर लोथडे को मेज़ से उठा लिया...... "नहीं नहीं ऐसा माफिक नहीं मरेगा......" उसने अपने सीने पर सलीब बनाई...... "ऐसा

1. मज़बूत 2. बिना काबू के

ماپھک مرجائے گا......"

اس نے ہڑبڑا کر میز سے لوتھڑے کو اٹھالیا...... "نہیں ......نہیں ایسا ماپھک نہیں مرے گا......" اس نے اپنے سینے پر صلیب بنائی......ایسا ماپھک کبھی نہیں ہوگا...... "یسوع مسیح امارا ہلپ کرو......" وہ تڑپتا ہوا کمرے سے باہر نکل گیا۔ برآمدے میں صاحب نے اسے روک کر پھر تاکید کی...... "اور سے نہیں انکل، اور پولیس ہوتا...... اس طرف سے" صاحب نے پچھواڑے کی طرف اشارہ کیا۔ جہاں لوکیلٹی کے گندے پانی بہنے کے لیے ایک بڑا سا نالہ بہت دور نکل گیا تھا۔ اور اتنا دور پھینک آؤ کہ لوکیلٹی سے بہوت دور۔"

یہ قہر کی رات، یہ ہو کا عالم...... بڈھے انکل نے نگاہیں اٹھا کر دیکھا۔ چاروں طرف گہری خاموشی اور بلا کا سناٹا چھا رہا تھا۔ آسمان پر سیاہ بادل مسلط تھے۔ گندے نالے کے کنارے کنارے چلتا ہوا جب کرفیو کی اس بھیانک رات میں پولیس کی نگاہوں سے بچتے بچاتے شہر کے حدود اربعہ میں قدم رکھا تو سرد ہوا کے تیز جھونکوں کے باعث اس کی پنڈلیاں برف کی طرح سل ہو رہی تھیں۔ دل دھڑک رہا تھا اور اس کے بازو پر پڑا ہوا بوجھ لحہ بہ لحہ بھاری ہوتا جارہا تھا۔ اس نے ایک جھاڑی کے کنارے اس لوتھڑے کو رکھ دینا چاہا۔ لیکن کل پولیس کی نظر پڑ گئی...... اور وہ لوکیلٹی میں پوچھتا پوچھتا آ گیا تو......؟ ولسن صاحب کی بیوی ضرور اشارہ کردے گی...... پھر بے بی!

عین اسی وقت ٹارچ کی تیز روشنی اس کے جوتے کو چھوتی ہوئی آگے نکل گئی۔ وہ بڑبڑاتا ہوا خار دار جھاڑیوں میں لڑھک گیا...... ٹارچ کی روشنی ایک بار پھر اس کے اردگرد گھوم پھر کر سفید خون آلود چیتھڑے پر رک گئی ......پھر بجھ گئی ......ذرا توقف...... کے بعد پھر جل اٹھی اور چیتھڑے پر جمی رہی...... بڈھا انکل کا دل دھڑک کر پھر اچانک رک گیا۔ اس کی سانس تھم گئی، اور اس کا سارا وجود کھینچ کر گویا آنکھوں میں آگیا ہو...... بتی بجھ چکی تھی...... اور قریب کی واٹر ٹنکی کے نزدیک بیٹھے ہوئے سپاہیوں کے درمیان کھیوں سی جھنجھناہٹ شروع ہوگئی تھی۔ لیٹے لیٹے بڈھا انکل نے لوتھڑا کو پکڑا، جیب سے اپنا سفید رومال نکال کر وہاں رکھ دیا۔ اور لیٹا لیٹا کانٹوں پر سے گزرتا گندے نالے کے کنارے کنارے رینگتا ہوا کچھ دور نکل گیا۔

دس قدم چلنے کے بعد پھر ٹارچ کی تیز روشنی ہوئی اور اس کے سارے جسم کو چھوتی

माफ़िक कभी नहीं होगा...... यसू मसीह अमारा हेल्प करेगा......" वह तड़पता हुआ कमरे से बाहर निकल गया। बरामदे में साहब ने उसे रोक कर फिर ताकीद की—

"इदर से नहीं अंकल, उदर पुलिस होता...... उस तरफ़ से।" --साहब ने पिछवाड़े की तरफ़ इशारा किया। जहाँ लोकेलटी के गंदे पानी बहने के लिए एक बड़ा सा नाला बहुत दूर निकल गया था। "और इतना दूर फेंक आओ कि लोकेलटी से बहुत दूर—"

यह क़हर की रात, यह हूका आलम...... बुड्ढे अंकल ने निगाहें उठा कर देखा। चारों तरफ़ गहरी खामोशी और बला का सन्नाटा छा रहा था। आसमान पर सियाह बादल मुसल्लत[1] थे। गंदे नाले के किनारे किनारे चलता हुआ जब कर्फ़्यू की इस भयानक रात में पुलिस की निगाहों से बचते बचाते शहर के हुदूदो-अरबअ।[2] में क़दम रखा तो सर्द हवा के तेज़ झोंकों के बाइस[3] उस की पिंडलियां बर्फ़ की तरह सिल हो रही थीं। दिल धड़क रहा था और उस के बाजू पर पड़ा हुआ बोझ लम्हा ब लम्हा भारी होता जा रहा था। उस ने एक झाड़ी के किनारे उस लोथड़े को रख देना चाहा...... लेकिन कल पुलिस की नज़र पड़ गई...... और वह लोकेलटी में पूछता पूछता आ गया तो......? विटसन साहब की बीवी जरूर इशारा कर देगी...... फिर बेबी !ऐ

ऐन उसी वक़्त टार्च की रौशनी उस के जूते को छूती हुई आगे निकल गई वह बड़बड़ाता हुआ ख़ारदार झांड़ियों में लुढ़क गया......टार्च की रौशनी एक बार फिर उस के ईर्द गिर्द घूम फिर कर सफ़ेद ख़ून आलूद चीथड़े पर रुक गई......फिर बुझ गई......ज़रा तवक़्क़ुफ़[4] के बाद फिर जल उठी और चीथड़े पर जमी रही......बुड्ढा अंकल का दिल धड़क कर फिर अचानक रुक गया। उस की सांस थम गई, और उसका सारा वजूद खिंच कर गोया आँखों में आ गया हो...... बत्ती बुझ चुकी थी......और क़रीब की वाटर टंकी के नज़दीक बैठे हुए सिपाहियों के दरमियान मक्खियों सी भिनभिनाहट शुरू हो गई थी। लेटे लेटे बुड्ढा अंकल ने लोथड़ा को पकड़ा, जेब से अपना सफ़ेद रूमाल निकाल कर वहां रख दिया और लेटा लेटा कांटों पर से गुज़रता गंदे नाले के किनारे किनारे रेंगता हुआ कुछ दूर निकल गया।

दस क़दम चलने के बाद फिर टार्च की तेज़ रौशनी हुई और उसके सारे

1. छाये हुए 2. एहाता (इलाका) 3. कारण 4. रुकने

ہوئی گزر گئی۔ وہ ہڑبڑا کر زمین میں جھک کر دوڑنے لگا۔ جیسے کوئی جانور تیزی سے بھاگ رہا ہو۔ اس کا دل ڈوب رہا تھا۔ ٹانگیں تھرتھر کانپ رہی تھیں۔

''کون ہے...... کون آدمی ہے؟'' ڈیوٹی پر کھڑے سپاہی نے چیخ کر کہا۔

بڈھا انکل کے قدموں کی رفتار اور تیز ہوگئی۔

''کون آدمی ہے...... ٹھہر جاؤ...... ٹھہر جاؤ...... ورنہ شوٹ کردیے جاؤ گے''

اس کے پاؤں اچانک تھم گئے۔ سرد ہوا کا تیز جھونکا تپتا ہوا سا اس کی کنپٹیوں سے چھوتا ہوا نکل گیا۔ جس کے باعث اس کی کنپٹیاں پسینے سے بھر گئیں مگر بے بی ...... بے بی......!

وہ بے اختیاری طور پر دوڑ پڑا...... دوڑتا گیا......

دور سے پھر آواز آئی۔ ''کون سور کا بچہ دوڑتا ہے۔ ام ابھی شوٹ کردے گا...... ٹھہر جاؤ...... وَن!''

لیکن بڈھا انکل لوتھڑے کو سینے سے لگائے بہ دستور دوڑتا گیا۔

''ٹو!''

اس کے پاؤں ست پڑے...... سارے جسم میں چنگاریاں سی دوڑ گئیں۔

''تھری!''

وہ پھر جھکے جھکے جانوروں کی طرح تیزی سے دوڑنے لگا۔ عین اسی وقت تڑاخ سے ایک آواز خاموش فضا میں ابھری۔ اور اس کی بائیں پنڈلی میں دہکتا ہوا ایک انگارہ گھس گیا۔ اس کے منہ سے چیخ نکلتے نکلتے رکی۔ پھر لمحہ بھر میں وہ انگارہ اس کے سارے جسم میں یہاں سے وہاں تک دوڑتا ہوا پھر بائیں پنڈلی میں آکر پھنس گیا۔ ایک ساعت میں سب کچھ ہوگیا۔ سارا جسم پسینے سے تر ہوگیا۔ مردہ بچہ ہاتھ سے گر پڑا۔ آندھیوں کی زد میں رکھا ہوا چراغ بجھنے لگا...... تھرتھرانے لگا۔ ''یسوع مسیح۔ یسوع مسیح۔ اپنا بے بی'' پھر اچانک اس نے اپنے آپ کو سنبھالا...... گندے کپڑے میں لپٹے ہوئے بچے کو لپک کر اٹھالیا۔ بائیں پنڈلی پر آہستہ سے ہاتھ پھیرا۔ پھر دھیرے سے گندے نالے میں اتر گیا۔ نالے میں کسی نے خاموشی سے اس کے وجود کو تھام لیا۔ جیسے اس کا وجود اچانک روئی کے گالے میں بدل گیا ہو۔ کوئی

जिस्म को छूती हुई गुज़र गई। वह हड़बड़ा कर ज़मीन में झुक कर दौड़ने लगा। जैसे कोई जानवर तेज़ी से भाग रहा हो। उस का दिल डूब रहा था टांगें थर-थर कांप रही थी।

"कौन है......कौन आदमी है?" ड्यूटी पर खडे सिपाही ने चीख कर कहा।

बुड्ढा अंकल के क़दमों की रफ़्तार और तेज हो गई ।

"कौन आदमी है......ठहर जाओ......ठहर जाओ...... वरना शूट कर दिये जाओगे"

उस के पांव अचानक थम गए। सर्द हवा का तेज़ झोंका तपता हुआ सा उस की कनपट्टियों से छूता हुआ निकल गया। जिस के बाईस उस की कनपट्टियां पसीने से भर गयीं मगर बेबी......बेबी......!

वह बे इख़्तियारी तौर पर दौड़ पड़ा......दौड़ता गया...... ।

दूर से फिर आवाज़ आई "कौन सूअर का बच्चा दौड़ता है। अम अभी शूट कर देगा......ठहर जाओ......वन"!

लेकिन बुड्ढा अंकल लोथड़े को सीने से लगाए बदस्तूर दौड़ता गया।

"टू"

उसके पांव सुस्त पड़े...... सारे जिम्स में चिंगारियां सी दौड़ गई......

"थ्री"।

वह फिर झुके झुके जानवर की तरह तेज़ी से दौड़ने लगा। ऐन उसी वक़्त तड़ाख से एक आवाज़ ख़ामोश फिज़ा में उभरी। और उसकी बायें पिंडली में दहकता हुआ एक अंगारा घुस गया। उसके मुंह से चीख़ निकलते निकलते रुकी। फिर लम्हा भर में वह अंगारा उसके सारे जिस्म में यहां से वहां तक दौड़ता हुआ फिर बाईं पिंडली में आकर फंस गया। एक साअत[1] में सब कुछ हो गया। सारा जिस्म पसीने से तर हो गया। मुर्दा बच्चा हाथ से गिर पड़ा, आंधियों की ज़द में रखा हुआ चिराग़ बुझने लगा...... थरथराने लगा। "यसू मसीह...... यसू मसीह......अपना बेबी...... ।" फिर अचानक उसने अपने आपको सम्भाला...... गंदे कपड़े में लिपटे हुए बच्चे को लपक कर उठा लिया। बाईं पिंडली पर आहिस्ता से हाथ फेरा। फिर धीरे से गंदे नाले में उतर गया। नाले में किसी ने ख़ामोशी से उसके वजूद को थाम लिया, जैसे उसका वजूद अचानक रूई के गाले में बदल गया हो। कोई उखड़ती हुई गर्म सांस उसके चेहरे को छू गई, कोई जाने

1. क्षण

اکھڑتی ہوئی گرم سانس اس کے چہرے کو چھوگئی۔ کوئی جانے پہچانے ہاتھوں نے اس کے جسم میں پتہ نہیں کہاں سے بلا کی طاقت بھردی بڈھا انکل نے نظر اٹھا کر دیکھا...... تقریباً تین فرلانگ کے بعد نالہ بائیں طرف مڑگیا تھا۔ اس نے آہستہ سے سینے پر صلیب بنائی۔ ''یسوع مسیح امارا ہلپ کرو...... یسوع مسیح ام کو تھوڑا دیر بعد موت دینا۔ ابھی اپنا بے بی کا آخری کام کرتا...... ابھی نہیں مرنا مانگتا......'' پھر اس نے بچے کے چیتھڑے کو زخم میں بھرلیا اور تیزی سے نالے میں بائیں طرف گھسٹنے لگا۔ جب کافی دیر ہوگئی اور اس نے تین فرلانگ طے کر کے موڑ کے قریب پہنچا جہاں نالے کے اوپر تھوڑی دور تک پل کے لیے لمبے لوہے کی شیٹ ڈال دی گئی تھی تو عین اس شیٹ پر چند مسلح سپاہیوں کو دیکھ کر وہ کانپ گیا۔ اس چدرے کے نیچے نالہ انتہائی تنگ ہوگیا تھا۔ گندہ پانی چھل چھل کرتا اس کے جسم کو بھگوتا ہوا گذررہا تھا۔ لوہے کے چدروں پر بھاری بوٹوں کی آواز برابر آرہی تھی۔ اور اس کا جسم رفتہ رفتہ اپنی طاقت کھورہا تھا۔ سردی انتہا کو پہنچ گئی تھی اور اس کا جسم برف کی سل کی طرح سرد ہوتا جارہاتھا۔ گردن آہستہ آہستہ ایک طرف کو جھولنے لگی...... اوپر بوٹوں کی آواز رک گئی۔ پھر دھیرے دھیرے یوں کئی منٹ گزر گئے۔ اسے احساس تک نہ ہوا۔ پھر بڈھے انکل کے قریب بے بی مارگریٹ اوندھی فرش پر پڑی چیخ چیخ کر کہہ رہی تھی...... نو پپا...... نو پپا...... اسکیوزمی...... پپا...... پپا...........!! اس نے بڑبڑا کر بند ہوتی ہوئی آنکھیں کھول دیں۔ زور سے گردن کو جھٹکا دیا۔ گندا پانی کافی جمع ہوگیا تھا جو اب اس کی گردن کو چھوتا ہوا گزر رہا تھا۔ تھوڑی سی جگہ میں کپڑے میں لپٹا ہوا مردہ بچہ سطح پر چکر کاٹ کاٹ کر اس کی ٹھوڑی سے ٹکرا رہا تھا...... گویا اسکے ہاتھوں سے نکل بھاگنا چاہتا ہو۔ اس نے لپک کر اسے پکڑلیا۔ عین اسی وقت اوپر آئرن شیٹ پر کئی جوتوں کی آواز ابھری۔ چچ چچ...... چرچر...... چراک...... چراک۔ ...چرچر...... جیسے کوئی اس کے سر پر چل رہا ہو...... پھر آواز رک گئی۔ اور اوپر سے باتوں کی آواز آنے لگی۔ بڈھا انکل نے اپنے آپ کو سنبھالا اور اس تنگ راستے میں گھسٹتا گھسٹتا گھوم گیا...... دم سادھے نالے کے اس موڑ کو عبور کر کے وہ باہر پھیلاؤ میں آیا۔ تو اس کا دل اچانک ڈوبنے سا لگا۔ پانی میں شرابور کپڑے اسے بہت بھاری معلوم ہوئے۔ قریب ایک بھاری پتھر پڑا تھا۔ بڈھا انکل نے اس پتھر کو آہستہ سے ہٹایا۔ اس کے نیچے کی مٹی گیلی تھی۔ دھیرے دھیرے اس نے گیلی مٹی کو ہٹا کر ایک گڈھا سا بنایا۔

पहचाने हाथो ने उसके जिस्म में पता नहीं कहां से बला की ताक़त भरदी। बुड्ढा अंकल ने नज़र उठा कर देखा...... तक़रीबन तीन फ़र्लांग के बाद नाला बांए तरफ़ मुड़ गया था। उसने आहिस्ता से सीने पर सलीब बनाई।"यसू अमसीह अमारा हेल्प करो......यसू मसीह अम को थोड़ा देर बाद मौत देना। अभी अपना बेबी का आख़िरी काम करता......अभी नहीं मरना मांगता......" फिर उसने बच्चे के चीथड़े को ज़ख्म में भर लिया और तेज़ी से नाले में बांए तरफ़ घिसटने लगा। जब काफ़ी देर हो गई और उस ने तीन फ़र्लांग तै कर के मोड़ के क़रीब पहुंचा जहां नाले के ऊपर थोड़ी दूर तक पुल के लिए लम्बे लोहे की शीट डाल दी गई थी तो ऐन उसी शीट पर चंद मुसल्लह[1] सिपाहियों को देख कर वह कांप गया। इस चदरे के नीचे नाला इनतेहाई तंग हो गया था। गंदा पानी छल छल करता उस के जिस्म को भिगोता हुआ गुज़र रहा था। लोहे के चदरों पर भारी बूटों की आवाज़ बराबर आ रही थी। और उस का जिस्म रफ़्ता रफ़्ता अपनी ताक़त खो रहा था। सर्दी इन्तहा को पहुंच गई थी और उसका जिस्म बर्फ़ की सिल की तरह सर्द होता जा रहा था। गर्दन आहिस्ता आहिस्ता एक तरफ़ को झूलने लगी......ऊपर बूटों की आवाज़ रुक गई। फिर धीरे धीरे यूं कई मिनट गुज़र गए, उसे एहसास तक न हुआ। फिर बुड्ढे अंकल के क़रीब बेबी मारग्रेट औंधी फर्श पर पड़ी चीख़ चीख़ कर कह रही थी...... नो पप्पा......नो......पप्पा एस्क्यूज़ मी......पप्पा......पप्पा......!! उस ने बड़बड़ा कर बंद होती हुई आंखें खोल दी। ज़ोर से गर्दन को झटका दिया। गंदा पानी काफ़ी जमा हो गया था जो अब उस की गर्दन को छूता हुआ गुज़र रहा था। थोड़ी सी जगह में कपड़े में लिपटा हुआ मुर्दा बच्चा सतह पर चक्कर काट काटकर उसकी ठोड़ी से टकरा रहा था......गोया उस के हाथों से निकल भागना चाहता हो। उस ने लपक कर उसे पकड़ लिया। ऐन उसी वक़्त ऊपर आयरन शीट पर कई जूतों की आवाज़ उभरी, मच मच......चर्र चर्र......चराक...... चराक चर्र चर्र...... जैसे कोई उस के सर पर चल रहा हो...... फिर आवाज़ रुक गई। और ऊपर से बातों की आवाज़ आने लगी बुड्ढा। अंकल ने अपने आप को सम्भाला और उस तंग रास्ते में घिसटता घिसटता घूम गया,......दम साधे नाले के उस मोड़ को उबूर करके वह बाहर फैलाव में आया। तो उस का दिल अचानक डूबने सा लगा। पानी में शराबोर कपड़े उसे बहुत भारी मालूम हुए। क़रीब एक भारी पत्थर पड़ा था बुड्ढा अंकल ने उस पत्थर को

---

1. हथियारबन्द

چھوٹے سے بچے کو گڑھے میں رکھنے سے پہلے چیتھڑا ہٹا کر اس نے چہرہ دیکھنا چاہا...... مگر رات بے حد تاریک تھی۔ اندھیرا بے حد گھنا تھا۔ اس کی آنکھیں اس گھپ اندھیرے میں پتھرا کے رہ گئیں۔ پھر اس نے آہستہ سے اپنی انگلیاں مردہ بچے کے چہرے پر پھیرنا شروع کر دیں۔ رفتہ رفتہ دل کے ویرانے میں پھول سے کھلنے لگے۔ گویا انیس برس قبل والی ننھی مارگریٹ اس کی گود میں ہو اور وہ موم کے سرخ گالوں پر انگلیاں پھیر رہا ہو...... پھر اچانک بائیں ٹانگ میں ایک ٹیس اٹھی اور اس کے جسم کی ساری رگوں کو کھینچتی ہوئی نکل گئی۔ بڈھے انکل نے جلدی سے بچے کو گڑھے میں رکھ کر اس پر سے چٹان رکھ دیا۔ اور وہ چٹان جو دو تین گھنٹے سے اس کے وجود کو کچلے ہوئے تھی۔ آپ ہی آپ اتر گئی۔

''بائی گاڈ اب ام مرنا مانگتا۔ ایک دم مرنا مانگتا...... یسوع مسیح۔'' مگر وہ پھر رک گیا...... ''لیکن ادر میں نہیں ادر میں اپنا روم میں...... اپنا روم میں...... اپنا بے بی کے سامنے میں......!''

وہ لپکتا ہوا نالے کے کنارے چلنے لگا...... پھر ایک بڑے سے پتھر کا سہارا لیکر باہر آ گیا۔ اور داہنی طرف علاقے کے بنگلوں کی کیاریوں کے کنارے کنارے چلتا اپنے آپ کو پولیس سے چھپاتا ہوا صاحب کے بنگلے کے گیٹ پر آیا تو اس کے ہونٹوں پر مسکراہٹ آ گئی۔ اس نے اپنی زخمی ٹانگ پر ہاتھ پھیرا اسی وقت بڑی زور کی ابکائی آئی جسے اس نے منہ پر ہاتھ رکھ کر روکنا چاہا مگر اندر سے گرم گرم پانی کے ساتھ روٹی کے ٹکڑے ابل ہی آئے۔ سر چکرایا پھر زور سے ایک بارتے ہوئی اور وہ دھڑام سے زمین پر پر گر گیا۔ پھر بڈھے انکل نے محسوس کیا گویا نالے کا گندہ پانی اس کے اوپر سے گزرنے لگا ہو۔ اور مردہ بچہ چیتھڑے میں لپٹا ہوا اس کے سر کے پاس ناچ رہا ہو۔ اور وہ اس کے نیچے پیاس کی شدت سے تڑپ رہا ہے۔ اس کے حلق میں آگ سی لگنے لگی۔ پھر وہ سو گیا۔ بڑی گہری نیند سو گیا۔

بہت دیر بعد وہ جاگا تو اس نے دیکھا نالے کا گندہ پانی گزر گیا ہے اور وہ گہری تاریک رات...... وہ قہر کی رات آخری رات بھی گزر چکی ہے...... اور وہ مرا نہیں، بدستور زندہ ہے۔ ڈاکٹر نے تیسرا انجکشن دیا تو اس کی آنکھ کھل گئی۔

आहिस्ता से हटाया। उस के नीचे की मिट्टी गीली थी। धीरे धीरे उस ने गीली मिट्टी को हटा कर एक गढ़ा सा बनाया। छोटे से बच्चे को गढ़े में रखने से पहले चीथड़ा हटा कर उसने चेहरा देखना चाहा……मगर रात बे हद तारीक[1] थी। अंधेरा बेहद घना था। उस की आंखें, इस घुप अंधेरे में पथरा के रह गईं। फिर उसने आहिस्ता से अपनी उंगलियां मुर्दा बच्चे के चेहरे पर फेरना शुरू कर दीं। रफ़्ता रफ़्ता दिल के वीराने में फूल से खिलने लगे। गोया उन्नीस बरस क़बल वाली नन्ही मारग्रेट उसकी गोद में हो और वह मोम के सुर्ख़ गालों पर उंगलियां फेर रहा हो …… फिर अचानक बांऐं टांग में एक टीस उठी और उस के जिस्म की सारी रगों को खींचती हुई निकल गई। बुड्ढे अंकल ने जल्दी से बच्चे को गढ़े में रख कर उस पर चट्टान रख दिया। और वह चट्टान जो दो तीन घंटे से उस के वजूद को कुचले हुए थी, आप ही आप उतर गई।

''बाइगॉड अब अम मरना मांगता……एक दम मरना मांगता……यसू मसीह,'' मगर वह फिर रुक गया …… ''लेकिन इदर में नहीं …… उदर में अपना रूम में ……अपना रूम में……अपना बेबी के सामने में……।''

वह लपकता हुआ नाले के किनारे चलने लगा…… फिर एक बड़े से पत्थर का सहारा ले कर बाहर आ गया। और दाहिनी तरफ़ के इलाक़े के बंगलों की क्यारियों के किनारे किनारे चलता अपने आप को पुलिस से छुपाता हुआ साहब के बंगले के गेट पर आया तो उस के होंठों पर मुसकुराहट आ गई। उसने अपनी ज़ख़्मी टांग पर हाथ फेरा उसी वक़्त बड़ी ज़ोर की उबकाइ आई जिसे उस ने मुंह पर हाथ रखकर रोकना चाहा मगर अन्दर से गर्म गर्म पानी के साथ रोटी के टुकड़ें उबल ही आए। सर चकराया फिर ज़ोर से एक बार क़ै हुई और वह धड़ाम से ज़मीन पर गिर गया…… फिर बुड्ढे अंकल ने महसूस किया गोया नाले का गंदा पानी उस के उपर से गुज़रने लगा हो और मुर्दा बच्चा चीथड़े में लिपटा हुआ उसके सर के पास नाच रहा हो। और वह उसके नीचे प्यास की शिद्दत से तड़प रहा है। उसके हलक़ में आग सी लगने लगी, फिर वह सो गया, बड़ी गहरी नींद सो गया।

बहुत देर बाद वह जागा तो उसने देखा नाले का गंदा पानी गुज़र गया है और वह गहरी तारीक रात……वह क़हर[2] की रात……आख़िरी रात भी गुज़र चुकी है…… और वह मरा नहीं, बदस्तुर[3] ज़िंदा है। डाक्टर ने तीसरा इंजेक्शन

1. काली 2. अत्याचार 3. पहले जैसा

"بڑھا انکل، اب کیسا ہے؟"

"اپنا بے بی کیسا ماپھک ہے صائب...... ؟ اپنا بے بی کو بک صائب کا کتا کاٹا...... بائی گاڈ ام کو بھی کاٹا، اور دیکھو...... اس نے اپنی زخمی ٹانگ پر ہاتھ پھیرا جو سفید پٹیوں سے بندھی ہوئی تھی۔ دیکھو اور میں کاٹا"

"اپنا بے بی اچھا ہے ...... بڑھا انکل تم دودھ پیئو" اس نے گلاس بڑھایا۔ "تم کو کوئی کتا نہیں کاٹا...... بے بی کو بھی نہیں کاٹا...... یسوع مسیح بہوت ٹھیک کرتا......"

"بے بی کو بھی نہیں کاٹا، ام کو بھی نہیں کاٹا...... اپنا بے بی اچھا......" اس نے عقیدت سے آنکھیں بند کرلیں۔ سینے پر صلیب بنائی اور انگلیوں کو چوم لیا...... یسوع مسیح ٹھیک کرتا...... سب ٹھیک کرتا......"

پھر ڈاکٹر صاحب چلے گئے۔ اور وہ بہت دیر تک گردن گھما کر کھڑکی سے مارگریٹ کے کمرے کی طرف دیکھتا رہا۔ جہاں کھڑکی پر پڑا سرخ رنگ کا ریشمی پردہ آہستہ آہستہ ہوا میں ہل رہا تھا۔ پرسکون انداز میں، گویا گھنٹوں لڑنے کے بعد بوڑھا بیل تھک کر بیٹھ رہا ہو۔ اور دھیرے دھیرے ہانپ رہا ہو۔ ابھی بے بی دودھ پی رہی ہوگی...... ابھی بے بی بسکٹ کھارہی ہوگی...... ابھی اس نے بستر پر لیٹ کر آنکھیں بند کرلی ہوں گی...... اب وہ سو رہی ہوگی۔ بے بی آنکھیں بند کیے سو رہی ہے۔ گہری نیند کا غلبہ ہو چکا ہے۔ اس کے نتھنے آہستہ آہستہ پھڑپھڑا رہے ہیں...... جیسے کھڑکی کا ریشمی پردہ ہل رہا ہو...... اس کے دل میں آیا کہ وہ ایک بار بے بی کی پیشانی پر ہاتھ پھیرے...... بہوت تھک گئی ہو میری بچی...... بہوت جاگی ہونا...... مہینوں سے سونہیں پائی ہو۔ اس لیے اب یہ آرام کی نیند بہوت پیاری لگ رہی ہے۔ مجھے بھی بہوت پیاری لگ رہی ہے۔ تماری یہ نیند بے بی...... بہوت پیاری ...... بہوت پیاری میں تماری پیشانی پر ہاتھ پھیروں گا تو کیا تم جاگ پڑوگی؟ کیا تم جاگ پڑوگی؟ نہیں جاگو گی نا، نہیں جاگنا......' اس کے دل میں قطرہ قطرہ کر کے شبنم گرتی رہی۔

"میرے پودے کی جڑوں میں یہ کیسی خراش پڑگئی خداوند...... کیسی خراش؟"

بڑھا انکل آہستہ سے اٹھ کھڑا ہوا۔ بائیں پاؤں میں آگ سی سولگ اٹھی۔ اس نے رانوں پر ہاتھ پھیرا...... پھر وہ تھرتھرانے لگا تو پلنگ پر بیٹھ گیا "یسوع مسیح! ام اور میں جانا مانگتا...... امارا ہلپ کرو...... اور میں بے بی کے ماتھے پر ہاتھ پھیرنا مانگتا...... بے بی

दिया तो उसकी आंखें खुल गईं।

"बुड्ढा अंकल, अब कैसा है ?"

अपना बेबी कैसा माफ़िक है साएब...... ?अपना बेबी को हक़ साएब का कुत्ता काटा......बाइ गॉड अम को भी काटा, और देखो...... उसने अपनी ज़ख्मी टांग पर हाथ फेरा जो सफ़ेद पट्टियों से बंधी हुई थी। देखो इदर में काटा,।"

"अपना बेबी अच्छा है...... बुड्ढा अंकल तुम दूध पियो," उसने गिलास बढ़ाया। "तुम को कोई कुत्ता नहीं काटा...... बेबी को भी नहीं काटा...... यसू मसीह बहुत ठीक करता......"

"बेबी को भी नहीं काटा। अम को भी नहीं काटा अपना बेबी अच्छा......" उसने अक़ीदत से आंखें बंद करलीं। सीने पर सलीब बनाई और उंगलियों को चूम लिया...... यसू मसीह ठीक करता...... सब ठीक करता ......"

फिर डॉक्टर और साहब चले गए। और वह बहुत देर तक गर्दन घुमाकर खिड़की से मारग्रेट के कमरे की तरफ़ देखता रहा, जहां खिड़की पर पड़ा सुर्ख़ रंग का रेशमी परदा आहिस्ता आहिस्ता हवा में हिल रहा था। पुरसुकून अंदाज़ में,गोया घंटों लड़ने के बाद बूढ़ा बैल थक कर बैठ रहा हो, और धीरे धीरे हांप रहा हो। अभी बेबी दूध पी रही होगी...... अभी बेबी बिस्कुट खा रही होगी......अभी उसने बिस्तर पर लेट कर आंखें बंद कर ली होगीं......अब वह सो रही होगी। बेबी आंखें बंद किये सो रही है। गहरी नींद का ग़लबा हो चुका है, उसके नथने आहिस्ता आहिस्ता फड़फड़ा रहे हैं...... जैसे खिड़की का रेशमी परदा हिल रहा हो...... उस के दिल में आया कि वह एक बार बेबी की पेशानी पर हाथ फेरे...... "बहुत थक गई हो मेरी बच्ची...... बहुत जागी हो न। ......महीनो से सो नहीं पाई हो...... इस लिए अब यह आराम की नींद बहुत प्यारी लग रही है। मुझे भी बहुत प्यारी लग रही है, तुमारी यह नींद बेबी...... बहुत प्यारी...... बहुत प्यारी मैं तुमारी पेशानी पर हाथ फेरूंगा तो क्या तुम जाग पड़ोगी ? क्या तुम जाग पड़ोगी, नहीं जागो गी न नहीं जागना...... उसके दिल में क़तरा क़तरा करके शबनम गिरती रही--- "मेरे पौधे की जड़ों में यह कैसी ख़राश पड़ गयी खुदा वंद— कैसी ख़राश......?"

बुड्ढा अंकल आहिस्ते से उठ खड़ा हुआ। बाऐं पांव में आग सी सुलग उठी। उसने रानों पर हाथ फेरा...... फिर वह थरथराने लगा तो पलंग पर बैठ गया। यसू मसीह—!अम उदर में जाना मांगता......अमारा हेल्प करो...... उदर

سوتا...... اس کو کس کرنا مانگتا......"

مگر بڈھا انکل کا زخمی پاؤں بدستور دکھتا رہا۔ اور تھرتھراتا رہا۔

لیکن سہ پہر ہوئی اور کلکتہ والے رابسن صاحب نے اپنی آنٹی کے ہمراہ دلہیز میں قدم رکھا تو وہ غیر اختیاری طور پر اٹھ کھڑا ہوا اور دیواروں کا سہارا لیتا ہوا مارگریٹ کے کمرے میں داخل ہوگیا۔ جہاں مہمانوں کے ساتھ صاحب اور نئی میم صاحب بھی موجود تھے۔

"بے بی بیمار ہے۔ تین ہفتے سے اسے بخار تھا۔ کل ہی تو بخار چھوٹا ہے۔" صاحب نے مہمانوں سے کہا۔

عین اسی وقت صاحب کی نظر پلنگ کے نیچے گئی۔ جہاں خون سے لت پت ایک تولیہ پڑا ہوا تھا اور جسے رابسن صاحب کی آنٹی بڑے غور سے دیکھ رہی تھیں۔

"یہ تولیہ......؟" آخرش آنٹی نے تولیے کی طرف اشارہ کیا۔

"کون سا تولیہ......؟ ارے یہ تولیہ کہاں سے آیا ادر......؟" صاحب گھبرا کر نئی میم صاحب سے مخاطب ہوا۔ اسکا چہرہ فق ہو رہا تھا۔ خود بے بی جو دھیرے دھیرے مسکرا رہی تھی زرد پڑ گئی۔

عین اسی وقت بڈھا انکل نے گردن جھکا کر تولیہ کی طرف دیکھا۔ اور لپک کر گرتے گرتے تولیہ کو جھپٹ لیا۔ "یہ امارا ہوتا صائب...... یہ امارا ہوتا" اس نے اپنی زخمی ٹانگ کے پائنچے کو اوپر کھینچ کر پنڈلی والے زخم کو سامنے کردیا۔ سفید پٹی چلنے کے باعث خون سے بھر گئی تھی۔

میم صاحب نے بڈھا انکل کو زور سے ایک لات ماری" سور تم اپنا گندہ کپڑا ادر میں کائے پھینکتا۔"

ضرب کی تاب نہ لا کر وہ اوندھے منہ فرش پر گر گیا...... اس کی آنکھوں کے سامنے سیاہ دھبے ابھرنے ڈوبنے لگے۔ پھر اس نے اپنے آپ کو سنبھالا انگلیوں کو فرش پر ٹیک کر کھڑا ہوگیا۔

"بولو تم گندہ کپڑا کاہے کو ادر لایا......؟" صاحب نے بھی بناوٹی غصہ سے کہا۔

بڈھا انکل نے پلٹ کر صاحب کو دیکھا۔ اس کی آنکھوں میں عجیب سی چمک تھی۔ عجیب سی بے چارگی، جیسے اس نے اگر جواب نہیں دیا تو صاحب پھر اپنا سرا سکے

में बेबी के माथे पर हाथ फेरना मांगता······ बेबी सोता······ उसको किस करना मांगता······ ?

"मगर बुड्ढा अंकल का ज़ख्मी पावं बदस्तूर दुखता रहा। और थरथराता रहा।

लेकिन सह पहर हुई और कलकत्ता वाले राबसन साहब ने अपनी आंटी के हमराह दहलीज़ में क़दम रखा तो वह ग़ैर इख़्तियारी तौर पर उठ खड़ा हुआ और दीवारों का सहारा लेता हुआ मारग्रेट के कमरे में दाख़िल हो गया। जहां मेहमानों के साथ साहब और नई मेम साहब भी मौजुद थे।

"बेबी बीमार है। तीन हफ़्ते से उसे बुख़ार था। कल ही तो बुख़ार छूटा है।" साहब ने मेहमानों से कहा।

ऐन उसी वक़्त साहब की नज़र पलंग के नीचे गई, जहां ख़ून से लत पत एक तौलिया पड़ा हुआ था और जिसे राबसन साहब की आंटी बड़े ग़ौर से देख रही थीं।

"यह तौलिया······ ?" आख़रश[1] आंटी ने तौलिये की तरफ़ इशारा किया।

"कौन सा तौलिया······ ? अरे यह तौलिया कहां से आया इदर······ ?" साहब घबरा कर नई मेम साहब से मुख़ातिब हुआ। उसका चेहरा फ़क़ हो रहा था, ख़ुद बेबी जो धीरे धीरे मुसकुरा रही थी ज़र्द पड़ गई।

ऐन उसी वक्त बुड्ढा अंकल ने गर्दन झुका कर तौलिया की तरफ़ देखा। और लपक कर गिरते गिरते तौलिया को झपट लिया······ "यह अमारा होता साहब······ यह अमारा होता······। उसने अपनी ज़ख्मी टांग के पाजामे को ऊपर खींच कर पिंडली वाले ज़ख्म को सामने कर दिया। सफ़ेद पट्टी चलने के बाअस ख़ून से भर गई थी।

मेम साहब ने बुड्ढा अंकल को ज़ोर से एक लात मारी। "सूअर तुम अपना गंदा कपड़ा इदर में काय फेंकता।"

ज़र्ब की ताब न लाकर वह औंधे मुंह फ़र्श पर गिर गया······ उसकी आंखों के सामने सियाह धब्बे उभरने डूबने लगे। फिर उसने अपने आपको सम्भाला। उंगलियों को फ़र्श पर टेक कर खड़ा हो गया।

"बोलो तुम गंदा कपड़ा काहे को इदर लाया······ ?" साहब ने भी बनावटी

---

1. अंतत:

قدموں پر رکھ دے گا۔ اور گڑگڑا کر کہے گا'' بولو انکل بولو...... اپنا بے بی کے لائف کے واسطے بولو......''

''ام نہیں لایا صائب......'' اس نے کھکھیاتے ہوئے کہا'' ام نہیں، اپنا ٹائیگر لایا۔ اپنا کتا امارا روم سے لایا......''

پھر بڈھا انکل گھسٹتا ہوا تولیہ لیے کمرے سے نکل گیا۔ کھڑکی سے گزرتے ہوئے اس نے نئی میم صاحب کی آواز سنی جو کہہ رہی تھی۔ صاحب کو کتنی بار کہا۔ اس حرام کا کھانے والا کتا کو نکال دو۔ مگر پتہ نہیں صاحب کیوں اسے نہیں نکالتا...... بے بی تو اس سے بے حد نفرت کرتی ...... بے حد نفرت......''

پھر وہ قریب والے صوفے پر بیٹھ گئے۔ بڈھا انکل نے دیکھا کہ سبھوں کے چہروں پر اطمینان کی لہر دوڑ گئی ہے۔ اور بے بی کے ہونٹوں پر ہلکی ہلکی مسکراہٹ چمک اٹھی ہے۔ جیسے گھنگھور گھٹا برسے بغیر چھٹ گئی ہو اور زرد ہلکی دھوپ چاروں طرف پھیل گئی ہو۔

پھر چپکے سے وہ دن بھی آیا جب چھوٹے سے گارڈن کی کلیاں مسکرا رہی تھیں۔ آس پاس کے سارے ماحول سے زندگی پھوٹی پڑی رہی تھی۔ اور بے بی بڑے سے سفید گون میں ملبوس گلاب اور بیلے کی کلیوں سے لدی پرانے چرچ میں راہسن صاحب کے بازو میں بازو دیے عقیدت سے آنکھیں بند کیے دو زانو ہو کر بیٹھی ہوئی تھی۔

میرے خداوند

میرے خداوند

مجھے نئی زندگی دے

مجھے نئی اور خوشگوار زندگی دے (انجیل مقدس)

پھر بڈھے انکل نے علاقے کے چھوٹے چھوٹے بچوں کو ٹافیاں تقسیم کیں۔ اور بنگلے کے وسیع دالان میں بچوں کے ساتھ مل کر رقص کرتا رہا۔ اور زور زور سے گاتا رہا۔ وہی اکیلا گیت جو اس نے بے بی کے بچپن میں یاد کیا تھا۔

ٹونکل ٹونکل لعل سٹار

ہاؤ آئی ونڈر وہاٹ یو آر

गुस्से से कहा।

बुड्ढा अंकल ने पलट कर साहब को देखा। उसकी आंखों में अजीब सी चमक थी। अजीब सी बेचारगी, जैसे उसने अगर जवाब नहीं दिया तो साहब फिर अपना सर उसके क़दमों पर रख देगा। और गिड़ गिड़ा कर कहेगा। "बोलो अंकल...... बोलो......अपना बेबी के लाईफ़ के वास्ते बोलो......"

"अम नहीं लाया साएब......उसने घिघयाते हुए कहा। अम नहीं अपना टाईगर लाया......अपना कुत्ता अमारा रूम से लाया......"

फिर बुड्ढा अंकल घसीटता हुआ तौलिया लिए कमरे से निकल गया......खिड़की से गुज़रते हुए उसने नई मेम साहब की आवाज़ सुनी जो कह रही थी......साहब से कितनी बार कहा इस हराम का खाने वाला कुत्ता को निकाल दो। मगर पता नहीं साहब क्यों उसे नहीं निकालता......बेबी तो इससे बेहद नफ़रत करती......बेहद नफ़रत......"

फिर वह क़रीब वाले सोफ़े पर बैठ गए। बुड्ढा अंकल ने देखा कि सभों के चेहरों पर इत्मीनान की लहर दौड़ गई। और बेबी के होंठों पर हल्की हल्की मुसकुराहट चमक उठी है। जैसे घनघोर घटा बरसे बग़ैर छट गई हो और ज़र्द हल्की धूप चारों तरफ़ फैल गई हो।

फिर चुपके से वह दिन भी आया। जब छोटे से गार्डन की कलियां मुसकुरा रही थी। आस पास के सारे माहौल से ज़िन्दगी फूटी पड़ रही थी। और बेबी बड़े से सफेद गाऊन में मलबूस गुलाब और बेले की कलियों से लदी पुराने चर्च में राबसन साहब के बाज़ू में बाज़ू दिए अक़ीदत से आखें बंद किए दो ज़ानू हो कर बैठी हुई थी।

मेरे खुदा वन्द

मेरे खुदा वन्द

मुझे नई ज़िन्दगी दे।

मुझे नई और खुश गवार ज़िंदगी दे। (इन्जील मुक़द्दस)

फिर बुड्ढे अंकल ने इलाक़े के छोटे छोटे बच्चों को टॉफियां तक़सीम कीं। और बंगले के वसी दालान में बच्चों के साथ मिलकर रक़्स[1] करता रहा, और ज़ोर ज़ोर से गाता रहा। वही अकेला गीत जो उसने बेबी के बचपन में याद किया था।

---

1. नाच

ٹونکل ٹونکل لٹل سٹار

بہت دیر تک وہ خوشیاں مناتا رہا۔ لیکن جب دھیرے دھیرے سب بچے بھاگ گئے اور وسیع دالان میں وہ تنہارہ گیا تو ایکا یکی روشندان سے ایک کبوتر پھڑ پھڑاتا ہوا اڑا اور چاروں طرف دالان میں چکر کاٹتا ہوا دروازے سے باہر نکل گیا۔ بڈھا انکل نے اچانک ایسا محسوس کیا کہ اس وسیع دالان میں وہ ایک دم سے تنہا ہے اور تنہائی نے دور دور تک ہونٹوں پر انگلی رکھے چپ سادھ لی ہو۔ یوں گویا اب کبھی نہ بولے گی۔ یہ مہر سکوت کبھی نہ ٹوٹے گی وہ اداس ہوگیا۔ بڑبڑا کر باہر نکل آیا۔ جہاں صاحب کھڑا جیپ سے سامان اتروا رہا تھا۔

''ہیپی مارننگ صائب......'' زندگی میں پہلی بار اس نے اپنا ہاتھ بڑھا دیا ''شیک ہینڈ......''

''اوہ !بڈھا انکل ......شیور شیور...... ہیپی مارننگ...... صاحب نے گرم جوشی سے ہاتھ ملایا۔

پھر بڈھا انکل الگ ہوکر کھڑا ہوگیا......''صائب ام فیفٹی روپیہ مانگتا۔''

''فیفٹی روپیز......؟ اتنا روپیہ کیا کرے گا بڈھا انکل......؟''

''ابی نہیں بولے گا صائب۔ مگر ام کو دو ضرور صائب...... پھر کبھی نہیں مانگے گا دینے سکتا صائب......؟''

''ضرور دینے سکتا۔''

پھر بڈھا انکل نے روپیہ لے کر صاحب کو گڈ مارننگ کیا۔ اور بازار سے ایک سونے کا خوبصورت ہار لاکر بے بی کے کمرے میں داخل ہوگیا۔ جہاں ایک طرف تالیاں بجا بجا کر چند جوان لڑکیاں جھوم جھوم کر گارہی تھیں۔ ایک طرف مارگریٹ مہمانوں کے درمیان بیٹھی مسکرا رہی تھی۔ بڈھا انکل کی آنکھیں چوندھیا گئیں، اس کے دل میں دور تک پھول ہی پھول کھلتے چلے گئے۔ اس کے دل میں آیا کہ وہ بھی لڑکیوں کے ساتھ تالیاں بجائے اور جھوم جھوم کر ناچے......لڑکیاں ناچتے ناچتے رک گئیں۔ سب کی سب بڈھا انکل کو ٹھٹھک کر دیکھنے لگیں۔

ट्विंकल ट्विंकल लिटिल स्टार,
हाउ आई वन्डर व्हाट यू आर,
ट्विंकल ट्विंकल लिटिल स्टार,

बहुत देर तक वह खुशियां मनाता रहा। लेकिन जब धीरे धीरे सब बच्चे भाग गए और वसी दालान में वह तन्हा रह गया तो एका एकी रौशनदान से एक कबूतर फड़ फड़ाता हुआ उड़ा और चारों तरफ़ दालान में चक्कर काटता हुआ दरवाज़े से बाहर निकल गया। बुड्ढे अंकल ने अचानक ऐसा महसूस किया कि उस वसी दालान में वह एकदम से तन्हा है और तन्हाई ने दूर दूर तक होंठों पर उंगली रखे चुप साध ली हो। यूं गोया अब कभी न बोलेगी। यह मुहरे-सुकूत[1] कभी न टूटेगी वह उदास हो गया। बड़बड़ाकर बाहर निकल आया। जहां साहब खड़ा जीप से सामान उतरवा रहा था।

''हैप्पी मॉर्निंग साएब......! ज़िन्दगी में पहली बार उसने अपना हाथ बढ़ा दिया ''शेकहैंड......''

''ओह। बुड्ढा अंकल......शीयोर शीयोर......हैप्पी मॉर्निंग......'' साहब ने गर्म जोशी से हाथ मिलाया।

फिर बुड्ढा अंकल अलग हो कर खड़ा होगया...... ''साएब अम फ़िफ़्टी रूपया मांगता।''

''फिफ्टी रूपीज़...... ? इतना रूपया क्या करेगा बुड्ढा अंकल...... ?''

''अबी नहीं बोलेगा साएब। मगर अम को दो ज़रूर साएब......फिर कभी नहीं मांगे गा देने सकता साएब...... ?''

''ज़रूर देने सकता।''

फिर बुड्ढा अंकल ने रूपया ले कर साहब को गुड मॉर्निंग किया। और बाज़ार से एक सोने का खूबसूरत हार लाकर बेबी के कमरे में दाख़िल हो गया। जहां एक तरफ़ तालियां बजा बजाकर चन्द जवान लड़कियां झूम झूम कर गा रही थीं। एक तरफ़ मारग्रेट मेहमानों के दरमियान बैठी मुस्कुरा रही थी। बुड्ढा अंकल की आंखें चुंधिया गईं, उसके दिल में दूर तक फूल ही फूल खिलते चले गए उसके दिल में आया कि वह भीलड़कियों के साथ तालियां बजाए और झूम झूम कर नाचे......लड़कियां नाचते नाचते रुक गईं। सब की सब बुड्ढा अंकल को ठिठक कर देखने लगीं।

---
1. खामोशी की मुहर

''کیا مانگتا بڈھا...... اور کیا مانگتا......؟''

وہ چونک پڑا...... ''کچھ نہیں مانگتا۔ کچھ نہیں ......اپنا بے بی کو بائی بائی کرنا مانگتا......'' اور اس نے جیب سے ہار نکال کر آگے بڑھادیا۔ ''اور بے بی کو اپنے ہاتھ سے نکلس دینا مانگتا......'' وہ مارگریٹ کے گلے میں ہار پہنانے کے غرض سے بڑھا۔ مارگریٹ ہڑبڑا کر اٹھ کھڑی ہوئی۔

''کیا کرتا بڈھا...... اور میں رہو...... اور میں رہ......''

وہ رک گیا۔ ''بے بی اپنا نکلس نہیں مانگتا......؟''

''نہیں مانگتا......!'' اس کی تیوریاں چڑھ گئیں۔ نفرت سے اس کا منہ بگڑ گیا۔ بڈھا انکل ٹھٹھک گیا۔ چلتے چلتے اس کا دل اچانک رک گیا...... ''نہیں بے بی ایسا ماپھک مت بولو......ایسا ماپھک مت بولو......'' اس کی آواز رندھ گئی...... ''بے بی ام تم سے کبھی کچھ نہیں بولا۔ امارا رکوسٹ مانو...... نکلس لے لو بے بی...... ام تمارا...... بڈھا انکل...... تمارا اپنا سرونٹ رکوسٹ کرتا ہے بے بی......'' وہ مارگریٹ کے قدموں پر جھک گیا......

''مارگریٹ''

ایک لمحہ میں پتہ نہیں کہاں سے ایک سایا سا مارگریٹ کے دل میں آیا اور سارے وجود کو نرم کرتا ہوا گزر گیا۔ وہ کچھ لمحے خاموش رہی۔ پھر آہستہ سے گردن جھکالی......

''اچھابڈھا ! ام تمارا نکلس قبول کرتا۔'' پلٹ کر قریب کھڑی ہوئی آیا سے مخاطب ہوئی۔'' آیا بڈھے سے نکلس لے لو اور ڈی ٹول میں دھوکر امارا صندوق میں رکھ دو......''

بڈھا انکل یہ سن کر چونک اٹھا۔ پھر اس نے ضبط کیا۔ اس کے ہونٹو ں پر عجیب مسکراہٹ ابھری۔ اس نے آہستہ سے ہار آیا کے ہاتھ میں رکھ دیا۔ اور کمرے سے باہر نکل گیا......''بے بی بہوت نفرت کرتا...... اپنا بے بی ......بہوت نفرت کرتا...... بائی گاڈ......!''

دوسری صبح دوپہر کو ایک چھوٹی سی کار میں بیٹھ کر بے بی رابسن صاحب کے ساتھ کلکتہ چلی گئی۔ بڈھا انکل سڑک کے کنارے ببول کے بے برگ وبار درخت تلے کھڑا نظروں سے اوجھل ہوتی ہوئی کار کو گھورتا رہا۔ جب کار چلی گئی اور سڑک کی سرخ بجری

"क्या मांगता......इदर क्या मांगता...... ?"

वह चौंक पड़ा......"कुछ नहीं मांगता......कुछ नहीं......अपना बेबी को बाई बाई करना मांगता...... और ...... " उसने जेब से हार निकाल कर आगे बढ़ा दिया...... "इदर बेबी को अपने हाथ से नेकलेस देना मांगता......" वह मारग्रेट के गले में हार पहनाने की ग़र्ज़ से बढ़ा। मारग्रेट हड़बड़ा कर उठ खड़ी हुई।

"क्या करता बुड्ढा...... उदर में रहो......उदर में रहो......"

वह रुक गया। "बेबी अपना नेकलेस नहीं मांगता...... ?"

"नहीं मांगता......!" उसको त्यौरियां चढ़ गईं। नफ़रत से उसका मुंह बिगड़ गया।

बुड्ढा अंकल ठिठक गया। चलते चलते उसका दिल अचानक रुक गया...... "नहीं बेबी ऐसा माफिक मत बोलो ......ऐसा माफिक मत बोलो......" उसकी आवाज़ रूंध गई...... "बेबी अम तुम से कुछ नहीं बोला। अमारा रिक्वेस्ट मानो......नेकलेस ले लो बेबी......अम तुमारा...... बुड्ढा अंकल...... तुमरा अपना सरवेंट रिक्वेस्ट करता है बेबी.. ...। वह मारग्रेट के क़दमों पर झुक गया "मारग्रेट......"

एक लम्हा में पता नहीं कहां से एक साया सा मारग्रेट के दिल में आया और सारे वजूद को नर्म करता हुआ गुज़र गया— वह कुछ लम्हे ख़ामोश रही। फिर आहिस्ता से गर्दन झुकाली ...... "अच्छा बुड्ढा! अम तुमारा नेकलेस क़ुबूल करता।" पलट कर खड़ी हुई आया से मुख़ातिब हुई। "आया बुड्ढा से नेकलेस ले लो और डीटेल में धोकर अमारा सन्दूक़ में रख दो......"

बुड्ढा अंकल यह सुन कर चौंक उठा, फिर उसने ज़ब्त किया। उसके होठों पर अजीब मुसकुराहट उभरी। उसने आहिस्ता से हार आया के हाथ में रख दिया। और कमरे से बाहर निकल गया......"बेबी बहुत नफ़रत करता......अपना बेबी......बहुत नफ़रत करता......बाई गॉड—"

दूसरी सुबह दोपहर को एक छोटी सी कार में बैठ कर बेबी राबसन साहब के साथ कलकत्ता चली गई। बुड्ढा अंकल सड़क के किनारे बबूल के बे-बरगो-बार दरख़्त तले खड़ा नज़रों से ओझल होती हुई कार को घूरता रहा। जब कार चली गई और सड़क की सुर्ख़ बजरी सारी फ़िज़ा पर छा गई तो उसने एका एकी महसूस किया जैसे पास से कोई कबूतर फड़फड़ाता हुआ निकल गया हो। और वह इस वसी दुनिया में बेकार व तन्हा रह गया। आस पास इलाक़े के चारों तरफ़ ख़ामोशी मुसल्लत थी। यूं गोया हवा भी साकित[1] होगई थी।

1. ठहर जाना

ساری فضا پر چھا گئی تو اس نے ایکا ایکی محسوس کیا جیسے پاس سے کوئی کبوتر پھڑ پھڑاتا ہوا نکل گیا ہو۔ اور وہ اس وسیع دنیا میں بے کار وتنہا رہ گیا۔ آس پاس علاقے کے چاروں طرف خاموشی مسلط تھی۔ یوں گویا ہوا بھی ساکت ہوگئی تھی۔

جب وہ اپنے کمرے میں پہنچا اور داغ دار فلیٹ کو پلنگ پر پھینک کر بیٹھنا چاہا تو وہ کبوتر اس کے کان کے پاس سے پھڑ پھڑاتا ہوا اڑ گیا۔ اس نے چونک کر چاروں طرف دیکھا۔ کہیں کچھ نہیں تھا۔ دوپہر بیت رہی تھی۔ باہر سخت دھوپ تھی اور چاروں سمت گہری خاموشی مسلط تھی۔ درختوں کی پتیاں تک خاموش تھیں۔ سارا علاقہ ایک بڑے سے سنسان قبرستان کی طرح محسوس ہو رہا تھا۔ پھر بڈھا انکل اس تنہائی سے گھبرا کر کمرے سے باہر نکل گیا۔ اور علاقے کی بیچ در بیچ گلیوں میں گھنٹوں پھرتا رہا۔ کہیں کوئی شور نہیں۔ کہیں کوئی آواز نہیں۔ بجز ایک عجیب سی پھڑ پھڑاہٹ کے جو خاموشی کو اور بھی گہری، پر اسرار اور حزیں تر کر رہی تھی۔ کیا کچھ کھو گیا؟ کیا گھٹ گیا اس بھری پری دنیا سے کہ اچانک سارا عالم کنگال سا ہو کر رہ گیا۔؟ جب اسے پھرتے پھرتے شام ہونے لگی۔ آفتاب ڈوب گیا اس کی ہڈی ہڈی میں درد کی لہریں اٹھنے لگیں۔ تو وہ اپنے کمرے میں گھس گیا۔ اور چہرے پر ہاتھ رکھ کر پھوٹ پھوٹ کر رونے لگا...... ''اپنا سب کچھ چھن گیا یسوع مسیح...... اپنا سب کچھ لٹ گیا......!''

پھر جب رات ہوگئی۔ اور آیا نے حسب دستور دو جلی ہوئی روٹیوں پر آلو کے قتلے رکھ کر چینی کی زرد اور پرانی پلیٹ میں لا کر میز پر پٹک دیا تو پہلی بار یہ موٹی خشک روٹی اس کے گلے میں پھنس گئی...... اس نے پورا گلاس پانی غٹ غٹ چڑھا لیا اور روٹیوں کو ہتھیلی پر مسل کر مرغیوں کے ڈربے میں ڈال آیا۔

سامنے بے بی کی کھڑکی بند تھی۔ رات سیاہ سے سیاہ تر ہو رہی تھی۔ اور وہ لمحہ بہ لمحہ اداس ہوتا جا رہا تھا۔ وہ چپ چاپ اپنے کمرے میں آ گیا۔ اور آنکھیں بند کر کے بستر پر پھیل کر سو رہا۔ مگر نیند کہاں......! پتہ نہیں وقت کے کس انجانے موڑ پر رہ گئی ہے۔ پتہ نہیں اسے کس کا انتظار ہے۔ باہر تاریکی گہری ہوتی جا رہی ہے۔ ہوا سائیں سائیں گزر رہی ہے اور دل نہ معلوم کیوں بچوں کی طرح بلک بلک کر رو رہا ہے۔

जब वह अपने कमरे में पहुंचा और दाग़ दार फ्लैट को पलंग पर फेंक कर बैठना चाहा तो वह कबूतर उसके कान के पास से फड़फड़ाता हुआ उड़ गया। उसने चौंक कर चारों तरफ़ देखा। कहीं कुछ नहीं था। दो पहर बीत रही थी। बाहर सख़्त धूप थी और चारों सम्त गहरी ख़ामोशी मुसल्लत थी। दरख़्तों की पत्तियां तक ख़ामोश थीं। सारा इलाक़ा एक बड़े से सुनसान क़ब्रिस्तान की तरह महसूस हो रहा था। फिर बुड्ढा अंकल उस तन्हाई से घबरा कर कमरे से बाहर निकल गया। और इलाक़े की पेच दर पेच गलियों में घंटों फिरता रहा, कहीं कोई शोर नहीं। कहीं कोई आवाज़ नहीं। बजुज़[1] एक अजीब सी फड़फड़ाहट के जो ख़ामोशी को और भी गहरी, पुरअसरासर[2] और हज़ीं-तर कर रही थी। क्या कुछ खो गया? क्या घट गया, इस भरी पुरी दुनिया से कि अचानक सारा आलम कंगाल सा होकर रह गया है। जब उसे फिरते फिरते शाम होने लगी। आफ़ताब डूब गया। उसकी हड्डी हड्डी में दर्द की लहरें उठने लगीं। तो वह अपने कमरे में घुस गया। और चेहरे पर हाथ रख कर फूट फूट कर रोने लगा...... "अपना सब कुछ छिन गया यसू मसीह......अपना सब कुछ लुट गया...... !"

फिर जब रात हो गई। और आया ने हस्बे-दस्तूर दो जली हुई रोटियों पर आलू के क़तले रख कर चीनी के ज़र्द और पुरानी प्लेट में लाकर मेज़ पर पटक दिया तो पहली बार यह मोटी खुश्क रोटी उसके गले में फंस गई......उसने पूरा गिलास पानी गट गट चढ़ा लिया और रोटियों को हथेली पर मसल कर मुर्ग़ियों के डरबे में डाल आया।

सामने बेबी की खिड़की बंद थी। रात सियाह से सियाह तर हो रही थी। और वह लम्हा ब लम्हा उदास होता जा रहा था। वह चुप चाप अपने कमरे में आ गया। और आंखें बंद करके बिस्तर पर फैल कर सो रहा, मगर नींद कहां...... ! पता नहीं वक़्त के किस अंजाने मोड़ पर रह गई। पता नहीं उसे किसका इंतिज़ार है। बाहर तारीकी गहरी होती जा रही है। हवा सांय सांय गुज़र रही है और दिल न मालूम क्यों बच्चों की तरह बिलख बिलख कर रो रहा है ।

बुड्ढा अंकल एका एकी उठ बैठा, सन्दूक़ खोल कर कपड़ों के नीचे से वह पोटली निकाली, उसे खोल कर रौशनी में देखा। फिर कांपते हुए हाथों से उसे चूम लिया...... "बेबी इदर में अपना कोइ नहीं होता......इदर में कैसा माफिक रहेगा...... ?बोलो......बोलो...... ?"

उसने अपने पैरों में फ़ुल बूट पहना, पोटली को बांध कर बग़ल में दाबा,

---

1. इसके सिवा 3. रहस्यमय

بڈھا انکل ایکا ایکی اٹھ بیٹھا، صندوق کھول کر کپڑوں کے نیچے سے وہ پوٹلی نکالی، اسے کھول کر روشنی میں دیکھا۔ پھر کانپتے ہوئے ہاتھوں سے اسے چوم لیا..... '' بے بی اِدر میں اپنا کوئی نہیں ہوتا..... اِدر میں کیسا ماپھک رہے گا.....' بولو..... بولو.....؟؟''

اس نے اپنے پیروں میں فل بوٹ پہنا، پوٹلی کو باندھ کر بغل میں دابا اور گھسٹتا ہوا باہر نکل گیا۔

''دنیا کتنا بیڈ مالُم پڑتا اب .....، اوپر آسمان تاریک تھا۔ گہرے سیاہ جھومتے ہوئے بادل اڈ رہے تھے، اور منور چاند بادلوں کے آگے بھاگتا ہوا نکلا جارہا تھا، کبھی مدھم سا، کبھی روشن، مگر دوڑتا ہوا۔ اس نے نگاہیں اٹھا کر آسمان کی سمت دیکھا.....''اپنا مون کدر کو جاتا ..... ایسا ماپھک کدر کو دوڑتا .....؟''

پھر وہ خاموش گردن جھکائے، لنگڑاتا ہوا چلنے لگا۔ لوکیلٹی کی خاموش گلی میں ایک لیمپ پوسٹ کے قریب آہستہ آہستہ چل رہا تھا۔ اس کے کانوں میں کسی اڑتے ہوئے کبوتر کے پروں کی پھڑپھڑاہٹ تھی۔

''تم کِدر میں چلا گیا بے بی..... ام تم کو کِدر میں ڈھونے جائے گا..... کِدر میں؟ یسوع مسیح ام کِدر میں جائے گا، بولو..... بولو.....؟''

اس نے چلتے چلتے آنکھیں میچ لیں۔ آنسوؤں کے دو قطرے رخسار پر آپڑے آسمان کی طرف دیکھتے ہوئے انگلیوں سے سینے پر صلیب بنائی۔ کِدر میں جائے گا۔ یسوع مسیح، بولو..... بولو.....؟

और घसिटता हुआ बाहर निकल गया।

"दुनिया कितना बैड मालूम पड़ता अब......ऊपर आसमान तारीक था। गहरे सियाह झूमते हुए बादल उमड़ रहे थे, और मुनव्वर[1] चांद बादलों के आगे भागता हुआ निकला जा रहा था, कभी मद्धम सा, कभी रौशन, मगर दौड़ता हुआ, उसने निगाहें उठा कर आसमान की सम्त देखा...... "अपना मून किदर को जाता......ऐसा माफ़िक किदर को दौड़ता...... ?"

फिर वह ख़ामोश गर्दन झुकाए। लंगड़ाता हुआ चलने लगा। लोकेलटी की ख़ामोश गली में एक लैम्प पोस्ट के क़रीब आहिस्ता आहिस्ता चल रहा था। उसके कानों में किसी उड़ते हुए कबूतर के परों की फड़फड़ाहट थी।

"तुम किदर में चला गया बेबी......अम तुम को किदर में ढूंढने जाएगा...... किदर में ? यसू मसीह अम किदर में जाएगा, बोलो......बोलो...... ?

उसने चलते चलते आंखें मींच लीं। आंसुओं के दो क़तरे रुख़सार पर आ पड़े। आसमान की तरफ़ देखते हुए उंगलियों से सीने पर सलीब बनाई, "किदर में जाएगा, यसू मसीह, बोलो......बोलो...... ?"

1. रौशन

کلام حیدری

سخی

میں زکریا اسٹریٹ کے ایک گندے اور چھوٹے سے ہوٹل میں بیٹھا ہوا ہوں ۔سامنے سیاہ رنگ کے ٹیبل پر چھوٹی سی چائے کی پیالی رکھی ہے جس میں تلخ قسم کی چائے پر بالائی پڑی ہوئی ہے۔میرے ٹیبل کے سامنے ایک لمبا سا ٹیبل ہے جس پر کئی دوسرے لوگ بیٹھے ہیں،ان میں سے ایک کو میں پہچانتا ہوں،وہ شطرنجی ڈیزائن کی لنگی پہنے ہوا ہے اور جس کی قمیص بجائے بٹن کے فیتے سے بند ہونے والی ہے،میں اسے صرف اس وجہ سے پہچانتا ہوں کہ وہ مجھ سے مہینہ میں ایک بار منی آرڈر لکھواتا ہے،کبھی پچاس،کبھی چالیس اور کبھی سو بھی۔

یہ کہاں رہتا ہے، یہ میں نہیں جانتا،یہ کیا کرتا ہے، یہ بھی میں نہیں جانتا،منی آرڈر کہاں بھجواتا ہے،صرف یہ میں جانتا ہوں۔بی بی سکینہ معرفت شرافت حسین،بیڑی دکان پورنیہ—

اور میں نے اب چائے کی پیالی اپنے ہونٹوں سے لگالی ہے اور بالائی ہونٹوں سے الجھ رہی ہے،میں نے پھونک مار کر بالائی کو کچھ ہٹادیا ہے اور تب پہلے گھونٹ کے ساتھ، ایک میٹھی تلخ دھار حلق سے پیٹ میں اترتی ہوئی محسوس کررہا ہوں، میں نے پیالی واپس طشتری میں رکھ دی ہے۔

بی بی سکینہ کے بارے میں اتنا ضرور معلوم ہے کہ یہ اس شطرنجی ڈیزائن کی لنگی والے کی بیوی ہے اور یہ بھی جانتا ہوں کہ اس کا نام مولا ہے اور منی آرڈر لکھواتے وقت اپنا نام مولا بخش لکھواتا ہے۔پہلے پہل جب میں نے اس سے منی آرڈر فارم پر لکھنے کے لئے اس کا پتہ پوچھا تھا تو اس نے اپنا نام مولا بخش بتایا اور کہا۔''معرفتی آپ اپنا ہی لکھ دیجئے۔'' چنانچہ میری معرفت روپیہ بھیجنے والے کے پتے سے بھی مجھے ناواقف ہی رہنا پڑا۔

कलाम हैदरी

सख़ी

मैं, ज़करिया स्ट्रीट के गंदे और छोटे से होटल में बैठा हुआ हूँ। सामने सियाह रंग के टेबुल पर छोटी सी चाय की प्याली रखी है, जिसमें तल्ख़[1] क़िस्म की चाय पर बालाई[2] पड़ी हुई है। मेरे टेबुल के सामने एक लम्बा सा टेबुल है जिस पर कई दूसरे लोग बैठे हैं, इनमें से एक को मैं पहचानता हूँ। वह शतरंजी डिज़ाइन की लुंगी पहने हुआ है और जिसकी गंजी बजाय बटन के फ़ीते से बन्द होने वाली है। मैं इसे सिर्फ़ इस वजह से पहचानता हूं कि वह मुझसे महीना में एक बार मनीआर्डर लिखवाता है, कभी पचास, कभी चालीस, और कभी सौ भी।

यह कहां रहता है, यह मैं नहीं जानता, यह क्या करता है, यह भी मैं नहीं जानता, यह मनीआर्डर कहां भेजवाता है, सिर्फ़ यह मैं जानता हूं – बीबी सकीना, मार्फ़त[3], शराफ़त हुसैन बीड़ी दुकान, पुर्णिया–

और मैंने अब चाय की प्याली अपने होंठो से लगा ली है और बालाई होंठो से उलझ रही है। मैंने फूँक मारकर बालाई को कुछ हटा दिया है और तब पहले घोंट के साथ एक मीठी तल्ख़ धार हलक़ से पेट में उतरती हुई महसूस कर रहा हूँ, मैंने प्याली वापस तशतरी में रख दी है।

बीबी सकीना के बारे में मुझे इतना ज़रूर मालूम है कि यह उस शतरंजी डिज़ाइन की लुंगी वाले की बीवी है और यह भी जानता हूं कि इसका नाम मौला बख़्श है और मनीआर्डर लिखवाते वक़्त अपना नाम मौला बख़्श लिखवाता है। पहले पहल जब मैंने इस से मनीआर्डर फ़ार्म पर लिखने के लिए इसका पता पूछा था तो उसने अपना नाम मौला बख़्श बताया और कहा "मार्फ़ती आप अपना ही लिख दीजिए।" चुनान्चे मेरी मार्फ़त रूपया भेजने वाले के पते से भी मुझे नावाक़िफ़[4] ही रहना पड़ा।

और मैंने चाय की प्याली दोबारा उठा ली है और बालाई को ग़ौर से

---

1. कड़वा, 2. मलाई, 3. द्वारा 4. अनभिज्ञ

اور میں نے چائے کی پیالی دوبارہ اٹھالی ہے،اور بالائی کوغور سے دیکھ رہا ہوں جو چائے پینے میں حارج ہوگی۔میں ایک لمبا گھونٹ لیتا ہوں اور بالائی تھوڑی سے چائے سمیت میرے منہ میں چلی جاتی ہے اور میں منہ چلانے لگتا ہوں۔

بی بی سکینہ کا شوہر پست قد کا گٹھا ہوا سیاہی مائل آدمی ہے،جس کے کان کی لوتھوڑی سی کٹی ہوئی ہے اور گالوں کی دونوں جانب کی ہڈیاں باہر نکلی ہوئی ہیں۔چہرہ بڑا اور مخنتی آدمی کا سا معلوم ہوتا ہے۔سینہ چکلا اور گردن بھری بھری مگر اوسط درجے کی لمبی ہے ۔آنکھوں میں چمک ہے مگر جیسے وہ دھندلاہٹوں میں ہو۔داہنے ہاتھ کی شہادت والی انگلی کا ناخن نکیلا اور لمبا ہے۔

اور میں نے پیالی پھر ہاتھ میں لے لی ہے اور ہوٹل میں آنے والے دو افراد کو دیکھنے لگا ہوں جو دروازے کے پاس ہی رک گئے ہیں اور ہوٹل کا جائزہ لے رہے ہیں ایک کے سر پر ''دلی والوں'' جیسی ٹوپی ہے جو بے میل ہے اور دوسرا ننگے سر ہے اور بال الجھے الجھے ہیں اور دونوں پھر اندر آجاتے ہیں۔

میں نے چائے کا تیسرا اور آخری گھونٹ لے کر پیالی طشتری پر رکھ دی ہے اور اسے میز کے ایک طرف کھسکا دیا ہے۔

ہوٹل کا ریڈیو چیخ چیخ کر فلمی گانے سُنارہا ہے اچانک وہ زور سے کھڑکھڑاتا ہے اور ہوٹل کا نوجوان مالک جو ٹھنڈی ہاتھوں پر رکھے کسی اُردو اخبار کو جانے کب سے پڑھ رہا تھا۔چونک کر ریڈیو کا بٹن گھمانے لگتا ہے۔

اور میں ان دونوں کو دیکھ رہا ہوں جو ابھی ابھی اس ہوٹل میں داخل ہو کر بیٹھے ہیں۔اور دلی والوں کی ٹوپی پہنے ہوئے شخص نے اپنے ساتھی سے کچھ مشورے کرنے کے بعد دوشیرمال اور دو سیخ کباب کا آرڈر دے دیا ہے اور ہوٹل کا لونڈا اس بڑے سے طاق نما سوراخ کے پاس کھڑا ہوا ہے جہاں سے ہوٹل کے باورچی خانے کا منظر دکھائی دیتا ہے۔

اور مولا بخش ایک کروٹ بیٹھے بیٹھے دوسرا پہلو بدل کر بیٹھ جاتا ہے اور باہر سے نظریں ہٹا کر وہ میری جانب دیکھنے لگتا ہے، جیسے اُسے میرے دیر تک بیٹھے رہنے پر تعجب ہورہا ہو، میں اس کی ٹٹولتی نگاہوں سے بچ کر پہلو بدلتا ہوں۔

देख रहा हूं जो चाय पीने में हारिज[1] होगी। मैं एक लम्बा घोंट लेता हूं और बालाई थोड़ी सी चाय समेत मेरे मुँह में चली जाती है और मैं मुँह चलाने लगता हूँ।

बीबी सकीना का शौहर पस्तक़द[2] का गठा हुआ सियाही माएल[3] आदमी है जिसके कान की लौ थोड़ी सी कटी हुई है और गालों की दोनों जानिब[4] की हड्डियां बाहर निकली हुई हैं। चेहरा बड़ा और मेहनती आदमी का सा मालूम होता है। सीना चकला और गर्दन भरी-भरी मगर औसत दर्जे की लम्बी है, आंखों में चमक है मगर जैसे वह धुंधलाहटों में हो, दाहिने हाथ की शहादत[5] वाली उंगली का नाखून नोकीला और लम्बा है।

और मैंने प्याली फिर हाथ में ले ली है और होटल में आने वाले दो अफ़राद[6] को देखने लगा हूँ जो दरवाज़े के पास ही रुक गये हैं और होटल का जायज़ा ले रहे हैं। एक के सर पर दिल्ली वालों जैसी टोपी है जो बेमेल है, दूसरा नंगे सर है और बाल उलझे-उलझे हुए हैं और दोनों फिर अंदर आ जाते हैं।

मैंने चाय का तीसरा और आखिरी घोंट लेकर प्याली तशतरी पर रख दी है और उसे मेज़ के एक तरफ़ खिसका दिया है।

होटल का रेडियो चीख़-चीख़ कर फ़िल्मी गाने सुना रहा है। अचानक वह ज़ोर से खड़खड़ाता है और होटल का नौजवान मालिक जो ठुड्डी हाथों पर रखे किसी उर्दू अख़बार को जाने कब से पढ़ रहा था चौंक कर रेडियो का बटन घुमाने लगता है।

और मैं इन दोनों को देख रहा हूँ जो अभी-अभी इस होटल में दाख़िल होकर बैठे हैं और दिल्ली वालों की टोपी पहने हुए शख़्स ने अपने साथी से कुछ मशवरे करने के बाद दो शीर-माल और दो सीख़ कबाब का आर्डर दे दिया है और होटल का लौंडा उस बड़े से ताक़नुमा सुराख़ के पास खड़ा हुआ है जहां से होटल के बावर्ची-ख़ाने का मंज़र दिखाई देता है।

और मौला बख़्श एक करवट बैठे-बैठे दूसरा पहलू बदल कर बैठ जाता है और बाहर से नज़रें हटाकर, वह मेरी जानिब देखने लगता है, जैसे उसे मेरे देर तक बैठे रहने पर तअज्जुब[7] हो रहा हो, मैं उसकी टटोलती निगाहों से बचकर पहलू बदलता हूँ।

और अब मेरे इंतिज़ार का पैमाना लबरेज़[8] हो रहा है। जिस अख़बार के

---

1. रुकावट 2. कम लम्बा 3. थोड़ा सा, झुका हुआ, 4. ओर,
5. तर्जनी, 6. लोगों 7. आश्चर्य, 8. भरा हुआ

اور اب میرے انتظار کا پیمانہ لبریز ہو رہا ہے، جس اخبار کے ایڈیٹر نے مجھ سے یہاں ملاقات کرنے کا وعدہ کیا تھا اُس کے آنے کی امید تقریباً ختم ہو چکی ہے اور ساتھ ہی ساتھ امید کی جس کرن کے سہارے میں نے تین روپے ساڑھے چودہ آنے میں پچھلے چار دن گزارے تھے وہ کرن اس ہوٹل میں جیسے گم ہو گئی، اب تک وہ ایڈیٹر نہیں آیا۔ جس نے مجھے ترجمہ کا کام دینے کا وعدہ کیا تھا اور جس سلسلے میں میں نے سوچا تھا کہ کام ٹھیک ہوتے ہی کچھ ایڈوانس مانگوں گا جس سے زکریا اسٹریٹ کے ایسے ہوٹلوں میں کم از کم چند دن کھیپ سکوں۔

دلی والوں کی ٹوپی پہنے ہوئے شخص کے آگے ایک شیر مال رکھی ہوئی ہے، اوپر کا سرخی مائل حصہ بے حد اشتہا انگیز ہے اور کباب سے اٹھتا ہوا ہلکا ہلکا دھواں میں آسانی سے دیکھ سکتا ہوں۔

وہ ایڈیٹر ابھی تک نہیں آیا ہے، اور میں سوچ رہا ہوں، مولا بخش کی بیوی سکینہ کیسی ہوگی؟ اور اُس کے کوئی بچّہ ہے کہ نہیں اور اس وقت مجھے اچانک لگا کہ میں مولا بخش سے مخاطب ہوکر پوچھوں کہ اس کے کوئی بچہ ہے یا نہیں۔ میں نے اس سوال کو مہمل اور بے موقع خیال کرتے ہوئے اپنے ذہن سے نکال دیا ہے۔

اور اب وہ دلی والوں کی ٹوپی پہنے شخص اور اُس کا ساتھی آدھی سے زائد شیر مال کھا چکے ہیں اور سیخ کباب سے اٹھتے ہوئے دھوئیں کو اب میں نہیں دیکھ سکتا۔ شاید اب دھواں اٹھ بھی نہیں رہا ہے۔

وہ ایڈیٹر اب نہیں آئے گا، اور میں نے چار دن یوں ہی بے کار گنوا دئے ورنہ ان چار دنوں میں دوڑ دھوپ کی جا سکتی تھی، کوئی ٹیوشن ہی تلاش کی جا سکتی تھی، مگر چار روز تک اس اطمینان میں بیٹھے رہنے کے بعد ابھی اچانک اس متوقع کام سے مایوسی پر اب آگے چلنے کی جیسے صلاحیت ہی نہ رہی ہو۔

سکینہ کی عمر بیس سال سے زیادہ نہ ہوگی اور بچہ بھی کوئی نہ ہوگا۔ یہ شرافت حسین کون ہوگا، اور تب میں سوچتا ہوں، یہ شرافت حسین مولا بخش کا رشتہ دار وغیرہ ہوگا یا پھر دوست ہو سکتا ہے اور سکینہ.....

एडीटर ने मुझसे यहां मुलाक़ात करने का वादा किया था, उसके आने की उम्मीद तक़रीबन ख़त्म हो चुकी है और साथ ही साथ उम्मीद की जिस किरण के सहारे मैंने तीन रूपये साढ़े चौदह आने में पिछले चार दिन गुज़ारे थे वह किरण इस होटल में जैसे गुम हो गई। अब तक वह एडिटर नहीं आया, जिसने मुझे तरजुमा का काम देने का वादा किया था और जिस सिलसिले में मैंने सोचा था कि काम ठीक होते ही कुछ एडवांस माँगूंगा जिससे ज़करिया स्ट्रीट के ऐसे होटलों में कम अज़ कम चंद दिन खेप सकूं।

दिल्ली वालों की टोपी पहने हुए शख़्स के आगे एक शीर माल रखी हुई है। ऊपर का सुर्ख़ी माएल हिस्सा बेहद इश्तेहा-अंगेज़[1] हैं और कबाब से उठता हुआ हल्का-हल्का धुंआ मैं आसानी से देख सकता हूँ।

वह एडिटर अभी तक नहीं आया है और मैं सोच रहा हूँ, मौला बख़्श की बीवी सकीना कैसी होगी? और उसके कोई बच्चा है कि नहीं और इस वक़्त मुझे अचानक लगा कि मैं मौला बख़्श से मुख़ातिब[2] होकर पुछूं के उसके कोई बच्चा है या नहीं। मैंने इस सवाल को मोहमल[3] और बेमौक़ा ख़्याल करते हुए अपने ज़ेहन से निकाल दिया है।

और अब वह दिल्ली वालों की टोपी पहने शख़्स और उसका साथी आधी से ज़ाएद[4] शीर-माल खा चुके हैं और सीख़ कबाब से उठते हुए धुएं को अब मैं नहीं देख सकता। शायद अब धुंआ उठ भी नहीं रहा है।

वह एडीटर अब नहीं आयेगा और मैंने चार दिन यूंही बेकार गंवा दिये वरना इन चार दिनों में दौड़ धूप की जा सकती थी, कोई टयूशन ही तलाश की जा सकती थी, मगर चार रोज़ तक इस इतमीनान में बैठे रहने के बाद अभी अचानक इस मुतवक़्क़ा[5] काम से मायूसी पर अब आगे चलने की जैसे सलाहियत[6] ही न रही हो।

सकीना की उम्र 20 साल से ज़यादा न होगी और बच्चा भी कोई न होगा। यह शराफ़त हुसैन कौन होगा और तब मैं सोचता हूँ, यह शराफ़त हुसैन, मौला बख़्श का रिश्तेदार वग़ैरा होगा या फिर दोस्त हो सकता है और सकीना.....

अब यह क्या तुक है कि एडिटर वादा के ख़िलाफ़ अब तक नहीं आया

---

1. इच्छा बढ़ाने वाला 2. सम्बोधित 4. बेकार 4. अधिक 5. अपेक्षित 6. क्षमता

اب یہ کیا تک ہے کہ ایڈیٹر وعدہ کے خلاف اب تک نہیں آیا ہے اور مجھے سکینہ کی عمر کی پڑی ہے، شرافت حسین اور سکینہ کی رشتہ داری کی نوعیت کی فکر ہے، مولا بخش اور شرافت حسین کے تعلقات سے مجھے کیا تعلق ہے؟

اور اب وہ دونوں شیرمال کے بعد چائے بھی پی چکے ہیں اور کاؤنٹر پر ہوٹل کا نوجوان مالک ان سے پیسے لے رہا ہے۔

اب تین بج رہے ہیں، گیارہ بجے سے تین بجے تک انتظار کے بعد نڈھال سا ہوا رہا ہوں۔

یہ مولا بخش ہر ماہ کی ۱۳، تاریخ کو منی آرڈر ضرور لکھواتا ہے۔ایک دو روز آگے یا پیچھے مگر پوری پابندی سے لکھواتا ہے۔

اور میں سوچ رہا ہوں، سکینہ ضرور خوب صورت ہوگی، اور یہ جو مولا بخش کی آنکھوں میں چمک ہے وہ جوان محبت کی چمک ہے اور جو یہ چمک کسی قدر دھندلاہٹوں میں ہے، وہ فراق یار ہے۔

تین روپئے ساڑھے چودہ آنے کے تقریباً جُدا ہو جانے کے بعد ایڈیٹر نہیں آیا تو اب کیا ہوگا — سوچ رہا ہوں، یہ جو جیب میں اب فقط ساڑھے چھ آنے ہیں اس میں سے چھ پیسے یعنی ڈیڑھ آنے بھی جدا ہونے والے ہیں۔

اور میں اس پیالی کو دیکھ رہا ہوں جسے میں کب کا خالی کر چکا ہوں مگر ہوٹل کے نوکر نے اسے ٹیبل سے اٹھایا نہیں ہے، تو یہی وہ پیالی ہے جو مجھے مزید ڈیڑھ آنے سے محروم کردے گی اور میری جیب میں پانچ آنے رہ جائیں گے اور کلکتہ شہر، اور یہ زکریا اسٹریٹ اور یہ دلکشا ہوٹل—

دل سے ماننا ہوگا مولا بخش سکینہ کو جبھی تو—

اور اب مولا بخش اپنی جگہ سے اُٹھ چکا ہے اور ایسا لگ رہا ہے جیسے وہ مجھ سے کچھ کہنا چاہتا ہے، اور اب وہ میرے قریب آگیا ہے اور کہہ رہا ہے''ہم کل آئیں گے جی— آپ رہیں گے نا؟—

है और मुझे सकीना की उम्र की पड़ी है, शराफ़त हुसैन और सकीना की रिश्तेदारी की नौईयत[1] की फ़िक्र है। मौला बख़्श और शराफ़त हुसैन के ताल्लुक़ात से मुझे क्या ताल्लुक़ हैं ?

और अब वह दोनों शीर-माल के बाद चाय भी पी चुके हैं और काउंटर पर होटल का नौजवान मालिक उनसे पैसे ले रहा है।

अब तीन बज रहे हैं, ग्यारह बजे से तीन बजे तक इंतिज़ार के बाद निढाल सा हो रहा हूँ। यह मौला बख़्श हर माह की 13 तारीख़ को मनीआर्डर ज़रूर लिखवाता है। एक दो रोज़ आगे या पीछे, मगर पूरी पाबन्दी से लिखवाता है। और मैं सोच रहा हूँ, सकीना ज़रूर खुबसूरत होगी और यह जो मौला बख़्श की आंखों में चमक है वह उसी जवान मोहब्बत की चमक है और जो यह चमक किसी क़दर धुंधलाहटों में है वह फ़िराक़े[2]-यार है।

तीन रूपये साढ़े चौदह आने के तक़रीबन जुदा हो जाने के बाद एडिटर नहीं आया तो अब क्या होगा-सोच रहा हूँ, यह जो जेब में अब फ़क़त[3] साढ़े छः आने हैं इसमें से छः पैसे यानी डेढ़ आने भी जुदा होने वाले हैं।

और मैं उस प्याली को देख रहा हूँ, जिसे मैं कब का ख़ाली कर चुका हूँ, मगर होटल, के नौकर ने उसे टेबुल से उठाया नहीं है, तो यही वह प्याली है जो मुझे मज़ीद[4] डेढ़आने से महरूम[5] कर देगी और मेरी जेब में पांच आने रह जाएंगे और कलकत्ता शहर और यह ज़करिया स्ट्रीट और यह दिलकुशा होटल.....

दिल से मानता होगा, मौला बख़्श सकीना को जभी तो........

और अब मौला बख़्श अपनी जगह से उठ चुका है और मुझे ऐसा लग रहा है, जैसे वह मुझसे कुछ कहना चाहता है और अब वह मेरे क़रीब आ गया है और कह रहा है "हम कल आएंगे जी....... आप रहेंगे ना ?"

मैं उसे असबात[6] में जवाब देता हूँ और सोचता हूँ कि यह कल मनीआर्डर लिखाएगा। और कल सुबह तक मेरी जेब में पांच आने रहेंगे या ......

मैं इस वक़्त अपनी कोठरी की एक चौकी पर पड़ा हूँ, मेरे सिरहाने, दो आने पैसे तकिया से दबे पड़े हैं और मैं रात देर तक जागने से गिरानी[7] सी महसूस कर रहा हूँ।

1.स्वरूप 2. जुदाई 3. केवल 4. और 5. वंचित 6. सकारात्मक 7. भारीपन

میں اسے اثبات میں جواب دیتا ہوں اور سوچتا ہوں یہ کل منی آرڈر لکھائے گا اور کل صبح تک میری جیب میں پانچ آنے رہیں گے یا.....

میں اس وقت اپنی کوٹھری کی ایک چوکی پر پڑا ہوں، میرے سرہانے دو آنے پیسے تکیہ سے دبے پڑے ہیں، اور میں رات دیر تک جاگنے سے گرانی سی محسوس کر رہا ہوں۔

اس کلینڈر کی جانب دیکھ رہا ہوں جو ہوا سے پھڑ پھڑا رہا ہے جس پر ایک امریکن عورت ہوائی جہاز کی سیڑھی پکڑے بڑے ہی قاتل انداز میں کھڑی ہے میں امریکن کلینڈر .... میں منہ ہاتھ دھو چکا ہوں، بھوک لگ رہی ہے، بڑی احتیاط سے میں تکیہ ہٹاتا ہوں اور دو آنے اُٹھا کر جیب میں رکھ لیتا ہوں۔ ڈوری پر ٹنگا ہوا پینٹ پہن لیتا ہوں——

میں سوچ رہا ہوں، ٹیوشن کی تلاش میں نکلنا بہتر ہوگا کچھ سہارا ہو جائے۔ پھر اطمینان سے نوکری تلاش کروں گا، اور تب سوچتا ہوں انگریزی کی جو ڈکشنری پڑی ہے اسے بیچ کر کچھ پیسے حاصل کئے جاسکتے ہیں۔ اس خیال سے تقویت محسوس کرتا ہوں——

اور میرے سامنے مولا بخش کھڑا ہے اور میں اب منی آرڈر لکھ رہا ہوں، بی بی سکینہ ،معرفت شرافت حسین بیڑی دوکان، پورنیہ۔ مولا بخش...... ساٹھ روپے۔

اب میں منی آرڈر لکھ چکا ہوں اور مولا بخش کے ساتھ ہی ساتھ کوٹھری میں تالا بند کر کے سڑک پر آ گیا ہوں اور مولا بخش مجھ سے کچھ کہہ رہا ہے کہ اسے آج مالک نے جلد ہی بلایا ہے اس لئے وہ آج منی آرڈر نہیں لگا سکے گا اور میں کچھ سوچ کر اس سے کہہ رہا ہوں کہ مجھے فرصت ہے وہ کہے تو میں منی آرڈر لگادوں۔

''آپ——؟'' وہ ہچکچاتا ہے مگر میں اسے ہمت دلاتا ہوں کہ آخر وہ بھی آدمی ہے، ایک کام ہی اُس کا کردوں گا تو چھوٹا ہو جاؤں گا۔

مولا بخش جا چکا ہے اور میری جیب میں ساٹھ روپئے ہیں اور منی آرڈر فارم ہے۔ اور میں ٹیوشن کی تلاش میں جا رہا ہوں۔

ابھی شام ہوگئی ہے اور میں دل کشا ہوٹل میں نہیں ہوں میں پارک سرکس میں ایک اوسط درجے کے ہوٹل میں بیٹھا ہوں، میری میز پر ابھی بیرا نے ایک شیرمال، قورمہ اور سیخ کباب لاکر رکھا ہے اور میں بغور اس شیرمال کو دیکھ رہا ہوں جو بہت ملائم، بے حد لذیذ اور خوب صورت نظر آرہی ہے۔

उस कलेन्डर की जानिब देख रहा हूँ जो हवा से फड़फड़ा रहा है, जिस पर एक अमेरिकन औरत हवाई जहाज़ की सीढ़ी पकड़े बड़े ही क़ातिल अंदाज़ में खड़ी है। मैं अमेरिकन कलेन्डर.... मैं मुंह हाथ धो चुका हूं, भूख लग रही है, बड़ी एहतियात से मैं तकिया हटाता हूँ और दो आने उठा कर, जेब में रख लेता हूँ, डोरी पर टंगा हुआ पैंट पहन लेता हूँ।

मैं सोच रहा हूँ, ट्यूशन की तलाश में निकलना बेहतर होगा, कुछ सहारा हो जाय। फिर इतमीनान से नौकरी तलाश करूंगा और तब सोचता हूँ, अंग्रेज़ी की जो डिक्शनरी पड़ी है, उसे बेच कर कुछ पैसे हासिल किये जा सकते हैं, इस ख़्याल से तक़वियत[1] महसूस करता हूं..।

और मेरे सामने मौला बख़्श खड़ा है और मैं अब मनीआर्डर लिख रहा हूँ, बीबी सकीना मार्फ़त, शराफ़त हुसैन, बीड़ी दुकान, पुर्णिया। मौला बख़्श .... 60 रूपये।

अब मैं मनीआर्डर लिख चुका हूँ और मौला बख़्श के साथ ही साथ कोठरी में ताला बंद करके सड़क पर आ गया हूँ और मौला बख़्श मुझसे कह रहा है कि उसे आज मालिक ने जल्द ही बुलाया है, इसलिए वह आज मनीआर्डर नहीं लगा सकेगा और मैं कुछ सोचकर उससे कह रहा हूं कि मुझे फ़ुरसत है, वह कहे, तो मैं मनीआर्डर लगा दूं।

"आप ...... ?" वह हिचकिचाता है, मगर मैं उसे हिम्मत दिलाता हूँ, आख़िर वह भी आदमी है, एक काम ही उसका कर दूंगा, तो छोटा हो जाऊँगा।

मौला बख़्श जा चुका है और मेरी जेब में साठ रूपये हैं और मनीआर्डर फ़ार्म है और मैं ट्यूशन की तलाश में जा रहा हूँ।

अभी शाम हो गई है और मैं दिलकुशा होटल में नहीं हूँ, मैं पार्क सर्कस में एक औसत, दर्जे के होटल में बैठा हूँ। मेरी मेज़ पर अभी-अभी बैरा ने एक शीर-माल, क़ोरमा और सीख़ कबाब ला कर रखा है और मैं बग़ौर इस शीर-माल को देख रहा हूँ, जो बहुत मुलायम बेहद लज़ीज़ और ख़ूबसूरत नज़र आ रही है।

मेरे ज़हन में उस एडिटर का ख़्याल नहीं है जिसने मुझे तरजुमा का काम देने का वादा किया था और ग्यारह बजे से तीन बजे तक उसका इंतिज़ार करने के बाद भी वह नहीं आया और इस वक़्त ज़्यादा से ज़्यादा सात बजे हैं और इस

---

1. ताक़त

میرے ذہن میں اس ایڈیٹر کا خیال نہیں ہے جس نے مجھے ترجمہ کا کام دینے کا وعدہ کیا تھا اور گیارہ بجے سے تین بجے تک اُس کا انتظار کرنے کے بعد بھی وہ نہیں آیا۔اور اس وقت زیادہ سے زیادہ سات بجے ہیں اور اس ہوٹل میں رونق بڑھتی جارہی ہے۔میں سوچتا ہوں اس ہوٹل تک میرے قدم کیسے آئے، کوئی ٹیوشن نہیں ملی، نوکری نہیں ملی اور دفعتاً مجھے سکینہ کا خیال آتا ہے جس کے پاس اسی پابندی سے منی آرڈر بھیجا گیا ہے مگر جو اس کو نہیں ملے گا، ساٹھ روپئے میری جیب میں پڑے ہیں۔اور منی آرڈر فارم میں نے کروَن سنیما کے سامنے پڑے ہوئے پیک کے گملے میں ٹکڑے ٹکڑے کر کے ڈال دیئے ہیں۔

میں شیرمال کھانے لگا ہوں اور مجھے خیال آیا ہے اگر میں مولا بخش سے بیس پچیس روپئے مانگ لیتا تو شاید وہ دے دیتا مگر مولا بخش کے سامنے دستِ سوال بڑھانے کے خیال سے مجھے بڑی ذلت محسوس ہورہی ہے۔

یہ کباب کتنا خوش ذائقہ ہے اور پیاز کے ان تراشوں کے ساتھ تو اس کا لطف ہی نرالا ہے۔

میں ڈلہوزی اسکوائر کے ایک آفس سے نیچے اُتر رہا ہوں، پانچویں منزل سے اُترتے اُترتے پاؤں دکھنے لگے ہیں اور ایسی کتنی ہی بلڈنگوں سے نامراد لوٹتے لوٹتے اب مجھے ایسا لگتا ہے جیسے نوکری نام کی کوئی چیز اس دنیا میں نہیں ہے۔

ٹرام کی گھنٹیاں بج رہی ہیں۔میں فٹ پاتھ پر کھڑا اپنی تھکن دور کررہا ہوں۔

میری جیب میں بائیس روپئے کچھ آنے ہیں اور سکینہ کو منی آرڈر ابھی تک نہیں ملا ہے۔بائیس روپے کتنی بڑی طاقت کا مظہر ہیں۔میں سوچتا ہوں ابھی کچھ روز اور بھی چکر کاٹ سکتا ہوں۔بائیس روپے اب بھی میرے پاس ہیں۔

اب میں چلنے لگا ہوں اور رخ کولوٹولہ کی طرف کردیا ہے، چلتے چلتے اس بلڈنگ تک آگیا ہوں جو جاپانی بمباری کی زد میں آئی تھی۔

میں وہاں پر آگیا ہوں جہاں اردو رسالوں کی دوکان ہے اور میں اس سے آگے بڑھ گیا ہوں۔سکینہ کا خیال آتے ہی مجھے اس کوٹھی کا خیال آتا ہے جو تھیٹر روڈ میں ہے اور جہاں مجھے ٹیوشن کے لئے آج شام بلایا گیا ہے کیا پتہ آج ٹیوشن مل ہی جائے۔

होटल में रौनक़ बढ़ती जा रही है। मैं सोचता हूँ इस होटल तक मेरे क़दम कैसे आये, कोई ट्यूशन नहीं मिली, नौकरी नहीं मिली और दफ़्अतन[1] मुझे सकीना का ख़्याल आता है जिसके पास उसी पाबंदी से मनीआर्डर भेजा गया है, मगर जो उसको नहीं मिलेगा, साठ रूपये मेरी जेब में पड़े हैं और मनीआर्डर फ़ार्म मैंने क्राउन सिनेमा के सामने पड़े हुए पीक के गमले में टुकड़े-टुकड़े कर के डाल दिए हैं।

मैं शीर-माल खाने लगा हूँ और मुझे ख़्याल आया है अगर मैं मौला बख़्श से बीस-पच्चीस रुपये मांग लेता तो शायद वह दे देता मगर मौला बख़्श के सामने दसते-सवाल बढ़ाने के ख़्याल से मुझे बड़ी ज़िल्लत[2] महसूस हो रही है।

यह कबाब कितना खुश ज़ायेक़ा है और प्याज़ के इन तराशों के साथ तो इसका लुत्फ़ ही निराला है ।

मैं डलहौज़ी स्क्वायर के एक आफ़िस से नीचे उतर रहा हूँ। पाँचवीं मंज़िल से उतरते-उतरते, पाँव दुखने लगे हैं और ऐसी ही कितनी ही बिल्डिंग से नामुराद लौटते-लौटते अब मुझे ऐसा लगता है जैसे नौकरी नाम की कोई चीज़ इस दुनिया में नहीं है।

ट्राम की घंटियां बज रही हैं, मैं फ़ुटपाथ पर खड़ा अपनी थकन दूर कर रहा हूँ।

मेरी जेब में बाईस रूपये कुछ आने हैं और सकीना को मनीआर्डर अभी तक नहीं मिला है। बाईस रूपये, कितनी बड़ी ताक़त का मज़हर[3] है। मैं सोचता हूँ, अभी कुछ रोज़ और भी चक्कर काट सकता हूँ। बाईस रूपये अब भी मेरे पास हैं।

अब मैं चलने लगा हूँ और रुख़ कोलो टोला की तरफ़ कर दिया है। चलते-चलते उस बिल्डिंग तक आ गया हूँ, जो जापानी बमबारी की ज़द[4] में आई थी।

मैं वहां पर आ गया हूँ, जहां उर्दू रेसालों[5] की दुकान है और मैं उससे आगे बढ़ गया हूँ। सकीना का ख़्याल आते ही मुझे उस कोठी का ख़्याल आता है, जो थियेटर रोड पर है और जहाँ मुझे ट्यूशन के लिए आज शाम को बुलाया गया है। क्या पता आज ट्यूशन मिल ही जाए।

---

1. अचानक 2. अपमान 3. निशानी 4. लपेट 5. पत्रिकाओं

یہ ناخدا مسجد ہے، وہی زکریا اسٹریٹ اس کے دروازے کے باہر ایک لاش اسٹریچر پر پڑی ہوئی ہے، اور ایک نوجوان آواز لگا رہا ہے۔

''ایک غریب مرگیا ہے، کفن دفن کے لیے پیسے دے کر ثواب حاصل کیجئے۔''

میں قریب جاتا ہوں۔ فیتے سے بند ہونے والی گنجی، ایک کان کی کٹی ہوئی لَو۔

مولا بخش۔۔۔؟ میں ہلکے سے اس کا نام لیتا ہوں۔ سکینہ کے پاس منی آرڈر پہنچنے سے پہلے یہ خدا کے یہاں پہنچ گیا۔

میں اس آواز لگانے والے نوجوان سے پوچھتا ہوں یہ کیسے مرا۔ ''ٹرک سے کچل کر۔'' نیچے کے دھڑ سے اس نے چادر ہٹا کر دکھایا۔ مجھے چکر آنے لگا ہے۔ ناخدا مسجد ہے، مولا بخش ہے، جس کے کفن دفن کے لیے ایک آنے دو آنے راہ گیر چادر پر پھینکتے جا رہے ہیں۔

میرا ہاتھ جیب میں جاتا ہے۔ بائیس روپے کچھ آنے اس چادر پر پھینک کر جلدی جلدی جانے لگتا ہوں، وہ نوجوان مجھے غور سے دیکھتا ہے۔

میں مڑ کر دیکھتا ہوں۔ وہ نوجوان مجھے اب بھی غور سے دیکھ رہا ہے۔۔۔

यह ना-खुदा मस्जिद है, वही ज़करिया स्ट्रीट, उसके दरवाज़े के बाहर एक लाश, स्ट्रेचर पर पड़ी हुई है, और एक नौजवान आवाज़ लगा रहा है।

"एक ग़रीब मर गया है, कफ़न दफ़न के पैसे देकर सवाब हासिल कीजिए।"

मैं क़रीब जाता हूँ, फ़ीते से बंद होने वाली गंजी, एक कान की कटी हुई लौ।

मौला बख़्श.... ? मैं हल्के से उसका नाम लेता हूँ। सकीना के पास मनीआर्डर पहुंचने से पहले, यह खुदा के यहां पहुंच गया।

मैं इस आवाज़ लगाने वाले नौजवान से पूछता हूँ, यह कैसे मरा "ट्रक से कुचल कर"..... । नीचे के धड़ से चादर हटाकर दिखाया। मुझे चक्कर आने लगा है। ना-खुदा मस्जिद है, मौला बख़्श है, जिसके कफ़न दफ़न के लिए, एक आने, दो आने, राहगीर चादर पर फेंकते जा रहे हैं।

मेरा हाथ जेब में जाता है। बाईस रूपये कुछ आने उस चादर पर फेंक कर जल्दी-जल्दी जाने लगता हूँ, वह नौजवान मुझे ग़ौर से देखता है।

मैं मुड़कर देखता हूँ, वह नौजवान मुझे अब भी ग़ौर से देख रहा है।